

M. M. Musayev

Türk ədəbi dillərində mürəkkəb cümlə sintaksisi

BAKY - 2010

Bakı Slavyan Universiteti Elmi Şurasının qərarı ilə çap olunur

Elmi redaktoru: Azərb. Milli EA-nın müxbir üzvü, f. e. d.,
prof. Kamal Abdullayev

Rəyçilər:

F. e. d., prof. Ahmet Bican Ercilasun

F. e. d., prof. Tofiq Hacıyev

F. e. d., prof. İkrəm Qasimov

F. e. n., dos. Nuridə Novruzova

Mehman Musayev. Türk ədəbi dillərində mürəkkəb cümlə sintaksisi. Бакы,
«Kitab aləmi», 2010. - 403 s.

Dərs vəsaitində türkologiya, türkoloji dilçilik, ortaq türk dili və türk ədəbi dilləri qavramları (konseptləri) yeni bir türkoloji-lingvistik anlayışla açıqlanır. Mürəkkəb cümlənin subordinativ, koordinativ, korrelyativ-sintaktik omomodelləri müəyyənləşdirilir; polipredikativlik, sintaktik omonimlik və çoxmənalılıq anlayışlarına açıqlıq gətirilir. Sözügedən omomodellərə görə mürəkkəb cümlənin mənacə növləri təsnifləndirilir, normativ-sintaktik quruluşları, üslubi-sintaktik normaları və variantları bir-birindən fərqləndirilir. Çağdaş türk ədəbi dillərində 23 konseptual-struktur növü müəyyənləşdirilən mürəkkəb cümlələrin sintaktik arxetipləri qədim türk dilində təsbit olunur. Həmin sintaktik konstruksiyaların dil-danışq faktı olaraq aktual üzvlənməsi və mürəkkəb cümlə komponentli ümumtürk mətninin quruluşu da dərs vəsaitində öyrənilir.

T	4702060000	027-10
	AB 003035	

© Áàêû Ñëààéáí Óíëàáðñëòáòè, "Êèòáá àëÿìè" Íÿððèééàò-
 Ìíëëáðàðééà Ìÿðéÿçè - 2010

*Əziz müəllimim, filologiya elmləri doktoru, professor
Əlövsət Abdullayevin anadan olmasının 90 illiyinə ithaf
edirəm.*

KİTABIN İÇİNDƏKİLƏR

Ön söz.....	10
Giriş.....	13
1. Türkologiya və türkoloji dilçilik qavramları.....	13
1.1. Ortaq türk dili qavramı.....	14
1.2. Müasir türk ədəbi dilləri və xəritəsi.....	15
2. Koqnitiv və kompüter-mühəndis dilçiliyi yönümləri və yontəmləri.....	23
2.1. Koqnitiv elm, koqnitiv dilçilik və metalinqvistik qavramları.....	25
2.2. Linqvistik qavram.....	28
Girişə dair yoxlama sualları və tapşırıqlar.....	28
Ədəbiyyat.....	29

I HİSSƏ

TÜRKOLJİ DİLÇİLİYİN TARİXİ VƏ BU GÜNÜ: PROBLEMLƏR, PERSPEKTİVLƏR, YENİLİKLƏR, YÖNÜM VƏ YÖNTƏMLƏR.....

32

1. Türkoloji dilçiliyin tarixi inkişaf yolu.....	32
1.1. I mərhələ.....	32
1.1.1. XI-XVIII yüzillərdə türkoloji dilçilik: ilk lüğətlər və qrammaika kitabları.....	33
1.1.2. XIX-XX yüzillərdə təsviri və tarixi-müqayisəli araşdırmalar.....	34
1.2. II mərhələ.....	35
1.2.1. XX yüzil: təsviri-normativ və müqayisəli-tarixi araşdırmalar.....	35
1.2.2. XX yüzilin sonu və XXI yüzil: yeni linqvistik yönümlər və yontəmlər.....	37
1.2.2.1. Türkoloji dilçilikdə konseptual-funksional qrammatika anlayışı.....	38
1.2.2.1.1. Sadə cümlənin qrammatik və aktual üzvlənməsi.....	40
2. Qavramlaşmalar və kateqoriyalaşmalar.....	43
2.1. Türk ədəbi dillərinin konseptual-struktur qrammatikası.....	44
2.1.1. Felin növ kateqoriyasının konseptual-struktur modeli.....	44
2.1.1.1. Bir işin yerinə yetirilməsinə dair r (-ar, -er; -ır, -ir, -ur, -ür) etdirənlik feilləri.....	45

2.1.1.2. -ar, -er//-ər etdirənlik feilləri.....	46
2.1.1.3. -ır (-ir,-ur,-ür) etdirənlik feilləri.....	47
2.1.1.4. T (-ıt, -it, -ut, -üt) etdirənlik feilləri	48
2.2. Felin şəkil kateqoriyasının konseptual-struktur təsnifləndir- məsi.....	51
2.2.1. Felin rəvayət olunan keçmiş zamanının iki növü.....	53
2.2.2. Felin dar və geniş mənalı vacib şəkli	56
2.3. Mürəkkəb cümlənin konseptual-struktur modelləşdirməsi ...	57
3. Türkoloji dilçilikdə mətn	59
4. Türkoloji dilçilikdə frazeologizmlərin araşdırma yöntəmləri və yönümləri	59
4.1. Hər iki ədəbi dildə bir-biri ilə eyni və oxşar olan frazeologizmlər	64
4.1.1. Eyni olanlar	64
4.1.2. Frazeoloji variantlar	64
4.2. Fərqli frazeologizmlər	65
4.2.1. Ədəbi dil səciyyəli frazeologizmlər	65
4.2.2. Danışiq dili səciyyəli frazeologizmlər	65
Birinci hissəyə dair dair yoxlama sualları və tapşırıqlar.....	66
Ədəbiyyat.....	68

II HİSSƏ

MÜRƏKKƏB CÜMLƏ SİNTAKSİSİ	76
1. Mürəkkəb cümlənin konseptual-struktur modelləşdirməsi	76
1.1. Struktur-funksional, struktur-semantik, sintaktik-kommunikativ aspektlər.....	78
1.1.1. Struktur-funksional aspekt	78
1.1.2. Struktur-semantik aspekt	94
1.1.3. Sintaktik-kommunikativ aspekt	100
1.2. Polipedikativlik kateqoriyası və mürəkkəb cümlələrin konseptual-struktur təsnifi	104
1.2.1. Polipredaktiv vahidlər və onların türk ədəbi dillərində işlənməsi.....	105
1.2.2. Polipredaktiv vahidlərin konseptual-struktur modelləşdirilməsi	108
1.2.2.1. Mürəkkəb cümlənin konseptual-struktur modeli	110
İkinci hissənin birinci bölümünə dair yoxlama sualları və tapşırıqlar	114

ƏDƏBİYYAT	116
MƏNBƏLƏR	123
2. Türk ədəbi dillərində mürəkkəb cümlənin konseptual-struktur növləri	124
2.1. Aydınlaşdırma konstruksiyaları.....	124
2.1.1 Aydınlaşdırma-subyekt konstruksiyaları.....	124
2.1.1.1. Subordinativ-subyekt mənalı mürəkkəb cümlələr	125
2.1.1.2. Korrelyativ-subyekt mənalı mürəkkəb cümlələr	137
2.1.2. Aydınlaşdırma-obyekt konstruksiyaları	141
2.1.2.1. Subordinativ-obyekt mənalı mürəkkəb cümlələr	142
2.1.2.2. Subordinativ-qapalı konstruksiyalar	148
2.1.2.3. Korrelyativ-obyekt mənalı mürəkkəb cümlələr	150
2.2. Təyin konstruksiyaları	153
2.2.1. MC quruluşunda predikativ təyinli asılı komponentlərin yeri	154
2.2.1.1. Predikativ təyinli asılı komponentlər MC sintaksisində..	155
2.2.1.2. Predikativ təyinli asılı komponentlər mürəkkəb təyin konstruksiyalarında.....	157
2.2.2. Təyin konstruksiyalarının struktur-semantik tipləri	159
2.2.2.1. Subordinativ-təyin mənalı mürəkkəb cümlələr	159
2.2.2.2. Korrelyativ-təyin mənalı mürəkkəb cümlələr	168
2.3. Zərflik konstruksiyaları.....	172
2.3.1. Zaman-məkan əlaqəli mürəkkəb cümlələr	172
2.3.1.1. Subordinativ-zaman mənalı mürəkkəb cümlələr	173
2.3.1.2. Koordinativ-zaman mənalı mürəkkəb cümlələr	175
2.3.1.3. Korrelyativ-zaman mənalı mürəkkəb cümlələr	180
2.3.1.4. Korrelyativ-yer mənalı mürəkkəb cümlələr	182
2.3.2. Səbəb-məqsəd əlaqəli mürəkkəb cümlələr	185
2.3.2.1. Subordinativ-səbəb mənalı mürəkkəb cümlələr	187
2.3.2.2. Koordinativ-səbəb mənalı mürəkkəb cümlələr	188
2.3.2.3. Subordinativ-məqsəd mənalı mürəkkəb cümlələr	192
2.3.2.4. Koordinativ-məqsəd mənalı mürəkkəb cümlələr	196
İkinci hissənin ikinci bölümünə dair yoxlama sualları və tapşırıqlar	197
ƏDƏBİYYAT.....	200
MƏNBƏLƏR.....	203

3. Sintaktik omonimlik anlayışı və çoxmənalı mürəkkəb cümlələr	208
3.1. Sintaktik omonimlik və çoxmənalılıq.....	208
3.1.1. Linqvistikada sintaktik omonimlik məsələsi.....	209
3.1.1.1. Semantik-funksional sahələr və mürəkkəb cümlə sintaksisində çoxmənalılıq.....	218
3.2.Çoxmənalı xüsusi-mürəkkəb polipredikativ vahidlər	224
3.2.1. Subordinativ-tərz mənalı mürəkkəb cümlələr	225
3.2.2. Subordinativ-dərəcə mənalı mürəkkəb cümlələr	226
3.2.3. Subordinativ-müqayisə mənalı mürəkkəb cümlələr	227
3.2.4. Korrelyativ-müqayisə mənalı mürəkkəb cümlələr	229
3.2.5. Korrelyativ-kəmiyyət mənalı mürəkkəb cümlələr	230
İkinci hissənin üçüncü bölümünə dair yoxlama sualları və tapşırıqlar	233
ƏDƏBİYYAT	234
MƏNBƏLƏR	237

4. Koordinativ-qoşulma konstruksiyalar	239
4.1. Koordinativ-nəticə mənalı mürəkkəb cümlələr	240
4.1.1. Əsas komponentində bağlayıcı vasitə işlənənlər	241
4.1.2. Əsas komponentində bağlayıcı vasitə işlənməyənlər	243
4. 2. Şərt-güzəşt mənalı mürəkkəb cümlələr	248
4.2.1. Koordinativ-şərt mənalı mürəkkəb cümlələr	248
4.2.2. Koordinativ-güzəşt mənalı mürəkkəb cümlələr	258
İkinci hissənin dördüncü bölümünə dair yoxlama sualları və tapşırıqlar.....	264
ƏDƏBİYYAT	265
MƏNBƏLƏR	267

III HİSSƏ

TÜRK ƏDƏBİ DİLLƏRİNDƏ MÜRƏKKƏB CÜMLƏ KOMPOZİTİV MİKROMƏTN	270
1. Türkə mətnin konseptual-intellektual mahiyyəti	270
2. Türkoloji dilçilikdə mətn dilçiliyi və sintaksisi araşdırmaları..	271
3. Mətn dilçiliyində konseptual-linqvistik yəntəmlərin tətbiqi....	274
4. Mətn nədir və onun hansı konseptual-linqvistik özəllikləri vardır?	275
4.1. Dialoji-çərçivəli sintaktik quruluşlar və ya ontoloji səciyyəli	

əsl ümumtürk mətni örnəkləri.....	278
4.1.1. Nəsrə söylənilən və ya yazılan türkcə mətn örnəkləri ...	279
4.1.2. Şeirlə söylənilən və ya yazılan türkcə mətn örnəkləri	282
4.2. Türkcə mətn örnəklərində parselyatıqlaşma hadisəsi	289
4.2.1. Türkiyə və Azərbaycan türkcələrinin ədəbi-bədii mətnlərində parselyatıqlaşma	292
5. Qaynaq və hədəf mətnlərin linqvistik-sintaktik özəllikləri	317
5.1. “Yarımqıç əlyazma” romanından bir mətn parçasının linqvistik-sintaktik təhlili.....	317
5.2. “Sehrbazlar dərəsi” romanından bir mətn parçasının linqvistik-sintaktik təhlili.....	320
5.3. “Tarixsiz gündəlik” povestindən bir mətn parçasının linqvistik-sintaktik təhlili.....	322
Üçüncü hissəyə dair yoxlama sualları və tapşırıqlar	332
ƏDƏBİYYAT	335
MƏNBƏLƏR	336

IV HİSSƏ

ƏLAVƏLƏR	338
I ƏLAVƏ	338
Azərbaycan türkcəsi-Türkiyə türkcəsi qısa feil lüğəti	338
II ƏLAVƏ	350
-ır (-ir,-ur,-ür) etdirənlik feilləri	350
III ƏLAVƏ	351
T (-it, -it, -ut, -üt) etdirənlik feilləri	351
IV ƏLAVƏ	354
Oğuz qrupu türk dillərində feilin sadə və mürəkkəb zamanlarının morfoloji əlamətləri	354
V ƏLAVƏ	366
Azərbaycan türkcəsində feil şəkillərinin şəkildələrinin cədvəli... ..	366
VI ƏLAVƏ	374
Azərbaycan türkcəsi-Türkiyə türkcəsi frazeoloji lüğəti	374
Son söz yerinə	401
Ələvsət müəllimə	401

ÖN SÖZ

Ali məktəblərimizin filologiya fakültələrində “Türkoloji dilçiliyin tarixi”, “Azərbaycan dilində mürəkkəb sintaktik bütövlər”, “Azərbaycan dili sintaksisi və mətn dilçiliyi”, “Türk dillərində mürəkkəb cümlə və mətn sintaksisi” kimi filoloji-türkoloji kurslar tədris edilir. Bu kursların tədrisi prosesində filologiyada aparılan ən yeni araşdırmaların nəticələrindən, həmçinin *koqnitiv və kompüter-mühəndis dilçiliyi* yönüm və yönümlərindən istifadə olunur. Ancaq indi həmin kursların filologiya fakültələrindəki tədrisi üçün hazırlanan dərs kitabları və vəsaitlərin hazırlanmasında bəzi xüsurlara da diqqət edilir. Sözügedən dərs kitabları və vəsaitləri bütövlükdə filologiya elminin ən son nailiyyətləri, ayrılıqda isə ümumtürk dilinin əsas məntiqi tipinə görə yazılır. Belə bir məntiqi tip türk ədəbi dilləri fonemlərinin özünə məxsus səs uyumu, morfemlərinin ardıcıl dizimlənməsi, sintaksemlərinin simmetrik-asimmetrik söz sırası ilə səciyyələnir. Ümumtürk mətninin tipologiyası isə ilkin mərhələdə daha çox mətn komponentlərinin çərçivəli və qafiyəli sıralanması ilə müəyyənləşir. Nəsrədə cümlə konstruksiyalarının çərçivəli yerləşmələri, şeirdə isə həm sadə, həm də mürəkkəb cümlə komponentlərinin qafiyəli sıralanması müşahidə olunur. Dərs vəsaitində ümumtürk dili mürəkkəb cümlə konstruksiyalarının və sintaktik bütövlərinin struktur, semantik və funksional xarakterli özəllikləri qədim və yeni türk ədəbi dillərindən gətirilən örnəklərlə göstərilir. Sözügedən dilçilik kurslarının tədrisi prosesində türkoloji dilçiliyin günümüzə qədər keçib gəldiyi tarixi inkişaf yolu müxtəlif yönümləri ilə işıqlandırılır. Həmin sahəyə dair mövcud linqvistik qavramlar isə aparılan yeni dilçilik araşdırmalarına görə kateqoriyalaşdırılır. Dərs vəsaitində türkoloji dilçiliyin tarixinə ümumi bir ekskursiya edildikdən sonra felin növ və şəkil kateqoriyaları, frazeoloji vahid və mürəkkəb cümlə növləri ümumtürk dilinin məntiqi tipinə görə təsnifləndirilir. Bu isə konseptual səciyyəli qavramlaşdırma və kateqoriyalaşdırma proseslərinin müəyyən bir ölçüdə artıq türk ədəbi dilləri materialları əsasında da aparılması mənasına gəlir.

M.M.Musayevin hazırladığı kitab “Ön söz”, “Giriş” və dörd ayrı-ayrı hissədən ibarətdir. Girişdə türkologiya, türkoloji dilçilik və ortaq türk dili qavramları koqnitiv-mühəndis dilçiliyinin yönüm və yönümləri baxımından açıqlanır, çağdaş türk ədəbi dillərinin sosyolinqvistik təsnifi və xəritəsi verilir. Kitabın birinci hissəsi “Türkoloji dilçiliyin tarixi və bu günü: problemlər, perspektivlər, yeniliklər, yönüm və yönümlər”, ikinci

hissəsi “Mürəkkəb cümlə sintaksisi”, üçüncü hissəsi “Türk ədəbi dillərində mürəkkəb cümlə komponentli mikromətn”, dördüncü hissəsi isə “Əlavələr” olaraq adlandırılır. Birinci hissədə Mahmud Qaşqarlıdan bəri davam edib gələn türkoloji dilçiliyin tarixi inkişaf mərhələlərinə toxunulur, funksional-konseptual qrammatika anlayışından, türk ədəbi dillərində qrammatik, frazeoloji və mətn-dil səviyyələrinin konseptual-struktur modelləşdirmələrindən bəhs edilir, Türkiyə və Azərbaycan türkcələrinin materialları əsasında felin növ və şəkil kateqoriyaları bir dilin elmi qrammatikasının yaradılması prinsiplərinə görə təsnifləndirilir. İkinci hissənin birinci bölümündə mürəkkəb cümlənin struktur, funksional, semantik və kommunikativ yönümlərdəki araşdırma yön-təmlərindən bəhs edilir və konseptual-struktur təsnifləndirməsi aparılır. İkinci bölümündə mürəkkəb cümlənin subordinativ, koordinativ və korrelativ omonimik-sintaktik modellərində gerçəkləşən subyekt-obyekt, təyin etmə, zaman-məkan, səbəb-məqsəd növlərinin konseptual-sintaktik təsviri verilir. Üçüncü bölümündə sintaktik omonimlik və çoxmənalı polipredikativ vahidlər anlayışlarına açıqlıq gətirilir, subordinativ-tərz, subordinativ-dərəcə, subordinativ-müqayisə, korrelyativ-müqayisə və korrelyativ-kəmiyyət; dördüncü bölümündə isə koordinativ-nəticə, koordinativ-şərt, koordinativ-güzəşt mənalı mürəkkəb cümlələr təsvir edilir. Kitabın ikinci hissəsində mürəkkəb cümlələrin türk ədəbi dillərində işlənən normativ-sintaktik invariantları; üslubi-normativ və üslubi-sintaktik quruluşdakı normaları və həm birincilərin, həm də ikincilərin qədim türk dilindəki sintaktik arxetipləri müəyyənləşdirilir. Qeyd olunmalıdır ki, kitabın mürəkkəb cümlələrdən və ya polipredikativ vahidlərdən bəhs edilən bölümlərində sözügedən sintaktik vahidlərdən mətnqurucu komponentlər, ayrı-ayrı hallarda isə sintaktik bütövlər olaraq da danışılır. Bu baxımdan kitabın üçüncü hissəsi çox böyük maraq doğurur. Burada mürəkkəb cümlə sintaksisinə və mürəkkəb cümlə komponentlərinin mətnləşmədəki roluna aid öncəki bölümlərdə deyilənlərdən hərəkətlə ümumtürk mətninin dialoji-çərçivəli, inversiyalı və parselyatikli simmetrik və asimmetrik-sintaktik quruluşları folklorik və çağdaş ədəbi-bədii mətn parçalarından seçilən sintaktik bütövlərə görə müəyyənləşdirilir. Bununla da türkologiyada müqayisəli mətn dilçiliyi qavrayışının açıqlanmasının və konkret araşdırmalarının aparılmasının yolu açılır. “Əlavələr” hissəsində isə felin növlərinə və şəkillərinə aid verilən cədvəllər, Azərbaycan türkcəsi-Türkiyə türkcəsi feil və fazeologizmlər lüğətlərinin örnəkləri kitabın öncəki hissələrində deyilənləri iyerarxik olaraq tamamlayır.

Kitabda tabesiz-tabeli mürəkkəb, sadə geniş cümlələr və polipredikativ vahidlər anlayışlarına konseptual-struktur baxımdan yeni bir linqvistik açıqlanma gətirilir. Subordinativ, koordinativ, korrelyativ-sintaktik modellərdə gerçəkləşən subyekt, obyekt, təyin, zaman, məkan, səbəb, məqsəd, nəticə, şərt və s. mənalı mürəkkəb cümlələr konseptual-struktur növlər və ya modellər olaraq təsnifləndirilir. Belə bir təsnifləndirmə zamanı onların ənənəvi qrammatikamızdakı “mübtədə budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələr, xəbər budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələr, tamamlıq budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələr, zaman budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələr, səbəb budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələr” kimi qrammatik-sintaktik adlandırmalarının da olduğu göstərilir və ikincilərlə birincilər arasındakı forma və məzmun fərqliliyi konkret linqvistik açıqlanmalarla təsbit edilir.

M.M.Musayevin “Türk ədəbi dillərində mürəkkəb cümlə və mətn sintaksisi” adlı kitabı müxtəlif xarici dillərdə və türk dillərində yazılmış dilçilik ədəbiyyatı, qədim və çağdaş türk dillərindən gətirilən çox zəngin dil materialları əsasında yazılmışdır. Müxtəlif türk ədəbi dillərindən gətirilən nümunələr çox vaxt elə həmin dillərin əlifbalarına və imla qaydalarına uyğun olaraq verilmişdir. Bəzən isə nümunələrin yazılmasında “Sovetskaya tyurkologiya” jurnalında istifadə olunan transkripsiyadan və Əhməd Bican Ərcilasunun “Örneklerle Bugünkü Türk Alfabeleri” (1996) kitabındakı əlifba nümunələrindən istifadə edilmişdir. Digər türk ədəbi dillərindən gətirilən faktik dil nümunələri Azərbaycan türkcəsinə uyğunlaşdırılmışdır. Kitab yazılarkən təsviri, tarixi-müqayisəli və mətn dilçiliyinin, funksional-semantik və koqnitiv linqvistikanın yönüm və yönümlərindən kompleksiv olaraq istifadə edilmiş, mürəkkəb cümlələrin və mürəkkəb cümlə sintaksisi ilə bağlı olaraq təsvir edilən ümumtürk mətninin konseptual-linqvistik özəllikləri retrospektiv, prospektiv, perspektiv və interospektiv aspektlərdə işıqlandırılmışdır. Bütün yuxarıda deyilənlərdən aydın olur ki, sözügedən kitab türk ədəbi dilləri mürəkkəb cümlə sintaksisinin öyrənilməsində bir dərs vəsaiti olaraq faydalı olacaqdır.

*Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü,
filologiya elmləri doktoru, professor Kamal Abdullayev*

GİRİŞ

1. Türkologiya və türkoloji dilçilik qavramları*

Avrasiya məkanında yaşayan türk xalqlarının hər birinin özünə-məxsus bir şəkildə dərk edilən dil, ədəbiyyat, folklor, mifologiya, tarix və etnoqrafiya qavrayışları vardır. Bunlar həmin xalqlara aid olan milli-mənəvi anlayışlar və ya xüsusi sosial kateqoriyalar kimi də dərk oluna bilər. Həmin qavrayışlardan və ya əsas milli dərkətmə komponentlərindən ümumtürk dili və ya türkcə (İng. Turkic, Rus. Тюркский язык), ortaq türk tarixi və mədəniyyəti qavramları yaranır. Türkologiyada bütün bunlar ən ümumi şəkildə koqnitiv dərkətmə xarakterli yeni elmi yönümlər və kompüter-mühəndis dilçiliyi yönümlərinin tətbiq olunması ilə bir-birinə bağlı və iyerarxik olaraq açıqlana bilər.

Türkoloji dilçilik anlayışı ümumi türkologiya qavramını təşkil edən konseptual xarakterli əsas komponentlərdən və ya konkret qavram sahələrindən biri kimi seçilir. Türk dillərinin tarixi, müasir durumu, fonetik, fonoloji, leksik, leksikoqrafik, qrammatik, sintaktik, semantik, frazeoloji və mətn quruluşu türkoloji dilçilikdə indiyə qədər əsas etibarilə tarixi-müqayisəli, müqayisəli-tarixi və ənənəvi xarakterli təsviri dilçilik metodları ilə öyrənilmişdir. İndi günün ən vacib məsələlərindən biri *koqnitiv (cognitive linguistics) dilçilik* və *kompüter dilçiliyi (computational linguistics)* yönüm və yönümlərinin linqvistik araşdırma məqsədilə türkoloji dilçilikdə də özəl olaraq tətbiq olunmasından ibarətdir. Bu isə türkoloji dilçiliyə dair görülməli əsas işlərin konkret olaraq müəyyənləşdirilməsi və mövcud araşdırma-öyrənilmə yönümlərinin türk dillərinə uyğunlaşdırılması nəticəsində həyata keçirilə bilər.

Günümüzdə Türkiyə ilə bərabər öz müstəqil dövlətləri olan digər Türk Respublikalarında da artıq ana dili həm ədəbi dil, həm də dövlət dili səviyyəsində işlənir. Sözügedən statusa Rusiya Federasiyasında və Çində Muxtar Respublikası olan türk xalqları da qismən nail olmuşdur. Hər hansı bir müstəqil dövlət statusu olmayan digər kiçik türk xalqlarının və qruplarının dillərinin bir qismi bəlli bir ölçüdə ədəbi dil səviyyəsində işlənilməkdədir. Bir qisminin isə tarixdə mövcud olmuş, bu gün isə

*Azərbaycan dilindəki “qavrayış” sözü “qavramlaşma” şəklində sözdüzəltmə və “qavramlaşdırma, qavramlaşdırılma” kimi isə felin formadüzəltmə modellərində işlənilmir. Buna görə də məqalədə həmin sözün sinonimi kimi “qavram” morfemi işlədilir.

işlənilməyən yazısı vardır. Daha doğrusu, bəzi türk dilləri yaxın və uzaq keçmişlərdə müəyyən bir yazıya və ya yazılı dil ənənəsinə malik olmuşdur. Günümüzdə isə bu dillərin bir çoxu, təəssüflər olsun ki, artıq sadəcə danışq və ya məişət dili səviyyəsində əhalisinin bəlli bir qismi tərəfindən danışılmaqdadır. Böyük türk dillərinin bir çoxunun ikidillilik və çoxdillilik ortamlarında birinci və ikinci dil, kiçik türk dillərinin isə çox vaxt sözügedən linqvistik ortamlarda ikinci, üçüncü və hətta dördüncü dillər kimi işlənilməsinə də təsadüf olunmaqdadır.

Belə bir kontekstdə sinxronik xarakterli funksional dil özəlliklərini və sözügedən müasir dillərin dünyadakı işlənilmə coğrafiyasını müəyyənləşdirmək istədik. Bunun üçün aşağıda türk dillərinin öncəki coğrafi, tarixi, fonetik, morfoloji, tipoloji, ideoloji və digər mövcud qarışıq təsnifatlarından fərqli olan sosiolinqvistik xarakterli yeni bir təsnifləndirməsini türkoloji dilçiliyə dair yazılmış ən son tədqiqatlar əsasında apardıq.

1.1. Ortaq türk dili qavramı

Sözün dar mənasında türk ədəbi dilləri və dialektlərini ünsiyyət saxlamaq və fikirlərini ifadə etmək məqsədilə bu və ya digər şəkildə işlədən bütün türk xalqlarının bir-birini başa düşə biləcəyi bir dili bildirir. Eynilə ərəblərin işlətdiyi “fəsih” ərəbcə (Qurani-Kərimin dili və ya ərəb ədəbi dili), çinlilərin danışdığı çin ədəbi dili, slavyan mənşəli xalqların müəyyən bir ölçüdə daha yaxşı bir-birini başa düşə bildiyi rus dili kimi.

Sözün geniş mənasında isə orta q türk dili qavramı inkişaf etmiş türk ədəbi dillərindən birinin millətlərarası orta q ünsiyyət vasitəsi (lingua franca) səviyyəsində olması deməkdir. BMT-də işlənən ingilis, rus, ispan, çin, fransız orta q dillərindən biri kimi. Vurgulanmalıdır ki, ümumtürk dili və ya türk dilləri dünyada ən çox danışılan 7 dildən biridir.

Bəs son iki min il içərisində türkcə və ya ümumtürk dili sözün dar və geniş mənasında sözügedən özəlliklərə malik odlumu?!

- Oldu!

- Necə? Nə vaxt?

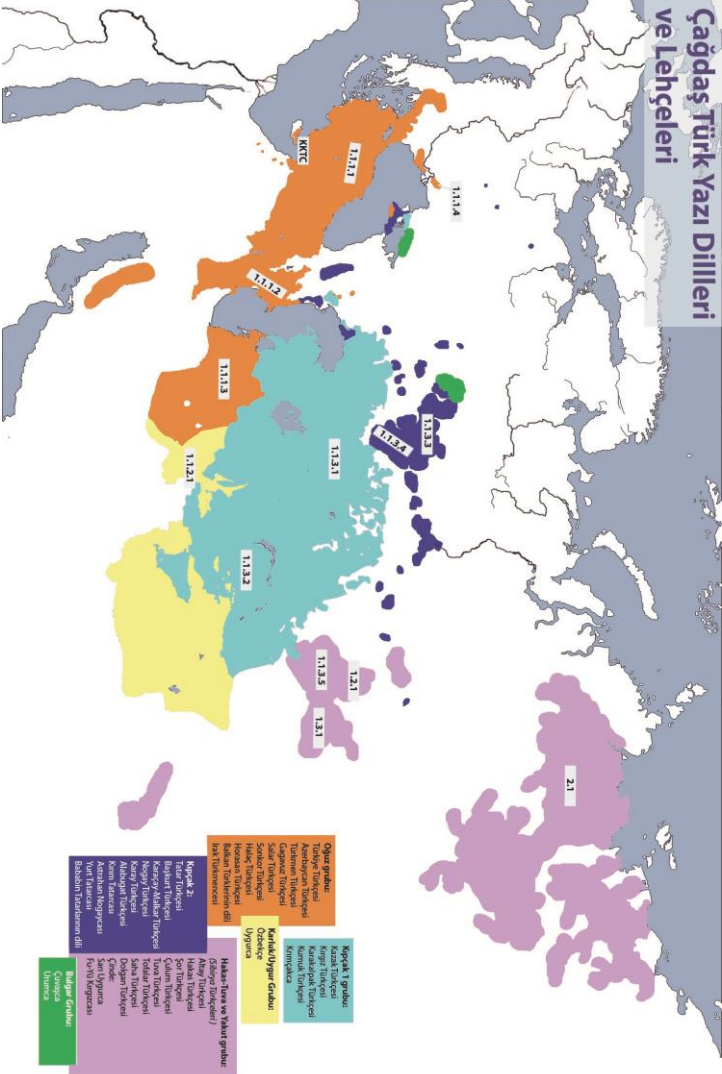
- B. e. öncə V-VI yüzillərə qədər və VI-VII yüzillərdən XIII-XIV yüzillərə qədər. Qədim və ən qədim türk dili kimi.

Türk dilləri bu gün orta q bir Avrasiya dili və ya dünya türkcəsi ola bilmək imkanını həm bir-birinə ən yaxın qohum dillər və dialektlər olma səciyyəsi, həm sosiolinqvistik olaraq işlənilmə yaygınlığı, həm də Avrasiya coğrafiyasında dillər arasındakı qarşılıqlı dil-danışq əlaqələri ilə əldə etməkdədir.

1.2. Müasir türk ədəbi dilləri və xəritəsi

Türklük fenomeni bu gün artıq Avrasiya və dünya coğrafiyasında Anadolu-Rumeli, Azərbaycan, türkmən, qazax, qırğız, özbək, qaraqalpaq, uyğur, tatar, başqırd, çuvaş, yakut, tuva, karaim, qaqauz, qaraçay-balkar, qumuq, noqay, altay, salar, xakas milli-mədəni kimlikləri ilə sözün dar mənasında etnik, geniş mənasında isə ümumi bir dil-mədəniyyət müəyyənliyi zəminində öyrənilir. Ümumtürk mədəniyyəti qavramını ənənəvi və yeni dinlər və inanclar, həyat təzləri və davranış şəkilləri, ədəbiyyat və musiqi növləri formalaşdırır. Bütün bunlar isə ədəbi dillər və dialektlərdən ibarət olan ümumtürk dili ilə dərk olunur. Bununla bərabər, türkdilli xalqların Avrasiyada və dünyanın digər bölgələrindəki miqrasiya xarakterli nüfus yerləşmələri, müstəqil və muxtar respublikaları, milli-mədəni muxtariyyət və vilayət səciyyəli avtonom təşəkkülləri “Türklük fenomeni” şüurunun coğrafi-demoqrafik və milli-siyasi göstəriciləri kimi səciyyələndirilir. Ümumtürk dilinin “Dil xəritəsi” dil daşıyıcılarının ədəbi dilləri və dialektlərinin ana dili kimi birinci, ikinci və sosyolinqvistik xarakterli işlənmə şərtləri, tədris və təlim özəlliklərinə görə konseptual olaraq yenidən tərtib olunur.

Ümumtürk dili Ural-Altay dilləri içərisində çuvaş və yakut dilləri ilə bərabər, qohum ədəbi dillər və dialektlər qrupu kimi təsnifləndirilir. Çünki bəzi türk dilləri günümüzdə ümumxalq danışmaq dili və ya dialektlər səviyyəsində mövcuddur. Bunların bir qismi ya ədəbi dil özəlliyini itirmiş, bəzilərinin isə indiyə qədər heç belə bir statusu olmamışdır. Bu böyük dilin etnik-coğrafi yerləşimi, yazılan və danışılan ümumxalq dilləri kimi sosyolinqvistik səciyyəli yayılımı və ehtiva etdiyi müəyyən dil-danışmaq fərqliliklərinə görə ən yaxın qohum olan türk ədəbi dilləri və dialektləri kimi adlandırılması, bircə, daha düzgündür. Bunların ədəbi və danışmaq dilləri kimi həm tarixi səciyyəli etnik-mədəni müəyyənlik, həm də Avropa, Asiya, Amerika, Afrika və Avstraliyadakı sosyolinqvistik xarakterli dil yayılma-işlənmə dairəsinə görə xəritəsi isə aşağıdakı şəkildə tərtib olunur.

Türk dilleri xəritəsi

A. Tarixi səciyyəli etnik yerləşim yerləri və nüfus sayımları ilə

1. Ən yaxın qohum türk ədəbi dilləri və dialektləri

1.1. Oğuz-karluq-qıpçaq dil-dialekt sistemləri və danışılan müasir türk dilləri

1.1.1. Oğuz qrupu

1.1.1.1. Türkcə, türk dili və ya Türkiyə türkcəsi Türkiyə Cümhuriyyətinin dövlət dili və 72 milyondan çox nüfusun ana dilidir. Türkiyədə və dünyanın bir çox ölkəsində xarici dil kimi öyrədilir, ikidilli və çoxdilli ortamlarda birinci, ikinci və ya üçüncü dil səviyyələrində işlədilir.

1.1.1.2. Azərbaycan dili və ya türkcəsi Azərbaycanda, Gürcüstanda, Rusiya Federasiyasında, İranda və s. işlənir. Bu dildə təxminən 40 milyondan çox insan danışır. Ana dili, birinci, ikinci və xarici dil kimi işlədilir.

1.1.1.3. Türkmən dili və ya türkcəsi Türkmənistanda, Özbəkistanda, Tacikistanda, Qazaxistanda, Rusiya Federasiyasında, İranda və Əfqanıstanda danışılır. Təxminən 6 milyon insan türkmən dilini ana dili kimi işlədir.

1.1.1.4. Qaqauz dili və ya türkcəsi Moldovanın Komrat, Çadır-Lunq, Vulkanеşt, Kaqaul bölgələrində, Ukraynanın Odessa vilayətində, Qazaxistanda, Özbəkistanda işlədilir. Sovet İttifaqında əhalinin 1989-cü ildəki siyahıya alınmasına görə 198 min nəfər adam qaqauz dilində danışmışdır. Bunların 87,5 %-i qaqauz dilini ana dili hesab etmişdir. Aradan keçən vaxt içərisində sözügedən rəqəm hər halda çox dəyişmişdir.

1.1.1.5. Salar dili və ya türkcəsi Çin Respublikasının Sinhay bölgəsində işlənir. Əhalinin 1973-cü il siyahıya alınmasına görə 40 min adam salar dilini danışdığı dili səviyyəsində ana dili kimi danışır. Sözügedən dil ədəbi dil səviyyəsinə malik olmadığından ümumtürk dilinin bir dialekti olaraq da səciyyələndirilə bilər.

1.1.1.6. Balkan türklərinin dili: Balkan türkləri əsas etibarilə dialekt və qismən də ədəbi dil səviyyələrindəki Türkiyə, qaqauz və Krim-tatar türkcələrində danışır. Mövzuya dair hər hansı bir sosyolinqviistik araşdırma (ana dili və ya xarici dil kimi dil daşıyıcılarının sayı, etnik tərkibi və s.) hələlik aparılmamışdır.

1.1.1.7. Sonkor dili və ya türkcəsi danışdığı dili səviyyəsində ana dili kimi işlənir, cəmi 35 min adam tərəfindən İranın Sonkor şəhərində və Fərhad Xan yaşayış yerində danışılır. Sözügedən dil də ədəbi dil

səviyyəsinə malik olmadığından ümumtürk dilinin və ya oğuzcanın bir dialekti kimi qiymətləndirilə bilər.

1.1.1.8. Xalac dili və ya türkcəsi İranda 20 min adam tərəfindən danışılır və danışq dili səviyyəsində ana dili kimi işlənir. Bu dil G. Dörfərə, Talat Təkinə və Məhmət Ölməzə görə əcdad dil türkcədən (prototürk) gələn müstəqil bir türk dilidir (Языки Мира 1997: 471; Tekin, Ölmez 2003: 168). Ancaq xalac dilini digər oğuz qrupu türk dillərindən fərqləndirən özəlliklər çox deyildir (Языки Мира 1997: 471). Azərbaycan türkcəsi ilə iç-içə olması isə onu oğuz qrupu türk dilləri içərisində təsnifləndirməyə imkan verir. Sözügedən dil də ədəbi dil səviyyəsinə malik olmadığından və əcdad dilin özəlliklərini müəyyən ölçüdə bilvasitə müha-fizə etdiyindən ümumtürk dilinin bir dialekti kimi qiymətləndirilə bilər.

1.1.1.9. Xorasan dili və ya türkcəsi İranda 400 min adam tərəfindən danışılır, danışq dili səviyyəsində ana dili kimi işlənir, Azərbaycan və türkmən türkcələri arasında keçid xarakterli bir dil-dialekt səviyyəsi təşkil edir. Sözügedən dil də ədəbi dil səviyyəsinə malik olmadığından ümumtürk dilinin və ya oğuzcanın bir dialekti kimi qiymətləndirilə bilər.

1.1.1.10. İraq türkməncəsi və ya türkcəsi İraqın şimalında və qismən də digər bölgələrində ədəbi dil və danışq dili kimi işlənir. Sözügedən dil fonetik-qrammatik quruluşuna və leksik-frazeoloji özəlliklərinə görə ən çox Azərbaycan türkcəsinə yaxınlığı ilə bilinir. Son onilliklərdə İraq türkmənləri daha çox Türkiyə türkcəsi əsaslı bir ədəbi dili işlədir. Türkmənlərin nüfusu təxminən 3 milyon nəfərə qədərdir.

1.1.2. Karluq/uyğur qrupu

1.1.2.1. Özbək dili və ya türkcəsi Özbəkistanın xaricində Tacikistanda, Qazaxıstanda, Qırğızıstanda, Türkmənistanda və digər ölkələrdə danışılır. Özbəkistanın rəsmi dövlət dilidir. Ana dili və xarici dil kimi 20 milyondan çox insan tərəfindən işlədir.

1.1.2.2. Uyğur dili və ya türkcəsi Şərqi və Qərbi Türkistanda; Çində, Uyğur Muxtar Respublikasında, Qazaxıstanda, Özbəkistanda, Qırğızıstanda, Türkmənistanda və digər ölkələrdə 20 milyona qədər insan sözügedən dildə danışır. Çində dövlət dili səviyyəsində, digər ölkələrdə isə danışq və ədəbi dil kimi işlənir.

1.1.3. Qıpçaq qrupu

1.1.3.1. Qazax dili və ya türkcəsi Qazaxıstanda, Özbəkistanın, Qırğızıstanın, Türkmənistanın, Tacikistanın, Rusiya Federasiyasının bəzi bölgələrində, Çində, Monqolustanda və Əfqanıstanda işlənir. Qazaxıstanın dövlət dilidir. Sovetlər İttifaqında əhalinin 1989-cu ildə həyata keçir-

rilən siyahıya alınmasına görə Qazaxların sayı 8 milyon 136 min olmuşdur. 21 il içərisində yəqin ki bu rəqəm çox dəyişmişdir.

1.1.3.2. Qırğız dili və ya türkcəsi Qırğızıstanda, Özbəkistanda, Tacikistanda danışılır. Qırğızıstatının dövlət dilidir. Qırğızların sayı Sovetlər İttifaqında əhalinin 1989-cu ildə həyata keçirilən siyahıya alınmasına görə 2 milyon 529 min olmuşdur. 21 il içərisində yəqin ki bu rəqəm çox dəyişmişdir.

1.1.3.3. Tatar dili və ya türkcəsi Rusiya Federasiyasında yerləşən Tatarıstan Muxtar Respublikasının dövlət dilidir. Tatarlar ən çox Rusiya Federasiyasında yaşayır (79,3 %). Tatarların sadəcə 26 %-i Tatarıstan Muxtar Respublikasının sakinidir. Əhalinin 1989-cu ildə həyata keçirilən siyahıya alınmasına görə 6 milyon 649 min tatar nüfusunun 5 milyon 523 mini tatar dilini ana dili kimi qəbul etmişdir. 21 il içərisində yəqin ki bu rəqəm çox dəyişmişdir.

1.1.3.4. Başqırd dili və ya türkcəsi Rusiya Federasiyasında yerləşən Başqırdıstan Muxtar Respublikasında işlənir. Başqırdıstanın dövlət dilidir. Əhalinin 1989-cu ildə həyata keçirilən siyahıya alınmasına görə başqırdların sayı 1 milyon 449 min olmuşdur. Bunlardan 1 milyon 75 mini başqırd dilində danışmışdır. 21 il içərisində yəqin ki bu rəqəm çox dəyişmişdir.

1.1.3.5. Altay dili və ya türkcəsinin köhnə adı oyrot dili olmuşdur. Altay türkcəsi Rusiya Federasiyasında yerləşən Altay Muxtar Respublikasında işlənir. Əhalinin 1989-cu ildə həyata keçirilən siyahıya alınmasına görə sözügedən dildə 60 min nəfər danışmışdır. 21 il içərisində yəqin ki bu rəqəm dəyişmişdir. Sözügedən dil danışığ və ədəbi dil səviyyələrində işlədilir.

1.1.3.6. Qaraqalpaq dili və ya türkcəsi Özbəkistanın Qaraqalpaq Muxtar Respublikasında danışığ dili və ədəbi dil səviyyələrində işlənir. Əhalinin 1989-cu ildə həyata keçirilən siyahıya alınmasına görə keçmiş SSRİ-də sözügedən dildə danışanların sayı 424 min nəfər olmuşdur. 21 il içərisində yəqin ki bu rəqəm çox dəyişmişdir.

1.1.3.7. Qaraçay-balkar dili və ya türkcəsi iki bir-birinə çox yaxın olan qaraçaylar və balkarlar adlı türk etnik qrupu tərəfindən işlədilir. Qaraçaylar Rusiya Federasiyası Qaraçay-Çerkessk Muxtar Respublikasında, balkarlar isə Kabardin-Balkar Muxtar Respublikasında yaşayır. Əhalinin 1989-cu ildə həyata keçirilən siyahıya alınmasına görə qaraçay-balkar türkcəsində danışanların sayı 231 min olmuşdur. 21 il

içərisində yəqin ki bu rəqəm çox dəyişmişdir. Sözügedən dil danışıq və ədəbi dil səviyyələrində işlənir.

1.1.3.8. Noqay dili və ya türkcəsi danışıq dili səviyyəsində, qismən də ədəbi dil kimi Rusiya Federasiyasının Stavropol, Astraxan və Krasnodar vilayətlərində və Dağıstan Muxtar Respublikasında işlənir. Əhalinin 1989-cu ildə həyata keçirilən siyahıya alınmasına görə noqayların sayı 45 min olmuşdur. 21 il içərisində bu rəqəm yəqin ki dəyişmişdir.

1.1.3.9. Qumuq dili və ya türkcəsi ən çox Rusiya Federasiyasının Dağıstan Muxtar Respublikasında, qismən də Şimali Osetiya, Çeçenistan, İnquşetiya Muxtar Respublikalarında işlənir. Əhalinin 1989-cu ildə həyata keçirilən siyahıya alınmasına görə qumuqların sayı 282 min nəfər olmuşdur. Bunların 97,4%-ü qumuq türkcəsini ana dilləri kimi qəbul etmişdir. 21 il içərisində bu rəqəm yəqin ki dəyişmişdir. Qumuq dili Dağıstan Muxtar Respublikasında işlənən 6 ədəbi dildən biridir. Bolşevik inqilabından əvvəl qumuq dili sözügedən vilayətlərdə ortaqlıq dil özəlliyinə malik olmuşdur. Sonralar həmin funksiyanı rus dili yerinə yetirmişdir. Bu gün də sözügedən funksiyanı rus dili həyata keçirir.

1.1.3.10. Krım-tatar dili və ya Krım tatarcası Ukrayna Respublikasında və Özbəkistanda işlənir. Əhalinin 1989-cu ildə həyata keçirilən siyahıya alınmasına görə Krım tatarlarının sayı keçmiş SSRİ-də 272 min nəfər olmuşdur. 21 il içərisində bu rəqəm yəqin ki dəyişmişdir. Bu tatarların 252 mini o zamankı sayım rəqəmlərinə görə Krım tatarcasını ana dili kimi qəbul etmişdir. Günümüzdə Krım tatarlarının böyük bir hissəsi Özbəkistandan və keçmiş Sovetlər İttifaqının digər bölgələrindən Krıma köçüb gəlmişdir.

1.1.3.11. Krımçak dili və ya türkcəsi Krımda yaşayan və bir qrup yəhudi dininə mənsub olan bir türk xalqının dilidir. Əhalinin 1989-cu ildə həyata keçirilən siyahıya alınmasına görə SSRİ-də 1448 nəfər krımçak yaşamışdır. Onların 34,9 %-u bu dili ana dili hesab etmişdir. Sadəcə yaşlı nəsil bu dildə danışa bilir. Krımçaklar rus dilini işlədirlər. İndi gənc nəsil də bu dili öyrənmək istəyir. 1989-cu ildə ana dillərini öyrənmək üçün “Bazar günü məktəbləri” açmışdılar.

1.1.3.12. Karaim dili və ya türkcəsi danışıq dili kimi işlədilir. Yəhudi dinindən olan karaimlər Litva, Ukrayna və Polşanın bəzi şəhərlərində yaşayırlar. Ədəbi dilləri yoxdur, amma yazıları vardır. Əvvəllər ibrani, sonralar isə kril əlifbasını işlətmişlər. Əhalinin 1989-cu ildə həyata keçirilən ümumi siyahıya alınmasına görə keçmiş SSRİ-də 2600 nəfər karaim yaşamışdır. Onların 21 %-i karaim dilini işlətmişdir.

1.1.3.13. Alabuqat tatarcası/noqaycası Rusiya Federasiyası Kalmıkıstan Muxtar Respublikasının Ulan-Holl bölgəsində işlədilir. Alabuqat tatarlarının və ya noqaylarının dilidir. Ədəbi dili və ya özünə məxsus bir yazısı yoxdur. Sözügedən dildə cəmi 422 nəfər adam danışır. Sözügedən dil də ümumtürk dilinin və ya tatarcanın bir dialekti olaraq qiymətləndirilə bilər.

1.1.3.14. Astraxan noqaycası-qaraqaşcası Rusiya Federasiyası Krasnoyarsk bölgəsi Harablinsk diyarının Astraxan rayonunda işlədilir. Qaraqaşların sayı 1973-cü ildə 5 min nəfər olmuşdur. Ədəbi dili və ya özünə məxsus bir yazısı yoxdur. Bu dil də ümumtürk dilinin bir dialekti kimi qiymətləndirilə bilər.

1.1.3.15. Yurd tatarcası və ya Astraxan noqaycası Rusiya Federasiyası Astraxan şəhəri civarlarında işlədilir. 1850-ci ildə Yurd tatarlarının və ya noqaylarının sayı 8.700 nəfərdən ibarət olmuşdur. İndi kəndlərdə onlardan cəmi 22 min nəfər yaşayır. Ədəbi dili və ya özünə məxsus bir yazısı yoxdur. Sözügedən dil də ümumtürk dilinin və ya tatarcanın bir dialekti kimi qiymətləndirilə bilər.

1.1.3.16. Barabin tatarlarının dili tatarcanın bir dialektidir. Rusiya Federasiyasının Novosibirsk bölgəsində 8 min nəfər tatar tərəfindən danışılır.

1.2. Qırğız-yenisey və ya xakas qrupu

1.2.1. Xakas dili və ya türkcəsi Rusiya Federasiyasının Xakas Muxtar Vilayətində, Yenisey, Abakan və Çulım çaylarının orta hövzələrində yaşayan xalqlar tərəfindən danışılır. Xakas dilində danışanların sayı əhalinin 1989-cu ildə həyata keçirilən siyahıya alınmasına görə 81.428 nəfər olmuşdur. Aradan keçən müddət içərisində bu rəqəm yəqin ki dəyişmişdir. Sözügedən dil daha çox danışq, qismən də ədəbi dil səviyyələrində işlənir.

1.2.2. Şor dili və ya türkcəsi Sibirin Altay bölgəsində işlədilir. Əhalinin 1989-cu il siyahıya alınmasına görə sözügedən dili 9 min 400 nəfər ana dili hesab etmişdir. Bu gün həmin rəqəm yəqin ki dəyişmişdir. Yazısı vardır.

1.2.3. Çulım dili və ya türkcəsi Sibirin Çulım bölgəsində, Ob çayının sahilində danışq dili kimi işlədilir. Sözügedən dil də ədəbi dil statusu və ya özünə məxsus bir yazısı olmadığından ümumtürk dilinin bir dialekti olaraq qiymətləndirilə bilər.

1.2.4. Sarı uyğur dili və ya türkcəsi Çinin Qansu əyalətində danışq dili səviyyəsində işlənir. Sarı uyğurların sayı əhalinin 1990-cı

ildə həyata keçirilən siyahıya alınmasına görə cəmi 12.297 nəfər olmuşdur. Bu gün həmin rəqəm yəqin ki dəyişmişdir. Sözügedən dil də ümumtürk dilinin bir dialekti kimi qiymətləndirilə bilər.

1.2.5. Fu-yü qırğızcası Çinin Mançurya bölgəsində danışq dili səviyyəsində işlənir. Müxtəlif mənbələrə görə Fu-yü qırğızlarının sayı min nəfərdən ibarətdir. Sözügedən dil də ümumtürk dilinin və ya qırğızcanın bir dialekti olaraq qiymətləndirilə bilər.

1.3. Tuva qrupu

1.3.1 Tuva dili və ya türkcəsi Rusiya Federasiyasının Tuva Muxtar Respublikasında danışq və ədəbi dil səviyyələrində işlədilir. Bu dildə 200 min 929 nəfər danışır.

1.3.2. Tofalar və ya karaqas dili Rusiya Federasiyasının İrkutsk bölgəsində işlənir. Sözügedən dili danışanların sayı 731 nəfərdən ibarətdir. 314 nəfər şəxs tofalar dilini özlərinin ana dili hesab edir. 1989-cu ildən bəri həmin dilin yazısı yaradılmışdır. Tofalar dili ibtidai məktəblərdə dərs kimi keçilir.

2. Yakut dili qrupu

2.1. Yakut/saha dili və ya türkcəsində danışanların sayı əhalinin 1989-cu ildə keçirilən siyahıya alınmasına görə 382 min nəfərdən ibarət olmuşdur. Sözügedən dil Rusiya Federasiyasının Yakut (Saha) Muxtar Respublikasında danışq və ədəbi dil səviyyələrində işlədilir və türk dilləri içərisində ən çox tuva dilinə yaxındır. Yakut dili ilə tuva dili arasındakı bir-birini başa düşmə faizi yüzdə sıfıra bərabərdir (Tekin, Ölmez 2003: 68). Buna görə də həmin dilin digər türk dilləri ilə yaxınlığı yaxın və ən yaxın dil qohumluğu miqyaslarında deyil, qohum bir türk dili səviyyəsində təsnifləndirilir.

2.2. Dolqan dili və ya türkcəsi Rusiya Federasiyasının Krasnoyarsk bölgəsində və Yakut (Saha) Muxtar Respublikasında danışq dili səviyyəsində cəmi 7 min nəfər tərəfindən işlədilir. Buna görə həmin dil də ümumtürk dilinin və ya yakutcanın bir dialekti kimi qiymətləndirilə bilər.

3. Bulqar qrupu

3.1. Çuvaş dili və ya türkcəsi Rusiya Federasiyasının Çuvaşstan Muxtar Respublikasında danışq və ədəbi dil səviyyələrində işlənir. Keçmiş SSRİ-də Çuvaş dilində danışanların sayı əhalinin 1989-cu ildə keçirilən siyahıya alınmasına görə 1 milyon 839 min nəfər olmuşdur. Bu gün həmin rəqəm yəqin ki dəyişmişdir.

4. Urum/rum dili və ya urumca Ukraynanın cənubunda Azov dənizi sahillərində milliyətcə yunan-xristian dininə mənsub olan türkdilli xalq tərəfindən ana dili kimi danışılır. Sözügedən dil oğuz və qırçaq elementlərindən təşkil olunur (Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков 2002: 5). Buna görə də də ayrıca öyrənilir (Языки Мира 1997: 160-523).

B. Mühacir türk danışq dilləri və dialektləri

Bunlar əsas etibarilə Qərbi Avropada, Cənubi Afrikada, Cənubi Amerikada və Avstraliyada evdə ana dili, ikidilli və çoxdilli ortamlarda isə ikinci və üçüncü dil kimi işlənir. Sözügedən sosyolinqvistik ortamlarda indiyə qədər ən çox Türkiyə, Azərbaycan, tatar və uyğur türkcələrinin işlənildiyini demək mümkündür. Bununla bərabər, digər türk ədəbi dilləri və dialektlərinin də özəlliklə Sovet İttifaqının süqutundan sonra mühcir səciyyəli danışq dilləri olaraq işlənilmə-yayılma sahələrinin getdikcə genişləndiyi müşahidə olunur (Musaoğlu 2007: 22-27).

2. Koqnitiv və kompüter-mühəndis* dilçiliyi yönümləri və yöntəmləri

XX yüzilin sonlarından başlayaraq dilə dair elmin əsas təsisatları yenilənməkdədir. Həmin təsisatların dəyişim proseslərindən indi paradiqmatik və sintaqmatik sıralanmaların yenilənməsi kimi də bəhs olunur. Artıq dil digər intellektual fəaliyyət formaları ilə birlikdə öyrənilməkdə və dilçiliyin tədqiqat obyektinə də buna uyğun olaraq dəyişməkdədir. Araşdırıcıların diqqəti dil daşıyıcılarının şüurlu dil fəaliyyəti üzərində mərkəzləşməkdə, dilin özü isə əsas dərkətmə mənbəyi kimi göstərilməkdədir. *Koqnitiv və kompüter-mühəndis və ya informasiya texnologiyaları dilçiliyi yönümləri və yöntəmləri də həmin kontekstdə müəyyənləşdirilməkdədir.*

İnsan biliyi və ya bilik səviyyəsi sistemi necə qurulmuşdur, hansı formalarda və mexanizmlərlə işləyir? Bütün bunları və varlıq simvolları dəyişimlərinə dair fakt və hadisələrin və duyğuların yaratdığı biliklərin dərkətmə proseslərinin təfəkkürdə əks olunmasını günümüzdə *koqnitiv dilçilik* öyrənir. *Dil vasitəsilə insan beynində əks olunan bilik sisteminin alt və üst səviyyələri ilə qavramlaşdırılması və kateqoriyalaşdırılması koqnitiv dilçiliyin araşdırma prinsiplərinin cəmi kimi dərk edilir.* Elektro-

* Kompüter-mühəndis dilçiliyi anlayışı Azərbaycan dilində informasiya texnologiyaları dilçiliyi kimi də ifadə oluna bilər.

nik və kompüter texnologiyalarının inkişafı əsasında insan biliyinin dil vasitəsilə modelləşdirilməsini isə *informasiya texnologiyaları dilçiliyi* yerinə yetirir (Bilgisayar Destekli Dil Bilimi Çalıştayı Bildirileri 2006).

Dilçiliyin kateqoriyalara dayalı elmi əsası gözlə görünən bir şəkildə genişlənmişdir. Həll ediləcək problemlər araşdırıcılardan sadəcə dilçiliyi və uyğun sahələrini deyil, fəlsəfə, dərkətmə nəzəriyyəsi, mifologiya, folklor, tarix, psixologiya, antropologiya kimi digər sosial elmləri də bilməyi tələb edir. Buna görə də, müxtəlif dillərə dair ontoloji səciyyəli araşdırmalarda tətbiq olunan ən yeni linqvistik yönətlər konseptual olaraq formalaşdırılır və koqnitiv dilçiliyin tətbiqi sahələri də buna bağlı olaraq genişləndirilir (Маслова 2004; Андреева 2004).

Günümüzdə çağdaş izahı ilə insan intellektinə və bir bütün kimi dərk edilən təcrübəsinə dair mücərrəd və konkret qavramların birləşdirilə bilən alt kateqoriyalarla fərqli açıqlamalardakı təsviri işini koqnitiv dilçilik yerinə yetirir. Belə ki, insana məxsus *sitəm və ya giley-güzar etmək, təəssüf, niyyət, istək, səbəb, məqsəd, dəyərləndirmə, sevgi, sevinc* kimi semantik sahələr gerçək prototipləri ilə müəyyənləşdirilir. Həmin kontekstdə məhəbbət-acıma və ya sevgi-nifrət kimi linqvistik qavramlar konkret diskursiv variantları ilə də göstərilir.

Məlum olduğu kimi, dünyanın konkret və mücərrəd obrazları (məsələn, su pərisi, təpəgöz, kentavr kimi) insan şüurunda dünyanın dil xəritəsi kimi koqnitiv-konseptual xarakterli *görmə, hiss etmə, dadma, eşitmə və oxuma* dərkətmə vasitələri ilə əks olunur. Bütün bunlar insan şüurunda və təfəkkürdə ilk mərhələdə təhtəlsüür olaraq müəyyənləşir. Həmin obrazlarla dünyanın ümumi dil xəritəsi və konkret dil kateqoriyaları arasındakı iyerarxik əlaqələr isə günümüzdə koqnitiv dilçilikdə araşdırılır. Daha doğrusu, səs, morfem, söz, deyim və mətn komponentləri sıralanmaları dil-danışq vahidləri olaraq fonetik, morfoloji, sintaktik, leksik və frazeoloji səviyyələri ilə yenidən kateqoriyalaşdırılır. Bunun nəticəsində toplum, fərd-danışan, verilən-informasiya və yozumlayıcı-dinləyən kimi diskurs faktorları ilə gerçəkləşən *konseptual sxemlər* də bu gün artıq konkret dil faktları ilə qurulur. Hətta daha geniş bir “konseptual müstəvi”də subyektivlik//obyektivlik dəyərləri müqayisə edilir. Subyektivliklə əlaqədar ayrıca bir *dil mərkəzçiliyi* və ya “*eqoizmi*”, bir başqa sözlə hadisə və faktların dəyərləndirilməsində məzmun və ifadə baxımından digər sosial əsaslarla müqayisədə “dil daşıyıcısı”na dayalılıq nəzəriyyəsi yaradılır (Мурясов, Самигуллина, Федорова 2004).

Koqnitiv dilçilikdə insan faktoru çox vaxt çağdaş sosial elmlərin ümumi bir elmi araşdırma əsası səviyyəsində də irəli çıxarılmışdır. Belə bir araşdırma əsası isə insan intellektinə söykənən dil bağlılıqlarının bundan sonra dünyanın dərk edilməsində bir başlanğıc nöqtəsi yerində araşdırılacağına siqnallarını verməkdədir.

Son 20 il içərisində müəyyənləşən koqnitiv dilçilik yontəmləri ilə *yeni dil gerçəkləri* öyrənilir. Bunları isə dil formalaşmaları ilə konkret olaraq obyektləşdirilən və insan təfəkküründə özəl quruluşları ilə mövcud olan çevrələri, çevrələnmələri, səhnələri və s. təşkil edir. *Bu baxımdan dilin bilavasitə gerçəkliyi və ya varlığı deyil, insan hafizəsindəki konseptual tablolu əks etdirdiyi də deyilə bilər* (Гуреев 2005). Bu fikir koqnitiv dilçiliyin tarixində ilk dəfə olaraq 1984-cü ildə ifadə edilmiş və dilin insan hafizəsində konseptual olaraq proyeksiyalar halına gətirilmiş biliklər sistemindən ibarət olduğu və bu bilikləri əks etdirdiyi göstərilmişdir (Jackendoff 1984).

Sözügədən mövzular mahiyyətə yeni olan koqnitiv elm, koqnitiv dilçilik və kompüter-mühəndis dilçiliyi anlayışları müstəvisində araşdırıldığı üçün, mətnə yeri gəldikdə “istişamət” sözünün yerinə “yönüm”, “metod” sözünün yerinə isə “yöntəm” kəlmələri işlədilmişdir. “İstişamət” sözü ərəb, “metod” sözü isə fars mənşəlidir. Ancaq ikincilər türk mənşəli olsa da, bütün bu kəlmələr hamısı birlikdə dilimizdə işlənən sinonim sözlər kimi də qiymətləndirilə bilər.

Bəs koqnitiv dilçilik və kompüter-mühəndis dilçiliyi elmi-lingvistik anlayışları və buna bağlı olaraq da yönüm və yontəmləri nə deməkdir? Bunların mahiyyəti nədən ibarətdir? Sözügədən qavramlar elmi-şünaslıqda nə zaman ortaya çıxmışdır? Bütün bunlar mətndəki ümumi elmi təhkiyə əsnasında izah olunacaqdır. Bununla bərabər, biz elmi-terminoloji və metalinqvistik baxımdan mövzuya aşağıda qısaca olaraq özəl bir “açıqlanma” da gətirmək istədik.

2.1. Koqnitiv elm, koqnitiv dilçilik və metalinqvistik qavramları

Müasir dövrdə koqnitiv xarakterli elmi araşdırmalar və onların nəticələrinin praktik fəaliyyətdə həyata keçirilməsi öyrənməyə və dərk etməyə açıq olan cəmiyyətlərdə gətdikcə sürətlənməkdədir. Artıq 2000-ci illərdə sözügedən araşdırmalar Türkiyə universitetlərində də aparılmışdır. Həmin araşdırmalara dair elmi istiqamətlər bakalavr və magistratura proqramlarında yer almaqda və dissertasiya mövzuları kimi işlənir.

məkdədir. Koqnitiv elmşünaslığın əsas araşdırma obyektləri, hər şeydən öncə, aşağıdakılardan ibarətdir:

- Elm, bilik-məlumat və biliş (cognition) fenomenləri;
- Hafizə psixologiyası;
- Biliyin və ya müxtəlif məlumatların təsvir olunması, mənimsənilməsi, işlənilməsi və insan hafizəsində yerləşdirilməsi;
- “İnsan və kompüter münasibəti”ndə koqnitiv yönlər, zehin və beyin əlaqələri, ağıl meyarları və koqnitiv prosesləri və s.

Bütün bunlar – bilik, ağıl, zəka, zehin, beyin, anlamaq, ağıl (baş) işlətmək, ağıllı davranış və ya davranmaq, bacarıq və s. özək (açar) sözlərin diskurs və mətn linqvistikası səciyyəli çərçivəsində açıqlana bilməkdədir. Koqnitiv elmşünaslığın əsaslarını fəlsəfə, antropologiya, psixologiya, kompüter mühəndisliyi və dilçilik elmləri təşkil edir.

Türk dillərinin müxtəlif linqvistik səviyyələri müasir dövrün bir reallığı kimi işıqlandırılmalıdır. Çünki onlar da artıq struktur-semantik və funksional dilçilik araşdırmaları müstəvisində dilçiliyin və digər ictimai elmlərin gəlib çatdığı informativ-diskursiv səviyyədə və ya yönümdə səciyyələndirilməlidir. Sözügedən yönümün elmi meyarları 1980-ci illərdən bəri dilçilikdə getdikcə daha çox aydınlaşmaqdadır. Bu yönüm dünyanın dil xəritəsini təşkil edən ən ümumi qavramlara və alt qavramlarına, onları təşkil edən kateqoriyalara görə müəyyənləşdirilməkdədir. Burada məhz koqnitiv xarakterli dərkətmə əsasında gerçəkləşən linqvistik yöntem diqqəti çəkməkdədir.

Çağdaş dilçilikdə koqnitiv-konseptual tədqiqata, hər şeydən öncə, dünyanın dil xəritəsini təşkil edən böyük və kiçik dillərin tipoloji özəllikləri və ya dil universaliaları və fərqliliklərinin söykəndiyi müxtəlif dil səviyyələri cəlb olunmaqdadır. Bu dil səviyyələrini fonetik-fonoloji, morfoloji və sintaktik qrammatika və leksik-leksikoqrafik və frazeoloji fenomenlər və onların ayrı-ayrı detalları təşkil etməkdədir. İnkişaf etmiş dillərdə əsas dil çərçivələrinin (frame) tərkibləri sistemativ-koqnitiv dərkətmə əsasında linqvistik bir yöntemlə qavramlaşdırılmaqda və alt səviyyələri ilə kateqoriyalaşdırılmaqdadır. Bütün bunlar isə yuxarıda göstərilən dil səviyyələrinə bağlı olaraq yerinə yetirilməkdədir (Новое в зарубежной лингвистике 1988; Демьянков 1994; Кибрик 1994; Кубрякова 1994; 2004; Bozşahin Cem ve Zeyrek Deniz 2000; Кравченко 2001; Курт 2002; Селиверстова 2002). Mücərrəd təfəkkürün qavramlaşdırma və buna bağlı olaraq kateqoriyalaşdırma prosesləri dilçilikdə koqnitiv xarakterli dərkətmə əsasına görə müəyyənləşdirilməkdədir. Bu da ictimai elmlərin

yeni paradigmatik və sintaqmatik aurasında ortaya çıxan “dil eqoizmi və ya subyektivliyi” problemlərinin həll olunması yollarının axtarılması ilə paralel olaraq yerinə yetirilməkdədir (Гуреев 2004; 2005).

Koqnitiv xarakterli dərkətmə əsasında dilçilik və semiotika, koqnitivlik mexanizmi və qrammatik açıqlanma və şərhətmə əlaqələri antropoloji baxımdan insana məxsus dərkətmə-şüur-təfəkkür müstəvisində müəyyənləşdirilməkdədir. Dilçilikdə 2000-ci illərdən başlayaraq yaşanılan dünyanın ən əsas konseptual obrazları və linqvistik qavram anlayışı tədqiqata cəlb olunmaqdadır. Bunlara bağlı olaraq da öncəliklə *iltifat, xoşbəxtlik, arzu-istək, sevgi-mərhəmət, sevgi-acımaq* kimi duyğu-hissiyat qavramları koqnitiv xarakterli dərkətmə yönələri ilə dərinədən öyrənilməkdədir (Doğan 2000; Воркачев 2001; Ханина 2004).

Çağdaş dilçilikdə dil hər yönü ilə koqnitiv-konseptual bir müstəvidə öyrənilərək metalingvistik bir terminologiya və üslubla müəyyənləşdirilməkdədir. Bu, hər şeydən öncə, belə bir fəlsəfi əsasa söykənməkdədir: “Konkret dil şəkli və ya şəkilləri koqnitiv quruluşun və ya quruluşlarının, başqa bir ifadə ilə insan şüurunun, təfəkkürünün və qavrayışının dildəki əks olunmalarından ibarətdir” (Кибрик 1994: 126). Türk ədəbi dilləri və dialektlərində və buna uyğun olaraq da türkoloji dilçilikdə şüurun, təfəkkürün və qavrayışın türk dillərindəki əks olunmalarına əsasən əmələ gələn konkret qrammatik səviyyələri koqnitiv yöntəmlə təsvir olunmalıdır. Bu baxımdan felin şəkil, növ və tərz kateqoriyalarının sözügedən yöntəmlə dəqiq olaraq müəyyənləşdirilə biləcəyini fikirləşirik (Musaoğlu, Kirişçioğlu 2008).

Meta yunanca bir söz olub leksikoqrafik olaraq “vasitəsilə” və ya “sonra” mənalarını ifadə etməkdədir. **Metalingvistik** qavramı isə dilçilikdə təbii, canlı dilə dair yazılmış tədqiqatlara görə müəyyənləşdirilən ikinci bir dil-ifadə sistemi kimi xarakterizə olunmaqdadır. Buraya, hər şeydən öncə, özəl linqvistik terminologiya sistemi və mətn linqvistikası səciyyəli quruluş və quruluşlar və buna uyğun olaraq elmi səciyyəli leksika və ayrı-ayrı leksik qrupları daxildir (LES 1990: 297). Dil səviyyələrinin özünəməxsus bir şəkildə tipoloji qavramlandırılması və kateqoriyalaşdırılması müasir dilçiliyin universal miqyasdakı əsas meyarları və ya metadili olaraq bilinməkdədir. Türkoloji dilçiliyin orijinal bir metalingvistiyanın və ya metadilinin olduğunu söyləmək hələlik sözün tam mənasında, təəssüf ki, mümkün deyildir (Musaoğlu 2008: 229).

2.2. Linqvistik qavram

Sözügədən anlayış insan tərəfindən psixoloji səviyyədə dərk edilən və koqnitiv xarakterli şüurlanma ilə kamilləşən təfəkkürün yaranması və inkişafının dil çərçivəli faktorları ilə müəyyənləşdirilməkdədir. Bu anlayış Allahın yaratdığı insan təfəkkürünün inkişafı ilə bilavasitə bağlıdır və dünya sistemi mütənasibliyinin mühafizə olunmasında qavramaların rolu və linqvistik olaraq adlandırılması ilə isə bilvasitə əlaqəlidir. Dünyanın dil xəritəsini təşkil edən universal və milli səciyyəli fonetika, fonologiya, morfologiya, sintaksis, leksika, leksikoqrafiya və frazeologiya üst kateqoriyaları konkret linqvistik göstəricilərlə bilinir. Bunlar eyni zamanda mücərrəd konseptual quruluşlarla ifadə edilən qavram və komponentləri ilə də təsbit olunur. ***Beləliklə, həm konkret dil göstəriciləri, həm də konseptual faktorlarla ifadə edilən anlayışlar linqvistik qavramlar olaraq tərif edilir.*** Sözügədən kateqoriyalardan hər biri bir çox dildə konkret qrammatik göstəriciləri ilə işarətlənir. Bəzən isə müxtəlif dillərdə qrammatik kateqoriyaların konkret qrammatik göstəriciləri olmur. Məsələn, bir çox dildə leksik, sintaktik və morfoloji göstəricilərin birinci və sonrakı funksiyaları ilə kompleksiv olaraq ifadə edilə bilən ümumi aspektuallıq linqvistik qavramı və buna bağlı olaraq müəyyənləşdirilən tərz alt kateqoriyası və ya alt qavramı vardır. Aspektuallıq faktoru bu və ya digər şəkildə türk dillərində də vardır. Ancaq bir çox dünya dilində olduğu kimi ümumtürk dilində aspektullağın konkret bir kateqoriya olaraq morfoloji göstəriciləri yoxdur (Musaoğlu, Kirişçioğlu 2008).

Girişə dair yoxlama sualları və tapşırıqlar

1. “Ön Söz”də və “Giriş”də adı çəkilən “Türkoloji dilçiliyin tarixi”, “Azərbaycan dilində mürəkkəb sintaktik bütövlər”, “Azərbaycan dili sintaksisi və mətn dilçiliyi”, “Türk dillərində mürəkkəb cümlə və mətn sintaksisi” kimi filoloji-türkoloji kursların tədrisinin və bunlarla bağlı olaraq ***koqnitiv və kompüter-mühəndis dilçiliyi*** yönüm və yönümlərinin öyrənilməsinin başlıca məqsəd və vəzifələri hansılardır?
2. Bu kursların tədris olunmasının ayrılıqda gənc türkoloq və bütövlükdə filoloq kadrlarının hazırlanmasında yeri və önəmi nədən ibarətdir?

3. Konkret olaraq “Türk ədəbi dillərində mürəkkəb cümlə sintaksisi” kursunun hansı ənənəvi və yeni elm sahələri ilə əlaqəsi vardır? Kursun əsas araşdırma-öyrənilmə yönüm və yöntəmləri hansılardır?

4. Türkologiya və türkoloji dilçilik qavramları nə deməkdir? Türkoloji dilçilik qavramı sözün geniş və dar mənalarında hansı qavrayışları və dilçilik sahələrini ehtiva edir?

5. İndiyə qədər türk dilləri hansı elmi-linqvistik prinsiplərlə təsnif olunmuşdur? “Türk dillərinin sosiolinqvistik təsnifləndirməsi” bəhsi türkologiyada aparılmış olan əvvəlki təsnifatlardan hansı özəllikləri ilə fərqlənir?

6. Koqnitiv və kompüter-mühəndis dilçiliyində dil necə və hansı elmi əsaslara görə öyrənilir? İnsana məxsus olan hansı duyğular koqnitiv dilçilikdə əsas araşdırma-öyrənilmə obyektləri kimi yer alır? Koqnitiv dilçiliyin əsas elmi-linqvistik prinsipləri kimi özünü göstərən qavramlaşdırma və kateqoriyalaşdırma anlayışları haqqında nə deyə bilərsiniz? Türkoloji dilçilikdə ayrı-ayrı dil səviyyələrinə dair aparılan qavramlaşdırma və kateqoriyalaşdırma əsənləri və ya prosesləri necə müəyyənləşdirilə bilər?

7. Konseptual səciyyəli qavramlaşdırmalar, kateqoriyalaşdırmalar və “lingvistik qavram”lar nə deməkdir? Bu qavramlaşmaların və kateqoriyalaşmaların əsas prinsiplərinin təsbit edilməsi üçün sözügedən kursda hansı dil səviyyələri və ya türkoloji dilçilik problemlərinə toxunulmuşdur?

Ədəbiyyat

Андреева С. В. 2004, *Типология конструктивно-синтаксических единиц в русской речи*. –Вопросы языкознания, No 5, s. 32-44.

Bilgisayar destekli dil bilimi çalıştayı bildirileri 2006, 14 Mayıs 2005, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, s. 139-158.

Bozşahin, Cem ve Zeyrek, Deniz 2000, *Dilbilgisi, Bilişim ve Bilişsel Bilim*. –Dilbilim Araştırmaları, Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, İstanbul, s. 41-48.

Демянков В. З. 1994, *Когнитивная лингвистика как разновидность интерпретирующего подхода*. –Вопросы Языкознания, № 4. с. 17-33.

Doğan G. 2000, *‘İltifat olgusuna Bilişsel Bir Yaklaşım.* –Dilbilim Araştırmaları, Boğaziçi Üniversitesi Yayinevi, İstanbul, s. 49-63.

Ханина О. В. 2004, *Желание: когнитивно-функциональный портрет.*–Вопросы Языкознания, № 4, с. 122-155.

Jackendoff R. 1984, *Sense and reference in a psychologically based semantics.*//*Talking minds.* Cambridge (Mass.), s. 49-72.

Кибрик А. А. 1994, *Когнитивные исследования по дискурсу.* – Вопросы Языкознания, № 5, с. 126-139.

Кравченко А. В. 2001, *Когнитивная лингвистика и новая эпистемология (К вопросу об идеальном проекте языкознания).*– Известия АН. Серия Литературы и Языка, том 60, № 5, с. 3-12. 88.

Кубрякова Е. С. 1994, *Начальные этапы становления когнитивизма: лингвистика – психология – когнитивная наука.* – Вопросы Языкознания, № 4, с. 34-47.

Курт О. 2002, *Обучение студентов языкового вуза идиомам турецкого языка на основе когнитивно-культурологического подхода,* АКД, Минск, 18 с.

Гуреев В. А. 2004, *Языковой эгоцентризм в новых парадигмах знания.*– Вопросы Языкознания, № 2. с. 57-67.

Гуреев В. А. 2005, *Проблема субъективности в когнитивной лингвистике.*–Известия ран. Серия литературы и языка , Т. 64, No 1, s. 3-9.

LES: 1990, *Лингвистический энциклопедический словарь,* Москва, “Советская Энциклопедия”, 1990, 683 с.

Маслова Е. С. 2004, *Динамика типологических распределений и стабильность языковых типов.* –Вопросы языкознания, No 5, s. 3-16.

Мурясов Р. З, Самигуллина А. С, Федорова А. Л. 2004, *Опыт анализа оценочного высказывания.* –Вопросы языкознания, No 5, s. 68-78.

Musaoğlu, Mehman 2007, *Çağdaş Türk Yazı Dilleri ve Haritası,* TÜRKSOY Türk Dünyası Kültür ve Sanat Dergisi, 25/4, s.22-27.

Musaoğlu, Mehman 2008, *Azerbaycan Türkçesinde Fiil Çekimi.* Gazi Türkiyat, Türklük Bilimi Araştırmaları Dergisi, Güz, 3, s.11-29.

Musaoğlu, Mehman, Kirişçioğlu, Fatih 2008, *Türk Dil Biliminde Görünüş Kategorisinin İncelenmesi Üzerine.* –Türkolojiya, No 1-2, 2008, s. 32-54.

Новое в зарубежной лингвистике 1988, вып. XXIII, *когнитивные аспекты языка*, Москва, “Прогресс”, с. 281-309.

Селиверстова О. Н. 2002, *Когнитивная семантика на фоне общего развития лингвистической науки*. – Вопросы Языкознания, № 6, с. 12-26.

Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков 2002, Региональные реконструкции, Москва “Наука”.

Tekin, Talat, Ölmez, Mehmet 2003, *Türk Dilleri. Giriş*. Yıldız. Dil ve Edebiyat 2, İstanbul, 195 s.

Воркачов С. Г. 2001, *Концепт счастья: понятийный и образный компоненты*. – Известия АН. Серия Литературы и Языка, том 60, № 6, с. 47-58.

Языки тира 1997, *Тюркские языки*, Издательский Дом “Кыргызыстан” Бишкек, 542 с.

I HISSƏ

TÜRKOLOJİ DİLÇİLİYİN TARIXI VƏ BU GÜNÜ: PROBLEMLƏR, PERSPEKTİVLƏR, YENİLİKLƏR, YÖNÜM VƏ YÖNTƏMLƏR

1. Türkoloji dilçiliyin tarixi inkişaf yolu

Həmin yol indiyə qədər əsas etibarilə “**XI-XVIII yüzillərdəki və ya V.Radlovdan öncəki və XIX yüzildən və ya V.Radlovdan sonrakı türkologiya**” ümumi tezi ilə öyrənilmişdir. Ancaq türkologiyada əsas önəmli dəyişikliklər ya Birinci Türkoloji Qurultaya qədər, ya da Birinci Türkoloji Qurultaydan sonra baş vermişdir. Belə ki, Birinci Türkoloji Qurultaya qədər türk dilləri və dialektlərinin ilk lüğətləri tərtib olunmuş, bəzi qrammatika kitabları yazılmış və qədim yazılı abidələrimiz oxunmuşdur. Birinci Türkoloji Qurultaydan sonra isə *türk ədəbi dillərinin yeni qrammatika kitabları yazılmış, ədəbi dil normaları müəyyənləşdirilmiş və latın əsəslı əlifbalara keçilmişdir*. Buna görə də, türkoloji dilçiliyin ümumi tarixi inkişafı Birinci Türkoloji Qurultaydan öncəki və sonrakı mərhələləri ilə dövrləşdirilərək öyrənilməkdədir:

1.1. I mərhələ

Həmin mərhələdə türk dilləri və dialektləri bütövlükdə Hind-Avropa və ayrılıqda ərəb dilçilik məktəbləri ənənələrinə əsasən öyrənilmişdir. Belə ki, XI-XVIII yüzillərdə türk dilləri və dialektlərinə dair araşdırmalar əsas etibarilə ərəb dilçilik məktəbi ənənələrinə görə aparılmışdır. XIX yüzildən etibarən isə mövcud araşdırmalar ümumilikdə Hind-Avropa dilləri qaydalarına görə aparılrsa da, ərəb dilçiliyi ənənələri də bu və ya digər şəkildə XX yüzilin əvvəllərinə qədər özünü göstərmişdir. XX yüzilin əvvəllərindən başlayaraq isə türkoloji dilçilikdə Hind-Avropa dilçiliyi ənənələrinin əsas rol oynadığı müşahidə olunur. Bu baxımdan Hüseyn Cahitin “Türkçe Sarf ve Nahiv”i (2000) həmin anlayışla türk dilində yazılmış ilk qrammatika kitablarından biri kimi uyğun sahədə qaynaqlıq etmişdir (2000: 9). Beləliklə, türk dilləri və dialektlərinə dair aparılan araşdırmalarda XI-XVIII yüzillərdə ərəb, XIX yüzildən etibarən isə Hind-Avropa dilçiliyi ənənələri təsirli olmuşdur. Birinci Türkoloji Qurultaydan əvvəlki mərhələ iki tarixi dövrə bölünür.

1.1.1. XI-XVIII yüzillərdə türkoloji dilçilik: ilk lüğətlər və qrammatika kitabları

XI-XVIII yüzillərdə *klassik türk ədəbi dillərinə dair yazılan lüğətlər və qrammatika kitabları* “Sanskrit”in öyrənilməsi ilə sürətlənən Hind-Avrupa dilçiliyi ənənələri ilə bu və ya digər şəkildə əlaqədardır. Ancaq lüğətlərlə birlikdə hazırlanan qrammatika kitabları *isim, feil, ədat nitq hissələri təsnifləndirməsinə* əsasən yazılmış olduğundan ərəb dilçiliyi ənənələrinə bağlıdır. Belə ki, həmin dövrdə türk dillərinə dair hazırlanan 20-yə qədər qrammatika kitabı ərəb soylu və ya İslam mədəniyyətini mənimsəmiş filoloqlar tərəfindən yazılmışdır (Мелиоранский 1900: 4; Kaydarov 1999: 19-22; Татарская грамматика 1993: 43). Bu baxımdan P. M. Melioranskiyin “Ərəb filoloqu türk dili haqqında” (1900) adlı əsəri də başlanğıcda müəllifi məlum olmayan “Türk qrammatikası” kitabları* ilə əlaqədar olaraq qələmə alınmışdır.

Türkoloji dilçiliyə dair ərəb dilçilik məktəbi ənənələrinə görə yazılmış ilk qrammatika kitabı Mahmud Qaşqarlının əlimizə gəlib çatmayan “Kitabü cevahirü’l nahv fi lûgati’t-Türk” adlı əsəridir. Mahmud Qaşqarlının XI yüzildə qələmə aldığı və bizə gəlib çatan “Divanü Lüğətit-Türk” (1998) adlı digər əsəri ilə də türk dillərinin fonetik, qrammatik, leksik və leksikoqrafik quruluşunun öyrənilməsinə zəmin hazırlanmışdır (Демирчизаде 1972). Türkoloji dilçiliyə aid “Codex Cumanicus, Kitâbü’l-idrâk li Lisâni’l-etraq, İbn-i Mühennâ Lugati, Mukaddimetü’l-Edeb” kimi əsərlər isə Qıpçaq, Oğuz, Karluq-Uyğur türk dilləri və dialektləri ilə əlaqədar olaraq yazılmışdır (Caferoğlu 1984:192-193; Hacıeminoğlu 1997: 15-19). *Bu kitablar fonetika, qrammatika bölmələrindən, lüğətlərdən və bəzən də mətnlərdən ibarət olub xaricilərə türk dilini öyrətmək məqsədilə hazırlanmışdır.* Həmin kitablarda türk dilləri və dialektlərinin ərəb və fars dillərindən fərqlənən özəllikləri də göstərilmiş-

* P. M. Melioranski İbni-Mühənnanın “Türk dili haqqında” adlı əsərinin Oksforddakı (3), Parisdəki (1) və Berlinədəki (1) əl yazması nüsxələrini araşdırmışdır. O, həmin mövzu ilə əlaqədar yazdığı “Ərəb filoloqu türk dili haqqında” adlı əsərini doktorluq dissertasiyası kimi müdafiə etmişdir. Ancaq P.M.Melioranski haqqında yazdığı əsərin kimə məxsus olduğunu bilməmişdir. Buna görə də, onun bilinməyən ərəb soylu birisinə aid olduğunu güman edərək əsərə “Ərəb filoloqu türk dili haqqında” adını vermişdir. 1920-ci ildə Kilisli Rüşfət əsərin 6-cı nüsxəsinin əl yazmasını İstanbul Dövlət Muzeyinin Kitabxanasında taparaq onun İbni-Mühənnaya aid olduğunu təsbit etmişdir (Малов 1928).

dir. Belə ki, ayrılıqda türkcə sözlərə, atalar sözlərinə və deyimlərə geniş yer verilmişdir. Ancaq bütövlükdə ümumtürk dilinin morfoloqiyası ərəb qrammatikası ənənələrinə əsasən *feil//ad//ədat* təsnifləndirməsi ilə öyrənilmişdir. Bəzi sintaktik özəlliklər də elə eyni bölümdə izah olunmuşdur (Kitâb-ı Mecmû-ı Tercümân-ı Türkî ve Acemî ve Muğalî 2000; Kadri: 2002 və s.). Bunlardan Osmanlı türkcəsinə dair ilk olaraq yazılanı Beqramalı Kadrinin “Müeyyiretü’l-Ulûm” (2002) əsəridir.

1.1.2. XIX-XX yüzillərdə təsviri və tarixi-müqayisəli araşdırmalar

Türkoloji dilçilikdə **Hind-Avropa dilçilik ənənələrinə** görə türk dilləri və dialektlərinə dair əsərlər sistemli olaraq XIX yüzildən etibarən yazılmışdır. Bununla yanaşı, XVII-XVIII yüzillərdə də dövrün **Hind-Avropa dilləri qaydaları ilə** xarici dillərdə türk dilinə dair yazılan qrammatika kitablarına təsadüf olunur. Avropada 1612-ci ildə türk dilinə dair ilk qrammatika kitabını Hieronymus Megiser adında Stuttqartlı bir alman latın dilində yazmışdır. Nitq hissələri həmin kitabda ərəb dilçiliyinə əsasən müəyyənləşdirilən *feil//ad//ədat* təsnifləndirməsi ilə deyil, *isim, sifət, say, əvəzlik, fel, zərf, ədat, qoşma, bağlayıcı, nida* sistemli struktur-funksional kateqoriyaləşdirmə ilə öyrənilmişdir. Qrammatika kitabında 220 türk atalar sözü və deyim verilmişdir (Megiser 1612).

XIX yüzil və XX yüzilin əvvəllərində türk dilləri və dialektlərinə dair Avropada, Osmanlı İmperatorluğunda, Çar Rusiyasında ərəb və latın mənşəli dilçilik məktəbləri ənənələrinə əsasən hazırlanmış müxtəlif araşdırmalar paralel olaraq davam etdirilmişdir. Türk yazılı abidələri oxunmuşdur (Конов 1982: 12-108). Renesansdan sonra filologiyada gerçəkləşən yeni dilçilik axınlarının təsiri ilə türk dilləri və dialektlərinə dair rus, fransız və alman dillərində yazılmış irihəcmli lüğətlər, qrammatika kitabları və digər araşdırmalar çoxalmışdır (Radloff 1882; Ашмаринь 1903; Deny 1921 və s.).

Sözügədən araşdırma və qrammatika kitablarında fonem və morfemlərin, söz birləşməsi və cümlə quruluşlarının fonetik, morfoloji və sintaktik özəllikləri göstərilmişdir. Ümumtürk dilinin tarixi səciyyəli lüğət tərkibini və danışılan dilin canlı söz varlığını təşkil edən leksemlərin, deyim və atalar sözlərinin leksik-leksikoqrafik təsviri aparılmışdır. Beləliklə, türkologiyada ənənəvi xarakterli dilçilik yönümü formalaşdırılmışdır. Bir başqa ifadə ilə tarixi-müqayisəli və ya müqayisəli-tarixi dilçilik və onun uyğun araşdırma yöntəmləri müəyyənləşdirilmişdir. Bu yöntəmlərin

müəyyənləşdirildiyi araşdırmalara aşağıdakı fundamental əsərlər örnək olaraq göstərilə bilər (КАЗЫМ-БЕК 1846; Böthlingk 1851; *Граммати-ка Алтайского языка* 1869; Radloff 1882; Мелиоранский 1900; Deny 1921 və s.).

1.2. II mərhələ

Klassik dilçilik ənənələri kontekstində tarixi-müqayisəli və müqayisəli-tarixi pillələri ilə müəyyənləşən ümumi-müqayisəli (komparativistika) və təsviri-normativ xarakterli filoloji yönətlər türkoloji dilçiliyin həmin inkişaf mərhələsində tətbiq olunmuşdur. Ümumi-müqayisəli dilçiliyin türk dillərinə dair tarixi-müqayisəli yönümü və yönətləri ilə hər hansı bir türk ədəbi dilinin və ya dialektinin dil özəllikləri türkoloji kontekstdə qədim türk dili və əcdad dillə müqayisədə öyrənilir. Burada yeri gəldikcə digər türk dillərinin dil faktaları da müqayisəyə cəlb olunur. Məsələn, yuxarıda Mirzə Kazımbəyin (1846), Böthlingkin (1851) və Melioranskinin (1900) adı çəkilən əsərləri tarixi-müqayisəli yönüm və yönətlərlə yazılmışdır. Müqayisəli-tarixi dilçiliyin yönümü və yönətləri ilə isə hər hansı bir türk dili deyil, bütövlükdə türk dilləri və ayrılıqda bir neçə və ya qrup türk dillərinin hər cür dil səviyyələri öyrənilir. Burada əsas məqsəd əcdad dilin rekonstruksiyasının aparılmasıdır. Türkoloji dilçilikdə sözügedən yönüm və yönətlərlə yazılmış əsərlərə ən tipik örnək olaraq aşağıda adı çəkilən və 6 cilddən ibarət olan “*Türk dillərinin müqayisəli-tarixi qrammatikası*” (1984-2006) kitabı göstərilə bilər.

Beləliklə Birinci Türkoloji Qurultaydan keçən müddətdə göstərilən dilçilik yönətləri ilə aparılan araşdırmalar XX yüzilin sonlarına qədər intensiv olaraq davam etdirilmişdir. Bununla yanaşı, *XX yüzilin 70-ci illərindən başlayaraq ya ümumi türkoloji kontekstdə, ya da sadəcə çağdaş dilçilik axınları yönümlərində türk ədəbi dillərinə dair yeni linqvistik yönətlərlə də araşdırmalar aparılmaqdadır.*

1.2.1. XX yüzil: təsviri-normativ və müqayisəli-tarixi araşdırmalar

Türkoloji dilçilikdə indiyə qədər ən çox dialektologiya, dil tarixi, ədəbi dil və söz yaradıcılığı; leksikologiya, leksikoqrafiya və frazeologiya; fonetika, fonologiya və qrammatika fənlərinin öyrənilməsi əsas yer tutmuşdur. Həmin fənlərə dair aparılan araşdırmalar Birinci Türkoloji Qurultaydan bəri həm ümumi-müqayisəli, həm də təsviri-normativ xarakterli

dilçilik yönümləri və uyğun yontəmləri ilə günümüzə qədər də bu və ya digər şəkildə aparılmaqdadır.

Xarici dillərdə türk dillərinin fonetikasi və qrammatikasına dair yazılan bəzi kitablar monoqrafik səciyyə daşıyır və türkoloji dilçilikdə hələ də əsas fundamental elmi mənbələr kimi sayılmaqdadır. Həmin kitablar əsas etibarilə tarixi-müqayisəli dilçilik kontekstində klassik səciyyəli təsviri dilçilik metodları ilə yazılmışdır. Bu kitablara dair aşağıdakı əsərlər nüsxə olaraq göstərilə bilər (Deny 1921; Дыренкова 1941; Дмитриев 1948; Brockelman 1954; Кононов 1956; Покровская 1964; Тенишев 1976 və s.).

Rus dilində və müxtəlif türk dillərində əsas etibarilə müqayisəli-tarixi və təsviri-normativ xarakterli dilçilik yontəmləri ilə türk dillərinin müqayisəli fonetikasına və qrammatikasına dair yazılmış kitablar isə ən çox elmi kollektivlər tərəfindən hazırlanmışdır. Sözügedən elmi işlərə dair hazırlanmış aşağıdakı kitablar diqqəti çəkməkdədir (Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков 1955; 1956; 1961; 1962; Həzirkə zaman Türkmən dili 1962; Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков 1984; 1986; 1988; 1997; 2002; 2006; Oğuz qrupu türk dillərinin müqayisəli qrammatikasi 2002 və s.).

Belə kitablar fərqli müəlliflər tərəfindən də yazılmışdır (Emre 1949; Hıdırov 1959: 113-156; Azımov, Baylıev 1961; Tekin 1968; Ergin 1972; Hüseynzadə 1973; Тенишев 1976; Sızdıqova 1984; Ахметьянов 1989; Mirzəzadə 1990; Karahan 1995; Banguoğlu 1998; Türkmən dilinin qrammatikasi 1999; Korkmaz 2003 və s.).

Qeyd olunmalıdır ki, *“Philologiae Turcicae Fundamenta”* (1959) və *“Türk dilləri”* (1966) və *“Türk dillərinin müqayisəli-tarixi qrammatikasi”* (1984; 1986; 1988; 1997; 2002; 2006) kimi ümumiləşdirici qaynaqlar fərqli elmi heyətlər tərəfindən hazırlanmışdır. Buna baxmayaraq, *“Philologiae Turcicae Fundamenta”* (1959) və *“Türk dilləri”* (1966) əsərlərinin hər ikisi təsviri-normativ və tarixi-müqayisəli, *“Türk dillərinin müqayisəli-tarixi qrammatikasi”* (1984; 1986; 1988; 1997; 2002; 2006) qaynağı isə sırf müqayisəli-tarixi dilçilik yontəmləri ilə yazılmışdır. Birincilərdə türk ədəbi dillərinin hər birinin fonetik, qrammatik, leksik, dialektoloji və s. özəlliklərinə dair linqvistik xarakterli açıqlamalar, yazılı mətnlərdən nüsxələr verilmişdir. İkincilərdə isə bir-biri ilə yaxın və ən yaxın səviyyələrdə qohum olan türk dilləri və dialektlərinin diaxronik inkişafı izlənilməklə pro- və protodil layları müəyyənləşdirilmişdir.

1.2.2. XX yüzilin sonu və XXI yüzil: yeni linqvistik yönümlər və yönümlər

Türkoloji dilçilikdə yeni linqvistik yönümlər və yönümlərlə *dəyişim səciyyəli* araşdırmaların aparılması işi XX yüzilin 70-ci illərindən bəri sürətlənmişdir. Bu araşdırmaların ümumi türkoloji kontekstin nəzərə alınmaqla yazılanları əsas etibarilə türk ədəbi dillərinin qrammatikası və semantikasına aiddir. Bununla yanaşı, türk ədəbi dillərinə dair tərcümə və çevirmə (bir türk dilindən digərinə ədəbi mətn uyğunlaşdırması) nəzəriyyəsi; informasiya texnologiyaları dilçiliyi; sosyolingvistika və mətn dilçiliyi məsələlərinə də həmin araşdırmalarda bu və ya digər şəkildə toxunulmuşdur (Cavadov 1975; Ахматов 1983; Бердалиев 1989; Nurmanov... 1992; Uzun 1995; Языки мира. Тюркские языки 1997: 160-525; Abdullayev 1999; Uğurlu 2004; Musaoğlu 2003; 2006; Kazımov 2004: 428-457 və s.).

XX yüzilin 70-ci illərindən bəri türk ədəbi dillərinin ümumi türkoloji kontekstdə öyrənilməsi işi yenidən formalaşmaqdadır. Həmin yönüm həm dilçilikdəki mövcud klassik ənənədən, həm də ən yeni linqvistik təmayüldən fərqlənir. Birincidən yeni linqvistik yönümlərin türkoloji dilçilik araşdırmalarında sistemativ olaraq tətbiqi, ikincidən isə həmin araşdırma prosesində türk dilləri və dialektlərinin diaxronik-sinxronik mahiyyətinin bütövlükdə dərk olunması ilə seçilir.

Məlumdur ki, müqayisəli-tarixi və ya tarixi-müqayisəli və təsviri-normativ xarakterli ənənəvi dilçilik araşdırmalarında yeni linqvistik yönümlərin tətbiq olunması sistemativ xarakter daşımır. Müasir türk ədəbi dillərinə dair konkret dil hadisələrini və faktlarını sadəcə çağdaş dilçilik axınları kontekstində öyrənən araşdırmalarda isə ümumi türkoloji kontekst çox vaxt unudulur. Məsələn, ümumtürk dilinə dair sabit söz sıralı simmetrik sıra və inversiya, ellipsis və s. özəllikli asimmetrik-sintaktik qavramlaşdırması və uyğun kateqoriyalasdırılması prinsipləri flektiv səciyyəli Hind-Avropa dilləri sintaksisinin sıralanması qaydaları ilə müəyyənləşdirilir (Эргуванлы 1987; Юхансон 1987; Uzun 2000 vb.)

Fikrimizcə, türk ədəbi dillərinə dair indiyə qədər yeni linqvistik yönümlərlə və yönümlərlə aparılan araşdırmaların məqsədyönlü nəticələrinin ümumiləşdirilməsi bundan sonra türkoloji dilçilikdə əsas iş olmalıdır. *Ənənəvi, yeni və ən yeni araşdırma yönümləri və yönümləri* sistemativ bir bağlılıqla birləşdirilməlidir. Bununla da türk ədəbi dillərinin öyrənilməsinə dair konseptual-struktur xarakterli qavramlaşdırma və kateqoriyalasdırma prinsiplərinin düzgün müəyyənləşdirilməsi işi təmin edilə bilər.

1.2.2.1. Türkoloji dilçilikdə konseptual-funksional qrammatika anlayışı

Öncə funksional qrammatika anlayışı və ya alt qavramının nə olduğuna diqqət yetirək. Bu alt qavram və ya qavrayış (konsept) konkret bir qrammatika sahəsi və ya növü yerində dilin mətn, cümlə, cümlə birləşmələri, müxtəlif morfoloji-sintaktik quruluşlar və s. kimi dil-nitq vahidləri və diskurslarının qarşılıqlı funksiyalarını və onların işlənilmə qaydalarını ehtiva edir. Funksional qrammatikada müxtəlif dil səviyyələrindən təşkil olunan linqvistik sistem quruluş (struktur) qurucu komponentlərinin semantik vəzifələrinin qarşılıqlı birliyi əsasında işıqlandırılır. Məlum olduğu üzrə, dil materiallarının təsvir olunmasında funksional qrammatikanın yaradılmasının metodologiyasını təşkil edən prinsiplərdən biri olaraq başlanğıcda ənənəvi şəkildən, yəni konkret dil vasitəsindən funksiyaya və mənaya yönəlmə yöntəmi əsas götürülür. Bu yöntəm funksiyadan şəkə, yəni konkret bir dil vasitəsinə yönəlməyi qəbul edən yönümə uyğun hala gətirilərək işlədilir. Dilin işlənilmə sisteminin sinxronik təsvirində hər iki yönüm və yöntəmin qarşılıqlı olaraq bir-birinə uyğunlaşdırılması ilə tətbiq olunması isə dilçilikdə daha sonrakı dənəmlərdə həyata keçirilmişdir (Bondarko 1984;1987; LES 1990).

Ümumtürk dilinin linqvistik-kommunikativ sistemi, hər şeydən öncə, saitlərin və samitlərin qarşılıqlı səs uyumuna, sözdüzəldici, sözdəyişdirici və formadüzəldici şəkəlcilərin aqvilütinativ sırasına və “kəlmə mürəkkəbləşməli” yönümlü söz yaradıcılığına görə müəyyənəşdirilir. Göstərilən sistem qrammatikal, aspektual və konseptual olaraq qurulur. Cümlə üzvlərinin “mübtədə, tamamlıq, xəbər” sıralı simmetrik və daha geniş bir müstəvidəki “təyin, mübtədə, təyin, tamamlıq, zərflik, xəbər” səciyyəli genişlənən asimmetrik sıralanmasının da rolu burada yox deyildir.

Çağdaş türk ədəbi dillərinin sinxronik dil-ışlənilmə sisteminin yuxarıda göstərilən yönüm və yöntəmlərin funksional qrammatika metodologiyasının əsas prinsipləri səviyyəsində qarşılıqlı olaraq müəyyənəşdirilməsi ilə təsvir olunması mürəkkəb cümlə sintaksisinin öyrənilməsinə daha uyğundur. Bu, ümumtürk dilinin səs uyumu, aqvilütinativ və standart sintaktik quruluşu ilə Avropa İttifaqı və gələcək Avrasiya çoxdillilik ortamında dəyişən dil tədrisi və təlimi dəyərləri (Templer 2002) arasında da ziddiyyət təşkil etməyəcəkdir. Bununla bərabər, elm və informatikanın inkişafının dəyişmə sürətinə görə əmələ gələn funksional anlam sahələri, mərkəzləri və çalarlarının sinxronik-kommunikativ, mətnliqvestik və

konseptual olaraq mühəndis dilçiliyi ilə təsvir olunması şərtləndiriləcəkdir.

Qrammatika anlayışını ifadə edən sözün (yunan. *Grammatike* – “gramma” sözündən düzəldilmişdir) lüğəvi mənası “hərflər, yazmaq” deməkdir. Konseptual olaraq bir üst ana qavram və ya başlıq (şərlövvhə) məzmununu bildirir. Bu qavramı ehtiva edən alt qavramlar və ya başlıqlar isə dilçilikdə ənənəvi olaraq göstərilən morfolojiya, sintaksis, söz yaradıcılığı, qismən yeni olaraq müəyyənləşdiriləni isə mətn sintaksisi və qrammatikası sahələrindən ibarətdir. Dilçilikdə nisbətən yeni elmi sahə olan fonomorfologiya və ya morfofonologiya da bura daxil edilir.

Türk ədəbi dilləri bu günə qədər əsas etibarilə təsviri, tarixi-müqayisəli, müqayisəli-tarixi və müqayisəli-tutuşdurmalı dilçilik metodları ilə öyrənilmişdir. 1970-ci illərdən etibarən türkoloji dilçilikdə də yeni linqvistik metodlarla aparılmış araşdırmalar diqqəti çəkməyə başlamış, struktur-semantik və funksional qrammatika anlayışları ortaya çıxmışdır. 1980-ci illərdən bəri formalaşan koqnitiv elm, koqnitiv linqvistika və kompüter-mühəndis dilçiliyi sahələri struktur-semantik və funksional araşdırmalar əsasında yeni bir konseptual-funksional qrammatika anlayışını da gündəmə gətirməkdədir. Əslində belə bir anlayışın dilçilikdəki gündəmə gəlişini “çağdaş linavistikada funksional ənənə ilə generativ istiqamətin birləşdirilməsi və uyğun metodlarının bir yerdə tətbiq olunması istəkləri” (Фёдорова 2008: 98-1004) də dəstəkləməkdədir.

Qeyd olunmalıdır ki, dilçilikdə “funksional qrammatika” anlayışı 1920-1930-cu illərdə Praqa dilçilik məktəbində ortaya çıxmış, 1950-ci illərdə isə aktual üzvlənmə nəzəriyyəsi və praktik dilçilik araşdırmaları ilə daha yüksək bir inkişaf mərhələsinə qədəm qoymuşdur. “Generativ transformasional qrammatika” linqvistik qavramı isə struktur dilçiliyin bir davamı olaraq 1950-ci illərdə Amerikada ortaya çıxmışdır. Sözügedən qavram H.Xomskinin 1957-ci ildə yazıb tamamladığı “Sintaktik quruluşlar” adlı əsəri ilə bir linqvistik nəzəriyyə və praktik təlim olaraq formalaşmışdır. Birincisi dili leksik-qrammatik vasitələr və kontekstin vəhdətində götürərək bunlarla bütövlükdə ifadə edilən fikrə və ayrılıqda reallaşan funksiyaya dayanmaqdadır. Burada semantika və funksiyanın bir-birinə bağlı olaraq reallaşması və həmin kontekstdə fikrin konkret dil vasitələri ilə ifadəsinin öyrənilməsi daha geniş yer almaqdadır. İkincisi isə dili daha çox müəyyən formal transformasional modellər şəklində öyrənməkdə və gəlinən metalinqvistik inkişaf mərhələsində onu beynin koqnitiv-konseptual bir funksiyası olaraq dəyərləndirməkdədir (Фёдорова 2008: 98-1004).

1960-cı illərdən başlayaraq dilin semantikasına, funksiyasına, quruluşuna, antropologiyasına və işlənməsinə dair yuxarıda göstərilən dilçilik məktəblərində bir-birindən fərqli fikirlər irəli sürülmüşdür. Sözügedən mübahisələr bu və ya digər şəkildə günümüzə qədər davam etməkdədir. Ancaq bugünkü metalingvistik açıqlanma mərhələsində yeni bir dönmə girilmişdir. Belə ki, həm birinci məktəbə daxil olan işlərin, həm də ikinci qrupda yer alan nəzəri və praktik dilçilik araşdırmalarının bir yerdə tətbiq oluna bilən funksional-konseptual cəhətləri üzərində durulmaqdadır. Bizim “Türkoloji dilçilik kursu”muzda da məhz həmin cəhətlərdən hərəkət edilməkdədir.

Beləliklə, konseptual-funksional qrammatika anlayışının konseptual qisminin örnəklərlə açıqlanmasına keçmədən öncə, klassik “funksional qrammatika” qavramının əsas parametrləri və prinsiplərinin nə olduğunu sadə cümlənin aktual üzvlənməsi timsalında qısaca olaraq bir daha aydınlaşdırılmasının faydalı olduğunu düşünürük.

1.2.2.1.1. Sadə cümlənin qrammatik və aktual üzvlənməsi

Cümlədə və mətndə söz qrupları və cümlə üzvləri indiyə qədər ənənəvi olaraq nitq hissələrinə və cümlə komponentlərinin arasındakı sintaktik əlaqələrə görə öyrənilmişdir. “Mübtədə, təyin, tamamlıq, zərflilik və xəbər və ya baş cümlə-budaq cümlə” ənənəvi-qrammatik üzvlənməsi tədris sistemində əsas rol oynamışdır. Sözügedən sintaktik vahidlərin semantik-funksional parçalar olaraq öyrənilməsi isə 1970-ci illərdən başlayaraq tədris və təhsil sistemində getdikcə daha geniş yer tutmuşdur. Sintaktik vahidlər cümlə üzvlərinin aktual üzvlənməsinə görə yeni lingvistik terminlərlə adlandırılmışdır: tema (thema: yun. verilmiş, bəlli olan) və rema (rhema. yun. kəlmə, söylənilən, diqqətə aldırılan). Müasir funksional qrammatikada sintaksis və mətn bölümlərinin tərtib olunmasının əsas prinsiplərindən biri cümlənin və ya mətn komponentlərinin konkret bir sintaqmatik sistem təşkil etməsi ilə bağlıdır. Beləliklə, dilin və ya dillərin sintaqmatik olaraq işlənməsinə görə funksional bir qrammatikanın hazırlanması dilçilikdə 1960-cı illərdə ortaya çıxmış, 1970-ci illərdə isə tətbiq olunmuşdur. Sadə cümlə əsasında ümumtürk dilinin həm ənənəvi-paradiqmatik, həm də yeni sintaqmatik araşdırma-öyrənilmə mərhələləri aşağıdakı sxemdə göstərilədiyi şəkildə müəyyən-ləşdirilə bilər.

SXEM 1

		T		R
		Tələbə//kitabı oxudu		
Paradiqmatik	1. Morfologiyaya görə:	İ ¹	İ ⁴	F
	2. Sintaksisə görə:	M	T	X
Sintaqmatik	3. Semantikaya görə:	S	O	P
	4. Semantik-funksional üzvlənməyə görə	T		R

“**Tələbə kitabı oxudu**” cümləsində morfolojiyaya görə model-ləşdirmədə isimlərin, yəni adların hansı hal şəkilçiləri ilə işləndiyi “Nom. ‘adlıq’ + Gen. ‘yiyəlik’ +Dat. ‘yönlük’+ Akk. ‘təsirlik’ +Lok. ‘yerlik’+Abl. ‘çıxışlıq’ sırası ilə işarələnmişdir:

- İ¹-adlıq halı;
- İ⁴-təsirlik halı;
- F-feil.

Sonrakı modelləşdirmələrdə isə M- mübtədanı, T-tamamlığı, X-xəbəri; S-subyektii, O-obyekti, P-predikatı; T-temanı, R-remanı göstərir. Sözügedən birinci və ikinci modelləşdirmələr hər hansı bir dilin sintaktik sisteminin paradiqmatik olaraq gerçəkləşən semantik və semantik-funksional mərhələlərinin əsasını təşkil edir. Birinci və ikinci modelləşdirmələr dilin konkret quruluşunu, üçüncü və dördüncü modelləşdirmələr isə onun semantik və funksional işlənmə mahiyyətini ehtiva edir. Sözü tam mənasında türkcənin funksional qrammatikası birincilərdən ikincilərə və ikincilərdən birincilərə keçidlərlə yerinə yetirilə bilər.

Funksional-konseptual və ya konseptual-funksional qrammatika anlayışı bəlli qavramlardan semantik-funksional sahələrə, oradan da dilin fonetik-fonoloji, morfoloji-sintaktik, leksik-leksikoloji, leksikoqrafik-frazeoloji sistemlərinə iyerarxik keçidlərlə bağlı olaraq açıqlanmalıdır. Daha doğrusu, hər hansı bir dilin konseptual-funksional qrammatikası günümüzdə və gələcəkdə koqnitiv və kompüter-mühəndis dilçiliyi yönümləri və yönümlərinin tətbiq olunması ilə hazırlana bilər.

Ümumtürk dilinin Türkiyə türkcəsi əsəsindəki yeni bir cümlə üzvləri təsnifləndirməsi isə atalar sözlərimizin sintaktik-mətnliqivistik özəlliklərindən hərəkətlə sadə cümlə örnəyində mümkün ola bilən bir semantik-funksional sıralanma ilə formullaşdırıla bilər.

SXEM 2

$M+T/Z+X=(M=T+Z+X; Z+T=M+X; T=Z+X; Z=T+X \text{ və s..})$	
M=mübtəda T= tamamlıq Z=zərflik X=xəbər	
T (M)	R (TZX)
1. Dost	= acı söyler (Türk.)
Süjji dil	=ýylanı hininden çykarar (Türkmən.)
Aqıl	= bozorda sotilmaydi (Özbək.)
T(ZT)	R(MX)
2. Sürüden ayrılan koyunu	= kurt kapar (Türk.)
Sürüden ayrılan qoyunu	=qurd yeyər (Azərb.)
Sürüden azaşan goynu	=gurd alar (Türkmən.)
Podadan ayrılgan qo'yni	=bo'ri yer (Özbək.)
Bölingendi	=böri ceydi(Qazax.)
T(T)	R(ZX)
3. Ayağını	= yorganına göre uzat (Türk.)
Ayağını	= yorğanına görə uzat (Azərb.)
T(Z)	R(TX)
Yorgana görə	= ayak uzat (Türkmən.)
Körpängä karap	= ayak uzat (Özbək.)
Körpeñe qaray	= ayağındı kösil (Qazax.)

Göründüyü kimi, sözügedən cümlə-mətnlərdə və ümumiyyətlə dilin sintaktik sistemində söylənilən bəlli olan–bilinən (tema) və bəlli edilən–yeni söylənən (rema) semantik-funksional parçalar və ya sintaqmalar olaraq müəyyənləşdirilir. Belə bir araşdırma-öyrənilmə yönümü və yönəmi cümlə üzvlərinin ənənəvi təsnifləndirməsindən fərqlidir. Belə ki, yuxarıda gətirilən birinci müqayisəli atalar sözü kontekstində “tamamlıq/zərflik/xəbər qrupu” xəbərləklə və ya bəlli edilənlə (rema ilə) işlənir. İkinci müqayisəli atalar sözü kontekstində mübtəda xəbərlə birlikdə xəbərlilik və ya bəlli edilən (rema) qrupunu təşkil edir. Üçüncü müqayisəli atalar sözü kontekstində isə sadə cümlə parçalarının sintaktik kontekstdəki

semantik-funksional yerləşməsi birinci və ikinci kontekstdəkilərdən fərqli bir sıralanma ilə gerçəkləşir. Beləliklə, Türkiyə və Azərbaycan türkcələrindən götürülən örnəklərin temaya və remaya görə təsnifləndirilməsi $T=Z+X$ formuluna dayanır. Türkmən, özbək, qazax türkcələrindən götürülən örnəklərin temaya və remaya görə təsnifləndirməsi $Z=T+X$ formuluna əsasən müəyyənləşdirilir. (Mürəkkəb cümlə örnəyində tema-rema aktual üzvlənməsindən isə dərs vəsaitinin ikinci hissəsində bəhs ediləcəkdir.)

Müasir dilçilikdə hər hansı bir dildəki cümlə üzvlərinin semantik-funksional parçalara ayrılmasının linqvistik-sintaktik formulları mətnə və ya öyrənilən dilin sabit və inversiyalı sıralanmalarına görə gerçəkləşən ontoloji səciyyəli əsl mətn örnəyinə görə öyrənilir. Sözügedən əsl mətn örnəyinin yazılı və şifahi olaraq gerçəkləşən müxtəlif formaları kontekstə, dilin işlənildiyi sosyolinqvistik ortama, diskursa və ya canlı dilin danışq-xəbərlişmə vasitəsi olaraq hər şəkildəki işlənilişinə görə müəyyənləşir. Bu baxımdan sözügedən semantik-funksional parçaların, yəni tema və remaların hər hansı bir mətlinqvistik ortamdakı sayı istər türk ədəbi dillərində, istərsə də digər dünya dillərində bir universal-linqvistik amil olaraq fakültativ səciyyəlidir. Bunların sayı hər hansı bir dilin müxtəlif dil-danışq sahələrindəki işlənilmə potensialına bağlı olaraq ortaya çıxar.

2. Qavramlaşmalar və kateqoriyalaşmalar

Sözügedən qavramlaşmalar və kateqoriyalaşmalar, hər şeydən öncə, insan hafizəsində gerçək prototipləri ilə dərk olunaraq yığılan və beyində yenidən işlənən biliklərə söykənməkdədir. Həmin biliklərin və hər cür digər məlumatların dil səviyyələri ilə ifadəsinə bağlı olaraq özünü göstərən ümumi “funksional-semantik tablo”nun “on-line” olaraq müəyyənləşdirilməsi və alt qavramları və kateqoriyaları ilə adlandırılması isə koqnitiv dilçiliyin işidir. Bu baxımdan ilk öncə türk ədəbi dillərinə dair konseptual səciyyəli qavramlaşmalar və kateqoriyalaşmalar kontekstinin əsas parametrlərinin nədən ibarət olduğunu göstərmək istədik. Buna görə də formadüzəltmə və sözdəyişdirmə alt kateqoriyalarına dair öncə felin növ və şəkil, üst səviyyəli predikativlik dərəcələrinə aid olaraq isə sintaksisin mürəkkəb cümlə modellərini müəyyənləşdirdik. Ümumtürk mətninin bəzi ontoloji-tipoloji özəlliklərini də təsbit etməyə çalışdıq və universal-millli səciyyəli frazeoloji söz yaradıcılığına aid örnəklərlə bir-birinə iki ən yaxın qohum dilin müqayisəli frazeologiya korpusunun “on-line” prinsiplərini sıraladıq. Beləliklə, türkoloji dilçilikdə konseptual qavramlaşdırmaların və uyğun kateqoriyalaşdırılmaların leksəm-frazem səciyyəli söz

yaradıcılığına, formadüzəltmə və sözdəyişdirmə əlamətlərinə və sintaksis-mətn səviyyəsindəki predikativlik dərəcələrinə görə müəyyənləşdirilə biləcəyini göstərdik.

2.1. Türk ədəbi dillərinin konseptual-struktur qrammatikası

İndiyə qədər istər sözün geniş anlamında türk dilləri və dialektlərinin, istərsə də sözün dar anlamında müasir türk ədəbi dillərinin öyrənilməsində ümumtürk dili özünəməxsusluqları çox vaxt gözəndən qaçırılmışdır. Ancaq dil kateqoriyalarının ümumtürk dili məntiqi tipinə görə modelləşdirilməsi mümkündür. Belə ki, aşağıda həm ayrılıqda felin növ və şəkil kateqoriyalarına, həm də bütövlükdə üst predikativlik dərəcələri ilə müəyyənləşən mürəkkəb cümlələrə dair konseptual-struktur xarakterli linqvistik modelləşdirmələr verilmişdir. Bununla bərabər, ümumtürk mətninin bəzi ontoloji-tipoloji özəllikləri də göstərilmişdir.

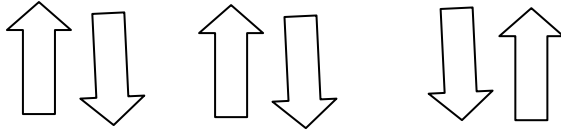
2.1.1. Felin növ kateqoriyasının konseptual-struktur modeli

Haqqında bəhs edilən modelləşdirmə leksik-qrammatik xarakterli °R, °T və D°IR formadüzəldici şəkilçilərin ayrıca bir birinci dərəcəli işi *etdirmək** (*səbəb*) növü alt kateqoriyasının qurucu morfoloji əlaməti kimi fərqləndirilməsi ilə qurulur.

Bu modeldəki konseptual-morfoloji komponentlərin yeri növdüzəldici alt kateqoriyaların məlum=etdirən=icbar və məchul=qayıdış=qarşılıq-müştərək sintaqmatik və məlum=məchul; etdirən=qayıdış; icbar=qarşılıq-müştərək paradiqmatik sıralanmaları ilə müəyyənləşdirilir:

* “Etmək” feili Azərbaycan türkcəsində bir işi yerinə yetirmək, əmələ gətirmək, görmək, eləmək mənasında işlədilir (Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti 1980: 216). Burada sözügedən feil növü “et+dir” köməkçi morfemlərindən düzəldilmiş sözlə adlandırılmışdır.

Etdirənlik sırası:	Etmək	Etdirmək	Başqasına etdirmək
morfoloji-	(Aktiv)	(Səbəb)	(İkiqat səbəb)
leksikoqrafik	ıç-,qaç-, biş-	°r, °t: ıçır-, bişir-	°t, d °r: ıçirtdir-,qaçırt-
növlər			

Qayıdışlıq sırası:	Məchulluq	Qayıdışlıq	Qarşılıqlıq-müstərəklik
Sintaktik-	(Pasif)	(Refleksif)	(Resiprok)
kontekstual	°l, °n: döyül-, sevil-	°l, °n: döyün-, sevin-	°ş: görüş-, qaçış-
növlər (Musaoğlu 2008: 214).			

2.1.1.1. Bir işin yerinə yetirilməsinə dair r (-ar, -er; -ır, -ir, -ur, -ür) etdirənlik feilləri

R (-ar,-er; -ır, -ir, -ur, -ür) şəkilçisi ən çox təsirsiz məlum feillərdən bir qat səbəblilik anamlı təsirli etdirənlik feillərini əmələ gətirir. Və ya felin mənaca konkret bir növünü, başqa bir sözlə, etdirənlik paradigmatik sıralanmasında bir işi görmək və başa çatdırmaq semantik mərkəzini yaradır. Necə ki, aşağıda Türkiyə türkcəsindən gətirilən etdirənlik anamlı *onar-* ‘təmir etmək’ və *ölçer-* ‘alovu gücləndirmək və ya lampanın işığını artırmaq’ feilləri təsirli, digərləri isə təsirsiz feillərdən əmələ gəlmişdir. °R şəkilçisi *onar-* felində saitlə bitən bir felə (*ona*) artırılmışdır. Halbuki bu şəkilçinin digər türk ədəbi dilləri və dialektlərində əksəriyyət etibarilə *ç, ş, t*, bəzən də *x, p* samitləri ilə bitən təsirsiz feillərə artırıldığı müşahidə olunmaqdadır (Musaoğlu 2008: 218). Konseptual xarakterli belə bir leksikoqrafik durumun türk dilində ortaya çıxması bütövlükdə şəkilçilərlə reallaşan söz yaradıcılığında, ayrılıqda isə feil daxili mənə yuvalanmasında və ya felin növ kateqoriyasının şəkillənməsində yeni bir linqvistik hadisədir. Belə bir dil daxili inkişaf cümhuriyyət dövrü Türkiyəsində başlanğıçda türk dil inqilabına bağlı olaraq həyata keçirilmişdir. Nəticədə elm və texnologiyanın və gündəlik həyatda ortaya çıxan müxtəlif konseptual faktorların ifadə olunmasına və Türkiyə türkcəsinin zənginləşdirilməsinə bağlı olaraq davam etdirilmişdir. Sözügedən morfoloji əlamətlə gerçəkləşən linqvistik hadisə digər türk dilləri və

dialektlərindən fərqli səviyyədə orijinal bir feil növü əmələ gətirmə qılı-
nışı olaraq müəyyənləşdirilə bilər.

2.1.1.2. -ar, -er//-ər etdirənlik feilləri

-Ar şəkilçisi ilə formalaşan *çal-ar* (Türkçe Sözlük 1998: 427) ‘yetišmək və dəymək’feli subyektə məxsus bir vəziyyəti bildirir. Bu baxımdan sözügedən feil bir işi görmək və ya başa çatdırmaq mənasını deyil, subyektə məxsus bir işin və ya fəaliyyətin icra olunmasını ifadə edir. *Ölç-* təsirli feli isə *ölçer-* (Türkçe Sözlük 1998: 1723) təsirli feli halına gələrək mənaca fərqliləşmişdir. Ancaq yenə də bir işi görmək mənasında işlənən bir feil səciyyəsinə daşımaqdadır. ⁰R şəkilçisi -ar, -er şəkilləri ilə bir işi görmək və başa çatdırmaq mənalı feil növü qılınısını yaratmaqdadır. Sözügedən iş-hərəkət qılınısını ifadə edən etdirənlik feilləri aşağıdakılardan ibarətdir:

çıkar//çıxar(t)-	kopar//qopar-
çöker- ‘çökdürmək’	onar-
gider- ‘ortadan qaldırmaq’	ölçer-
göçer- ‘keçirmək, həvalə etmək’	uyar- ‘xəbərdarlıq etmək’

Yuxarıda göstərilən *çıkar//çıxar-* və *kopar//qopar-* feilləri şəkilcə eyni, bəzi mənalarına görə isə fərqli semantik quruluşa malikdir. Bunlar Türkiyə və Azərbaycan türkcələrində çoxmənalı feillər olaraq xarakterizə oluna bilər. Birinci felin Türkiyə türkcəsində 26 mənasının olduğu göstərilir (Türkçe Sözlük 2005: 423). Bu felin Türkiyə türkcəsində Azərbaycan türkcəsindən fərqli olaraq “başə düşmək, anlamaq” mənası vardır. Azərbaycan türkcəsində isə həmin felin 17 mənasının olduğu göstərilir (Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti 1987: 443). Bu felin Azərbaycan türkcəsində Türkiyə türkcəsindən fərqli olaraq “qərar vermək, hökm çıxartmaq” mənası vardır. Beləliklə, daha geniş bir leksik-qrammatik işlənilmə sferasında *çıkar//çıxar* felinin, daha dar işlənilmə sahəsində isə *kopar//qopar* felinin Türkiyə və Azərbaycan türkcələrində üst-üstə düşməyən digər mənalarına da təsadüf olunur. Sözügedən dil hadisəsi həm leksik çoxmənalılıq, həm də leksik-semantik omonimlik səviyyələrində izah oluna bilər. Məsələn, “top” sözü “Türkcə sözlük”də çoxmənalı bir kəlmə olaraq (Türkçe Sözlük 2005: 1990) verilir. “Azərbaycan dilinin izahlı lüğət”ndə (1987: 196) isə omonim dil vahidi kimi yer alır.

Yuxarıda göstərilən digər feillər isə sözügedən türk ədəbi dillərində fərqli kəlmələrlə ifadə olunmuşdur. Hətta “çökərmək-çökdürmək” feillərində sözügedən leksik-qrammatik fərqlilik ⁰R, və D⁰IR formadü-

zəldici şəkilçilərin işlənilməsilə ortaya çıxmışdır. Dərs vəsaitinin “Əlavələr” bölümündə sözügedən fərqlilikləri “Azərbaycan türkcəsi-Türkiyə türkcəsi feil lüğəti”ndə konkret örnəkləri ilə müşahidə edə bilərsiniz (Bax: Əlavə 1).

2.1.1.3. -ır (-ir,-ur,-ür) etdirənlik feilləri

⁰R şəkilçisinin -ır (-ir, -ur, -ür) şəkilləri ilə təsirsiz, bəzən də təsirli feillərdən səbəbiyyət əlaqəli dərk etmə müstəvisində təsirli feillər düzəlik. Sözügedən morfoloji əlamətlərlə felin əsasən etdirmə və oldurma bildirən etdirənlik növü qılınışları əmələ gəlir. -ır (-ir, -ur, -ür) şəkilçisi saitle bitən feillərə artırılır. *Vazgeçir*- ‘fikrindən daşındırmaq’ feli istisna olunmaqla sonu samitlə bitən bir qrup təkhecəli felə əlavə olunur. Sözügedən şəkilçi cümlə və danışıq içərisindəki funksiyasına görə, bəzən *etdirmə* və ya bir işi *gözdürmə*, *həll etdirmə* və ya *başə çatdırma* bildirən feillər düzəlik. Daha doğrusu, eyni bir paradigmatik müstəvidə müəyyənleşən qrammatik və leksikoqrafik-morfoloji vahidləri əmələ gətirir. Məsələn:

İçmək feli

1. Anası uşağa “Həməən o suyu iç!” dedi.
Ana uşağa suyu *İçirdi*.

Etdirmə

2. Anası uşağa suyu (öz əliylə) içirdi.

Bir işi görüb qurtarma

Gətirilən örnəklərdən belə bir nəticəyə gəlmək olar. ⁰R morfeminin -ır (-ir, -ur, -ür) feil şəkilləri funksional dil sisteminin səbəbiyyət üst qavramı (Musaoğlu 2003: 25-27) və *ettirmə*, *iş gözdürmə*, *yardım etmə*, *səbəb olma*, və *izin vermə* kimi alt qavramları ilə yuxarıda göstərilən feil növünü əmələ gətirir. Halbuki, ⁰R+ ⁰T formasındakı digər feil şəkilləri ifadə etdiyi hər hansı bir işi məcburi gözdürmə mənası ilə etdirmək və ya hər hansı bir işi görmək fəaliyyətini deyil, ^DIR şəkilçisi ilə sırf felin icbar növü qılınışını da düzəlik. Necə ki, icbar termini feil növləri sisteminə üst deyil, alt kateqoriyanı ifadə etməkdədir. Sözügedən morfoloji əlamətlər birlikdə sadəcə felin icbar növündə işlənilməkdədir. Ona görə ki, -ır (-ir, -ur, -ür) şəkilçisi omonimik ⁰T morfemindən ayrıca olaraq işlənilməkdə və ümumtürk dilində sinxronik və diaxronik səciyyəli sintaqmatik məna sıralanmalarını əmələ gətirməkdədir. Buna görə də, sözügedən köməkçi morfemlə şəkillənən feillər ümumtürk dilinin lüğət tərkibində məhdud sayda olmasına baxmayaraq, konkret leksikoqrafik vahidlər olaraq diqqəti cəlb etməkdədir.

İkinci “Əlavə”də verilən 23 leksikoqrafik vahiddən *bitir-*, *doğur-*, *doyur-*, *içir-*, *kayır//qayır-*, *pişir//bişir-*, *sızır-* ‘*süzmək*’, *şişir-*, *yitir//itir-*, *taşır//daşır-*, *uçur-*, *vazgeçir-* feilləri sözügedən formadüzəldici şəkilçinin təsirsiz feillərə artırılması ilə əmələ gəlmişdir. Bunlar “yan anlamlı”, yəni leksik-qrammatik mənalı təsirli feillər kimi formalaşmışdır. *Batır-*, *düşür-*, *göçür//köçür-*, *kaçır//qaçır-*, *üşür-* ‘*hücum etdirmək*’, *yatır-*, *yetir-* feilləri də təsirsiz feillərdən əmələ gəlmişdir, ancaq bunlar həm təsirli, həm də təsirsiz feillər kimi işlənir. *Aş-* təsirli felindən *aşırmaq//aşırmaq* təsirli-təsirsiz feil əmələ gəlmişdir. *Geç//keç-* təsirli-təsirsiz səciyyəli “düz anlamlı”, yəni leksik mənalı feildən *geçir//keçir-* xarakterli “yan anlamlı” bir feil, *iç-* təsirli feildən isə *içir-* təsirli feil düzəlmişdir (Bax: Əlavə 2).

2.1.1. 4. T (-ıt, -it, -ut, -üt) etdirənlik feilləri

T (-ıt, -it, -ut, -üt) morfemi səbəbiyyət bildirən qavramlaşma sahəsində “*icazə vermək, yardım etmək, səbəb olmaq, təmin etmək*” və s. mənaları ilə bir işi “gördürmə, yerinə yetirmə” ifadə edən “*etdirənlik feilləri*”ni formalaşdırır. Bu feillər “etdirənlik müstəvisi”ndə fərqli bir feil növü alt kateqoriyasını əmələ gətirir. Aşağıda Türkiyə türkcəsindən gətirilən konkret bir dil-danışıq ortamında sözügedən feillərin “səbəb olmaq” və “yerinə yetirmək” mənaları ilə ayrı-ayrı feil növü örnəkləri olaraq işlənildiyi müşahidə olunur:

- i a. İpteki çamaşırlar kurudu.
- i b. İpteki çamaşırlar kurumuş.

- ii a. İpteki çamaşırları güneş kuruttu.
- ii b. İpteki çamaşırları güneş kurutmuş.

Ümumi dərkətmə kontekstində “*olmaq, təmin etmək*” mənaları ifadə olunmuşdur.

- iii a. Ayşe ipteki çamaşırları kuruttu.*
- iii b. Ayşe ipteki çamaşırları kurutmuş.

iv a. Sabahtan beri ipe serilmiş ama hâlâ nem olan çamaşırları Ayşe evde kuruttu.

iv b. Sabahtan beri ipe serilmiş ama hâlâ nem olan çamaşırları Ayşe evde kurutmuş.

* Ulduz işarəsi gətirilən cümlələrin mənacə xətalı olduğunu bildirir. *Ki-* şəkilçisi ilə reallaşan “sintaktik çərcivə”də yanlış olaraq işlənən mübtəda ilə düzgün bir konseptual dərkətmə sıralanması pozulmuşdur.

Özəl dərkətmə müstəvisində “səbəb olmaq, yerinə yetirmək” mənaları ifadə olunmuşdur.

Zaman qavramı **i a.** və **i b.** örnəklərində kuru//quru- feli xəbəri ilə və fərqli morfoloji əlamətlərlə ifadə edilmişdir. Bilvasitə və bilavasitə gerçəkləşən subyektiv şahidliyin sözügedən danışıq ortamının formalaşmasında feil növünün qılınışı* olaraq hər hansı bir təsiri yoxdur. **ii a.** və **ii b.** örnəklərində gətirilən cümlələrin xəbərləri yerində işlənən feillər °T morfemi ilə ümumi dərkətmə kontekstində “*olmaq və təmin etmək*” yan anlamlarını ifadə edir. Buna bağlı olaraq da təsirli etdirənlik feilləri səviyyəsində gerçəkləşmiş və mücərrəd bir mübtədə ilə işlənildiyindən danışıq ortamına təsir edərək yuxarıda göstərilən sintaktik sistemi və mətnlinqvistik dərkətmə kontekstini bilavasitə dəyişdirmişdir. **iv a.** və **iv b.** örnəklərində gətirilən cümlələrin xəbərləri yerində işlənən feillər də °T morfemi ilə formalaşaraq “**özəl dərkətmə müstəvisində səbəb olmaq, yerinə yetirmək yan anlamları**” ilə işlənilmişdir. Bunlar da təsirli etdirənlik feilləri kimi reallaşmışdır, ancaq konkret səciyyəli mübtədanın işlənilməsilə sintaktik sıraya və mətnlinqvistik sıralanmaya bilvasitə təsir göstərmişdir. Buna görə də, °T morfemi ilə və göstərilən, yan anlam sahələri ilə formalaşan leksikoqrafik vahidlər “Türkçe Sözlük”ün uyğun bölümlərindəki leksikoqrafik sıralamalarda ayrıca olaraq yer alır. **T (-it, -it, -ut, -üt)** morfemi ilə formalaşan etdirənlik feil növünə örnək olaraq Türkiyə türkcəsindən cəmi 237 feil seçilmişdir (Türkçe Sözlük 1998).

Sözügedən etdirənlik feillərindən 200-ü təsirsiz feillərdən yan anlamlı təsirli feil düzəldilməsi morfoloji-sintaktik modelinə əsasən müəyyənləşdirilir. Bu feillərdən bəziləri aşağıdakılardan ibarətdir. Məsələn: *acıt-, ağart-, aksırt//asırt-, bocalat-‘sürüklətmək, tərəddüt etməsinə səbəb olmaq’, çaldırt- ‘oğurlatmaq’, çingirdat//cinqıldat-, çıtlat-*

Qılmaq feli Azərbaycan türkcəsində ‘etmək, görmək, yerinə yetirmək, əda etmək, icra etmək’, **qılınmaq** feli isə ‘görülmək, əmələ gətirilmək, edilmək, yerinə yetirilmək’ mənasında işlənir (Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti 1964: 512). **Qılınış** sözü həmin morfəmlər əsasında düzəldilir. Bu söz-termin felin milli mentalitetə bağlı olaraq əsas və anlamlı morfəmlərlə gerçəkləşən leksik-semantik mahiyyətini və eyni zamanda mənacə növlərini ifadə edir. Leksik-semantik mahiyyətə malik olan danışıq (verba dicenti), təfəkkür (verba sentiendi), hərəkət, iş (verba operandi), hərəkət (verba movendi) və s. feillər (Dmitriev 1962: 570-598) təsirlilik-təsirsizlik, təsdiq-inkar və növ kateqoriyaları ilə feil qavramlaşmasının birinci, zaman, şəkil və şəxs kateqoriyaları ilə isə ikinci alt qavramlaşdırmasını təşkil edir. Beləliklə, dərs vəsaitində felin birinci alt qavramlaşdırması **qılınış**, ikinci alt qavramlaşdırması isə **görünüş** sözləri ilə ifadə olunmuşdur.

darılt-, domalt//dombalt-, ekşit//turşut-, fırlat-, gebert//gəbərt-, genişlet//genişlət-, ihtiyarlat- ‘qocaltmaq’, irkilt- ‘həyəcanlandırmaq, qorxutmaq’, kımildat//qımildat-, korkut//qorxut-, körelt- ‘söndürmək, bitirmək’ morart- ‘qaraltmaq, göyərtmək’, parlat-, sersemlet//sərsəmlət-, sümkürt- ‘burnunu sildirmək’, terlet//tərlət-, tozut- ‘toz qaldırmaq, sovurmaq, ağılnı itirmək’, yücelt//ucalt- və s.

Yuxarıda göstərilən tiptəki feillərdən 20-si təsirli feillərdən təsirli feil düzəldilməsi, yəni feil daxili söz yaradıcılığı morfoloji-sintaktik modelində formalaşır. Bunlar aşağıdakılardır. Məsələn: *Anımsat- ‘xatırlatmaq’, belirt- ‘açıqlamaq’, çemberlet/çənbərlət-, donat- ‘bəzəmək, süsləmək, birisinin geyinməsinə təmin etmək’, evirt- ‘çevirmək’, savurt//sovur-, yayımlat-, yont- və s.*

Akıt//axıt-, benzet//bənzət-, damlat//damcılat-, koyult- ‘qoyulaşdırmaq’, sıçrat-, yönelt//yönəlt- etdirənlik feilləri təsirsiz feillərdən təsirli və təsirsiz feillər olaraq düzəldilir. Bu da morfoloji-sintaktik səciyyəli bir söz yaradıcılığı modelidir. Sözügedən feillər “Türkçe Sözlük”də leksikoqrafik vahidlər olaraq yer alır (Türkçe Sözlük 1998: 60; 269; 525; 1373; 1960; 2467).

Çarpıt- ‘düzgün olmayan bir hala gətirmək’, benimset/mənimsət-, dinlet//dinlət-, hatırlat/xatırlat-, hırpalat/xırpalat-, özlet//özlət-, püskürt-, tanıt- feilləri də “Türkçe Sözlük”də ayrı-ayrı leksikoqrafik vahidlər olaraq yer alır (Türkçe Sözlük 1998: 44; 267; 595; 957; 988; 1748; 1835; 2132). Həmin etdirənlik feilləri təsirli feillərdən təsirli və təsirsiz feillər olaraq feil daxili söz yaradıcılığı morfoloji-sintaktik modelində gerçəkləşir.

Ayart- ‘başdan çıxartmaq’ (ayirt-) və ısırt- ‘dişlətmək’ feilləri, təsirli və təsirsiz feillərdən təsirli və təsirsiz feillər olaraq düzəldilir (Türkçe Sözlük 1998: 172; 176; 1022). Sözügedən etdirənlik feillərinin bütün siyahısı üçüncü “Əlavə”də əlifba sırası ilə verilmişdir (Bax: Əlavə 3).

Təmin etmək, səbəb olmaq, icazə (izin) vermək, yardım (kömək) etmək, bir işi gördürmək və ya elətdirmək, yerinə yetirmək və s. anlamlar müxtəlif hadisələrin və konseptual fenomenlərin qavramlaşdırılmasında və kateqoriyalaşdırılmasında önəmli rol oynayır. Bu anlam sahələri ilə gerçəkləşən feillər ümumtürk dilinin leksik tərkibində çox yer tutur. Bu baxımdan Türkiyə türkcəsi və Azərbaycan türkcəsində °R, °T şəkilçiləri ilə formalaşan 250-yə qədər etdirənlik feili diqqəti çəkir. Sözügedən feillərin 200-ü təsirsiz feillərdən təsirli feil olaraq düzəlir. Leksik-qrammatik xarakterli belə bir söz yaradıcılığı modeli feil daxili qrammatik-leksikoqrafik səciyyəsi ilə seçilir. Uyğun bir hərəkətli iş, durum və

proses etdirənlik feilləri ilə və subyektiv, obyektiv və predikativ faktorlarla normal bir sintaktik sıralanmada ifadə edilir. Bu isə diskurs səciyyəli ümumi tekstlinqvistik kontekstlərin funksional olaraq gerçəkləşməsi ilə əlaqəlidir. Təmin etmək, səbəb olmaq, icazə (izin) vermək, yardım (kömək) etmək, bir işi gördürmək və ya elətdirmək, yerinə yetirmək və s. anlamlarla istənilən bir kontekst gerçəkləşir. Bu, səbəbiyyət xarakterli bir qavramlaşmanı da ortaya çıxardır. Belə bir qavramlaşma faktoru konseptual-koqnitiv səciyyəli dərkətmə çevrələrinin (frame) dərkedici səviyyədəki “iltifat, xoşbəxtlik, arzu, istək, mərhəmət, sevgi, acıma” və s. qavramları ilə qarşılıqlı olaraq təmin olunmaqdadır. Necə ki, bir ana öz uşağına suyu, hər şeydən öncə, onu sevdiyi və ona kömək etmək lazım gəldiyi üçün *ıçırır*. Hər hansı biri kor bir adamı küçənin o biri tərəfinə ona yazığı gəldiyi və mərhəmət etdiyi üçün *keçirir*.

Sözügedən işlərlə ümumi səciyyəli səbəbiyyət qavramlaşması müəyyənləşir. Belə müəyyənləşmə “bir işi yerinə yetirmə və ya bir işi gördürmə fəaliyyətlərinin “sevgi və yardım etmək, acıma və mərhəmət” qavramlarına bağlı olaraq həyata keçirilməsi ilə gerçəkləşir. Bütün bunlar isə °R və °T morfemlərinin çox vaxt təsirsiz, bir qismi də təsirli və təsirli-təsirsiz olan uyğun feil köklərinə və kök əsaslarına artırılması ilə mümkün olmuşdur.

Beləliklə, felin etdirənlik (mənacə) növü onun digər məlum, icbar, məchul, qayıdış və qarşılıq-müştərək növləri ilə leksikoqrafik səviyyədə yer almaqda və mübtədə, tamamlıq və xəbər sıralanmalı sintaktik ortamda işlənilməkdədir. Burada müxtəlif konseptual faktorlar və səbəbiyyət faktına bağlı anlamlar iyerarxiyası °R və °T formadüzəldici şəkildələrlə ifadə edilir. Bu da sözügedən etdirənlik feillərinin felin növləri içərisində koqnitiv-konseptual xarakterli bir kateqoriya olaraq təsnifləndirilməsini şərtləndirir.

2.2. Felin şəkil kateqoriyasının konseptual-struktur təsnifləndirməsi

Azərbaycan dilinə aid yazılmış monoqrafik xarakterli dilçilik əsərlərində felin xəbər şəkli olaraq “zamanları” (Axundov 1961), digər feil şəkilləri kimi isə “əmr, lazım, arzu, vacib, şərt və davam şəkilləri” (Rəhimov 1965) öyrənilmişdir. Bununla bərabər, qrammatika kitablarında bəzən “felin bacarıq şəkli”ndən (Hüseynzadə 1973: 228-229) də bəhs edilmişdir. Feil şəkillərinin təsnifatı türk ədəbi dillərinə dair indiyə qədər ənənəvi və yeni dilçilik yəntəmləri ilə yazılmış bir çox elmi-lingvistik araşdırmada da geniş yer almışdır. Sözügedən əsərlərdə həm hər bir dildə işlənən feillərin özünəməxsus fərqliliklərindən, həm də türk dilləri

feillərinin eyniliklərindən kompleksiv olaraq danışılmışdır (Kononov 1956: 218-251; Adamoviç 1985; Erguvanlı 2002; Sezer 2002 və s.).

Sovetlər Birliyi dağıldıqdan sonra, yuxarıda göstəriləyi kimi, türk dillərinin bir çoxu rəsmi dövlət dili statusu almışdır. Yeni müstəqil türk dövlətlərinin, muxtar respublikalarının və xaricdə yaşayan soydaşlarının dillərinin həm türk mənşəli, həm də xarici vətəndaşlara öyrədilməsinə böyük bir ehtiyac yaranmışdır. Türkiyə türkcəsi ilə bərabər, digər türk ədəbi dilləri də xarici vətəndaşlar tərəfindən öyrənilməkdə və həmin dillərin təlimi və tədrisi digər şəkillərdə də gündəmə gəlməkdədir. Məsələn, türk mənşəli ana dilini yaxşı bilməyən insanların və bir türk dilini digər bir türk dili daşıyıcısının öyrənməsi işi də bu və ya digər şəkildə başlanılmışdır (Hengirmen 1995; Öztöpcü 1994; Khudazarov 2005 və s.).

Bu isə 1990-cı illərdən etibarən türk ədəbi dillərinin öyrənilməsində və tədris olunmasında yeni bir elmi-linqvistik və tədris-metodiki istiqamətin ortaya çıxmasına yol açmışdır. Belə bir araşdırma-öyrənilmə və tədris edilmə kontekstində türk ədəbi dillərinin və ya ümumtürk dilinin funksional-normativ səciyyəli stolüstü bir kitabının hazırlanmasına çox ciddi ehtiyac hiss edilməkdədir. Əlbəttə, belə bir dərs kitabının və uyğun tədris vəsaitlərinin hazırlanması üçün, hər şeydən öncə, türk dilləri qrammatikasının üst və alt qavramları və kateqoriyaları həm konseptual, həm də funksional yönümləri ilə müəyyənləşdirilməlidir. Burada ənənəvi xarakterli müqyisəli-tutuşdurmalı və 1990-cı illərdən bəri müəyyənləşdirilən konseptual-struktur yönümlü linqvistik yontəmlərdən türk ədəbi dillərini öyrənən xarici vətəndaşların başa düşəcəyi bir şəkildə istifadə olunmalıdır.

Məsələn, ümumtürk dili feil şəkillərində ortaya çıxan ən önəmli dil-nitq fərqlərindən biri Türkiyə türkcəsində geniş zaman qavramının ayrıca bir -r (-ar, -er, -ır, -ir, -ur, -ür) morfoloji əlaməti ilə ifadə olunmasından ibarətdir. Digər türk ədəbi dillərində isə sözügedən zaman qavramı indiki və qeyri-qəti gələcək zaman şəkilləri ilə ifadə olunur. Türk dillərində belə bir morfoloji fərqlilik açıq bir şəkildə nümayiş etdirilməlidir. Bunun üçün sözügedən zaman şəkilləri hər bir ədəbi dildə üst və alt səviyyələri ilə konseptual olaraq kateqoriyalaşdırılmalıdır. Belə bir kateqoriyalaşdırılmanın aparılması üçün isə türk dillərinin zaman şəkilləri konkret morfoloji əlamətləri ilə bir yerdə müşahidə edilə bilməlidir. Məhz bu məqsədlə kitabın dördüncü “Əlavəsi”ndə “Oğuz qrupu türk dillərində felin zaman şəkillərini”nin bütün mümkün təsriflənmə formaları ilə cədvəli verilmişdir (Bax: Əlavə 4). Əlbəttə, türk dillərində feillərin ifadəsinə

dair bunun kimi digər funksional-struktur xarakterli morfoloji fərqlərə də rast gəlinir.

Bu baxımdan felin xəbər və digər şəkilləri dilin həm bir funksional fəaliyyət, həm də milli mentalitetin bir psixolinqvistik ifadəsi kimi ayrı-ayrı türk yazı dilləri materialları ilə konseptual-struktur səviyyədə kateqoriyalaşdırılmalıdır. Bu iş kitabın beşinci “Əlavəsi”ndə ilkin bir təcrübə olaraq aparılmışdır. “Əlavə” “Azərbaycan dilində feil şəkilləri” olaraq adlandırılan böyük bir “Cədvəl”dən ibarətdir. Həmin “Cədvəl”də felin şəkilləri zaman, hekayə, rəvayət və şərt formalarında şəxsə görə bir bütün olaraq təsniflənmişdir. Yeni təsnifləndirmədə felin 12 deyil, 14 şəkli yer almışdır. Felin rəvayət olunan nəqli keçmiş zamanın bir deyil, iki növünün; yəni həm -miş, -miş, -muş, -müş, həm də -ib, -ib, -ub, -üb morfoloji əlamətləri ilə işlənildiyi göstərilmişdir. Felin vacib şəklinin də bir deyil, iki növünün; yəni həm -malı, -məli morfoloji əlaməti ilə sintetik, həm də *-malı olmaq* morfoloji-sintaktik birləşməsi ilə analitik şəkillərinin işlənildiyi vurğulanmışdır. Beləliklə, sözügedən feil şəkillərinin də sintaqmatik və paradiqmatik əlamətləri ilə qrammatika kitablarımızda yer alaraq tədris olunmasının lazım gəldiyi həm tədrisətmə praktikası, həm də linqvistik örnəkləri ilə təsbit olunmuş, felin təsdiq və inkarətmə ifadələri “Cədvəl”də yer almışdır (Bax: Əlavə 5). (Qeyd olunmalıdır ki, sözügedən təsnifləndirmənin aparılmasında müəllifin uzun illər boyunca xaricilərə keçdiyi Azərbaycan dili dərslərində əldə etdiyi linqvistik-metodiki təcrübə stimül rolunu oynamışdır.)

2.2.1. Felin rəvayət olunan keçmiş zamanının iki növü

Azərbaycan dilində felin indiki, müəyyən və qeyri-müəyyən gələcək, -dı, -di, -du, -dü və -miş, -miş, -muş, -müş şəkilçiləri ilə düzələn keçmiş zaman şəkilləri vardır. Həmin şəkillər sözügedən dilin qrammatika kitablarında “Cədvəl”dəki göstərilən formada təsvir olunmuşdur (Hüseynzadə 1973: 190-198). Azərbaycan dilində -miş, -miş, -muş, -müş keçmiş zaman şəkilçiləri ilə paralel olaraq -ib, -ib, -ub, -üb feli bağlama morfoloji əlamətlərinin də sözügedən qrammatik funksiyada işlənilməsindən bəhs edilmişdir (Hüseynzadə 1973:194). Buna baxmayaraq, -ib, -ib, -ub, -üb (-yib, -yib, -yub, -yüb) feli bağlama şəkilçiləri ilə formalaşan zaman şəkli sözügedən keçmiş zaman şəklinin ikinci bir növü səviyyəsində paradiqmatik olaraq ayrıca təsnifləndirilməmişdir. Halbuki, -ib, -ib, -ub, -üb (-yib, -yib, -yub, -yüb) feli bağlama şəkilçiləri ilə formalaşan zaman şəklinin hekayəsi xaricindəki digər təsdiq, inkar və sual mürəkkəb şəkillərində

də paradigmatik olaraq işlənildiyi və bütövlükdə rəvayət olunan zaman qavrayışının qrammatik əlaməti kimi dərk olunduğu “Cədvəl”də bariz bir şəkildə müşahidə olunmaqdadır. Bununla bərabər, -miş, -miş, -muş, -müş şəkilçisi ilə düzələn zaman şəkli Azərbaycan dilində daha çox tam üslubda, başqa bir ifadə ilə kitab dilində işlənilməkdədir. -İb, -ib, -ub, -üb (-yıb, -yib, -yub, -yüb) feli bağlama şəkilçiləri ilə formalaşan zaman şəklinin diskursda işlənilmə tezliyi isə birinci ilə müqayisədə daha genişdir. Sözügedən zaman şəkli həm tam, həm də sərbəst üslubda, başqa bir ifadə ilə dildə və danışmada (nitqdə) ən yaygın bir formada yer almaqdadır. Buna görə də, sözügedən rəvayət olunan keçmiş zaman xəbər şəklinin müasir Azərbaycan dilinin qrammatikasında ikinci bir növ olaraq fərqliləşdirilməsinə ehtiyac vardır. İkinci şəkil, yuxarıda göstərildiyi kimi, daha çox danışmaq dilinə xasdır. Məsələn:

Sən bizə xoş gəlmi(ş)sən.

Sən bizə xoş gəlibəsən.

Sən bizə xoş gəlib, səfa gətiribsən.

*Sən bizə xoş gəlmişsən.

*Sən bizə xoş gəlmiş, səfa gətirmişsən.

Siz bizə xoş gəlmi(ş)siz (siniz)

Siz bizə xoş gəlibsiz.

Siz bizə xoş gəlib, səfa gətiribsiz.

*Siz bizə xoş gəlmişsiniz.

*Siz bizə xoş gəlmiş, səfa gətirmişsiniz.

Bütün protokollar yazılmışdır.

Bütün protokollar yazılıb.

*Bütün protokollar yazılmış.

Müəllim gəlmişdir.

Müəllim gəlib

*Müəllim gəlibdir.

Müəllimlər gəlmişdir (lər)

Müəllimlər gəlib (lər)

*Müəllimlər gəlibdir(lər).

Tələbə lazım olan ədəbiyyatı oxumuşdur.

Tələbə lazım olan ədəbiyyatı oxuyub.

- *Tələbə lazım olan ədəbiyyatı oxumuş.
- *Tələbə lazım olan ədəbiyyatı oxuyubdur.

Tələbələr lazım olan ədəbiyyatı oxumuşdur.
Tələbələr lazım olan ədəbiyyatı oxuyub(lar).
*Tələbələr lazım olan ədəbiyyatı oxumuş.
*Tələblər lazım olan ədəbiyyatı oxuyubdur(lar).

- Yaxşı eləyib kinoya bilet almı(ş)sınız.
- Yaxşı eləyib kinoya bilet alıbsız(sınız).
- Yaxşı eləyib kinoya bilet alıb(lar).
- *Yaxşı eləyib kinoya bilet almış (lar).

İkinci şəxs təkdə -mış, -miş, -muş, -müş şəkilçisinin *ş* komponentinə aktiv olaraq diferensiallaşan dil-danışıq zəncirində təsadüf olunmur. Həmin morfoloji şəklin bütününün işlənilməsinə isə yaygın olaraq yazılı mətnlərdə rast gəlinir. Göstərilən komponentin sözügedən işlənilmə tezliyi -miş, -miş, -muş, -müş şəkilçisinin dörd variantlı olaması ilə əlaqədardır. Necə ki, sözügedən morfoloji şəklin işlənilməsi -ib, -ib, -ub, -üb (-yıb, -yib, -yub, -yüb) şəkilçisi ilə paradiqmatik müqayisədə bir qrammatik əlamət kimi fakültativ səciyyəlidir. Müqayisə et:

Mən gəlmişəm
Sən gəlmisən
O gəlmişdir
Biz gəlmişik
Siz gəlmişsiniz
Onlar gəlmiş(dir)(lər)
Mən gəlmişəm.
Sən gəlibsən
O gəlib
Biz gəlmişik.
Siz gəlibsiz (sınız)
Onlar gəlib (lər)

-*Ubdur* şəkilçisi -ibdir, -ibdir, -ubdur, -übdür (-ibdi, -ibdi, -ubdu, -übdü) morfoloji variantlarında Anadolu-Qafqaz coğrafiyası Oğuz türkcəsində, onun dialekt və ağızlarında, özəlliklə də müxtəlif xalq ədəbiyyatı örnəklərinin dilində vaxtilə çox geniş miqyasda işlənilmişdir

(Adamoviç 1985: 202-2005). Bəlkə bu gün də həmin morfoloji əlamətlə formalaşan felin rəvayət olunan keçmiş və ya əslində tamamlanmış indiki zamanına (*perfekt*) bəzi yazarların və ana dilində birinci dil olaraq danışan şəxslərin dilində təsadüf olunur. Ancaq çağdaş Azərbaycan dilində diskursiv xarakterli ədəbi ünsiyyət ortamı üçün sözügedən morfoloji əlamət -mişdir, -mişdir, -muşdur, -müşdür şəkilçisi ilə uyğun bir paradigmatik-sintaqmatik paralellik təşkil edə bilmir. Buna görə də, yuxarıda -ibdir, -ibdir, -ubdur, -übdür şəkilçisi ilə işlənən cümlələrin funksional və konseptual baxımdan xətalı olduğu ulduz işarəsi ilə göstərilmişdir.

2.2.2. Felin dar və geniş mənalı vacib şəkli

Felin vacib şəkli müasir Azərbaycan dilində -malı, -məli morfoloji əlamətinin və şəxs şəkilçilərinin feil kökü və ya əsasına artırılması ilə sintetik olaraq əmələ gəlir (Hüseynzadə 1973: 224). Bununla bərabər, felin sözügedən şəkli morfoloji-sintaktik xarakterli *malı+olmaq və şəxs şəkilçiləri* sıralanması ilə də qurulur. Daha doğrusu, -malı, -məli şəkilçili feil kökünə və ya əsasına *olmaq* köməkçi morfeminin artırılması ilə əmələ gələn feil şəklinin analitik forması da Azərbaycan dilində işlənilir (Rəhimov 1965: 215; Khudazarov 2005:194-195). Felin morfoloji-sintaktik üsulla formalaşan vacib şəklinin ifadəsi Azərbaycan dilində əsas etibarilə hər hansı bir iş və ya hərəkətin bəlli bir ölçüdə daha geniş səciyyəli keçmiş və gələcək zamanlardakı baş vermə əsnası ilə əlaqədardır. Birinci şəkil daha çox hər hansı bir işi görənin öz aldığı qərara əsasən yerinə yetirdiyi iş və ya dar bir fəaliyyət sahəsi ilə bağlı olaraq işlənir. İkinci şəkil isə Azərbaycan dilində xaricdən gələn hər hansı bir təzyiq və diqtə edilən konkret bir məcburiyyətlə gerçəkləşmiş olmaq və ya ola bilmək anları ilə bağlı olaraq ortaya çıxır (Khudazarov 2005:194). Beləliklə, dar və geniş mənalı birinci və ikinci şəkillərin Azərbaycan dilində paralel olaraq işlənilməsi ayrılıqda sintaqmatik bir özəllik, bütövlükdə isə qrammatik-sintaktik çoxmənalılıq olaraq qiymətləndirilə bilər.

Morfoloji-sintaktik xarakterli vacib şəklinin ifadəsi felin hər üç zamanındakı hər hansı bir iş və ya hərəkətin yerinə yetirilməsinin daha geniş bir zamanının “baş vermə çərçivələri” ilə bağlı olur. Daha doğrusu, sözügedən şəkil məhdud olmayan daha geniş bir zaman müstəvisindəki xaricdən gələn hər hansı bir təzyiqlə yerinə yetirilən və ya yetiriləcək gerçəkləşmə müddətlərini bildirir.

Aşağıda felin dar və geniş mənalı vacib şəkillərinə dair nüsxələr gətirilmişdir. Həmin nüsxələr bu və ya digər şəkildə sözügedən özü qərara

gəlmə və ya xaricdən olan bir təzyiqlə yerinə yetirilmə nəticəsində baş verən iş və ya hərəkət aktlarını iadə edir. Həmin iş-hərəkət mənalınının diskursiv səciyyəli örnəklərlə deskriptiv olaraq təsviri onların bir-birindən fərqliliyini bəlli bir ölçüdə göstərməkdədir. Məsələn:

Mən də Bakıya *getməliyəm*.

Mən də Bakıya *getməli oluram*.

Mən də sabah Bakıya *getməliyəm*.

*Mən də sabah Bakıya *getməli oluram*.

Sən də bu kitabları *almalısan*.

İndi sən də bu kitabları *almalısan*.

İndi sən də bu kitabları *almalı olursan*.

*İndi sən də bu kitabları *almalı olarsan*.

*İndi sən də bu kitabları *almalı olacaqsan* (Musaoğlu 2008).

Biz yuxarıda felin rəvayət olunan keçmiş zamanı ilə ifadə olunan xəbər və ayrıca da vacib şəklinin qrammatika kitablarımızda və türkoloji dilçilik araşdırmalarında daha geniş bir şəkildə öyrənilməyən bəzi mövzuları üzərində durduq. Daha doğrusu, ana dilinin təlimi və tədrisi məqsədilə onun paradigmatik olaraq təsbit edilməyən bəzi şəkillərini göstərdik. Azərbaycan dilinin tədrisində felin zaman və şəkil kateqoriyası bəhslərinin ayrıca bir morfoloji və morfoloji-sintaktik bölümləri səviyyəsində öyrədilməyən bəzi konseptual və funksional özəlliklərinə toxunduq. Ancaq felin istər xəbər, istərsə də digər bütün şəkilləri struktur, funksional və semantik əlamətləri ilə konseptual olaraq kateqoriyalaşdırılmalıdır. Dərs vəsaitində isə tam olaraq mürəkkəb cümlələrin, qismən də ümumtürk mətninin ontoloji özəllikləri sözügedən yönümdə konseptual-struktur baxımdan öyrənilmişdir.

2.3. Mürəkkəb cümlənin konseptual-struktur modelləşdirməsi

Yuxarıda göstərilədiyi kimi, XI yüzildən başlayaraq türk dillərinə dair öncə ərəb, sonra isə Hind-Avropa dilçilik məktəbi ənənələrinə görə lüğətlər və qrammatika kitabları yazılmışdır. XIX yüzilə qədər yazılan qrammatika kitablarında əsasən müəyyən fonetik məlumatlar və geniş morfoloji açıqlanmalar yer almışdır. Qrammatika kitablarının sonunda çox zaman sözügedən dillərin leksikonuna aid qısa lüğətlər verilmişdir. Yalnız XIX yüzildən etibarən klassik Hind-Avropa dilçiliyi ənənələrinə görə yazılan qrammatika kitablarında “Sintaksis” bəhsi qoyulmuşdur. Sözügedən bəhslərdə müvafiq olaraq “Mürəkkəb cümlə” mövzusu da işlənilmiş

və son iki yüz il boyunca türkoloji dilçiliyin ən mübahisəli məsələlərindən birinə çevrilmişdir. Mübahisənin əsas məğzi asılı komponentin (clause) xəbərinin “grammatik xarakteri” ilə bağlı olmuşdur. Həmin xəbər türk dillərində şəxsə, zamana və kəmiyyətə görə təsriflənən bir feilləmi ifadə olunmalıdır? Və ya təsriflənməyən feli sifət, feli bağlama, məsdər və digər yarımpredikativ birləşmələrin mərkəzləri də özəl-mürəkkəb quruluşlu mürəkkəb cümlələrin xəbərləri olaraq ifadə edilə bilərmi?

Əlbəttə, özəl-mürəkkəb quruluşlu cümlələrin, başqa bir deyişlə tabeli mürəkkəb cümlələrin xəbərləri yalnız təsriflənən bir feillə və ya uyğun bir təsriflənən “predikativ mərkəz”lə ifadə olunmalıdır. Bu və buna bənzər digər suallara həm türkoloji dilçiliyin tarixində, həm də əlinizdəki dərs vəsaitində daha konkret örnəklərlə və yeni konseptual-lingvistik açıqlanmalarla cavab tapa bilərsiniz.

Mürəkkəb cümlələr türk dillərində artıq sadəcə “yarımpredikativ və tãmpredikativ mərkəzlər”in “grammatik xarakteri”nə və ya ənənəvi olaraq cümlənin mübtəda, xəbər, təyin, tamamlıq kimi üzvlərinin sintaktik vəzifələrinə görə təsnif olunmamışdır. Onlar konseptual xarakterli anlam sahələrinə və komponentlər arasındakı sintaktik əlaqələrin bütövlüyünə və həmin bütövlüyün hissələrlə diferensiallaşmasına görə yenidən öyrənilmişdir. Hər şeydən öncə, mürəkkəb cümlələrin komponentləri arasındakı omonimik səciyyəli sintaktik tabelilik əlaqələri dəqiq təsbit olunmuşdur. Mürəkkəb cümlələrin mənacə növləri *subyekt, obyekt, zaman, məkan, təyinetmə, dərəcəlilik, səbəb, məqsəd, güzəşt, nəticə, şərt, qarşılaşdırma, tərz, müqayisə* kimi məna sahələrinə əsasən müəyyənləşdirilmişdir. Beləliklə, dünyanın dil xəritəsinin “semantik tablosu”ndakı ayrı-ayrı anlam sahələri ilə müəyyənləşən konkret dərkətmə proseslərinin ümumtürk dilində mürəkkəb cümlələrlə ifadəsinin konseptual-struktur modelləşdirilməsi aparılmışdır. Türk dillərində mürəkkəb cümlələrin üç konseptual-struktur və ya -sintaktik modeli və həmin modellərdə müxtəlif kontekstual anlamlara görə reallaşan 23 növü vardır. Mürəkkəb cümlənin omomodelləri və mənacə növəri qədim türk dilindən başlayaraq geriyə və irəliyə doğru bütün əski və çağdaş türk ədəbi dillərində və dialektlərində işlənir. Özəl-mürəkkəb quruluşlu cümlələrin komponentləri arasındakı sintaktik tabelilik əlaqələri bütövlükdə subordinativ-, koordinativ- və korrelyativ-omonimik modellər çərçivələrində müəyyənləşdirilir. Ayrılıqda isə ümumtürk dili sintaksisinə məxsus olan ən üst predikativlik və modallıq dərəcələri həmin omomodellərdə mürəkkəb cümlələrin ayrı-ayrı konkret məna növləri kimi kateqoriyalaşdırılır. Beləliklə, mürəkkəb cümlələrin

ümumi konseptual-struktur modeli və ya sintaktik-semantik kateqoriyalaşdırması işi dərs vəsaitinin birinci və ikinci fəsilərində konkret örnəklərə görə aparılmışdır.

3. Türkoloji dilçilikdə mətn

Ümumtürk mətni, başqa bir ifadə ilə türk ədəbi dillərində mətn 1970-ci illərdən başlayaraq türkologiyada və türk dilləri materialları ilə yazılan linavistik araşdırmalarda struktur, semantik və funksional olaraq mətn sintaksisi, qrammatikası, quruluşu və ya dilçiliyi baxımından öyrənilir. Sözügedən araşdırmalarda mətni təşkil edən konkret dil vahidlərinin sintaktik və mətnə görə müəyyənləşən semantik komponentlərinin linqvistik sıralanması göstərilmişdir. Mətnin sərhədləri, “hökm-bilgi və cümlə-mətn” müstəvisində temaya və remaya ayrılması, mətnüzəldici struktur elementlər türk dilləri materialları ilə də təsbit olunmuşdur. Konkret bir mətni təşkil edən sadə və mürəkkəb cümlələrin və mikromətnlərin arasındakı semantik, qrammatik və funksional əlaqələr müəyyənləşdirilmişdir. Həmin əlaqələrin əvəzliliklərlə və digər dil vahidləri ilə anafiriklik, katafoririklik (Yunanca: anaphora; cataphoric reference və anaphoric reference), koranafiriklik və korkatafoririklik (co-reference) olaraq müəyyənləşdirilən metalingvistik fenomenlərlə yaradıldığı vurğulanmışdır. Belə bir metalingvistik kontekstdə həm yazılı abidələrin, həm də çağdaş mətnlərin dili üzərində durulmuşdur (Uzun 1995; Abdullayev 1999; Musaoğlu 2003 və s.).

Türkoloji dilçilikdə mətn dilçiliyi araşdırması müstəqil ümumtürk mətni dilçiliyi yönümündə gerçəkləşən bir fənni formalaşdırmaqdadır. Sözügedən araşdırma yönümü türk mətnlərinin diaxronik və sinxronik olaraq retrospektiv, prospektiv, perspektiv və interospektiv aspektlərdə mətn dilçiliyinə görə ətraflı öyrənilməsinə şərtləndirməkdədir. Bu isə daha sonrakı araşdırmalarda istər çağdaş və tarixi, istərsə də diskurs-yazılı dil örnəkləri ilə əsl ümumtürk mətni tipologiyasının müəyyənləşdirilməsinə və daha dərinədən öyrənilməsinə şərait yaratmaqdadır.

4. Türkoloji dilçilikdə frazeologizmlərin araşdırma yontəmləri və yontümləri

Türkoloji dilçilikdə istər frazeologiya kateqoriyası, istərsə də digər dil kateqoriyaları qohum olmayan xarici dillərlə kontrastiv-müqayisəli yontəmlə işıqlandırılmalıdır. Türkologiya isə bütövlükdə uzaq qohum dillər (Ural-Altay dilləri), qohum dillər (çuvaş, yakut və türk dil-

ləri), yaxın və ən yaxın qohum dillər (oğuz, qırpaq, karluq, qırğız-yenisey türk dilləri yarımqrupları ilə) səviyyələrində konfrontativ-tutuşdurmalı yönümlərlə öyrənilməlidir. Sözügedən araşdırma-öyrənilmə aurasında keçmişə görə retrospektiv, indiyə görə prospektiv, gələcəyə görə perspektiv və “milli-mənəvi özə söykənən interospektiv” (Добровольский 1998) linqvistik yönümləri* əsas olaraq götürülməlidir.

* Frazeoloji vahidlərin ayrı-ayrı növləri və yarımnovlərinə və digər kateqoriyalara dair dil vahidləri koqnitiv-konseptual olaraq gələcəyə görə perspektiv, indiyə görə prospektiv, tarixi keçmişə görə isə retrospektiv aspektlərdə araşdırılmaqdadır. Sosial elmlərdə konkret hadisə və predmetlər, tarixi gedişatlar bütövlükdə retrospektiv və ayrılıqda interospektiv bir müstəvidə dyərləndirilərək kompleksiv bir şəkildə birləşdirilməkdədir. Belə bir kontekstdə frazeologizmlərin ayrıca bir növü “müqayisəsiz səciyyəli” özbəz olan milli mentalitetə, etnoqrafiyaya, demoqrafiyaya, folklor, mifologiyaya və s. görə, hər şeydən öncə, interospektiv aspektdə öyrənilməkdədir. Yuxarıda göstərilən aspektlərin bütününe görə isə frazeologiyada yeni bir araşdırma-öyrənilmə konteksti formaşdırılmaqdadır: *prospektiv, retrospektiv, perspektiv və interospektiv müstəvi*. Sözügedən yönüm koqnitiv dilçiliyin əsas linqvistik prinsiplərindən biri olaraq da qiymətləndirilə bilər (Musaoğlu 2002: 319-320; Musaoğlu, Hasanova 2006b).

Sosial elmlərin intellektual kontekstin mahiyyətini dillə əks etdirən dərk etməyə (idrak), şüura və təfəkkürə əsasən tədrisən dəyişdiyi, inkişaf etdiyi və getdikcə də həmin prosesdə bir-biri ilə qovuşduğu müasir elmşünaslıqda müşahidə olunmaqdadır. Müasir dilçiliyin əsas inkişaf meyli isə milli-mənəvi dəyərlərə və canlı və cansız aləmə dair faktorlara görə müxtəlif üst və alt qavramların və kateqoriyaların yeni bir konseptual-kateqorial kontekstdə bir-biri ilə bağlı olaraq qavramlaşdırılması və kateqoriyalaşdırılması ilə müəyyənləşir. Həmin qavramlaşdırmalar və kateqoriyalaşdırmalar müasir elmşünaslıqda böyük təkamül dəyişiklikləri keçirdən və artıq bütövlükdə koqnitiv xarakterli sosial elmlərin ayrı-ayrı sahələrinə dair inkişaf etdirilən və formalaşdırılan yeni elmi-təbiiqi metodlarla aparılır. Şübhəsiz ki, yeni bir konseptual-kateqorial kontekstdə gerçəkləşən bütün qavramlaşmalar və kateqoriyalaşmalar, hər şeydən öncə, təbii insan dilində öz əks-sədasını tapır, yəni sözün əsl mənasında dildə simvollaşır, sistemləşir, mücərrədləşir və konkretləşir. Buna görə də dəyişən, yeniləşən sosial elmlərin başında, bizcə, dilçilik gəlir. Dilçilik elminin isə bu gün tədqiq və tətbiq olunan sahələri getdikcə genişlənir. *Daha doğrusu, həmin elm sahəsinin yuxarıda göstərilən retrospektiv, prospektiv, perspektiv və interospektiv araşdırma aspektləri orijinal konseptual-semantik yönümləri və informasiya texnologiyaları və kompüter dilçiliyi proqram təminatları sistemləri ilə ortaya çıxır. Ümumi müqayisəli dilçiliyin bu gün həmin sistemlərlə təkmilləşdirilən müqayisəli-qarşılaşdırılmalı və -tutuşdurmalı yönümləri isə yenidən müəyyənləşdirilir.*

Frazeoloji vahidlərin yaranma prinsipləri həm ayrı-ayrı konkret dillərin, həm də müqayisə olunan müxtəlif sistemli dillərin materialları ilə müəyyənləşdirilməkdədir. Müxtəlif sistemli dillərin frazeologiyasının leksik-semantik və sintaktik eynilikləri, fərqliliklər və universallıqlar sistemləri həm müqayisəli-qarşılaşdırılmalı (kontrastiv), həm də müqayisəli-tutuşdurmalı (konfrontativ) yönümlərlə öyrənilməkdədir. Bu gün müqayisəli dilçilikdə *prospektiv+retrospektiv=perspektiv+inerospektiv* səciyyəli binar aspektlər və

Məsələn, “*Canı sulu olmaq, Araz aşığındandır, kür topuğundan, Adı it dəftərində də yoxdur, qanı qaralmaq*” kimi frazeologizmlər Azərbaycan türkcəsində işlənilməkdədir. Bunların etimologiyası da “Azərbaycançılıq konteksti”ndə yaşanmış olan konkret həyat təcrübələri ilə interospektiv yönümdə müəyyənləşdirilə bilər. Çünki həmin frazeologizmlərə Azərbaycan türkcəsi ilə müqayisəli-tutuşdurmalı kontekstdə öyrənilən Türkiyə türkcəsində belə təsadüf olunmur. Bunlar Azərbaycan türkcəsinə görə müəyyənləşdirilə bilən interospektiv və innerstrat səciyyəli dil vahidləridir.

Bu kontekstdə Azərbaycan və türk ədəbi dillərində işlənən frazeologizmlər konkret olaraq iki ayrı qrupda kateqoriyalaşdırılır:

1. Hər iki ədəbi dildə sadəcə bəzi fonetik-orfoqrafik fərqlilikləri ilə eyni və müəyyən linqvistik variantları ilə oxşar olan frazeologizmlər vardır. Bunlar həmin ədəbi dillərdə təqribən yüzdə yetmişlik və ya səksənlik bir əksəriyyəti təşkil edir.

2. Hər iki ədəbi dildə varlığı türk dilləri və dialektlərinin tarixi inkişafı, areal-coğrafi dəyişmələri və funksional-işlənilmə xarakterli müəyyənləşmə normları ilə şərtlənən fərqli frazeologizmlərə də təsadüf olunur. Bunlar söügedən dillərdə təqribən yüzdə on beşlik və ya iyirmilik bir hissəni təşkil edir. Yuxarıda göstərilən interospektiv-interstrat səciyyəli frazeologizmlər də bu qrupda yer tutur və digər fərqli deyimlərdən leksik tərkibi və semantik prototiplərinin orijinallığı ilə seçilir.

Məlum olduğu kimi, dünyanın qavramlar xəritəsi dillə dərk olunur. Dillə dərk olunan bütün məlumatlar, eşidilənlər, bilinmələr, görünmələr, görmələr, ön və son sezmələr, hər cür təhtəşüür hiss etmələr insan hafizəsində yığılır, orada bilik, fikir, düşüncə kimi işlənilir və təfəkkürdə əks olunur. Bu baxımdan Azərbaycan və türk dillərində işlənən frazeolo-

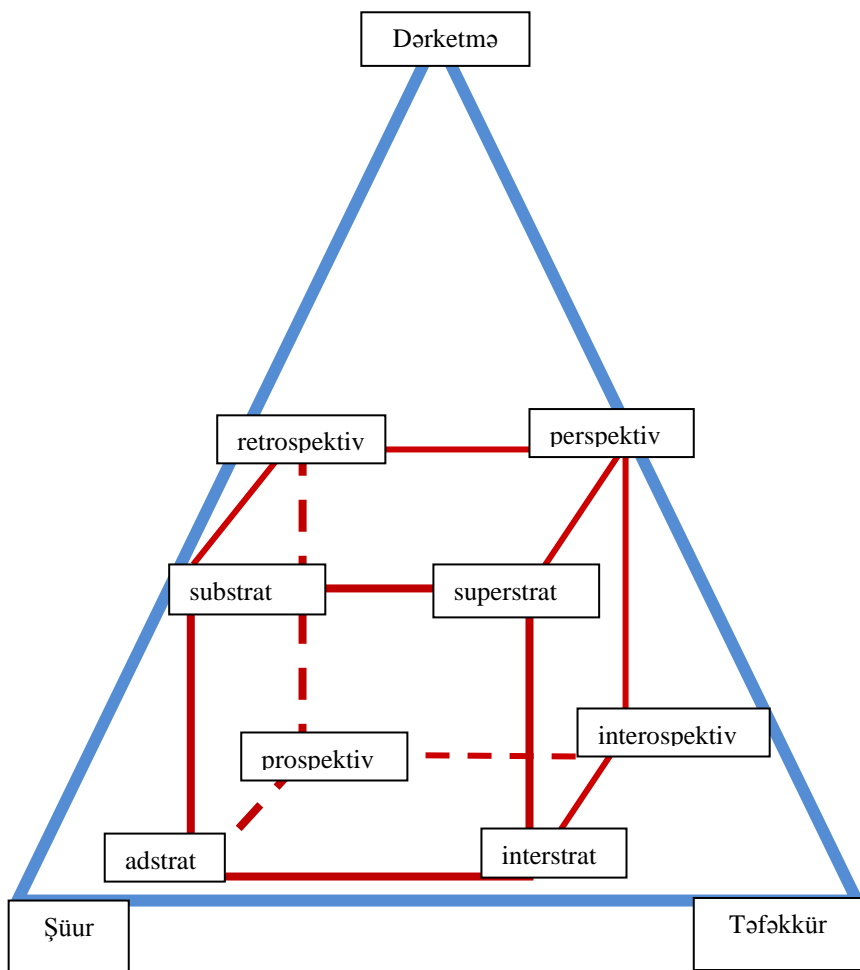
ya artıq iyerarxik xarakterli tək bir araşdırma-öyrənilmə istiqaməti ortaya çıxmaqdadır. Həmin istiqamətdə sinxronik-diaxronik səciyyəli tədqiqatların davam etdirilməsi tarixi-müqayisəli və ya müqayisəli-tarixi dilçiliyin pro-, protodil dil səviyyələrinin canlandırılması işlərinin nəticələndirilməsinə gətirib çıxardacaqdır.

Beləliklə, türkologiyada tarixi-müqayisəli və ya müqayisəli-tarixi dilçilik bu gün artıq ümumi bir *prospektiv+retrospektiv=perspektiv+interospektiv* aspektdə müqayisəli-qarşılaşdırılmalı və -tutuşdurmalı linqvistik yönümü ilə konseptual olaraq müəyyənləşdirilə bilməkdədir. Frazeologizmlər konseptual-kateqorial xarakterli qavramlaşdırmaların və kateqoriyalaşdırmaların ümumi və xüsusi prinsiplərinə görə sinxronik-prospektiv, diaxronik-retrospektiv və diaxronik-interospektiv səviyyələrdə təsnifləndirilməkdədir (Musaoğlu, Həsənova 2006a).

gizmləri sözügedən *dərk etmə-şüür-təfəkkür* müstəvisində yuxarıda göstərilən araşdırma-öyrənilmə yönümlərinə və onların müxtəlif dillər arasındakı əlaqələr əsasında müəyyənləşən substrat, adstrat, superstrat və interstrat səciyyəli dil təbəqələri ilə təşkil etdiyi oppozitivliyə görə tədqiq etdik.

Frazeologizmləşmə hadisəsi və frazeologizmlər müasir filologiya elmində və türkologiyada indiyə qədər əsas etibarilə ənənəvi olaraq keçmişə görə retrospektiv, indiyə görə prospektiv və gələcəyə görə perspektiv yönümlərdə öyrənilmişdir. Aşağıdakı sxemdə retrospektiv proyeksiyalı araşdırmanın tədqiqat obyektini dil təbəqəsi kimi substratlar, prospektiv proyeksiyalı araşdırmanın tədqiqat obyektini dil təbəqəsi kimi adstratlar, perspektiv proyeksiyalı araşdırmanın tədqiqat obyektini dil təbəqəsi kimi superstratlar və ya dil təşəkkülləri olaraq göstərilmişdir. Qavramlar dünyasına görə müəyyənləşdirilən frazeologizmləşmə hadisəsi və onun araşdırma-öyrənilmə kontekstinin axırıncı bucağını tamamlayam interpektiv proyeksiyalı araşdırmanın tədqiqat obyektini kimi isə interstrat dil təbəqəsi seçilmiş və göstərilən yönümlərlə substrat, adstrat, superstrat və interstrat səciyyəli dil təbəqələrinin qarşılıqlı iyerarxiyası müəyyənləşdirilmişdir. Bununla da özünəməxsus leksik tərkibi və semantik prototipləri ilə seçilən fərqli frazeologizmlərin koqnitiv-konseptual olaraq öyrənilməsinin yolu açılmışdır. Sözügedən araşdırma-öyrənilmə müstəvisində yer tutan kubun səkkiz bucağı türk ədəbi dillərində işlənən frazeologizmləşmə dərəcələrinə və fərqlərinə görə çəkilmişdir:

Qavramalar dünyasına görə müəyyənləşdirilən frazeologizmləşmə hadisəsi və araşdırma-öyrənilmə konteksti

Sxem 1

4.1. Hər iki ədəbi dildə bir-biri ilə eyni və oxşar olan frazeologizmlər

Birincilər, yəni hər iki ədəbi dildə bir-biri ilə eyni olan frazeologizmlər böyük əksəriyyəti təşkil edir. Bununla yanaşı, müəyyən leksik-qrammatik fərqliliklərlə eyni semantik sahələrdə gerçəkləşən, ancaq hər iki ədəbi dildə bir-birində qarşılığı olmayan ikincilər, yəni bir-birinə oxşar olan frazeologizmlər isə frazeoloji variantlar olaraq müəyyənləşdirilir. Hər iki qrupa daxil olan frazeologizmlər örnəkləri ilə aşağıdakı kimi korpuslaşdırıla bilər.

4.1.1. Eyni olanlar

Sözügedən frazeologizmlər həm leksik, həm də semantik dolunumuna görə bir-biri ilə, əsasən, eynidir. Müşahidə edilən fərqliliklər isə sadəcə bəzi fonetik dəyişikliklərin və sinonim sözlərin işlənilməsindən ibarətdir. Məsələn:

Adam olmaq: ‘adam olmaq’; *adət görmək*: ‘adət görmək’; *adı qalmaq*: ‘adı kalmak’; *ağ bayraq qaldırmaq*: ‘beyaz bayraq çəkmək, teslim olmaq’; *ağıl öyrətmək*: ‘akıl öğretmək’; *ağır gəlmək*: ‘ağır gəlmək’; *ağız-burnunu əzişdirmək*: ‘ağzını burnunu dağıtmak’; *ağzında şirə qalıb*: ‘tadı damağında kalmak’; *ağzı ilə quş tutmaq*: ‘ağzıyla quş tutmaq’; *anadan (anasından) əmldiyi süd burnundan gəlmək (tökülmək)*: ‘anasından emdiği süd burnundan gəlmək’; *araları dəymək (sərinləşmək, soyumaq)*: ‘araları açılmək’; *atdan düşüb eşşəyə minmək*: ‘attan inib eşəgə binmək’; *Ayda ildə bir namaz, onu da şeytam qoymaz*: ‘Ayda yılda bir namaz, onu da şeytan komaz’ və s.

4.1.2. Frazeoloji variantlar

Sözügedən frazeologizmlərin semantik quruluşu və funksional qarşılıqları hər iki ədəbi dildə eynidir. Müşahidə edilən ayrılıqlar isə bəzi leksik vahidlərin və morfoloji əlamətlərin fərqli şəkildə işlənilməsi ilə ortaya çıxmaqdadır. Məsələn:

Abi-neysan (abi-leysan) kimi göz yaşı axıtmaq (tökmək): ‘Nisan yağmuru gibi gözyaşı dökmək’; *abır-həyadan salmaq*: ‘rezil kepaze etmək’; *acı bağırsağ kimi uzanmaq*: ‘yılan hikâyesinə dönmək’; *acından qarnı quruldamaq*: ‘(acından) karnı zil çalmak’ *Açaram sandığı, tökərəm pambığı*: ‘Açtırma kutuyu, söyletme kötüyü’; *açıq qarını itələmək*: ‘havanda su dövmək’; *adamın yerə baxanı*: ‘yere bakan yürek yakan’; *addım atmağa qoymamaq*: ‘adım atırmamak’; *adı pisə çıxmaq*: ‘adı

kötüyə çıkmak'; *ağır tərpanmək*: 'ağırdan almak'; *ağız-burnunu turşutmaq*: 'ağzını burnunu büzmək'; *ağzı aralanmaq*: 'dili çözülmək'; *axına qarşı getmək*: 'akıntıya qarşı kürek çəkmək'; *Alaqarğa balasına aşıq olub*: 'Kirpi yavrusunu kadife tüylüm diye sever//Kuzguna yavrusu anka görünür'; *arabanın dal çarxı*: 'zurnanın son deliği'; *arı yuvasına çöp soxmaq*: 'arı kovanına çomak sokmaq'; *aşının suyunu vermək*: 'ağzının payını (ölçüsünü) vermək' və s.

4.2. Fərqli frazeologizmlər

Hər iki ədəbi dilin söz-ifadə varlığında bir-biri ilə paralel olaraq işlənən, leksik-qrammatik qarşılıqları və variantları olmayan frazeologizmlər də iki qrupda müəyyənləşdirilə bilər:

1. Müqayisə edilən birinci ədəbi dildə hələ işlənən, ikincinin isə tarixi xarakterli söz varlığında saxlanılan və ya birincidə XX yüzildə meydana çıxan *ədəbi dil səciyyəli frazeologizmlər*;

2. Müqayisə edilən birinci ədəbi dildə, əsasən, şifahi olaraq işlənən, ikincidə isə həm diskursiv səciyyəli vasitələr, həm də frazeoloji formlaşmaları ilə müşahidə edilən *danışq dili səciyyəli frazeologizmlər*.

4.2.1. Ədəbi dil səciyyəli frazeologizmlər

Həmin frazeologizmlərə daha çox müqayisə edilən birinci ədəbi dilə dair yazılı mətnlərdə təsadüf edilir və onlar müqayisə edilən birinci ədəbi dildən ikinci ədəbi dilə konseptual səciyyəli dil açıqlamaları ilə çevrilir; məsələn:

Abrına qısılmaq: 'konuşmaktan kaçınmaq, tepkisini göstermemek, utancından ağzını açmamak'; *al dilə tutmaq*: 'kandırmak//tatlı dille kandırmaya çalışmaq'; *ana xəttini təşkil etmək*: 'təməlini oluşturmaq'; *bağrını qana döndərmək*: 'haddindən fazla kederlendirmek, ıstırap vermek, üzmək' vb.

4.2.2. Danışq dili səciyyəli frazeologizmlər

Həmin frazeologizmlərinin işlənilməsinə daha çox şifahi ədəbiyətə dair mətnlərdə və diskursiv xarakterli dil ortamlarında təsadüf edilir. Onlar müqayisə edilən birinci ədəbi dildən ikinci ədəbi dilə diskursiv səciyyəli dil-danışq vasitələri və idiomatik xarakterli ifadələrlə çevrilir; məsələn:

Adəmdən xətmə: 'ezelden ebede, yüz yıllarca'; *Adı it dəftərində (də) yoxdur*: 'adı sanı bilinmemek'; *Adını tut (çək) qulağını bur*: 'lafının üstüne gelmek; İyi adam lafının üstüne gelir; İti an çomağı hazırla//İti an

taşı eilne al'; *Ağ at arpa yemez*: 'yaşına durumuna uyğun olmayan isteklerde bulunmaq: Kırkıdan sonra azanı teneşir paklar'; *ağız əymək*: 'alay etmək, dalga geçmək//taklit etmək'; *ağzı isti yerdə olmaq//Ağzı isti yerdədir*: 'durumu iyi olmaq'; *Ağzına çullu dovşan yerləşmir (sığışmır)*: 'atıp tutmaq'; *alığıni aşırmaq*: 'hakkından, üstesindən gəlmək'; *altına od qoymaq*: 'yangına körüklə gitmək'; *anasının əmcəyini kəsən*: 'anasının gözü'; *Aranda tutdan olmaq, dağda qovutdan//Əli aşından da olmaq, Vəli aşından da*: 'Diyamat'a pırince giderkən evdəki bulgurdan olmaq; *Aslanın erkəyi, dişisi olmaz*: 'Cesur yürekli insanlar, özellikle de cesur bayanlar için kullanılır'; *At gedib, örkəni də aparıb*: 'gerekli olan digər şeylərin də kaybolması' və s.

Yuxarıda sözügedən frazeoloji vahidlərə dair leksikoqrafik açıqlamaları tərtib etdiyimiz "Azərbaycan türkcəsi-Türkiyə türkcəsi frazeoloji lüğəti"nin A hərfi ilə başlayan qismində konkret örnəkləri ilə görə bilərsiniz. Bax: Əlavə 6.

Beləliklə, hər iki ədəbi dildə və ümumiyyətlə türk ədəbi dillərində bir-biri ilə eyni və oxşar (variant) olan frazeologizmlər, bircə, yuxarıda müəyyənləşdirilən araşdırma-öyrənilmə kontekstinin prospektiv-adstrat və perspektiv-superstrat aspektlərində öyrənilməlidir. Çünki günümüzdə və gələcəkdə Türkiyə və Azərbaycan türkcələrinin qarşılıqlı bir dil-işlənilmə imkanına sahib olduğu artıq danılmaz bir gerçəklikdir. İstər ədəbi, istərsə də danışıq dili səciyyəli fərqli frazeologizmlər isə sözügedən araşdırma-öyrənilmə konteksinin interospektiv-interstrat və retrospektiv-substrat aspektlərində araşdırmaya cəlb olunmalıdır. Bunu, hər şeydən öncə, "Azərbaycançılıq fenomeni" və koqnitiv-konseptual araşdırmanın qlobal aurası tələb edir.

Birinci hissəyə dair yoxlama sualları və tapşırıqlar

1. Kursun hansı ənənəvi və yeni elm sahələri ilə əlaqəsi vardır? Kursun əsas araşdırma-öyrənilmə yönüm və yontəmləri hansılardır?
2. Türkologiya və türkoloji dilçilik qavramları nə deməkdir? Türkoloji dilçilik qavramı sözün geniş və dar mənalarında hansı qavrayışları və dilçilik sahələrini ehtiva edir?
3. Türkoloji dilçilikdə indiyə qədər istifadə edilən əsas ənənəvi dilçilik metodları hansılardır? Türk dillərinin öyrənilməsində 1970-ci illərdən başlayaraq hansı yeni linqvistik yönümlərdən və yontəmlərdən isti-

fadə olunmaqdadır? Bəs sözügedən kursda türkoloji dilçiliyin mövzuları hansı yeni linqvistik yönüm və yöntəmlərdən istifadə edilərək açıqlanır?

4. Sözügedən kursda hansı dilçilik məsələlərinə sadəcə olaraq toxunulmuşdur? Bəs türkoloji dilçiliyin hansı önəmli məsələləri kursda daha ətraflı öyrənilmişdir? Türk dillərində mürəkkəb cümlələrə dair hansı yeni təsnifləndirmə irəli sürülmüşdür?

5. Koqnitiv dilçiliyin əsas elmi-linqvistik prinsipləri kimi özünü göstərən qavramlaşdırma və kateqoriyalaşdırma anlayışları haqqında nə deyə bilərsiniz? Türkoloji dilçilikdə ayrı-ayrı dil səviyyələrinə dair aparılan qavramlaşdırma və kateqoriyalaşdırma əsnaları və ya prosesləri necə müəyyənləşdirilə bilər? Koqnitiv dilçilikdə hansı araşdırma-öyrənilmə aspektləri həm sinxronik, həm də diaxronik özəllikləri ilə bilinməkdədir?

6. Dünyanın qavramlar xəritəsi hansı araşdırma görünüşlərinin (projeksiyalarının) və dil təbəqələrinin qarşılıqlı oppozitivliyinə görə öyrənilir?

7. Türkoloji dilçiliyin birinci və ikinci tarixi inkişaf mərhələləri hansı konkret dövənləri əhatə edir? Sözügedən birinci və ikinci mərhələlər nə üçün müxtəlif dövənlərə ayrılır? Həmin dövənlərdə türk dillərinə dair hansı ümumi və konkret xarakterli dilçilik araşdırmaları aparılmışdır?

8. Ərəb dilçilik məktəbi ilə Hind-Avropa dilçilik məktəbi arasındakı başlıca fərq nədən ibarətdir? Həmin dilçilik məktəbləri ənənələrinə görə yazılan türkoloji dilçilik əsərləri bir-birindən başlıca olaraq hansı linqvistik özəllikləri ilə fərqlənir?

9. Qrammatika qavramı nə deməkdir və ənənəvi olaraq hansı linqvistik sahələri əhatə edir? Bəs istər ümumi dilçilikdə, istərsə də türkoloji dilçilikdə konseptual-funksional qrammatika qavrayışının ortaya çıxmasını və elmi-linqvistik baxımdan müəyyənləşdirilməsini bu gün hansı amillər şərtləndirməkdədir?

10. Türkoloji dilçilikdə istər frazeologiya, istərsə də digər dil kateqoriyaları koqnitiv-konseptual dilçiliyin kursda müəyyənləşdirilən sinxronik-diaxronik xarakterli hansı yönüm və yöntəmləri ilə araşdırılmaqdadır? Azərbaycan dilində interospektiv yönümdə araşdırılmaqla hansı frazeoloji vahidlər müəyyənləşdirilə bilər?

11. Azərbaycan və türk ədəbi dillərində işlənən frazeologizmlərin hansı linqvistik korpusları və onlara görə dəqiq bir şəkildə müəyyənləşdirilə bilən frazeoloji kateqoriyaları vardır? Bunları konkret linqvistik təsnifləndirmələri və dil örnəkləri ilə açıqlayın?

12. Türk dillərində indiyə qədər felin hansı məna növlərindən bəhs olunmuşdur? ⁰R (-ır, -ir, -ur,-ür) və ⁰T (-it, -it, -ut, -üt) morfoloji əlamətləri ilə formalaşan feil şəkillərinin ayrıca bir məna növü kimi təsfiyəndirilməsinə türkoloji dilçilikdə nə üçün ehtiyac hiss edilir? Bunu mətndən gətirilən konkret dil örnəkləri ilə açıqlayın.

13. Türkoloji dilçilikdə indiyə qədər felin hansı zamanlarından və xüsusi şəkillərindən bəhs olunmuşdur? Bəs sözügedən kursda felin həm xəbər, həm digər xüsusi və ümumi şəkilləri predikativliyə və modalığa görə müəyyənləşən hansı əlavə feil formaları ilə təsniflənir? Bunları dərs vəsaitində təsvir olunan konkret dil örnəkləri ilə açıqlayın.

14. Türk dillərində mürəkkəb cümlələrin əvvəlki təsnifləndirmələri hansı linqvistik prinsiplərlə aparılmışdır? Türk dillərində mürəkkəb cümlələrin, başqa bir ifadə ilə tabeli mürəkkəb cümlələrin konseptual-struktur modelləşdirilməsi və buna uyğun olaraq da məna növlərinə görə təsnifləndirilməsi hansı linqvistik yönüm və yontəmlərlə yerinə yetirilmişdir?

15. Bütövlükdə ümumtürk mətninin və ayrılıqda türk dillərinə aid olan müxtəlif mətnlərin mətn dilçiliyi və çağdaş koqnitiv və kompüter-mühəndis linqvistikası baxımından kompleksiv olaraq araşdırılması nə deməkdir? Türkoloji dilçilikdə indiyə qədər həmin sahədə hansı işlər görülmüşdür? Bu araşdırmaların türkoloji dilçilikdə hansı perspektivləri ola bilər?

Ədəbiyyat

ABDULLAYEV, Kamal 1999, *Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri*, Bakı: "Maarif" Nəşriyyatı, 281 s.

ADAMOVIÇ, MILAN 1985, *KONJUGATIONSGESICHTE DER TÜRKISCHEN SPRACHE*, Leiden, 337 s.

АХМАТОВ И. Х. 1983, *Структурно-семантические модели простого предложения в современном карачаево-балкарском языке (осовные вопросы теории)*, Нальчик: Изд-во "Эльбрус", 355 s.

АХМЕТЯНОВ Р. Г. 1989, *Общая лексика материальной культуры народов Среднего Поволжья*, Москва, 193 с.

Axundov A. A. 1961, *Felin zamanlari*, Bakı: ADU, 140 s.

Axundov A. A. 2003, *Dil və ədəbiyyat* (iki cildə), I cild, Bakı, 658 s.

АНДРЕЕВА С. В. 2004, *Типология конструктивно-синтаксических единиц в русской речи.* –Вопросы языкознания, No 5, s. 32-44.

АШМАРИНЬ Н. И. 1903, *Опыт исследования чувашского синтаксиса.* I, Казань, 570 с.

AZƏRBAYCAN DİLİNİN İZAHLI LÜĞƏTİ, I cild, 1964, 595 s.; II cild, 1980, 576 s.; III cild, 1983, 554.; IV cild, 1987, 541s., Bakı, “ELM”.

AZIMOV P, BAYLIEV X. 1961, *Türkmen diliniň grammatikası* *15-nji neş. Aşgabat,156 s.

BANGUOĞLU, Tahsin 1998, *Türkçenin Grameri*, Ankara Üniversitesi, 628 s.

БЕРДАЛИЕВ А. 1989, *Семантико-сигнификативная парадигматика и синтагматические отношения в конструкциях сложноподчиненного предложения узбекского языка*, АДД, Ташкент, 51 s.

BİLGİSAYAR DESTEKLİ DİL BİLİMİ ÇALIŞTAYI BİLDİRİLERİ 2006, 14 Mayıs 2005, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, s. 139-158.

BOZŞAHİN, Cem ve ZEYREK, Deniz 2000, *Dilbilgisi, Bilişim ve Bilişsel Bilim.* –Dilbilim Araştırmaları, Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, İstanbul, s. 41-48.

BÖHTLİNGK, von Otto 1851, *Über Die Sprache Der Jakuten: Grammatik: Text und Wörterbuch*, S. Petersburg; Rus dilində: *О языке якутов*, 1985, 645 s.

BROCKELMAN, Carl 1954, *Osttürkişе grammatik der Islamischen literatur Sprachen Mittelasiens*, Leiden. 429 s.

CAFEROĞLU, Ahmet 1984, *Türk Dili Tarihi*, I-II, 3. Baskı, İstanbul, 242 s.

CAHİT, Hüseyin 2000, *Türkçe Sarf ve Nahiv*. Hazırlayan: Prof. Dr. Leyla Karahan. Ankara, 720 s.

* Yuxarıda göstərilən, Azərbaycan, özbək və türkmən ədəbi dillərindən alınan qaynaqların adları, latın əsaslı əlifbalarında verilmişdir. Digər türk ədəbi dillərindən alınan qaynaqların adları isə “Ortaq türk əlifbası”nda Prof. Dr. Əhməd Bican Ərcilasunun (1996: 11-34) örnəklərlə tərtib etdiyi bugünkü türk əlifbalarına əsasən yazılmışdır. Araşdırmada istifadə olunan E. Erquvanlının məqaləsini ingilis dilindən rus dilinə A.V.Dıbo, L.Yohansonun məqaləsini isə alman dilindən rus dilinə İ. M. Boquslavski tərcümə etmişdir.

CAVADOV, Abdurrahman 1975, *Azərbaycan dilində söz sırası*. Bakı. "Elm".

DEMİRÇİZADE, Abdulezel 1972, *Сравнительный метод Махмуда Каушгари*. – Советская тюркология, № 1. s. 33-36.

ДЕМЯНКОВ В. З. 1994, *Когнитивная лингвистика как разновидность интерпретирующего подхода*. – Вопросы Языкознания, № 4. с. 17-33.

DENY, Jan 1921, *Türk Dili Grameri (Osmanlı lehçesi)*. Çeviren: Ali Ulvi Elöve, İstanbul, Maarif Matbaası, 1941, 1142 s.

ДЫРЕНКОВА Н. П. 1941, *Грамматика шорского языка*. М.-Л. 308 s.

DİVANÜ LŪGAT-İT-TŪRK TERCÜMESİ 1998, Çeviren: Besim Atalay, 4. Baskı, Cilt I, 529 s. Cilt II, 366 s. Cilt III, 452 s. Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.

ДМИТРИЕВ Н. К. 1948, *Грамматика башкирского языка*. М.-Л. 276 с.

ДМИТРИЕВ Н. К. 1962, *Строй тюркских языков*. Изд-во Восточной Литературы, Москва.

ДОБРОВОЛЬСКИЙ Д. О. 1998, *Национально-культурная специфика во фразеологии*. – Вопросы языкознания, № 6, s. 48-56.

DOĞAN G. 2000, *‘İltifat olgusuna Bilişsel Bir Yaklaşım*. – Dilbilim Araştırmaları, Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, İstanbul, s. 49-63.

ERCİLASUN, Ahmet B. 1996, *Örneklerle Bugünkü Türk Alfabeleri*, T. C. Kültür Bakanlığı Yayınları, 301s.

ERĞİN, Muharrem 1972, *Türk Dil Bilgisi*, Minnetoğlu Yayınları, İstanbul, 391 s.

ЭРГУВАНЛЫ Э. 1987, *Нетипичный случай надежного оформления в турецкой каузативной конструкции*. – в сб. Новое в зарубежной лингвистике. XIX, Проблемы современной тюркологии, Москва: Прогресс, s. 299-310.

ERGUVANLI, Eser Taylan 2002, *The Verb in Turkish*. LINGUISTIK AKTUELL/ LINGUISTICS TODAY, Offprint, s. 1-45.

EMRE, Ahmet Cevat 1949, *Türk Lehçelerinin Mukayeseli Grameri (İlk Deneme)*, Birinci Kitap. Fonetik, İstanbul, Bühraneddin Erenler Matbaası.

ФЁДОРОВА О. В. 2008, *Методика регистрации движений глаз “визуальный мир”, шанс для сближения психолингвистических традиций*. – Вопросы Языкознания, № 6, с. 98-120.

Грамматика Алтайского языка 1869, Составлена членами Алтайской миссии. Казань, 289 s.

ГУРЕЕВ В. А. 2004, *Языковой эгоцентризм в новых парадигмах знания*. – Вопросы Языкознания, № 2. с. 57-67.

ГУРЕЕВ В. А. 2005, *Проблема субъективности в когнитивной лингвистике*. –ИЗВЕСТИЯ РАН. СЕРИЯ ЛИТЕРАТУРЫ И ЯЗЫКА , Т. 64, No 1, s. 3-9.

НАСИЕМİNOĞLU, Nacmettin 1999, *Harezmi Türkçesi*, İ.Ü. Edeb. Fakültesi Yayınları, 189 s.

Häzirki zaman Türkmen dili. Sintaksis 1962, A. M. Gorkiy adındaki Türkmen Döwlet Universiteti, 331 s.

HENGİRMEN, Mehmet 1999, *Yabancılar için Türkçe Dilbilgisi*, Engin Yayınevi, Ankara, 350 s.

HIDIROW M. N. 1959, *Türkmen diliniň taryhundan materiallar*. A. M. Gorkiy adındaki Türkmen Döwlet Uniwersitetiniň ylmy ýızgıları, Vup. XVI.

HÜSEYNZADƏ, Muxtar 1973, *Müasir Azərbaycan dili*. Morfoloqiya, III, Bakı, “Maarif”, 356 s.

ХАНИНА О. В. 2004, *Желание: когнитивно-функциональный портрет*. –Вопросы Языкознания, № 4, с. 122-155.

Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков 1955; 1956; 1961; 1962, Фонетика; Морфология; Лексика; Синтаксис, Изд-во АН СССР. Москва.

JACKENDOFF R. 1984, *Sense and reference in a psychologically based semantics.//Talking minds*. Cambridge (Mass.), s. 49-72.

KADRİ, Bergamalı 2002, *Müeyessiretü'l-Ulûm*, Hazırlayan: Esra Karabacak, TDK, Ankara.

KARAHAN, Leyla 1995, *Türkçede Söz Dizimi*, Ankara, 167 s.

KAYDAROV, Abdu-Ali Turganbayuly, ORAZOV, Meyirbek 1985, *Türklük Bilgisine Giriş*, Aktaran: Dr. Vahit Türk, İstanbul, 1999, 228 s.

КАЗЫМ-БЕК 1846, *Общая грамматка турецкого-татарского языка*. Казань, 457 s.

KAZIMOV, Qəzənfər 2004, *Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis*, Bakı, 499 s.

KHUDAZAROV T. M. 2005, *Teach yourself Azeri*, For English students, Baku.

Kitâb-ı Mecmû-ı Tercümân-ı Türkî ve Acemî ve Mugalî 2000, Hazırlayan: Prof. Dr. Recep Toparlı, Prof. Dr. Sadi Göğmeli, Doç. Dr. Nevzat H. Yanık, TDK, Ankara.

КИБРИК А. А. 1994, *Когнитивные исследования по дискурсу*. – Вопросы Языкознания, № 5, с. 126-139.

КОНОНОВ А. Н. 1956, *Грамматика современного турецкого литературного языка*, Издательство АН СССР, М. – Л.

КОНОНОВ А. Н. 1982, *История изучения тюркских языков в России. Дооктябрьский период*. Ленинград, “Наука”, 299 с.

KORKMAZ, Zeynep 2003, *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*, TDK, Ankara, 1224 s.

КРАВЧЕНКО А. В. 2001, *Когнитивная лингвистика и новая эпистемология (К вопросу об идеальном проекте языкознания)*. – Известия АН. Серия Литературы и Языка, том 60, № 5, с. 3-12. 88.

КУБРЯКОВА Е. С. 1994, *Начальные этапы становления когнитивизма: лингвистика – психология – когнитивная наука*. – Вопросы Языкознания, № 4, с. 34-47. 2004,

КУБРЯКОВА Е. С. *Об установках когнитивной науки и актуальных проблемах когнитивной лингвистики*. – Известия АН. Серия Литературы и Языка, том 63, № 3, с. 3-12.

КУРТ О. 2002, *Обучение студентов языкового вуза идиомам турецкого языка на основе когнитивно-культурологического подхода*, АКД, Минск, 18 с.

LES: 1990, *Лингвистический энциклопедический словарь*, Москва, “СОВЕТСКАЯ ЭЦИКЛОПЕДИЯ”, 1990, 683 с.

МАЛОВ С. Е. 1928, *Ибн-Муханна о турецком языке*. – Записки коллеги востоковедов, Т. III, Вып. 2, Ленинград, с. 221-248.

МАСЛОВА Е. С. 2004, *Динамика типологических распределений и стабильность языковых типов*. – Вопросы языкознания, No 5, s. 3-16.

MEGİSER, Hieronymus 1612, *Institutionum linguae turcicae libri quatuor*, Leipzig, 320 s.

МЕЛИОРАНСКИЙ П. М. 1900, *Араб филолог турецком языке*. СПб.; (1894-1897);

МЕЛИОРАНСКИЙ П. М. *Краткая грамматика казакь-киргизского языка*, Оренбург, 1894, Часть I, С. Петербург, 1897, Часть II. 92 с.

MİRZƏZADƏ H. İ. 1990, *Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası*, ADU, 375 s.

МУРЯСОВ Р. З, САМИГУЛЛИНА А. С, ФЕДОРОВА А. Л. 2004, *Опыт анализа оценочного высказывания*. –Вопросы языкознания, No 5, s. 68-78.

MUSAOĞLU, Mehman 2002, *Türkolojinin Çeşitli Sorunları Üzerine Makaleler-İncelemer*, T. C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 320 s.

MUSAOĞLU, Mehman 2003, *Türkeçenin İşlevsel Dilbilgisi ve Metin Kompozisyonu*. Dil Dergisi, Sayı:120, s. 22-40.

MUSAOĞLU, Mehman 2006, *Türkçe Aktarma Bilimi ve Dil Bilimsel Boyutları*. Bilgisayar Destekli Dil Bilimi Çalıştay Bildirileri, 14 Mayıs 2005, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, s. 139-158.

MUSAOĞLU, Mehman, HƏSƏNOVA, Vəfa 2006a, *Türkoloji dilçilikdə frazeologiya və frazeologizmlərin kontrastiv- və konfrontativ-müqayisəli təsnifi*. Türkologiya Dərgisi, Beynəlxalq Elmi Jurnal, No 2-4, Aprel- Dekabr, Bakı, s. 29-54.

MUSAOĞLU, Mehman, HƏSƏNOVA Vəva 2006b, *Türkçədə Deyimler*. –TÜRKSOY, Türk Dünyası Kültür ve Sanat Dergisi, Sayı 19, Ekim, Ankara, s. 46-53.

MUSAOĞLU, Mehman 2008a, *Türkçədə Çatı*. –Prof. Dr. Ahmet Bican Ercilasun Armağanı. Akçağ, Ankara, s. 207-234.

MUSAOĞLU, Mehman 2008b, *Azərbaycan Türkçesinde Fiil Çekimi*. Gazi Türkiyat, Türklük Bilimi Araştırmaları Dergisi, Güz, 3, s.11-29.

MUSAOĞLU, Mehman, KİRİŞÇİOĞLU, Fatih 2008, *Türk Dil Biliminde Görünüş Kategorisinin İncelenmesi Üzerine*. –Türkologiya, No 1-2, 2008, s. 32-54.

НОВОЕ В ЗАРУБЕЖНОЙ ЛИНГВИСТИКЕ 1988, вып. XXIII, *когнитивные аспекты языка*, Москва, “ПРОГРЕСС”, с. 281-309.

NURMANOV A, MAHMUDOV N, AHMEDOV A. 1992, *Uzbek tilinin mazmuniy sintaksisi*, Toshkent.

Oğuz qrupu türk dillərinin müqayisəli qrammatikası, III, Sintaksis, Azərb. Milli EA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, Bakı, Slavyan Universiteti, 2002, s. 94-174.

ÖZTOPÇU, Kurtuluş 1994, *Colloquial Azerbaijani*. A Mini Course, Copyrigt, 47 s.

PHILOLOGIAE TURCICAE FUNDAMENTA. TOMUS PRIMUS, 1959, Wiesbaden Bd. I.

ПОКРОВСКАЯ Л. А. 1964, *Грамматка гагаузского языка. Фонетика и морфология*. Москва, Изд-во “Наука”.

RADLOFF, WILHELM 1882, *Vergleichende Grammatik der nördlichen Türkssprachen, I. Phonetik der nördlichen Türkssprachen*. Leipzig.

RƏHİMOV, Mirzə 1965, *Azərbaycan dilində feil şəkillərinin formalaşması tarixi*, Azərb. SSR Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı, Bakı:1965, 267 s.

СЕЛИВЕРСТОВА О. Н. 2002, *Когнитивная семантика на фоне общего развития лингвистической науки*. –Вопросы Языкознания, № 6, с. 12-26.

SEZER, Engin 2002, *Finite inflection in Turkish*, The Verb in Turkish. LINGUISTİK AKTUEL/LINGUISTICS TODAY, s.1-45.

SIZDIKOVA P. 1984, XVIII-XIX ğğ. *Qazaq ädäbi tiliniñ tarixi*, Almatı, 246 s.

Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков 1984; 1986; 1988; 1997; 2002; 2006, Фонетика; Морфология; Синтаксис; Лексика; Региональные реконструкции, про- и протоязык, Москва “Наука”.

Татарская грамматика 1993, Т. I, 552 с, Т. II 396 с, Т. III, 1992, 488 с, Казань, Татар. Книжное Изд-во.

TEKİN, Talat 1968, A. *Grammar of orkhon turkic*. Indiana University publications. The Hague (Uralic and altaic Series. Vol. 69).

ТЕНИШЕВ Э. Р. 1976, *Строй саларского языка*. Москва “Наука”, 576 с.

Türkmen diliniñ grammatikasy 1999, Morfologiya, Aşgabat “Ruh” 601 s.

Türkçe Sözlük, 1, 2, Türk Dil Kurumu, Ankara, 1998, 2523 s.

Türkçe Sözlük, 10. Baskı, Türk Dil Kurumu, Ankara, 2005, 2243 s.

UĞURLU, Mustafa 2004, *Türk Lehçeleri Arasında Kelime Eş Değerliği*. Bilig, Sayı 29, s. 30-39.

UZUN, Leyla Subaşı 1995, *Orhon Yazıtlarının Metindilbilimsel Yapısı*, Ankara, 176 s.

UZUN, Nadir Engin 2000, *Ana Çizgileriyle Evrensel Dilbilgisi ve Türkçe*, İstanbul.

ЯЗЫКИ НАРОДОВ СССР 1966, *Тюркские языки*, Москва
“Наука”.

ЯЗЫКИ МИРА 1997, *Тюркские языки*, Издатель. Дом
“Кыргызстан” Бишкек, 542 с.

ВОРКАЧОВ С. Г. 2001, *Концепт счастья: понятийный и
образный компоненты*. –Известия АН. Серия Литературы и Языка,
том 60, № 6, с. 47-58.

ЮХАНСОН Л. 1987, *Определенность и актуальное членение
в турецком языке*. –в сб. Новое в зарубежной лингвистике. XIX,
Проблемы современной тюркологии, Москва: Прогресс, с. 398-425.

II HİSSƏ

MÜRƏKKƏB CÜMLƏ SİNTAKSİSİ

I. MÜRƏKKƏB CÜMLƏNİN KONSEPTUAL-STRUKTUR MODELLƏŞDİRMƏSİ

Dilçilikdə mürəkkəb cümlə sintakasisi indiyə qədər, əsasən, aşağıdakı araşdırma-öyrənilmə aspektləri üzrə tədqiq edilmişdir: struktur-funksional, struktur-semantik və kommunikativ-sintaktik. Son zamanlarda mürəkkəb cümlələrin konseptual-struktur modelinin hazırlanması üzərində də durulmaqdadır. Belə ki, mürəkkəb cümlələrin struktur-semantik təsnifi artıq konseptual-struktur modelləşdirilmə səviyyəsində də aparılmaqdadır (Musaoğlu 2007: 169).

Mürəkkəb cümlələrin struktur-semantik tipologiyası indiyə qədər yuxarıda ilk adları çəkilən üç aspekt üzrə ənənəvi olaraq öyrənilmişdir. Bu sahədə həm formadan məzmunu, həm də məzmundan formaya doğru istiqamətlərdə mürəkkəb cümlələrə aid müəyyən araşdırmalar aparılmışdır. Bununla belə, indiyə qədərki əksər tədqiqatların ya sırf sinxron, ya da diaxron yönümlərdə yerinə yetirildiyi də diqqəti çəkir. Daha doğrusu, mürəkkəb cümlələrin öyrənilməsində sinxron-diaxron yönümlü və ya başqa bir deyişlə retrospektiv səciyyəli monoqrafik tədqiqatlar hələlik yox dərəcəsidədir.

Türk dillərinin digər dil-nitq səviyələrinin retrospektiv aspektdə tədqiqinə də yalnız son onilliklərdə başlanılmışdır (Гарипов 1979; Yusifov 1984). Buna görə də həmin sahədə vahid bir araşdırma-öyrənilmə sistemi və ya **özünə məxsus** elmi-tədqiqat üslubu hələlik yoxdur.

Türk dilləri indiyə qədər tarixi-miqayisəli metodla daha çox Orxon-Yenisey yazılarından başlanılaraq günümüzə qədər öyrənilmişdir. Bununla bərabər, ayrı-ayrı tədqiqatlarda ən qədim, yəni ulu-əcdad türk dilinin yazıyaqədərki mərhələsinin bərpasına müəyyən cəhdlər göstərilmişdir. Onun mövcudluğu fonetik, leksik-morfoloji və tarixi-tipoloji dəlillərlə artıq təsdiq edilmişdir (Наси́ев, Вәли́ев 1983: 9-49; Алия́ров 1984: 4-38; Cәlilov 1983: 169-173; Əhmədov 1983: 174-178). Bizcə, türk dillərinin yeni, orta və qədim inkişaf mərhələləri çağdaş sinxron səviyyəsindən başlanaraq öyrənilərsə, o zaman onun Orxon-Yenisey yazılarından öncəki ulu layını da bütün parametrləri ilə daha asanlıqla bərpa etmək mümkün olar. Ona görə ki, indiyə qədər türkoloji dilçilikdə bütün

dil səviyyələrinin arxetipləri və buna müvafiq olaraq ulu dil qatı danışıq-dialekt sistemi olaraq qiymətləndirilən Orxon-Yenisey yazılarına görə müəyyənləşdirilmişdir. Bunun nəticəsində də türkologiyada Orxon-Yenisey yazılarından başlanan birxətli linqvistik tədqiqat yönümü və türk xalqlarının guya VII-IX yüzillərdən etibarən Ön Asiyaya, eləcə də Qafqaza kütləvi sürətdə yayılması fikri süni sürətdə formalaşdırılmışdır. Ancaq qədim türk dili öz informasiyavericilik tutumuna görə ayrılıqda mükəmməl bir ədəbi dil örnəyidir. Buna görə də, şübhəsiz ki, özündən öncəki yetişmə-inkişaf mərhələsinə malik olmalı idi. Həmin mərhələ isə qədim hun-türk imperiyası tarixinə söykənən ulu və ya əcdad türk dövrüdür (Sheka 2009: 125-134).

Bir sözlə, ümumtürk superetnosunun ünsiyyət vasitəsi olan ulu və ya əcdad dilin mövcudluğunu sübut edəcək kifayət qədər başqa tarixi-tipoloji dəlillər də gətirmək mümkündür. Hər şeydən öncə, qədim türk tarix-abadələrinin Sibirin və Altayın əlçatmaz yerlərində qorunmasına görə oraların sərt təbiətinə borculuyuq. Ulu hun-türk qaynaqlarının orarlardan, eləcə də Yaxın Şərq və Qafqazdan itirilməsi isə, böyük Çin assimilyasiyası və ərəb istilası ilə bərabər, günümüzdə dırnaq arasındakı yaxın dostlarımızın və ya qonşularımızın fəaliyyəti ilə də əlaqədardır.

Bu kontekstdə çağdaş türk xalqları üçün ulu yurd və ulu dil anlayışları təkcə Altaya və Sibirə görə deyil, bütövlükdə bütün böyük Avraşiya coğrafiyasına və ən qədim insan məskənlərindən biri olan Qafqaza da söykənərək müəyyənləşdirilməlidir. Çünki eramızın əvvəllərində parçalanmış hun-türk superetnosunun müxtəlif tayfalarının eyniköklü dili hələ islamdan çox-çox öncə Qafqaz regionunda işlənilmişdir. Bu dilin müxtəlif elementlərinin qonşu, lakin qohum olmayan digər ölü və diri dillərdə qalması da həmin fikri sübut etməkdədir (Məlikov 1983: 128-136). Türk xalqlarının ən qədim epos-folklor yaradıcılığının elementləri ilə yaxından səsleşən, “Manas” və “Alpamış” kimi möhtəşəm tarix-abadələrindən biri də məhz “Kitabi-Dədə Qorqud”dur. Dastan həmin regionda və bu ərazidəki göy türk-oğuz hökmranlığı dövründə yaranmışdır. Onun dilində işlənən əksər toponimik adlar da elə həmin regionun tarixi-siyasi coğrafiyasını əhatə etməkdədir.

Türk dillərinin ən qədim ulu-əcdad qatının bütün dil səviyyələrinə görə bərpası məsələsi təkcə türkoloji dilçiliyin deyil, bütövlükdə türklüyün və bununla bağlı olaraq türkoloji elmsünaslığın qarşısında duran ən vacib problemlərdəndir. Bu baxımdan ümumtürk dilinin digər səviyyələri ilə bərabər sintaktik quruluşunun da tarixi-müqayisəli metodla petro-

spektiv yönümdə öyrənilməsi çox mühüm əhəmiyyət kəsb etməkdədir. Belə bir araşdırma-öyrənilmə istiqaməti həm türk dillərinin “yazıya-qədərki” ulu təsvirinin verilməsinə, həm də onun sonrakı ardıcıl-oxşar inkişaf mərhələlərinin sərhədlərinin müəyyənləşdirilməsinə yol açar.

1.1. Struktur-funksional, struktur-semantik və sintaktik-kommunikativ aspektlər

Mürəkkəb cümlələrin tədqiqində ardıcıl linqvistik ənənə XIX yüzilin ortalarından başlayaraq Hind-Avropa dilçiliyində yaranmışdır. Yuxarıda mürəkkəb cümlə sintaksisinin tədqiqinə dair göstərilən struktur-funksional, struktur-semantik və sintaktik-kommunikativ araşdırma-öyrənilmə aspektləri də məhz həmin linqvistik ənənə əsasında formalaşmışdır. Türk dillərində isə mürəkkəb cümlə sintaksisi daha çox struktur və funksional aspektlərdə öyrənilmişdir. Əslində isə həmin prinsiplər üzrə aparılmış tədqiqatlar türkoloji dilçilikdə çox zaman bu və ya digər şəkildə bir-birini tamamlamışdır. Buna görə də brincilər araşdırmalarımızın ilk mərhələsində mürəkkəb cümlə sintaksisinin öyrənilməsində ikimərhələli vahid bir struktur-semantik aspekt, ikinci isə başlanğıc səviyyəsində müəyyənləşdirilmişdir.

1.1.1. Struktur-funksional aspekt

Mürəkkəb cümlələrin öyrənilməsində sırf struktur araşdırma digərlərindən əsas və asılı komponentlərin predikativ mərkəzlərinin morfoloji və sintaktik vasitələrlə formalaşmasına görə seçilmişdir. Bu sintaktik vahidlər başlanğıcda mürəkkəb cümlələrin komponentlərini əlaqələndirən hər cür bağlayıcı vasitələrin quruluşca analitikliyi (mürəkkəbliyi) və sintetikliyinin (sadəliyi) mürmüəyyənləşdirilməsi ilə öyrənilmişdir. Belə ki, müxtəlif bağlayıcı vasitələrə, yəni əsas və asılı komponentlərin predikativ mərkəzlərinin morfoloji-sintaktik ifadəsinə görə mürəkkəb cümlələr türk dillərində iki əsas hissəyə bölünmüşdür: analitik və sintetik (Şirəliyev 1953: 29-40; Поцелуевский 1975: 174).

Türkoloji dilçilikdə mürəkkəb cümlələrin analitikliyi və sintetikliyi ilə seçilən üçüncü bir qrupu analitik-sintetik quruluş səviyyəsində müəyyənləşdirilmişdir. Analitik-sintetik quruluşlu mürəkkəb cümlələrdən də müxtəlif türk dilləri materialları əsasında bəhs edilmişdir (Самойлович 1925: 137-141; Гордлевский 1928:110-112; Абдурахманов 1960: 87-89; Закиев 1963: 270; Nartiev 1981: 11-14; Şirəliyev, Mehdiyev: 1981: 388-389).

Sözügedən sintaktik vahidlərin bir hissəsi isə -sa, -sə şəkilçilənmiş ədatına görə mürəkkəb cümlə sintaksisində “şərt cümləsi və ya dövrü” kimi fərqləndirilmişdir. “Şərt cümləsi və ya şərt dövrü”nün müəyyənləşdirilməsinə A.N.Kononovun (1956: 526-534), N. K. Dmitrievin (1962: 118, 389, 405-409), V.Hatiboğlunun (1972: 148-149), C. Mansuroğlunun (1955: 39-71), H.Edikskunun (1963: 381-384) əsərlərində yer verilmişdir.

Türkoloji dilçilikdə analitik quruluşlu mürəkkəb cümlələr kimi daha çox bağlayıcı, bağlayıcı sözlü sintaktik vahidlər müəyyənləşdirilmişdir. Burada struktur əlamətlərlə yanaşı, asılı komponentlərin qrammatik-semantik mənalara görə bəzi funksional növləri də bir-birindən fərqləndirilmişdir (Казым-бек 1848: 125, 451-457; Грамматика алтайского языка 1869: 171- 199; Гайдаржи 1978; Поцелуевский 1975: 176, 174; Groenbech 1936: 54).

Sintetik quruluşlu mürəkkəb cümlələrdən bəhs edildikdə bir sıra ismi və feli tərkibli sintatik vahidlər də nəzərdən keçirilmişdir. Sintetikiyin başlıca əlamətləri olaraq asılı komponent hesab edilən, bəzi hallarda isə həqiqətən asılı komponent olan hissələrin predikativ və yarım-predikativ mərkəzləri feil təsnifləndirilməsi ilə bir-birindən fərqləndirilmişdir. Burada predikativ mərkəzlərin, yəni əsas və asılı komponentlərin arasındakı sintaktik tabeliliyin formalaşması uyğun prinsip olaraq götürülmüş və buna görə bağlayıcı funksiyasında işlənən sintetik vasitələr müəyyənləşdirilmişdir. Bunlar isə müxtəlif leksik-qrammatik şəkilçilərdən, şəkilçilənmiş ədatlardan və s. ibarətdir (Казым-бек 1848: 451-457; Самойлович 1925: 100-102; Ашмаринь 1903: 307; Banguoğlu 1940: 83-92; Демесинова 1974: 135-145; Hamzaev 1962: 102-124).

Mürəkkəb cümlələrin struktur aspektdə araşdırılmasında indiyə qədər sintetik üsuldən daha çox istifadə edilmişdir. Bu da türk dillərində daha M. Kazımbəydən başlayaraq uzun müddət tərkiblərin budaq cümlə hesab edilməsindən, eləcə də polipredikativ vahidlərin bütövlükdə mürəkkəb cümlə sintaksisi bəhsində öyrənilməsindən irəli gəlmişdir.

Polipredikativlik sintaksisdə ayrıca bir üst quruluş kateqoriyası səviyyəsində öyrənilmişdir. Mürəkkəb cümlələr də bu kateqoriyanın bir alt quruluşudur. Göstərilən üst kateqoriya həm tərkibli həm də mürəkkəb sintaktik vahidlərin formal-semantik quruluşuna görə müəyyənləşir. Buraya, hər şeydən öncə, bir sıra qoşmalı, feli tərkibli sadə genişlənmiş cümlələr və mürəkkəb cümlələr ayrı-ayrı alt kateqoriyalar səviyyəsində daxildir.

Yuxarıda göstəriləyi kimi, komponentləri sintaktik olaraq tabelsizlik bağlayıcıları ilə əlaqələnen frazadanböyük konstruksiyalar və ya

mikromətnlər sovet dilçiliyində tabesiz mürəkkəb cümlələr səviyyəsində təsniflənmişdir. Daha doğrusu, bunların uyğun semantik və struktur sərhədləri dilçilikdə mikromətn səviyyəsində dəqiq müəyyənləşdirilməmişdir. Buna görə də sözügedən mikromətnlərin hələlik polipredikativlik kateqoriyasının alt quruluşu səviyyəsində öyrənilməsi təbiidir.

Konstruktiv-sintaktik və semantik-funksional baxımlardan polipredikativ vahidləri birləşdirən ümumi cəhət onlarda çoxmərhələli aktual üzvlənmənin mümkünlüyü ilə də şərtlənir. Həmin konstruksiyalarda bircən çox situasiya ifadə edilir. Bu baxımdan mürəkkəb cümlələr, qoşmalı və tərkibli sadə genişlənmiş cümlələr polipredikativlik kateqoriyasının iki alt quruluşu olaraq müəyyənləşir. Birincilər **xususi-mürəkkəb** quruluşlu polipredikativ vahidlər olub başqa bir ifadə ilə mürəkkəb cümlələrdən ibarətdir. Burada mürəkkəb cümlə komponentlərinin predikativ mərkəzləri formal-qrammatik cəhətdən predikativliyin bütün əlamətlərini özündə ehtiva edir. Mürəkkəb cümlələri təşkil edən əsas və asılı komponentlərin xəbərləri şəxsə, kəmiyyətə görə dəyişir və felin bütün şəkillərində təsriflənir. Quruluşca **xususi-mürəkkəb olmayan** polipredikativ vahidlər (Скрибник 1988: 518) isə müxtəlif qoşmalı və feli sifət, feli bağlama və məsdər tərkibli sadə geniş cümlələrdən ibarət olur. Həmin sintaktik vahidlərdə əsas predikativ mərkəzlərdən başqa, yarımqıç predikativlər və onların formalaşdırdığı yarımpredikativ birləşmələr (Маматов 1990: 10-20), yaxud da ismi “predikator” lu müəyyən söz qrupları olur. (Bütün bunlarla əlaqədar olaraq, aşağıda polipredikativlik kateqoriyasından daha geniş bəhs ediləcəkdir.)

Struktur aspektdə mürəkkəb cümlələrin tədqiqində ən çox mübahisə doğuran ənənəvi məsələ, yuxarıda da göstəriləyi kimi, müxtəlif qoşmalı və tərkibli birləşmələrin mürəkkəb cümlənin budaq cümləsi hesab edilməsi olmuşdur. Bu birləşmələr bir sıra ismi, feli, qoşmalı konstruksiyalardan, eləcə də mütləq feli tərkiblərdən və “ismi predikatorlu” söz qruplarından ibarət olmuşdur (Semahat 1968: 186; Yüce 1973: 88). Həmin mühasibə, iki əsrdir ki, davam edir (Гаджиева 1973: 16). Bununla belə, türk, eləcə də digər iltisacı dillərdə qeyri-predikativ və yarımpredikativ konstruksiyalar indi daha qeyd-şərtsiz olaraq budaq cümlə hesab edilmir. Həmin sintaktik vahidlər dilçilik tədqiqatlarında budaq cümlənin analoqu (Гаджиева, Серебренников 1986: 114; Цедендамба 1987: 199, Musayev 1991), potensial budaq cümlələr (Гаджиева, Серебренников 1986: 112, 118), asılı transformlar (Гюлсевина 1991) və s. olaraq da adlandırılır.

Sintaktik konstruksiyaların polipredikativlik dərəcələrinin sözügedən qavram və kateqoriyalaşdırma baxımından müəyyənləşdirilməsi dilçilikdə nisbətən yeni bir istiqamətdir. Burada polipredikativlik dərəcə-sindən asılı olaraq, birdən artıq predikativ və yarım-predikativ mərkəzləri olan “mürəkkəbləşmiş” sadə geniş cümlələr və bütün mürəkkəb cümlələr birlikdə polipredikativ quruluş kimi tədqiq olunur (Черемисина, Колоцова 1987). Doğrudan da, informasiyavericilikdə istər xüsusi-mürəkkəb quruluşda olmayan polipredikativ vahidlər, istərsə də xüsusi-mürəkkəb quruluşda olan polipredikativ vahidlər frazadanböyük vahidlərin tərkibində belə eynitipli çoxmərhləli aktual üzvlənməyə məruz qalır. Müq. et.:

(1) – Azərb. Şamxal// anasını gözü yaşlı görüb // evdə// bədbəxt bir hadisə baş verdiyini / zənn etdi (İ. Şıxlı. Dəli Kür, 1968, s. 28).

$T[(T_1s - R_1v) - (T_2s - R_2v)]$ – asılı hissə – R – əsas hissə.

(2) – Adam da // yıxılıb ölür.// Bir at // nədir ki // özünü üzürsən (F. Kərimzadə. Xudafərin Körpüsü, 1982, s. 104).

$R[(T_1s - R_1v) - (T_2s - R_2v)]$ – əsas hissə – T – asılı hissə*.

Frazadanböyük konstruksiyanın tərkibindəki “Bir at// nədir ki// özünü üzürsən” xüsusi-mürəkkəb quruluşlu ikinci polipredikativ vahid mürəkkəb cümlədir. “Şamxal// anasını gözü yaşlı görüb // evdə// bədbəxt bir hadisə baş verdiyini / zənn etdi” xüsusi-mürəkkəb quruluşda olmayan birinci polipredikativ vahid isə sadə genişlənmiş cümlədir. Hər iki sintaktik vahid yalnız ifadənin formasına görə bir-birindən fərqlənir. İfadənin məzmun planına, yəni **semantik-funksional sahələrin reallaşmasına** görə isə hər iki sintaktik konstruksiya bir-birinə bənzəyir. Daha doğrusu, hər iki polipredikativ vahid səbəb-nəticə əlaqəli linqvistik bir qavrama (qavrayışa) görə ayrı-ayrı konkret sintaktik vahidlər səviyyəsində gerçəkləşmişdir. Bu tip sadə genişlənmiş və mürəkkəb cümlələr digər danışıq vəziyyətlərində sinonim konstruksiyalar kimi də biri digərini əvəz edə bilər. Belə bir dil-nitq hadisəsi ənənəvi dilçilikdə indiyə qədər daha çox üslubi-qrammatik səviyyədə öyrənilmişdir (Шендельс 1959: 68-81; Гвоздев 1965: 302-307; Abdullayeva 1975).

1970-ci illərdə mətn dilçiliyi ortaya çıxdı. Bundan sonra türko-logiyada da tabesiz mürəkkəb cümlələr olaraq adlandırılan sintaktik konst-

* T – tema, R – rema, S – mübtəda, yaxud hər hansı başqa bir substantiv element, v – xəbər. Mötərizədə aktual üzvlənmənin ikinci mərhələsi göstərilmişdir. /xətt ilə aktual üzvlənmənin birinci, // xətt ilə isə aktual üzvlənmənin ikinci mərhələsi işarə edilmişdir. Oxsar örnəklər eyni bir sıra nömrəsi ilə verilmişdir.

ruksiyaaların mikromətnlər səviyyəsində öyrənilməsinin yolu açıldı. Bununla da çağdaş dilçilikdə artıq mürəkkəb cümlələrin klassik tabeli mürəkkəb cümlələr (hipotaksis) və tabelsiz mürəkkəb cümlələr (parataksis) sistemi olaraq təsnifləndirilməsi lüzumu getdikcə ortadan qalxdı. Konseptual olaraq mürəkkəb cümlənin qavramlaşdırması, sintaktik modellərinə və mənaca növlərinə görə uyğun kateqoriyalaşdırması işi isə çağdaş dilçilikdə artıq tabeli mürəkkəb cümlələrə görə aparılmaqdadır. Sadə və mürəkkəb cümlə qarşılaşmasının ikinci tərəfində tabeli mürəkkəb cümlələr işqləndirilməkdədir. Daha doğrusu, artıq sadəcə söz birləşmələri və qrupları, sadə və mürəkkəb cümlələr (tabeli mürəkkəb cümlələr) sintaksisin əsas kateqoriyaları olaraq öyrənilməkdədir (Гурев 2002).

Bu kontekstdə tabelsiz mürəkkəb cümlələr olaraq təsnifləndirilən sintaktik konstruksiyalar çağdaş dilçilikdə sintaksis və mətn səviyyələri arasındakı bağlantını təşkil edən aralıq bir mərhələ səviyyəsində dəyərləndirilməkdədir. Bunlar cümlə intonasialı mikromətn örnəkləridir və aşağıda subordinativ-, koordinativ- və korrelyativ-sintaktik mürəkkəb cümlə modelləri olaraq adlandırdığımız xüsusi-mürəkkəb quruluşlu konstruksiyalardan fərqlidir.

Sözgedən cümlə intonasialı mikromətn örnəkləri, xüsusi-mürəkkəb səciyyəli cümlələr kimi eyni bir mövzunu və ya durumu ifadə edə bilsələr də, onlar kimi qapalı deyil, açıq bir sintaktik quruluşa malikdir. Yəni xüsusi-mürəkkəb quruluşlu cümlələr bağlayıcılar və bağlayıcı özəllikli digər qurucu yardımçı morfemləri olan sintaktik vahidlərdir. Tabelsiz mürəkkəb cümlələr olaraq adlandırılan sintaktik konstruksiyalar isə cümlə intonasialı mikromətn örnəkləridir və özünə məxsus konkret qurucu üzvləri yoxdur. Klassik dilçilikdə tabelsizlik bağlayıcıları olaraq adlandırılan bağlayıcı vasitələr isə yalnız onların deyil, sadə geniş cümlələrin və sintaktik bütövlərin də komponentlərini bir-birinə bağlayır.

Sözgedən mikromətn örnəkləri konkret qurucu üzvləri olmayan, kontekstə və diskursa görə diferensiallaşan dil-danışıq parçalarıdır. Buna görə də cümlə intonasialı həmin mikromətn örnəkləri dil-danışıq əlaqələri sistemində sintaksis və mətnlər arasındakı kontekstual bağlılığı əmələ gətirən diskursiv parçalar olaraq müəyyənləşdirilməlidir. Çünki bunlar monopredikativ və yarım-predikativ quruluşlu sadə cümlələr və xüsusi-mürəkkəb səciyyəli polipredikativ vahidlərlə əsl mətn örnəkləri arasındakı linqvistik qarşılaşmanı “yumşaltmaqda” və bütövlükdə bunların birindən digərinə keçid rolunu oynamaqdadır. Bu baxımdan ümumtürk dilinin gələcəkdə yazılacaq bir funksional qrammatikasının əsas başlıq-

larından biri “cümlə intonasiyalı sintaktik bütövlər və ya mikromətnlər” olaraq müəyyənləşdirilə bilər.

Bütövlükdə ümumtürk dilində sözügedən sintaktik kateqoriyalaşdırmanın göstərilən aspektdə düzgün aparıldığı tabesiz mürəkkəb cümlələr olaraq adlandırılan sintaktik konstruksiyaların komponentlərinin aktual, yəni semantik üzvlənmsi ilə də təsdiq edilir. Bu baxımdan aşağıda müxtəlif türk dillərindən gətirilən atalar sözləri komponentlərinin semantik-funksional bağlılıqlarına görə sıralanması və ya aktuallaşması diqqəti çəkir. Müq. et:

(3) T = tema, R = rema, S = subyekt və ya mübtədə, O = obyekt və ya tamamlıq, V = xəbər və ya predikat

T + R // T + R və s. = (S = O + V // S = OV; S = OV // S = O + V;

O = S + V // O = SV) – ümumi formul

(3.1.) T(S)R(OV) T(S)R(OV)

Aç ne yemez, // tok ne demez (Türk.)

Ac nə yeməz, // tox nə deməz (Azərb.)

Açlyk näme iydirmez, // dokluk näme diydirmez (Türkmen.)

Aç ne cemes, // toq ne demes (Kazak.)

(3.2.) T(S)R(OV) T(S)R(OV)

Koyun can derdinde, // kasap yağ derdinde (Türk.)

Keçi can hayındadır, // qəssab piy axtarır (Azərb.)

(3.3.) T(O)R(SV) T(O)R(SV)

Anlayana sivrisinek saz, // anlamayana davul zurna az (Türk.)

Anlayana bircə milçək də sazdır, // anlamayana zurna-qaval da azdır

(Azərb.)

Yuxarıdakı sxemdə göstərilən cümlə intonasiyalı mikromətn örnəklərinin semantik-kommunikativ parçalarına, başqa bir ifadə ilə temaya və remaya görə aktuallaşması uyğun bir şəkildə işarətlənmişdir. Daha doğrusu, gətirilən atalar sözləri-mikromətnlərdə // xətdən öncəki komponent “Tema”, sonrakı isə “Rema” olaraq müəyyənləşdirilir. Tema və Remanı təşkil edən cümlə üzvləri isə klassik adlandırmaları ilə “mübtədə”, “tamamlıq” və “xəbər” olaraq göstərilir. Sözügedən sintaktik konstruksiyalarda gerçəkləşən aktual üzvlənmə yuxarıda gətirilən mürəkkəb cümlələrdəki aktual üzvlənmədən fərqlidir. Birincilərdə Tema və Remaya ayrılma və ya aktual üzvlənmə ikimərhələli, ikincilərdə isə birmərhələli xarakter daşımaqdadır. Çünki hər hansı bir dil ortamına görə cümlədə və mətnədə müəyyənləşdirilə bilən Tema və Rema uyğun cümlə üzvlərindən təşkil olunur. Məhz sözügedən sintaktik və mətnlinqvistik təşəkkül də

semantik-funksional komponentlərinə və ənənəvi qrammatik üzvlərinə görə kateqoriyalaşdırılır, cümlə və mətn arasında ayrıca bir linqvistik səviyyə olaraq təsnifləndirilir.

Beləliklə, mürəkkəb cümlələrlə cümlə intonasional mikromətnlər ayrı-ayrı sintaktik və mətnliqvestik quruluşlardır. Buna görə də mürəkkəb cümlələrin sinonimliyi əsasən sadə genişlənmiş cümlələrlə gerçəkləşir. Mürəkkəb cümlələrlə xusisi-mürəkkəb quruluşda olmayan polipredikativ vahidlərin, yəni “mürəkkəbləşmiş” sadə geniş cümlələrin sinonimliyi iki semantik-sintatik səviyyədə müəyənləşir:

A) Sistem sinonimlik;

B) Kontekstual sinonimlik.

Hər iki halda sıralanan, yaxud da şaxələnen semantik-funksional mənə sahələrinin sintaktik sinonimliyindən söhbət gedir. İstər sinonimik sıralanmada, istərsə də şaxələnen ağaclanmada ilkin mövqedə dayananların yaxın semantik-funksional anlam sahələrini ifadə etməsi sistem sinonimliyi təşkil edir. İkinci halda isə artıq sonrakıların sinonimliyindən söhbət gedə bilər. Tədqiqatın sonrakı bölümlərində mürəkkəb cümlələrin semantik-funksional sahələrinin sıralanmasından və şaxələnməsindən daha geniş danışılacaqdır.

Göstərilən sintaktik vahidlərin yaxın orta əsrlər, eləcə də ilkin oğuz-türk və qədim türk mənbələrində sinxron-diaxron istiqamətində araşdırılması aşağıdakı nəticəni ortaya çıxartmışdır. Hər iki sintaktik quruluş, yəni sadə “mürəkkəbləşmiş” və xusisi-mürəkkəb polipredikativ vahidlər struktur-semantik təşkilinə görə muasir sinxron vəziyyətindəkindən çox az fərqlənir. Müq. et:

Yaxın orta əsrlərin yazılı abidələrində:

1. türk. Bildüm buni ki, başa almış bela gönül (K. Paşazade. Yusuf-u Züleyha, s. 57); 2. türkm. Ə, könül, müjde kim, ol serwi-huraman geledur* (Baýram han. Saýlanan eserlər, 1970, s. 97); Ey ýaranlar, ýyglamaýyn neýläýin, Ýşk meni ýandyryp, ýakyp baradyr (Magtymguly. Saýlanan eserler).

Türk dilinin ümumoguz qatında:

1. Azərb. Qaçan Qazan evi yağmalansa, halalının əlin alır, dışara çıxardı (KDO); türk. Şunlar ki çoktur malları, gör nice oldu halleri (Y.Emre. Şiirleri, 1963, s. 27); 2. Eski Özbek. Alğil ögýt mendin, oğul

* Göstərilən örnəkdə əsas hissənin predikativ mərkəzinin ikinci tərəfi ellipsisə uğramışdır.

erdäm milä, Qoyda uluğ bilgä bolub, bilgiñ ula (Maxmud Kaşğariy. Devanu luğot-it turk, 1960, s. 85).

Qədim türk:

Ol ödüñ maqajıt **elig edgü ögli teginig buşşuluy körüp** inča tep jarlıqadı... ‘Hökmdar Makayt ağıllı şahzadəni kədərli gördükdə ona danışmağa icazə verdi’ (ДТС, s. 170); kişi emgäk iđsa señä belgülig / unıtma ol emgäkni bolma ölüg... ‘Əgər bir adam sənə açıq bir şəkildə əziyyət verirsə, sən bu əziyyəti unutma, hissiz-duygusuz və ölü olma’ (DTS, s. 172).

Hər iki sintaktik quruluş, göründüyü kimi, türk dillərinin bütün inkişaf mərhələlərində və qədim türk dilində bir-biri ilə paralel olaraq işlənilmişdir. Bu da göstərilən struktur-tipoloji modellərin sintaktik arxetiplər olduğunu söyləməyə əsas verir. Deməli, hər hansı bir dilin, yaxud da dil ailəsinin ilkin inkişaf mərhələsindən başlayaraq həm sadə, həm də mürəkkəb cümlə sintaksisi mövcud olmuşdur. Bu kontekstdə sadə, yaxud da “mürəkkəbləşmiş” cümlə quruluşundan mürəkkəb cümlə sisteminin təşəkkül tapması konsepsiyası və onun türk dillərinin sintaksisinə tətbiq olunması fikri isə kökündən yanlıştır. Çünki bu fikir həyatın bütün sahələrinə aid edilən dialektik materializmin “sadədən mürəkkəbə doğru inkişaf” konsepsiyasına əsaslanmışdır. Bu da dünya təcrübəsində özünü doğrultmadı. Dil sistemində bəlli bir işarəvilik sistemi yarandıqdan sonra dəyişən sintaktik konstruksiyalar və ya quruluş deyil, müəyyən leksik-morfoloji elementlər və bağlayıcı vasitələr ola bilər.

Qədim türk dilində mürəkkəb şərt konstruksiyaları və asılı komponentlərin predikativ mərkəzləri -sa//sar şərt elementi, yaxud da predikativliyin “sıfır” vəziyyəti ilə formalaşan sintaktik vahidlər daha geniş yayılmışdır. Müq. et:

I – qadaşın joq **ersä** jorı tut adaş / adaş edgü **bolsa** bu boldi qadaş... ‘Əgər sənin qohumun yoxdursa, özünə bir dost tap və əgər həmin dost yaxşıdırsa, onda hesab et ki, o, sənin qohumundur’ (ДТС, c. 401); edi ters **turur** bu aş içkü jegü/**seriklig kişidin jesä**... ‘Yeməyi qəbul etmək çox çətin olur, əgər onu şübhəli bir adamın əlindən alırsansa’ (ДТС, s. 555).

II – kimüñdä uquş **bolsa** aslı bolur/**qajuda** bilig **bolsa** belgik alur ‘Kimdə ağıl varsa, o, hökmdar olur/Kimdə müdriklik varsa, o, bəylik alır’ (DTC, c. 409); **neçä** er **beđüsä** baş ayrıy beđür/ **neçä** baş **beđüsä** beđük börk keđür... ‘Kişi nə qədər yüksəlsə, onun qayğıları da o qədər artar/Başı nə qədər böyüysə, o qədər böyük şapqa geyinər’ (ДТС, s. 356) .

III – uluy taluj smutri **kim** bulyaq telgäk üküš... ‘Ulu dəniz Samurdur, harada ki dalğalanma böyükdür’ (ДТС, s. 123); boluylyuy körür men, jaraýu munï/ kiçigliktä taštın ađın joq müni... ‘ Mən görürəm ki, o, çalışmaq üçün gəlməlidir/ Az yaşlılıqdan başqa onun bir qüsuru yoxdur (ДТС, s. 112).

Birinci bölgədə verilmiş cümlələrin hər ikisi mürəkkəb şərt konstruksiyasıdır. Birinci cümlədə normal olaraq budaq cümlə əvvəl, baş cümlə sonra gəlmişdir. İkinci cümlədəki asılı komponentin postpozisiyada işlənməsi isə inversiya hadisəsidir. Deməli, qədim türk dilində də sintaktik sıralanmada simmetrik və asimmetrik dil-nitq hadisələri bir-biri ilə paralel olaraq işlənmişdir.

İkinci bölgədəki birinci iki sintaktik konstruksiya aydınlaşdırma-subyekt əlaqəli xüsusi-mürəkkəb polipredikativ quruluşdur, yəni ənənəvi şəkildə adlandırsaq, mübtədə budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrdir. Hər iki mürəkkəb cümlənin asılı komponentlərində işlənən “kimüjdä”, “qajuda” bağlayıcı sözlərinin əsas hissələrdəki korrelyat-qarşılığı olan ‘o’ əvəzliyi burada fakultativdir. Qədim türk dilindəki həmin sintaktik vahidlərin eyni tipli ümumoguz varyantındakından başlıca fərqi isə məhz bağlayıcı sözlərin ziyəlik deyil, yerlik halda işlənilməsindən ibarətdir. Komponentləri asılı hissələrdəki ‘neçä’ bağlayıcı sözü ilə əlaqələnən ikinci iki sintaktik vahid isə müqayisə mənalı polipredikativ vahidlərdir.

Üçüncü bölgədəki birinci konstruksiya atributiv əlaqəli xüsusi-mürəkkəb polipredikativ vahiddir, yəni ənənəvi dilçilikdəki adı ilə adlandırsaq təyin budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlədir. Burada əsas komponentdə korrelyat funksiyasını “kim” əvəzliyi yerinə yetirir, asılı hissədəki relyat-bağlayıcı söz isə fakultativdir. İkinci konstruksiya isə aydınlaşdırma-obyekt əlaqəli xüsusi-mürəkkəb polipredikativ vahiddir, yəni ənənəvi dilçilikdəki adı ilə adlandırsaq tamamlıq budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlədir. Komponentlərindən biri açıq quruluşlu olan mürəkkəb cümlədə tək cə analitik deyil, həm də sintetik bağlayıcı vasitələr işlənir. Bu da həmin konstruksiyaları çağdaş variantlarından fərqləndirir.

Göründüyü kimi, türk dillərinin həm qədim, həm də orta və yeni inkişaf mərhələlərində mürəkkəb cümlələrin hər iki quruluşunun işlənilməsində elə bir fərqli cəhət müşahidə olunmur. Daha doğrusu, hər hansı bir sadə genişlənmiş və ya tabesiz mürəkkəb cümlə olaraq adlandırılan sintaktik konstruksiyaların bir-birinə və ya mürəkkəb cümləyə çevrilməsi faktı nəzərə çarpmır. Ona görə də həmin sintaktik konstruksiyaların predikativ, yaxud yarım predikativ komponentlərə bölünməsi dilin bütün inkişaf

mərhələlərində yalnız informasiyavericiliyə görə olub danışq ortamında diferensiallaşır. Bu isə hər hansı bir “göydəndüşmə” struktur-semantik təkamülü rədd edir. Belə ki, mürəkkəb cümlə sintaksisində asılı hissələr, yəni budaq cümlə əsas komponentdən, yəni baş cümlədən yalnız qrammatik cəhətdən asılı olur. Həmin konstruksiyaların aktual üzlənməsində isə, yuxarıda gətirilmiş nümunələrdən də görüldüyü kimi, asılı hissə (budaq cümlə) daha müstəqil, yəni rema verilən, əsas kmpnent (baş cümlə) isə tema-məlum olan yerində özünü göstərir. Bununla bərabər, əksinə vəziyyət də istisna olunmur.

Beləliklə, çağdaş türk dilləri diferensiallaşana qədər ümumtrk dilində polipredikativ vahidlərin bütün tipləri, istər “mürəkkəbləşmiş” sadə geniş cümlələr, istərsə də mürəkkəb cümlələr bir-biri ilə paralel olaraq işlənilmişdir. Bunu türkoloji dilçilikdə aparılan son araşdırmalarda mürəkkəb cümlələrin daha protodil səviyyəsində işlənildiyinin göstərilməsi də sübut etməkdədir (Sheka 2009: 127).

Bu da qədim türk dövründən etibarən bir sintaktik qurumun digərindən əmələ gəlməsi fikrini qətiyyətlə ortadan qaldırır. Mürəkkəb cümlələrin sinxron-diaxron aspektdə öyrənilməsi bir daha onu təsdiq edir ki, türk dillərinin oğuz-karluk-qıpçaq layı onun şərq qolundan, yəni qırğız-yenisey dil-dialekt sistemindən sintaktik quruluşunun analitikliyi-mürəkkəbliyi ilə seçilir (Mycaeb 1990b: 23). Ona görə ki, qərb qoluna daxil olan dillər ən qədim türk dövründən və ondan çox-çox öncə də Ön Asiyanın qədim dilləri ilə bir arealda yerləşmiş və bir-biri ilə linqvistik əlaqədə olmuşdur. İkincilər isə daha çox sintektik quruluşlu dillərlə təmasda inkişaf etmişdir.

Orxon abidələrinin dilində işlənən mürəkkəb cümlə predikativ mərkəzlərinin qrammatik olaraq “sıfır” vəziyyətindəki ifadəsi və bağlayıcı vasitələrlə işlənilməsi diqqəti çəkir. Bununla bərabər, mürəkkəb cümlələrin şərq qoluna daxil olan eyni dövr yazılı abidələrinin dilindəki uyğun sintaktik konstruksiyalardan müəyyən konstruktiv-qrammatik xarakterli fərqləri də türkoloji dilçilikdə əsaslı müqayisəli-tipoloji linqvistik araşdırmaların aparılmasını tələb edir. Bu tip araşdırmaların hələlik aparılmadığı bir halda, türk dilləri mürəkkəb sintaktik quruluşunun təkamülü haqqındakı mövcud fikir mübahisə doğurur. Həmin fikrə görə, mürəkkəb cümlələr guya bir, yaxud iki sadə cümlənin inkişafı nəticəsində əmələ gəlmişdir (Şirəliyev 1953: 35-36). Əsl həqiqətdə isə belə bir mülahizə formal-dialektik məntiqə əsaslanır və *aprior* hökmdür, çünki türk dillərinin illüstrativ-diaxronik faktları ilə təsdiq olunmur.

Sintaktik konstruksiyaların hər birinin həm ayrılıqda, həm də bütövlükdə bir-birini qarşılıqlı əvəz etmə yolu ilə inkişafı isə dil sisteminə formal-paradiqmatik əlamətlərin dəqiqləşməsi, təkmilləşməsi, intensivliyi və s. bağlıdır. Buraya hər hansı bir dövrdə ədəbi dillərin inkişafı, normaları, uzusu və ya dil alışqanlılığı ilə şərtlənən hər cür analitik və sintetik bağlayıcı vasitələr daxildir. Yəni türk dillərinin inkişaf tarixinin ayrı-ayrı şəxsiyyətlərin yaradıcılığına, yaxud da ictimai-siyasi hadisələrə və ya müftəlif xarakterli ideoloji sistemlərə görə müəyyənləşdirilməsi düzgün deyildir.

Ulu türk, orxon-türk, oğuz-türk və çağdaş türk dili mərhələləri ümumtürk dilinin müxtəlif tarixi inkişaf səviyyələridir. Çağdaş oğuzkarluq-qıpçaq apealında müəyyənləşən türkcələr və ya ədəbi dillər və dialektlər vahid bir dil-dialekt sisteminin ayrı-ayrı qollarıdır. Orxon yazısı da zamanına görə inkişaf etmiş ədəbi dil örnəyidir. Bu baxımdan qədim qıpçaq abidəsi S.Sarainin “Gülüstan” poeması, oğuz və uyğur-özbək abidələri “Oğuznamə”, “Məhəbbətnamə” dastanları, yaxud da Y.Əmrə, Məhtimqulu və M.P.Vaqifin şeir dili sintaksisi eyni bir struktur-semantik quruluşa malikdir.

Türkoloji dilçilikdə mürəkkəb cümlələrin struktur-funksional tədqiqi daha çox asılı komponentlərin sintaktik funksiyasına görə aparılmışdır. Asılı komponentlərin funksiyası sadə cümlədəki analoqları olan cümlə üzvlərinə görə müəyyənləşdirilmişdir. Onların mürəkkəb cümlənin əsas komponentlərinin hər hansı bir üzvünə və yaxud ona bütövlükdə aid olduğu göstərilmişdir. Burada mürəkkəb cümlə tərəflərinin mövqeyi, onları əlaqələndirən hər cür bağlayıcı vasitələr qurucu əlamətlər olaraq təsniflənmişdir. Mürəkkəb cümlələrin tabelilik əlaqəsinə görə təsniflənildirməsində sadə cümlə üzvlərinin sintaktik funksiyasından hərəkət edilmişdir. Mürəkkəb cümlələrin mənacə növləri bütövlükdə sintaktik quruluşa görə deyil, budaq cümlələrin adları ilə öyrənilmişdir. Daha doğrusu, onlar mübtədə budaq cümləsi, xəbər budaq cümləsi, tamamlıq budaq cümləsi, təyin budaq cümləsi, zaman budaq cümləsi, yer budaq cümləsi, səbəb budaq cümləsi və s. olaraq adlandırılmışdır. Həmin tədqiqatlardan bəziləri aşağıda göstərilmişdir (Dəmirçizadə 1948: 24-35; Грынина 1961: 135-163; Гаджиева 1963: 24-47; Гайдаржи 1981). Burada mürəkkəb cümlənin ikinci komponenti kimi özünü göstərən baş cümlə isə sanki unudulmuşdur.

Mürəkkəb cümlələrin bu şəkildə təsnif edilməsi elmi-lingvistik baxımdan heç də məqsədə uyğun deyildir. Ona görə ki, həmin adlar öyrə-

nilən sintaktik konstruksiyaları komponentləri ilə bütövlükdə ehtiva etmir. Mürəkkəb cümlələr, hər şeydən öncə, müstəqil-qapalı və sinxronik-semantik vahidlərdir. Onlar hər hansı bir mətnə müstəqil olaraq daxil olur. Bu baxımdan mürəkkəb cümlələr həmin tədqiqatlarda parçanın deyil, bütünün adı ilə adlandırılmalıydı. Necə ki, 1980-ci illərdən etibarən sözügedən təsnifləndirmə sövq-təbii olaraq düzəldilmiş və mürəkkəb cümlələr Azərbaycan dilçiliyində daha düzgün bir şəkildə addlandırılmışdır. Məsələn:

- Mübtədə budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələr;
- Xəbər budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələr;
- Təyin budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələr;
- Tamamlıq budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələr;
- Zərflik budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələr;
- Tərzi-hərəkət budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələr;
- Zaman budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələr;
- Yer budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələr;
- Kəmiyyət budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələr və s.

Mürəkkəb cümlələrə həsr olunmuş sonrakı türkoloji tədqiqatlarda isə struktur əlamətlərlə funksional xüsusiyyətlər birlikdə dəyərləndirilmişdir. Belə ki, həmin sintaktik vahidlərin əvvəlkilərlə müqayisədə daha mükəmməl elmi-linqvistik təsviri verilmişdir. Sözügedən tədqiqatlardan bəziləri aşağıdakılardan ibarətdir (Покровская 1964: 69-87; Abdullayev 1974; Баскаков 1984: 154-184; Мусаев 1987: 83-92). Bu gün isə artıq mürəkkəb cümlələrin təsnifləndirilməsində sadəcə ikinci adlandırmadan istifadə olunur (Musaoğlu 2002: 104-174). Mürəkkəb cümlələrin struktur-funksional tədqiqində onların analitik, sintetik, analitik-sintetik və leksik-morfoloji əlaqə üsullarından bəhs olunur. Həmin əlaqə üsullarında müəyyən edilən bütün formal-paradigmatik əlamətlər aşağıda göstərilən tədqiqat əsərlərində geniş təhlil olunur (Нартыев 1988: 65-136; Мусаев 1986: 60-67; Мусаев: 1987: 77-85; Мусаев 1990a: 59-62).

Bununla bərabər, mürəkkəb cümlələrin struktur, funksional və semantik əlamətlərinə görə təsnifləndirilməsində başqa bir istiqamət də nəzərə çarpır. Bu da ənənəvi dilçilikdə bağlayıcısız mürəkkəb cümlələrin hipotaksis və parataksislə birlikdə ayrıca sintaktik quruluş səviyyəsində müəyyənləşdirilməsindən ibarətdir (Грунина 1961; Мусаев 1987; Закиев 1963: 31; Нартыев 1988: 139-183).

Bağlayıcısız mürəkkəb cümlələr hipotaksis və ya tabeli mürəkkəb cümlələr və parataksis və ya tabelsiz mürəkkəb cümlələr səviyyələrində

izah olunmuşdur. Bunlar əslində bağlayıcısı buraxılmış cümlələr deməkdir. Bağlayıcısız mürəkkəb cümlələr olaraq adlandırılan sintaktik konstruksiyaların komponentlərindən hər biri müstəqil struktur-semantik vahid kimi özünü göstərir (Абдуллаев 1984: 26) və açıq sintaktik quruluşda və dil ortamında işlənir. Buna görə də onları bütövlükdə frazadanböyük konstruksiyalar olaraq qəbul etmək mümkündür (Мусаев 1990b: 24). Belə bir vəziyyətdə isə “bağlayıcısızlıq”ın sintaktik əlaqələr sistemində xüsusi bir universal-tipoloji hadisə olmadığı və həmin dil-nitq hadisəsinin işlənməsinin yalnız “dildə qənaətə olan ümumi meyl”lə (kursiv bizimdir -M. M.) şərtləndiyi müəyyənləşdirilmiş olur.

Deməli, öyrənilən xüsusi-mürəkkəb polipredikativ vahidlərin bağlayıcısız işlənən sintaktik quruluşları vardır. Onların komponentlərinin əlaqələnməsində nə analitik xarakterli bağlayıcılar, bağlayıcı sözlər, nə də sintektik özəllikli ədatlar, şəkilçiləşmiş morfoloji elementlər və digər bağlayıcı vasitələr işlənir. Bu cür leksik-morfoloji bağlılıq üsulunu “bağlayıcısızlıq” kimi təhlil etmək düzgün deyildir. Ona görə ki, mürəkkəb cümlə komponentlərinin belə tabelilik əlaqəsi də xüsusi-mürəkkəb mahiyyət daşıyır; məs.: Azərb. **Əgrək derlər** bir yigid dutsaqmış (KDO); türk. **Solak Karaca derlerdi** Sultan Baylendin bir kulu var idi (Коронов 1956: 543) ; türkm. **Babalarımızın edi ölçəp bir biç dien** nakılı şular ýaly zattan gelip çıkaandır (Danışqdan).

İfadə planına görə mürəkkəb cümlələrin bu tip tabelilik əlaqəsi komponentlərin predikativ mərkəzlərinin semantik valentliyinə və morfoloji-sintaktik formalaşmasına əsasən müəyyənəlsir. Məzmunun ifadəsində isə mürəkkəb cümlələrin həmin tipi polipredikativ vahidlərin digər növlərində olduğu kimi reallasır. Burada da semantik-funksional sahə bərdən çox hadisə və hərəkət aktına görə diferensiallaşır. Komponentləri leksik-morfoloji üsulla, yəni heç bir bağlayıcı vasitə işlənmədən, predikativ mərkəzlərin leksik-sintaktik valentliyinə görə əlaqələnen mürəkkəb cümlələr qədim türk dilində də işlənmisdir: məs.: ol qar qamuγ qışin inār/aşliq tarıγ anın önār ‘Bütün qış qar yağır/ bununla da çörək yetişir’ (ДТС: 63).

Türk dillərinin oğuz-karluq-qıpçaq layında komponentləri ayrılıqda analitik və sintetik üsullarla əlaqələnen xüsusi-mürəkkəb polipredikativ vahidlər analitik-sintetik vasitələrlə formalaşan uyğun sintaktik konstruksiyalara nisbətən daha geniş yayılmışdır. Xüsusi-mürəkkəb polipredikativ vahidlərin komponentləri arasında analitik üsul bağlayıcılar, bağlayıcı-relyat, korrelyat-qarşılıq sözlər, qəlib-əvəzlilər və başqa müx-

təlif leksik-sintaktik vasitələrlə formalaşır. Komponentlərin analitik-sintetik üsulla əlaqələnməsində isə göstərilən bağlayıcı vasitələrdən əlavə, sintetik əlamətlər, əsasən şərt quruluşunun -sa² morfoloji-sintaktik əlaməti və -mi⁴ şəkilçilənmiş ədatı işlənir. Sintetik əlaqə üsulunda isə bağlayıcı vasitələrin funksiyasını göstərilən şəkilçilənmiş morfoloji-sintaktik əlamətlər yerinə yetirir. Müq. et:

I – Azərb. Papirosla da həyəət girmək olmazdı, **çünki** Umud bu vaxtacan nəinki atasının, heç qardaşı Kamranın da yanında damağına papiros qoymamışdı (İ.Məlikzadə. Yaşıl gecə, 1989, c. 132) ; **Çün hər nə kim** əkərsən, **anı** biçərsən axır (İ.Nəsimi. Əsərləri, V, 1985, s. 184); qədim qıpçaq. Ejlə issi edi **kim**, boğazni gurutup, ağizni qinatur edi ‘Elə istiydi ki, boğazı qurumuş, ağzi yanmışdı’ (С. Саран. Гулистан; Наджип, 1975, с. 143).

II – Azərb. İndi ay aşıq, bir ağız oxu, əgər xoşuma gəlsə, səni öz evimdə saxlayıb, nə mətləbin var yerinə yetirəcəyəm (Azərbaycan dastanları) ; türk. ... bir cinmiyim ki, oğlumuzu onlar ziyarət ediyor da benim görməkliğıme müsade buyurulmuyor ‘...bir cinmiyəm ki, oğlumuz onlar baş çəkir də mənim görməyimə icazə verilmir’(R. N. Güntekin. Gizli Ev, 1959, s. 43).

III – qaç. Karşı gelerizmi bir kere, gene lafederiz ‘Əgər qarşılaşsaq, yenə də söhbət edərik’/ Danışiqdan/ ; qədim türk. qadaşin joq **ersä** jori tut adaş / adaş edgü **bolsa** bu boldi qadaş... ‘Əgər sənin qohumun yoxdursa, özünə bir dost tap və əgər həmin dost yaxşıdırsa, onda hesab et ki, o, sənin qohumundur’ (ДТС, с. 401).

Gətirilmiş nümunələrdən də görünür ki, xüsusi-mürəkkəb poli-predikativ vahidlərin struktur-funksional tipologiyasının müəyyənlişməsində onların komponentlərini əlaqələndirən bağlayıcı vasitələr* həlledici deyil, ixtiyari, daha doğrusu, diaxronik-fakultativ xarakter daşıyır. Mürəkkəb cümlələrin yalnız funksional baxımdan öyrənilməsinə, yəni asılı komponentlərin sadə cümlə üzvlərinə görə müəyyənlişdirilməsinə gəldikdə isə, burada bir neçə əsas cəhət nəzərdən qaçırılmışdır:

-Birincisi, budaq cümlə tiplərindən bəzilərinin sadə cümlə sintak-

* Mürəkkəb cümlələrin komponentləri arasındakı “sıfır” vəziyyətli leksik-morfoloji bağlılıq istisna olunmaqla digər sintaktik əlaqə üsullarında –analitik, sintetik, analitik-sintetik – işlənən hər cür bağlayıcı vasitələr nəzərdə tutulur. Ümumiyyətlə, bağlayıcı vasitələrin bu və ya digər intensivliklə işlənilməsi mürəkkəb cümlənin quruluşunu dəyişdirmir, onların normativ-sintaktik tiplərinin müəyyənlişməsinə səbəb olur.

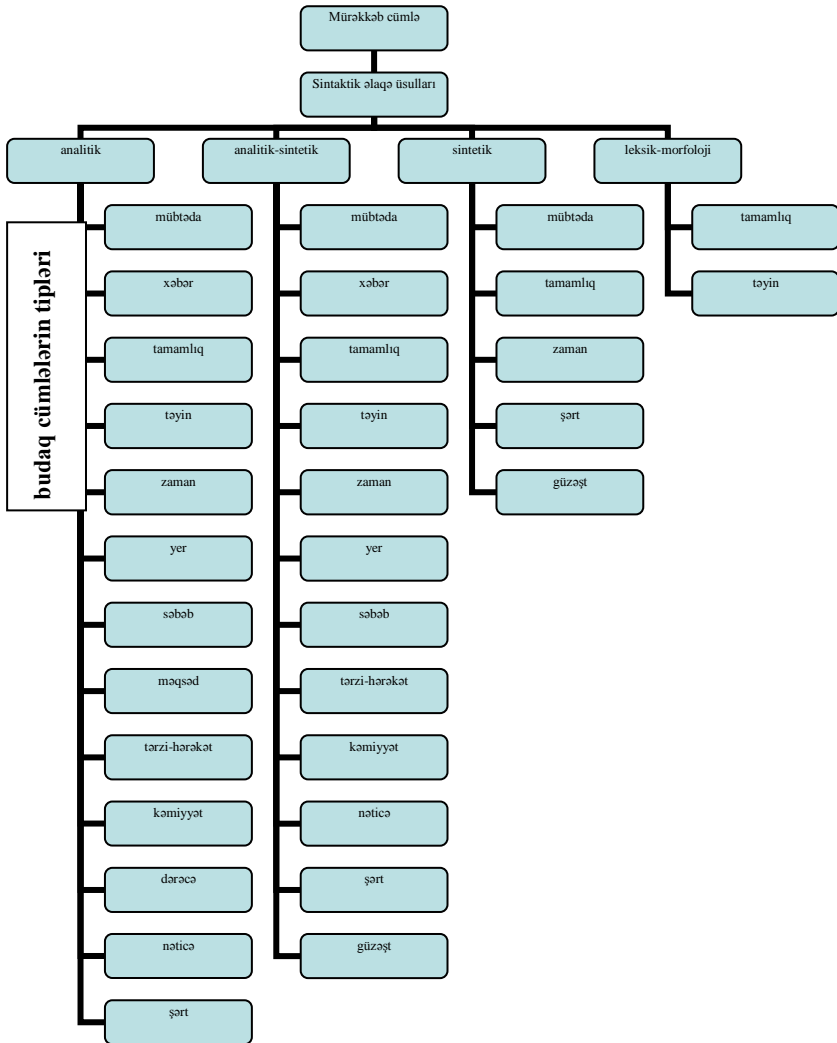
sisində, yəni cümlə üzvləri arasında uyğun analoqları yoxdur.

Məsələn: şərt, güzəşt, nəticə və s. cümlə üzvləri.

-İkincisi, tərəfləri koordinativ tabeliliklə əlaqələnən mürəkkəb cümlələrin hamısı, subordinativ və korrelyativ quruluşlu mürəkkəb cümlələrin isə müəyyən bir hissəsi çoxmənalı sintaktik konstruksiyalardır. Bu da mürəkkəb cümlələrin cümlə üzvlərinə görə ənənvi təsnifləndirilməsi analogiyasının doğru olmadığını sübut edən faktlardan biri kimi özünü göstərir.

Qeyd olunmalıdır ki, sintaksisin və bütövlükdə dil sisteminin digər səviyyələrində çoxmənalılıq leksik səviyyədəki uyğun dil hadisəsindən fərqli olaraq başqa cür ifadə edilir. Buna görə də mürəkkəb cümlə sistemində həmin sintaktik konstruksiyaların hər hansı bir elmi-linqvistik təsnifatı verilərkən xüsusi-mürəkkəb tabelilikdəki çoxmənalılığın özünə-məxsusluğu mütləq nəzərə alınmalı və ayrıca olaraq öyrənilməlidir. Deyilənlərə əsasən belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, xüsusi-mürəkkəb polipredikativ vahidlərin tiplərinin müəyyənləşdirilməsində mürəkkəb cümlələrin struktur-funksional aspektdə təsnifi adekvat prinsip kimi özünü göstərə bilmir. Yəni bu, sırf ənənəvi xarakter daşıyır və artıq hər hansı ciddi bir tənqiddə də dözmür. Beləliklə, tərəflərin sintaktik əlaqə üsullarına və asılı komponentlərin funksiyasına görə mürəkkəb cümlələrin ənənəvi struktur-funksional təsnifatını aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək olar * (Sxem №1)

* Aparılmış təsnifat mürəkkəb cümlələrin normativ-sintaktik tiplərinə əsasən müəyyənləşdirilmişdir. Mürəkkəb cümlələrin struktur-funksional aspektdə tədqiqində indiyə qədər yalnız normativ-sintaktik quruluş öyrənilmişdir. Həmin konstruksiyaların üslubi-sintaktik variantları isə ya bağlayıcı mürəkkəb cümlə kimi qiymətləndirilmiş, ya da ayrı-ayrı struktur-semantik tiplərə görə düzgün izah edilməmişdir.

Mürəkkəb cümlələrin mövcud təsnifində budaq cümlələrin konkret funksional tipləri ilə komponentlərinin sintaktik əlaqə üsulları vahid bir sistem təşkil edə bilmir. Ona görə ki, mürəkkəb cümlənin komponentlərini bir-birinə bağlayan leksik-morfoloji, sintetik və analitik-sintetik əlaqə üsulları ilə onun mənacə növləri arasında tərs mütənəsiblik mövcuddur. Belə bir mütənəsibsizlik mürəkkəb cümlə növlərinin ayrı-ayrı cümlə üzvlərinə görə müəyyənləşdirilməsi prinsipinin yetərsizliyi ilə bağlıdır. Bu baxımdan mürəkkəb cümlənin mənacə növlərinin ayrı-ayrılıqda analitik, sintetik və analitik-sintetik əlaqə üsullarına və cümlə üzvlərinə görə öyrənilməsi mürəkkəb cümlə sintaksisinin tədqiqində birinci mərhələni təşkil etmişdir. Bu isə sonrakı mərhələdə mürəkkəb cümlənin həm quruluş modellərinə, həm də mənacə növlərinə görə iyerarxik xarakterli uyğun bir konseptual təsnifləndirməsinin aparılmasını şərtləndirməkdədir.

Məlum olduğu kimi, klassik dilçilikdə ümumi anlayış kateqoriyaları dilin “siqnikativ”(məna) tərəfində müəyyənleşən semantik-funksional sahələr və müvafiq sintaktik məna əlaqələri ilə bir yerdə müəyyənleşdirilmişdir. Buna bağlı olaraq hər cür konstituent, yəni təyinedici və ya qurucu formal-naradiqmatik vasitələr göstərilmişdir. Birincilər və ikincilər bir yerdə struktur-semantik bütöv kimi başa düşülməlidir* .

Beləliklə, türk dillərində xüsusi-mürəkkəb polipredikativ vahidlərin, yəni mürəkkəb cümlələrin adekvat bir elmi-tipoloji təsnifi yenidən müəyyənleşdirilməlidir. Bunun üçün başqa vasitələrdən, hər şeydən öncə, struktur-semantik aspektdə aparılmış digər tədqiqat prinsiplərindən də istifadə etmək lazım gəlir.

1.1.2. Struktur-semantik aspekt

Mürəkkəb cümlə sintaksisinin öyrənilməsində sözügedən aspekt Hind-Avropa dillərində XIX yüzilin axırlarından başlayaraq özünü bu və ya digər şəkildə göstərmişdir. Mürəkkəb cümlələrin tədqiqində göstərilən aspekt onların sintaktik quruluşunda təközəkliliyin və ya subordinasiyanın və cütözəkliliyin və ya koordinasiyanın müəyyənleşdirilməsi ilə bağlı olaraq ortaya çıxmışdır.

* Sintaktik semantikada təqiqat obyektı olaraq öyrənilən ifadəçi cümlə və yaxud söyləmdir. Həmin kommunikativ-konstruktiv vahidlərin semantikasi real gerçəklikdəki faktları göstərən denotata və yaxud referentə və onlar haqqında hökmü ifadə edən siqnikatika və yaxud predikativ mənaya görə müəyyənleşir. Cümlənin konkret hissələrinə münasibətdə mübtədə (subyekt) adətən daha çox denotata, xəbər (predikat) isə siqnikatika uyğun gəlir.

Mürəkkəb cümlə sintaksisində təközəklilik baş cümlədə vahid bir qrammatik-semantik tabeliliyə əsaslanan mərkəzin olması ilə fərqləndirilir. Yəni bu tip cümlələrdə asılı komponent əsas hissənin konkret bir üzvünə aid olur: ya onun predaktiv mərkəzinin qəlib-əvəzliliklərlə ifadə edilmiş bir üzvünü izah edərək tamamlayır, ya da ondakı hər hansı bir fakultativ üzvü əvəz edir. Türk dillərində mübtədə, xəbər, tamamlıq, təyin və bəzi zərflik budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələr daha çox təközəkliliyi ilə seçilir. Cütözəkli mürəkkəb cümlələrdə isə vəziyyət tamamilə əksinədir. Burada mürəkkəb cümlələri təşkil edən komponentlər kommunikativ-sintaktik baxımdan daha müstəqildirlər: asılı hissə də əsas komponentə bütövlükdə aid olur. Dil sistemində şərt, güzəşt, nəticə budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələr yalnız cütözəkli quruluşda işlənir. Zaman, səbəb, məqsəd budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələr hər iki sintaktik quruluşda diferensiallaşır. Yerdə qalan mürəkkəb cümlələrin böyük bir hissəsi isə, əsasən, təközəkli hesab oluna bilər. Əlbəttə, mürəkkəb korrelyativ konstruksiyalara burada xüsusi yanaşılmalıdır. Məsələ burasındadır ki, ənənəvi dilçilikdə mürəkkəb cümlə sintaksisinin struktur-semantik aspektdə tədqiqi daha çox təközəkliliyə görə aparılmışdır. Daha doğrusu, korrelyativ konstruksiyalar ya təközəkli, ya da cütözəkli sintaktik vahidlər, yəni mürəkkəb cümlələr kimi izah olunmuşdur. Ancaq təközəklilər subordinativ, cütözəklilər koordinativ xüsusi-mürəkkəb quruluşlu polipredikativ vahidlərdir. Korrelyativ konstruksiyalar isə komponentlərinin qarşılıqlı tabeliliyinə əsasən müəyyənləşən sintaktik vahidlərdir. Daha doğrusu, birincilərdən və ikincilərdən fərqli bir sintaktik modeldə müəyyənləşən mürəkkəb cümlələrdir. Formal ifadəyə görə də, həmin konstruksiyalar ayrıca bağlayıcı vasitələr sisteminə malikdir. Onların asılı hissəsində bağlayıcı sözlər (relyat), əsas komponentində isə qarşılıq sözlər (korrelyat) işlənir. Tərəflər də “postprepozitiv” mövqelərdə yerləşir.

Mürəkkəb cümlələrin öyrənilməsinin göstərilən aspekti dilin “dərindeki” quruluşunun zaman, yer, səbəb, məqsəd, nəticə, şərt kimi semantik və funksional əlaqələrinin müəyyənləşdirilməsinə bağlıdır. Buraya xüsusi-mürəkkəb polipredikativ vahidlərin formal-paradiqmatik əlamətlərinin göstərilən əlaqələrlə bir yerdə açığlanması da aiddir.

“Dərindeki” quruluş (глубинная структура), “üzdəki” quruluş (поверхностная структура) anlayışları dilçilik repertuarında 50-ci illərdən etibarən paralel olaraq işlədilmişdir. Bu terminlər dilçilikdə riyaziyyat metodlarının tətbiq edildiyi “generativ” qrammatika elminin inkişafı ilə

bağlı olaraq yayılmışdır. Sonralar həmin terminlərdən ənənəvi qrammatikada da istifadə edilmişdir.

Birinci anlayışa daha çox dilin məna tərəfi, ümumi semantik-sintaktik kateqoriyalar daxildir. İkinciyə isə sintaktik vahidlərin quruluşunu müəyyənləşdirən formal-paradiqmatik vasitələr aid edilə bilər.

Yuxarıda göstərilən ifadələrdən ancaq məcazi mənada və “işçi terminlər” kimi istifadə etmək olar. Yəni bütövlükdə monopredikativ və polipredikativ konstruksiyaların çoxfunksionallığı və çoxmənalılığını onları şəkilləndirən formal-paradiqmatik vasitələrdən təcrid edilmiş şəkildə öyrənilə bilməz.

Bir sözlə, sadə və mürəkkəb cümlə sintaksisində özünü göstərən polipredikativ vahidlər ayrı-ayrı dil-danışıq sahələrində sinonimik sintaktik konstruksiyalar olaraq da işlənir. Ancaq bu, onların çoxmənalılığının və ya çoxfunksionallığının sintaktik quruluşun “üz qabığı”nı şəkilləndirən formal-paradiqmatik vasitələrdən ayrı təsəvvür edilməsini şərtləndirməz.

Dilçilikdə haqqında danışılan prinsip mürəkkəb cümlələrin öyrənilməsində lap əvvəldən nisbi bağlayıcı sözlərin, yəni işarə və sual əvəzliliklərinin sintaktik statusunun müəyyənləşdirilməsi ilə bağlı olmuşdur (Корш 1877: 16). Bu da xüsusi-mürəkkəb tabelilikdə nisbi konstruksiyaların ayrıca olaraq öyrənilməsinə müəyyən zəmin yaratmışdır. Sonralar isə struktur-semantik təhlilin köməyi ilə mürəkkəb cümlələr müxtəlif sistemli dillərdə semantik və struktur vasitələrə görə daha dərinə və ətraflı araşdırılmışdır (Потебня 1968: 248-273; Богородицкий 1935: 228-242; Бондаренко 1984: 92).

Semantik-funksional kateqoriyalar dilçilikdə formal-paradiqmatik xarakterli qrammatik əlamətlərin təzahür formalarına görə işıqlandırılmışdır. Mürəkkəb cümlə komponentlərinin arasındakı sintaktik tabeliliyə görə müəyyənləşən struktur-funksional və struktur-semantik aspektlərin bir-birindən fərqli araşdırma-öyrənilmə prinsipləri göstərilmişdir. Həmin prinsiplərə görə mürəkkəb cümlələrin müxtəlif mümkün təsnifatları aparılmışdır (Поспелов 1959: 19-27; Карчинская 1966: 185-198; Белошапкина 1967: 108-113; Орлов 1970: 52-63; Гулыга 1965: 91-132).

Türkoloji dilçilikdə mürəkkəb cümlə sintaksisi struktur-semantik aspektdə indiyə qədər çox da geniş öyrənilməmişdir. Mürəkkəb cümlə sintaksisində predikativlik, modallıq, inkar və təsdiq və müxtəlif bağlayıcı vasitələr səviyyəsindəki paradiqmatik formal-struktur əlamətlər və sintaktik məna, funksiya, omonimlik, çoxmənalılıq, amfiboliya, çoxfunksiyalılıq kimi semantik-siqnifikativ xüsusiyyətləri türk dilləri materialları əsa-

sında ümumiləşdirən tədqiqatlar 1980-ci illərdən sonra meydana çıxmışdır (Бердалиев 1989).

Hind-Avropa linqvistik ənənəsindən fərqli olaraq, türk dillərində təközəklilik və cütözəklilik mürəkkəb cümlə sintaktik quruluşunun diaxronik inkişafına, daha doğrusu, onların komponentlərinin predikativ mərkəzlərinin formalaşmasının təkamülünə şamil edilmişdir. Yəni bu və ya digər halda mürəkkəb cümlələrin təkamülünün guya cütözəkliliyin, ya da təközəkliliyin inkişafı ilə bağlı olduğu göstərilmişdir (Abdullayev 1974: 350-411). Ancaq hər hansı bir dilin dil-nitq səviyyəsində formalaşdığı lap ilk inkişaf mərhələlərindən etibarən mürəkkəb cümlə komponentləri arasında tabelilik əlaqəsinin həm təközəklilik, həm də cütözəklilik quruluşunda mümkünlüyü danılmazdır.

Mürəkkəb cümlə sintaksisinin indiyə qədərki struktur-semantik aspektdə tədqiqinin, şübhəsiz ki, rəşional cəhətləri çoxdur. Bununla bərabər, həmin tədqiqat aspektinin qüsurları da yox deyildir. Bunlar, hər şeydən öncə, sözügedən tədqiqat aspektinin subyektivliyi və qeyri-dəqiqliyi ilə əlaqədar olub çoxmənalı və nisbi xarakterli xüsusi-mürəkkəb konstruksiyaların müəyyənləşdirilməsində özünü göstərir (Орлов 1970: 54).

Mürəkkəb cümlə sintaksisinin struktur-semantik aspektdə öyrənilməsinə aid olan prinsiplərdən türk dilləri üçün daha məqsədəuyğun olanları sintaktik quruluşun təközəkliliyə və cütözəkliliyə görə müəyyənləşdirilməsidir. Belə ki, türk dilləri iltisacı sistemə malik olduğundan, struktur-semantik aspektin digər prinsipləri, məsələn sintaktik quruluşun açıqlığı və ya qapalılığı xüsusi-mürəkkəb polipredikativ vahidlərin linqvistik tipologiyasının müəyyənləşdirilməsində invariant kimi özünü göstərə bilmir. Bununla belə, təkcə sintaktik quruluşun təközəkliliyi və cütözəkliliyinə görə də türk dillərində mürəkkəb cümlələrin struktur-tipoloji müxtəlifliyinin tam elmi-linqvistik təsvirini vermək mümkün deyildir. Ona görə ki, subordinativ-çoxmənalı* xüsusi-mürəkkəb polipredikativ vahidlərin struktur-semantik təyininə sərhdətlər itir, yəni həmin sintaktik konstruksiyalarda ehtiva olunan semantik-funksional məna sahələri sinkretik olaraq işlənir, təközəklilik və ya cütözəklilik burada invariant, yəni əsas qurucu vasitə kimi özünü göstərə bilmir; məs.: Azərb. Hasar qapısına girmişkən qara polad qılıncıyla ənsəsinə **elə** çaldı **ki**, başı top kimi yerə düşdü (KDQ, 1961, s. 110); qağ. Onnar üçü **osoy** biri birinə benzermişlər,

* Aşağıda mürəkkəb cümlələrin həmin struktur-semantik tipi haqqında geniş bəhs ediləcəkdir.

ani yok nasıl tanımaa... ‘Onlar üçü də bir-birinə elə oxşayırmışlar ki, tanımaq mümkün deyilmiş’ (Danışığıdan); türk. İnsanlar benim güzel olduğumu **okadar** çok tekrarladılar **ki**, ben buna inanmaya başladım ‘İnsanlar mənim gözəl olduğumu o qədər çox təkrarlamağa başladılar ki, mən də buna inanmağa başladım’ (N.Hikmet. Yeşil Elmalar, 1966, s. 39).

Yuxarıda gətirilən cümlələrdə bütövlükdə həm tərz, həm də nəticə mənaları vardır. Buna görə də həmin cümlələr çoxmənalı sintaktik konstruksiyalar olaraq qiymətləndirilir.

Struktur-semantik aspektə görə mürəkkəb cümlə sintaksisində bu cür xüsusi-mürəkkəb tabeliliyi qeyri-müəyyən cütözəkliklik də adlandırmaq olar. Heç də təsadüfi deyildir ki, xüsusi mürəkkəb polipredikativ vahidlərə dair aşağıda təqdim edilən yeni təsnifatda həmin mürəkkəb cümlələr subordinatif-çoxmənalı sintaktik konstruksiyalar səviyyəsində müəyyənləşdirilir.

Belə ki, burada mürəkkəb cümlə komponentləri nisbi-semantik müstəqilliyə malik olmaqla çoxmərhələli aktual üzvlənməyə məruz qalır və kataforik əvəzlik-zərflərlə biri digərinə bağlanır. (Katoforik leksik-sintaktik vasitələrlə mətnin, yaxud söyləmin sonrakı mənalı hissələrinə işarə olunur.) Yuxarıda göstərilən cümlələrdə sözügedən əvəzlik-zərflər “elə, osoy, okadar” sözlərindən ibarətdir. Həmin bağlayıcı vasitələr fakultativ də ola bilər. Ancaq asılı hissə əsas komponentdəki predikativ mərkəzin zərflik-müqayisə xarakterli həmin kataforik-genişləndirici üzvünə aid olur. Buna görə də göstərilən bağlayıcı vasitələr asılı predikativ vahidin əsas hissəsindəki “siqnalçı”sı yerində özünü göstərir.

Cütözəkli sintaktik vahidlər kimi müəyyənləşdirilən konstruksiyalarda isə mürəkkəb cümlələrin əsas və asılı komponentləri semantik baxımdan müstəqildir və ikincilər birincilərə bütövlükdə aid olur. Ona görə də şərt-güzaşt mənalı konstruksiyalar bütövlükdə cütözəkli sintaktik quruluşda müəyyənləşir və onları qoşulma ələqəli mürəkkəb cümlələr kimi qruplaşdırmaq lazım gəlir; məs.: qədim kıpçaq. Ağar jəri daği varsa qumlar inci bolsa, tiləncilər ning köri tolmagay ‘Əgər bütün səhraların qumu dönüb inci olsa, onda da yoxsulların gözü doymaz’(С.Сараи. Гулистан; Наджип, 1975, с. 129) ; qədim türk. neçä tildam ersä kişäldi tilig ‘O nə qədər gözəl bir natiq olsa da, onun dilini sanki bağlamışdılar’ (ДТС, с. 310).

Mürəkkəb cümlə sintaksisində cütözəkli-koordinativ xüsusi-mürəkkəb polipredikativ vahidlərin sintaktik quruluşu “sıralanan” çoxmənalılığa görə fərqlənir, yəni həmin sintaktik konstruksiyalarda ya şərt, ya

da güzəşt mə'nalarından biri ilkin (prepozitiv) mövqedə dayanır. Buna görə də aşağıda semantik-funksional məna sahələrinin qarşılıqlı oppozisiyasından, sinkretikliyi və sıralanmasından geniş danışılacaqdır.

Nisbi-korrelativ sintaktik konstruksiyalar Hind-Avropa dilçiliyi ənənəsində daha çox təközəkli mürəkkəb cümlələr kimi təhlil olunur (Поспелов 1959: 19-27). Azərbaycan türkcəsində isə onlar cütözəkli sintaktik vahidlər səviyyəsində araşdırılmışdır (Джавадов 1988). Bu da təközəklik və cütözəkliyi mürəkkəb cümlə quruluşunun təkamülü ilə əlaqələndirməkdən irəli gəlmişdir. Bununla belə, təkcə Azərbaycan türkcəsinə deyil, bütövlükdə digər türk ədəbi dillərinə və dialektlərinə də sadalanan fikirlərdən heç birini şamil etmək olmaz. Ona görə ki, həmin xüsusi-mürəkkəb polipredikativ vahidlər türk dillərində universal bir struktur-tipoloji keyfiyyət kimi qədim mərhələdən işləkdir. Bu tip sintaktik vahidlərin ən əsas səciyyəvi xüsusiyyəti isə komponentlərinin qarşılıqlı tabeliliklə əlaqələnməsindən ibarətdir. Aşağıda gətirilən örnəkdən də bunu görmək mümkündür. məs.: Seni **kim** ayırlar ayırla anı 'Kim sənə hörmət edirsə, sən də ona hörmət et' (ДТС, с. 20).

Komponentlərin qarşılıqlı tabeliliyi ilə və ikiyerli bağlayıcı vasitələrin* (bağlayıcı söz-relyat-asılı hissədə, qarşılıq söz-korrelativ-əsas komponentdə) polipredikativ quruluşdakı düzülüşünə görə fərqlənən korrelativ konstruksiyalar xüsusi-mürəkkəb tabelilikdə ayrıca bir sistem təşkil edir. Bundan başqa, prepozitiv mövqedə işlənən bağlayıcı sözlər həmin sintaktik vahidlərin əsas formal-paradiqmatik əlaməti kimi özünü göstərir.

Asılı hissəsi əsas komponentin predikativ mərkəzinin tərəflərindən birinə aid olan, onu tamamlayan, yaxud da əvəz edən xüsusi-mürəkkəb polipredikativ vahidlərin struktur-semantik təsnifləndirməsi, yuxarıda da göstərildiyi kimi, təközəkli hesab edilir. Burada asılı hissənin həm semantik, həm də qrammatik cəhətdən əsas komponentlə bağlılığına baxmayaraq, həmin mürəkkəb cümlələrin aktual üzvlənməsində rema-informatik 'yük', əsasən, birincinin üzərinə düşür. Türk ədəbi dillərində tək-

* Bağlayıcı vasitələr xüsusi-mürəkkəb polipredikativ vahidlərdə işlənilməsinə görə iki yerə ayrılır: biryerli vasitələr qarşılıqsız, ikiyerlilər isə qarşılıqlı işlənilir. Birincilərə bağlayıcılar, qəlib-əvəzliliklər, şəkilçiləşmiş ədatlar və s. daxil edilə bilər. İkiyerli bağlayıcı vasitələr isə, əsasən, korrelativ konstruksiyalarda özünü göstərir. Bura, hər şeydən öncə, bağlayıcı sözlər, korrelativlər və qarşılıqlı işlənən digər leksik-sintaktik vasitələr aiddir. Burada, bağlayıcı sözlərdən başqa, həmin bağlayıcı vasitələrin, xüsusilə də qarşılıq sözlərin fakultativliyi də istisna olunmur.

özəkli mürəkkəb cümlələrə aydınlaşdırma, atributiv, zaman, səbəb və məqsəd konstruksiyalarının böyük bir hissəsini aid etmək olar; məs.: Azərb. **Bu** yalan irmiş **ki**, girməz oğru cənnət bağına (Kişvəri. Əsərləri, 1988, s. 91); türk. **O bir** dilberdir **ki**, yoktur nişanı ‘O bir dilbərdir ki, tayı-bərabəri yoxdur’ (Y. Emre. Şiirleri, 1963, s. 52); qağ. Çıkarer bu gözünün birini **o zaman** kardaşı verer ona biraz tereke ‘Nə zaman ki gözünün birini çıxardar, onda qardaşı ona bir az yemək verər’(Qaqauz folokloru, 1964, s. 247); Türk eder **ki**, külli-watan, unudar ol ýolnu ‘Türk edər ki, külli-vətən unudar ol yolunu’ (Magtymguly. Saýlanan eserler, 1, 1983, s. 236).

Struktur-semantik aspektə dair deyilənlərə və faktik dil nümunələrinə əsaslanmaqla həmin araşdırma-öyrənilmə yönümü haqqında hələlik aşağıdakı ümumiləşdirmələri aparmaq olar:

-Birincisi, komponentlər arasındakı sintaktik əlaqənin xarakterindən asılı olaraq, mürəkkəb cümlələr iki hissəyə deyil, üç qrupa bölünməlidir. **Təközəklilər** (subordinativ), **cütözəklilər** (koordinativ) və **nisbi-korrelyativ və ya korrelyativ** konstruksiyalar.

-İkincisi, mürəkkəb cümlələrin müəyyən bir hissəsi istisna olunarsa, böyük bir qrupu çoxmənalı sintaktik vahidlər kimi özünü büruzə verir.

-Üçüncüsü, mürəkkəb cümlələrin istər konkret bir məndə, istərsə də hər hansı bir kontekstdə işlənməsi bütün hallarda informativ-kommunikativ xarakter daşıyır və müəyyən bir məlumatın bildirilməsinə xidmət edir. Ona görə də mürəkkəb cümlələrin çoxmərhələli aktual üzvlənməsinin ayrıca olaraq öyrənilməsi zəruridir və linqvistik tipologiyanın qarşısında duran ən aktual problemlərdəndir.

Beləliklə, xüsusi-mürəkkəb polipredikativ vahidlərin mükəməl bir elmi-linqvistik təsvirini vermək, onun struktur-semantik tiplərini müəyyənləşdirmək üçün mürəkkəb cümlə sistemində həm də çoxmənalılığın necə ifadə olunduğunu ayrıca olaraq araşdırmaq lazım gəlir.

1.1.3. Sintaktik-kommunikativ aspekt

Dilçilikdə aktual üzvlənmədən, daha doğrusu, sintaktik vahidlərin kommunikativ vəzifəsindən və müəyyən informativ hissələrə ayrılmasından ilk dəfə sadə cümlə səviyyəsində bəhs edilmişdir (Крушельницкая 1956: 55-67; Русская грамматика 1980: 190-203). Bu da təsadüfi deyildir ki, bir dil-nitq hadisəsi kimi aktual üzvlənmənin sadə cümlə səviyyəsində daha asan öyrənilməsi linqvistik ədəbiyyatda xüsusi olaraq qeyd edilmişdir (Золотова 1982: 293). Bununla belə, aktual üzvlənmə mürəkkəb cümlə və mətn səviyyələrində də tədqiqata cəlb edilmişdir

(Шешукова 1972: 69-111; Распопов 1973: 148-186; Страхова 1977: 40-52; Слюсарева 1979: 3-15; Кормановская 1987: 102-110; Крылова, Матвеева 1990: 60-70). O da qeyd olunmalıdır ki, ilk əvvəllər mürəkkəb cümlələrin aktual üzvlənməsi ilə struktur-semantik aspektdə tədqiqi məsələləri dilçilikdə qarışdırılmışdır. Daha doğrusu, burada aktual üzvlənmə adı altında əslində xüsusi-mürəkkəb polipredikativ vahidlərin struktur-semantik tiplərindən bəhs edilmiş və mürəkkəb cümlə komponentləri heç informativ-sintaktik qütblərə də ayrılmamışdır (Распопов 1964: 137-194). Halbuki xüsusi-mürəkkəb polipredikativ vahidlərlə, eləcə də bütövlükdə cümlənin struktur-semantik aspektdə tədqiqi ilə onun aktual üzvlənməsinin öyrənilməsi eyniləşdirilə bilməz. Ona görə ki, əgər birincidə semantik-funksional sahələrə (obyekt, zaman, səbəb, tərz, şərt, və s.) və formal-paradigmatik əlamətlərə (bağlayıcı vasitələrə, komponentlərin düzülüşü ilə şərtlənən tabeliliyin xarakterinə və s.) görə cümlənin dil sistemindəki struktur-semantik tipologiyası müəyyənləşdirilsə, ikincidə onun predikativliyə və modallığa əsaslanan kommunikativ yükü və bununla bağlı olaraq ünsiyyətin ümumi arxitektikasında yeri və məqamı başa düşülür.

Türkoloji dilçilikdə isə aktual üzvlənmədən əsasən cümlə səviyyəsində bəhs olunmuşdur (Cavadov 1973: 54-59; Амиров 1970: 34-38; Əlizadə 1983: 75-82; Абдуллаев 1983: 68-91; Джанибеков 1992). Yəni aktual üzvlənmə sadə və mürəkkəb cümlələr və ya mətn səviyyələrində daha geniş bir tədqiqata çəlb edilməmişdir. Onun ayrı-ayrı sintaktik quruluşlarındakı milli-özəl təzahürləri isə biri digərindən fərqləndirilməmişdir. Bununla bərabər, türk ədəbi dillərinin sintaksisində aktual üzvlənmənin mürəkkəb cümlə səviyyəsində öyrənilməsinin perspektivli olduğu da qeyd edilmişdir (Абдуллаев 1983: 90-91). Polipredikativ vahidlərin xüsusi-mürəkkəb quruluşundan danışılarda onların informatik-semantik qütblərə- tema və pəmaya bölündüyünə toxunulmuş və həmin dil-nitq hadisəsinin mətn-söyləmdə reallaşmasına dair konkret nümunələr göstərilmişdir (Мыцаев 1987: 79).

Bu kontekstdə yuxarıda sadə və mürəkkəb cümlələrin aktual üzvlənməsinə dair gətirilən konkret örnəklər (1; 2; 3, 3.1, 3. 2, 3. 3) ümumtürk dilinin konseptual-funksional qrammatikasının hazırlanmasında sintaktik-kommunikativ səciyyəli araşdırma-öyrənilmə aspektinin nə qədər gərəkli olduğunu göstərir. Aşağıda gətirilən mikromətnlərdə də mətn-linqvistik xarakterli tema-remə üzvlənməsini komponentlərin tema və remaya ayrılmasına görə asanlıqla müşahidə edə bilirik; məsələn:

(4) Ala qarğa//qoruğa da lazım deyil. //Onu// ovlamırsınız, /ona görə də iki yüz il yaşayır (İ. Məlikzadə. Yaşıl gecə).

Göstərilən cümlələr daha böyük bir mətnin bütöv bir hissəsi kimi mikromətn təşkil edir və “vahid kommunikativ məqsəd”(Шешукова 1972: 69) bildirir. Ona görə ki, həmin sintaktik-informatik konstruksiyanın vahid bir tema-pematik üzvlənməsi mövcuddur. Onu da aşağıdakı kimi formullaşdırmaq olar: T [(T₁s - R₁v) - (T₂s - R₂v)] - asılı hissə ; R-əsas hissə.

Sözügedən söyləmə çoxmərhələli mətnlinqvistik səviyyədə aktuallaşmışdır və kiçik bir mikromətdən ibarətdir. Birinci komponent ikinciyə görə tema səviyyəsində özünü göstərir. Beləliklə, konkret bir koordinativ-nəticə quruluşlu xüsusi-mürəkkəb polipredikativ vahidin (Onu ovlamırsınız, ona görə də iki yüz il yaşayır) mətndə işlənməsi özündən əvvəlki cümlə ilə (Ala qarğa qoruğa lazım deyil) şərtlənir. Mətnə cümlələrin bu cür qarşılıqlı əlaqəsi haqqında Wittmers yazır: “Cümlə hərədə oldu, özünə yer tuta bilməz, çünki onunla bağlı olan söyləmənin mətnin müəyyən bir yerində gəlməsi zəruridir” (Wittmers 1970: 9).

Azərbaycan türkcəsinə aid olan materiallar əsasında mürəkkəb cümlələrin komponentləri arasında aktual üzvlənməyə görə formalaşan “derivativ (şəxəli), tranzitiv (keçidli), kompletiv (əlavəli), komitativ (müşayətli), anneksiv (qoşulmalı), koalitiv (birləşməli)” əlaqə formalarından bəhs edilmişdir (Əlizadə 1981: 70-72). Ancaq onların aktual üzvlənmə ilə nə dərəcədə bağlı olduğu və sadalanan ələqələrə görə hansı qütblərə və necə bölündüyü təsrifləndirilməmişdir. İşlənən “işçi terminlər”in isə nə kimi anlayışları bildirdiyi illüstrativ dil materialları əsasında lazımcına açıqlanmamışdır.

Mürəkkəb cümlələrin aktual üzvlənməsi sadə cümlədəki uyğun semantik-sintaktik dil-nitq hadisəsindən iki cəhəti ilə fərqlənir:

-Aktual-informativ vahidlərin mürəkkəb cümlələrdə yerləşməsi həmin konstruksiyaların özünəməxsus xüsusiyyəti olub sözügedən sintaktik vahidlərdə tam predikativ mərkəzin birdən çox olması ilə şərtlənməkdədir.

-Mürəkkəb cümlə komponentləri informativ hissələrə bölünür, çoxmərhələli xarakter daşıyır, ayrı-ayrılıqda tema və remaya ayrılır.

Mürəkkəb cümlə quruluşunda əsas hissə çox vaxt temaya uyğun gəlir. Asılı hissə isə əksər hallarda remaya uyğun gəlsə də, lakin əksinə qütblənmə də istisna edilmir. Bundan başqa, istər əsas, istərsə də asılı komponentlər ayrılıqda mənalı informativ hissələrə, yəni qütblərə bölü-

nür. Elə hallar da da olur ki, mükəkkəb cümlə özü bütövlükdə qütblərə ayrılır: əsas komponentlə asılı tərəfin bir hissəsi, yaxud asılı komponentlə əsas komponentin bir hissəsi, yaxud da əsas komponentlə asılı hissənin hamısı və s. tema və ya rema kimi diferensiallaşır. Mürəkkəb cümlənin özü bütövlükdə mətnin aktuallaşmasında ya tema, ya da rema olur.

Bütün bunlar isə dilin predikativ-sintaktik səviyyələrində, eləcə də onun sintaktik-informatik vahidləri olan frazadanböyük konstruksiyalarında ortaya çıxan aktual üzvlənmənin linqvistik baxımdan ayrıca olaraq qiymətləndirilməsini şərtləndirir. Daha doğrusu, həmin dil-nitq hadisəsinə görə müəyyənləşən monopredikativ, polipredikativ komponentli hər hansı başqa kiçik və ya böyük mətnlərin təsnifinin konkret konstitusiyadan, verilən informasiyadan və kommunikativ məqsəddən asılı olduğunu göstərir.

Mürəkkəb cümlələrin kommunikativ-sintaktik aspektdə öyrənilməsi iyerarxik səciyyəli bir xarakter daşımaqdadır. Belə bir araşdırma-öyrənilmə işi, hər şeydən öncə, yuxarıda göstərilən struktur-funksional və struktur-semantik səciyyəli təsnifləndirmələrin sadə cümlə sintaksisindəki tətbiqinə də dayanır. Bu isə bir tərəfdən mono- və polipredikativ konstruksiyalarda, frazadanböyük vahidlərdə, eləcə də bütün mikro- və makromətnlərdə aktual üzvlənmənin nitq fəaliyyəti ilə bağlılığından irəli gəlir. Digər tərəfdən isə müxtəlif sistemli dünya dillərində həmin dil-nitq hadisəsinin universal-tipoloji keyfiyyət kimi hələlək lazımcına öyrənilməsi ilə də şərtlənir.

Aktual üzvlənmə dil sistemində, hər şeydən öncə, nitq parçalarının intonasiyasına və sıralanmasına görə müəyyənləşir. Burada quruluş (paradiqmatik) sintaksisindən başqa, dil-nitq vahidlərinin düzülüş (sintaqmatik) qanunauyğunluğu da mühüm rol oynayır.

Mürəkkəb cümlələrin aktual üzvlənməsi nitq fəaliyyətində qarşıya qoyulmuş, yəni adresat, adresant və referentin qarşılıqlı əlaqələrində ifadə olunmuş konkret kommunikativ vəzifələrdən asılıdır. Sintaksisdə informativ vahidlərin aktuallaşması üçün əvvəlcədən müəyyənləşdirilmiş, 'xüsusi' formal-paradiqmatik əlamətlər də mövcud deyildir. Yəni müəyyən aktualizatorlar söyləmədə mətnin ümumi təşkilindən və konstitusiyadan asılı olaraq özünü büruzə verir. Beləliklə, mürəkkəb cümlə sintaksisində aktual üzvlənmənin öyrənilməsi mətn dilçiliyinin gələcək daha geniş tədqiqi üçün zəruridir. Ona görə ki, gedişatın ümumi siqnikativ məzmununu bildirən müxtəlif semantik-funksional sahələrin təzahürü nitq kəsiyi kimi frazadanböyük vahidlərin informativliyinə əsaslanır. Bununla da

mətnin linqvistikası, sintaksisi, eləcə də onun bütün paradiqmatik təyinediciləri aktual və qrammatik üzvlənmənin vəhdətində təsnif oluna bilər.

Beləliklə, mürəkkəb cümlələr indiyə qədər struktur-funksional və struktur-semantik aspektlərdə öyrənilərkən onların sintaktik-kommunikativ xüsusiyyətləri və mətnin bir komponenti səviyyəsində qapalı bir sintaktik quruluş olaraq işlənməsi nəzərə alınmamışdır. Buna görə də mürəkkəb cümlələrin ayrı-ayrı tiplərinin, eləcə də onun elmi-linqvistik tipologiyasının müəyyənləşdirilməsində çox zaman semantik-funksional sahələrin oppozisiyasına və sıralanmasına əsaslanılmamışdır. Bunun əvəzinə isə paradiqmatik təyinedicilərə (funksional asılılıq, bağlayıcı vasitələr və s.) istinad edildiyindən ənənəvi dilçiliyin əsas sahələrindən biri olan mürəkkəb cümlə sintaksisində də təhtəlsüür təcrübədən irəli gedilməmişdir. Mürəkkəb cümlələrin adekvat elmi-linqvistik təsvirini vermək üçün, hər şeydən öncə, onların dil sistemində sintaqmatik xüsusiyyətlərini, o cümlədən semantik-funksional sahələrin çoxmənalılığına əsaslanan omomodellərini müəyyənləşdirmək lazımdır. Sintaktik omomodellərə görə mürəkkəb cümlələrin struktur-semantik tiplərini müəyyənləşdirərkən xüsusi-mürəkkəb quruluşlu polipredikativ vahidlərin digər əvvəlki aspektləri ilə bərabər, sintaktik-kommunikativ xüsusiyyətləri də nəzərə alınmalıdır. Bunsuz sintaktik arxitoktenikanın dil-nitq dəyişmələrində müəyyənləşən informasiyavericilik tərəfi kölgədə qalar.

1.2. Polipredikativlik kateqoriyası və mürəkkəb cümlələrin konseptual-struktur təsnifi

Dilçilik tədqiqatlarından birində polipredikativ vahidlər kimi tərkibində ən azı üç predikativ mərkəzi olan konstruksiyalar müəyyənləşdirilmişdir (Калашникова 1972: 78). Bu, ənənəvi dilçilikdəki mövcud istiqamətdən, yəni frazadanböyük vahidləri və ya mikromətnləri tabeiz mürəkkəb cümlələr kimi qiymətləndirməkdən irəli gəlir. Əslində isə polipredikativ vahidlər iki predikativ mərkəzli olaraq da özünü göstərir. Həmin predikativ mərkəzlərdən hər ikisi tam predikativ və ya biri tam, digəri yarım predikativ quruluşlu ola bilər.

Hər hansı bir sintaktik konstruksiyada üç və ya daha çox müxtəlif quruluşlu predikativ mərkəz varsa, o daha mürəkkəb cümlə yox bir neçə sadə və ya mürəkkəb cümlədən ibarət olan mikromətn kimi qiymətləndirilir. Əlbəttə, komponentləri sintaktik paralellərdən ibarət olan konstruksiyalar bura daxil edilmir. Bununla bərabər, aşağıda gətirilən cümlələr də mikromətnlər kimi səciyyələndirilə bilməz. Çünki bu cümlələrdəki sin-

tatik paralel səciyyəli təkrarlar əslində gətirilən sintaktik konstruksiyaaların həmçins üzvləri yerində işlənilir. Məsələn:

- 1. Əgər o istəsə də, israr göstərsə də,** mən getməyəcəyəm;
- 2. Mən getmək istəmirəm, çünki o, pis adamdır, anasının əmcə-yini kəsəndir.**

Yuxarıda göstərilən budaq cümlələr eyni sintaktik quruluşlu predikativ mərkəzlərdən ibarətdir. Buna görə də həmin cümlələr mikromətn deyildir.

Bu kontekstdə istər qarışıq tipli tabesiz, istərsə də qarışıq tipli tabeli mürəkkəb cümlələr kimi adlandırılan sintaktik konstruksiyaalar da frazadanböyük vahidlər səviyyəsində dəyərləndirilir. Ona görə ki, həmin frazadanböyük vahidləri və ya mikromətnləri təşkil edən cümlələrin predikativ mərkəzləri müxtəlif sintaktik quruluşlarda diferensiallaşır.

Türkoloji dilçilikdə polipredikativlik anlayışının izahı və həmin kateqoriyaya aid olan terminlərdən mürəkkəb cümlə sintaksisinin araşdırılmasında istifadə edilməsi iki baxımdan özünü doğruldur. Bu, bir tərəfdən subordinativ, koordinativ və korrelyativ tabeliliyə görə mürəkkəb cümlələrin yeni bir konseptual-lingvistik təsnifinin aparılmasından və buna bağlı olaraq polipredikativ vahidlərin struktur-semantik tiplərinin adlandırılması zərurətindən irəli gəlir. Digər tərəfdən isə şərq arealına daxil olan türk dil-dialekt sistemində mürəkkəb cümlələr, eləcə də mürəkkəbləşmiş sadə deniş cümlələr indiyə qədər daha çox polipredikativ vahidlər kimi öyrənilmişdir.

Heç də təsadüfi deyildir ki, həmin dil-dialekt sisteminə daxil olan türkcələrdə ikincilər daha geniş yayılmışdır. Qeyd olunmalıdır ki, haqqında danışılan konstruksiyaaların geniş işləndiyi yakut və çuvaş dillərinin fonetik, morfoloji, leksik xüsusiyyətlər əsasında qədim türk yox, ondan öncəki ulu türk dövrünə aid olduğu güman edilməkdədir (Гюлсевина 1991: 154). Əgər həmin dillərin sintaktik quruluşunu, eləcə də oğuz-qıpçaq (Orxon abidələri) və qıpğız-yenisey (Yenisey abidələri) dilləri kimi yazılı kitabələrinin olmadığını da bura əlavə edilərsə, o halda müəlliflə razılaşmaq mümkündür.

1.2.1. Polipredaktiv vahidlər və onların türk ədəbi dillərində işlənilməsi

Polipredikativ vahidlər digər sintaktik konstruksiyaalardan onları təşkil edən əsas və ya asılı predikativ mərkəzlərin şəxsə, zamana, digər feil şəkillərinə və köməkçi feillərlə də təsriflənməsinə (verbum-finitum'a) görə fərqlənir. Əsas komponentlər xüsusi-mürəkkəb quruluşda baş cümlə,

tərkibli “mürəkkəbləşmiş” konstruksiyalarda isə yuxarıda göstərilən morfoloji təsrifləndirməyə görə tam olaraq müəyyənləşən predikativ mərkəzlərin yerləşdiyi sintaktik qruplardır. Asılı hissə birincilərdə budaq cümlə, ikincilərdə isə mütləq subyekt-mübtədası olan təpkiblər, yaxud da “verbum-finitum” səciyyəli təsnifə görə tam olaraq müəyyənləşməyən yarım predikativ birləşmələrdir. Predikativ mərkəzlər özü isə həm birincilərdə, həm də ikincilərdə subyekt-predikat üzvlənməsinin ya tam, ya da yarımçıq ifadə olunan ayrı-ayrı sintaktik qruplarından ibarətdir. Göstərilən sintaktik üzvlənmə birincilərdə tam, ikincilərdə isə, bir qayda olaraq, yarımçıq olur. Hər hansı bir dilin, yaxud da qohum dillərin sintaktik sistemində polipredikativlik kateqoriyasının müəyyənləşdirilməsi mürəkkəb cümlə təmrin-anlayışını və ya linqvistik açıqlanmasını istisna etmir. Əksinə onun xüsusi-mürəkkəb olmayan polipredikativ quruluşla və monopredikativ vahidlərlə oppozisiyada geniş öyrənilməsinə yol açır.

Beləliklə, hər hansı bir sinsemantik konstruksiyadakı subyekt-predikat üzvlənməsinin mərkəzləşdiyi ayrı-ayrı predikativ vahidlərin qrammatik ifadəsi feli və ya ismi səciyyəli morfoloji təsnifləndirməyə (verbum-finitim'a) görə ya tam, ya da yarımçıq olur. Bir sözlə, eyni bir sintaktik konstruksiyadakı ikidən çox predikativ vahiddə subyekt-predikat üzvlənməsi tam, yaxud yarımçıq ifadə olunarsa polipredikativ, olunmazsa onda monopredikativ cümlələr və onların birincilərlə oppozisiyası haqqında danışmaq olar.

Hər hansı bir predikativ vahidin yuxarıda göstərilən subyekt-predikat və ya bəlli bir ölçüdə mübtəda-xəbər üzvlənməsinə əsaslanan bir predikativ mərkəzi olur. Ayrı-ayrı predikativ vahidlərdə “mərkəz”in bu və ya digər “tərəf”i ilə sıx bağlı olan digər genişləndirici (determinant) üzvlər də işlənir. Burada əsas olan fakt odur ki, qrammatik-semantik cəhətdən hər hansı bir predikativ vahiddəki predikativ mərkəz daxil olduğu sintaktik konstruksiyanın digər bir predikativ vahidindəki uyğun mərkəzə nisbətdə müstəqildir.

Predikativ vahidlərdə mübtəda və xəbər bir-biri ilə bütün sintaktik-qrammatik parametrləri ilə tam olaraq üzvlənir. Bu, hər şeydən öncə, xəbərin “verbun-finitum”da işlənməsi və ya kəmiyyətə, zamana, şəxsə və şəkllə görə təsriflənməsi deməkdir. Subyektin isə ya bilavasitə ondakı predikativ mərkəzlə, ya onunla bağlı digər bir “müstəqil” subyekt-mübtəda vasitəsi ilə reallaşması mənasına gəlir. Bu tip predikativ vahidlərin yerləşdiyi sintaktik konstruksiyalar mürəkkəb cümlələr kimi təsnif olunur. Predikativ vahidlərdə subyekt-predikat üzvlənməsi sintaktik-qrammatik

cəhətdən yarımçıq ifadə olunan polipredikativ konstruksiyalarda da predikativ mərkəzlərin bir çox hallarda ayrıca mübtəda-subyekti olur. Bununla belə, həmin sintaktik vahidlərin “verbum-finitum”a görə tam olaraq müəyyənləşən xəbəri olmur. Daha doğrusu, onların predikativ mərkəzləri yerində felin məsdər, feli sifət və feli bağlamalar kimi ikinci bir linqvistik açıqlanması ilə ifadə olunan üzvlər işlənilir. Beləliklə, istər göstərilən mütləq feli tərkibli, istərsə də yarım predikativ birləşməli təksubyektlili konstruksiyalar türkoloji dilçilikdə xüsusi-mürəkkəb quruluşu olmayan polipredikativ vahidlər kimi təsnif oluna bilər.

Ancaq sözügedən sintaktik konstruksiyalar türk ədəbi dillərinin sintaksisində “mürəkkəbləşmiş sadə cümlələr” kimi öyrənilməlidir. Bunu bir tərəfdən həmin dillərin təlim və tədrisindəki 1950-ci illərdən bəri davam edən mövcud linqvistik-pedaqoji ənənə tələb edir. İkinci bir tərəfdən isə Avrasiya coğrafiyasının Şərbində və Qərbində yer alan türk dil-dialekt sistemlərində mürəkkəb cümlələrin və “genişlənmiş” sadə cümlələrin işlənilməsində özünü göstərən intensivlik fərqliliyi nəzərə alınır. Daha doğrusu, polipredikativ vahidlərin işlənilməsində özünü göstərən intensivlik və ya yayılma fərqliliyi mürəkkəb cümlələrin araşdırılmasında və öyrədilməsindəki təlim və tədris ənənəsinin qorunmasını zəruri hala gətirir.

Türkoloji dilçilikdə cümlələr polipredikativlik və polipredikativ vahidlər adları altında türk dillərinin şərq arealına daxil olan dil-dialekt sisteminin materialları əsasında daha geniş öyrənilmişdir. Burada mürəkkəb cümlələr xüsusi-mürəkkəb, “genişlənmiş” sadə cümlələr isə xüsusi-mürəkkəb tərkibdə olmayan sintaktik quruluşlar olaraq təsnif edilmişdir (Ефремов 1983:165-169; Боргоякова 1984: 125-137; Черемисина, Колосова 1987: 80-96; Черемисина, Скрибник 1988: 5-20; Шамина 1987). Digər iltisafı sistemli dillərdə də xüsusi-mürəkkəb quruluşda olmayan konstruksiyalar çox zaman sintetik tip, xüsusi-mürəkkəb quruluşda olanlar isə analitik, analitik-sintetik tiplər kimi fərqləndirilmişdir (Скрибник 1988; Бродская 1988). Bununla bərabər, polipredikativliyə dair tədqiqatlarda çoxsubyektlili və yarım predikativ birləşməli polipredikativ vahidlərin bütövlükdə, yaxud da qismən mürəkkəb cümlə kimi təsnif edilməsi (Черемисина, Колосова 1987: 9; Скрибник 1988: 11) yenə də mübahisə doğurur. Yəni bu, əslində ənənəvi dilçilikdəki “mübtədası, yaxud da subyekti olan tərkiblərin budaq cümlə olması” haqqındakı fikri təsdiqləyir. Bir sözlə, polipredikativlik və polipredikativ vahidlər haqqında

deyilənlərdən mürəkkəb cümləyə aid olanları daha məqbul prinsiplər kimi qəbul etmək olar.

Bu kontekstdə xüsusi-mürəkkəb quruluşlu olmayan polipredikativ vahidlərə daxil edilən mütləq feli tərkibli, subyektsiz yarım-predikativ, qoşmalı konstruksiyaların və digər “mürəkkəbləşmiş” sadə geniş cümlələrin hər hansı bir təsnifi isə hələlik mübahisə doğurur. Bundan başqa, tabesiz mürəkkəb cümlə olaraq adlandırılan frazadanböyük vahidlərin sintaktik sttususu da polipredikativliyə görə hələlik dəqiq müəyyənləşdirilməmişdir.

Bütün deyilənlərlə yanaşı, çağdaş nəzəri linqvistikada dil sisteminin struktur-semantik modelləşdirilməsi ilə əlaqədar meydana gələn polipredikativlik anlayışı və onun araşdırma-öyənilmə meyarları elmi-linqvistik terminologiyaya artıq çox möhkəm daxil olmuşdur (Маматов 1990: 25). Buna görə də ondan istifadə edilərək predikativ sintaksis həm cümlə, həm də mətn səviyyələrində daha ətraflı öyrənilməlidir. Belə ki, türk dillərində monopredikativ konstruksiyalardakı sintaktik qanunauyğunluqlar əsasında sadə “genişlənmiş” və mürəkkəb cümlələrlə mikromətnlərin sərhədləri dəqiq müəyyənləşdirilməlidir. Sadə və mürəkkəb cümlələrin qırılaraq mətnləşməsi, yəni parselyatıqlaşma hadisəsinin öyrənilməsində də polipredikativlik kateqoriyasının prinsiplərindən istifadə olunmalıdır. Bütün bunlardan sonrakı bölümdə mətndən və ümumtürk mətninin qurulmasında mürəkkəb cümlə sintaksisinin oynadığı roldan danışırlarkən daha geniş bəhs olunacaqdır.

1.2.2. Polipredikativ vahidlərin konseptual-struktur modelləşdirilməsi

Sintaksisdə polipredikativliyin xüsusi bir **quruluş-kateqoriya** səviyyəsində müəyyənləşdirilməsi ehtiyacı əslində sadə və mürəkkəb cümlələrin adekvat təsnifinin aparılmasındakı çətinliklərdən irəli gəlmişdir. Belə ki, istər stuktur-funksional, istərsə də ənənəvi struktur-semantik aspektlərdə mürəkkəb cümlələrin **omonimik-semantik özəllikləri və buna uyğun sintaktik modelləri** nəinki göstərilməmiş, hətta omonimliklə çoxmənalılıq bir çox hallarda qarışdırılmışdır. Buna görə də mürəkkəb cümlələrin omomodellərə əsaslanan **struktur-semantik tipləri** indiyə qədər müəyyənləşdirilməmişdir.

Ayrı-ayrı mürəkkəb cümlələr sintaktik-diskursiv kontekstdə ümumi semantikasına görə birdən çox konseptual səciyyəli mənaya malik ola bilərlər. Məsələn, şərt-zaman, şərt-güzəşt və s. konkret mürəkkəb cümlə

növləri kimi. Bunları mürəkkəb cümlə sintaksisində sintaktik çoxmənalılıq hadisəsi olaraq da adlandırma bilərik. Bu barədə kitabın sonrakı bölümlərində daha geniş və örnklərə görə ətraflı danışılacaqdır. Bundan öncə, mürəkkəb cümlənin komponentlərinin eyni bir tabelilik əlaqəsi və buna uyğun bağlayıcı vasitələri ilə qurulan ayrı-ayrı sintaktik quruluşlarında müxtəlif və eyni səciyyəli mürəkkəb cümlə növləri sıralanmasını göstərmək istəyirik. *Biz burada mürəkkəb cümlənin sintaktik əlaqənin xarakterinə görə müəyyən quruluşlarını omomodellər, həmin omomodellərdə sıralanan konseptual-funksional sahələri isə onun mənaca növləri olaraq təsnifləndiririk.*

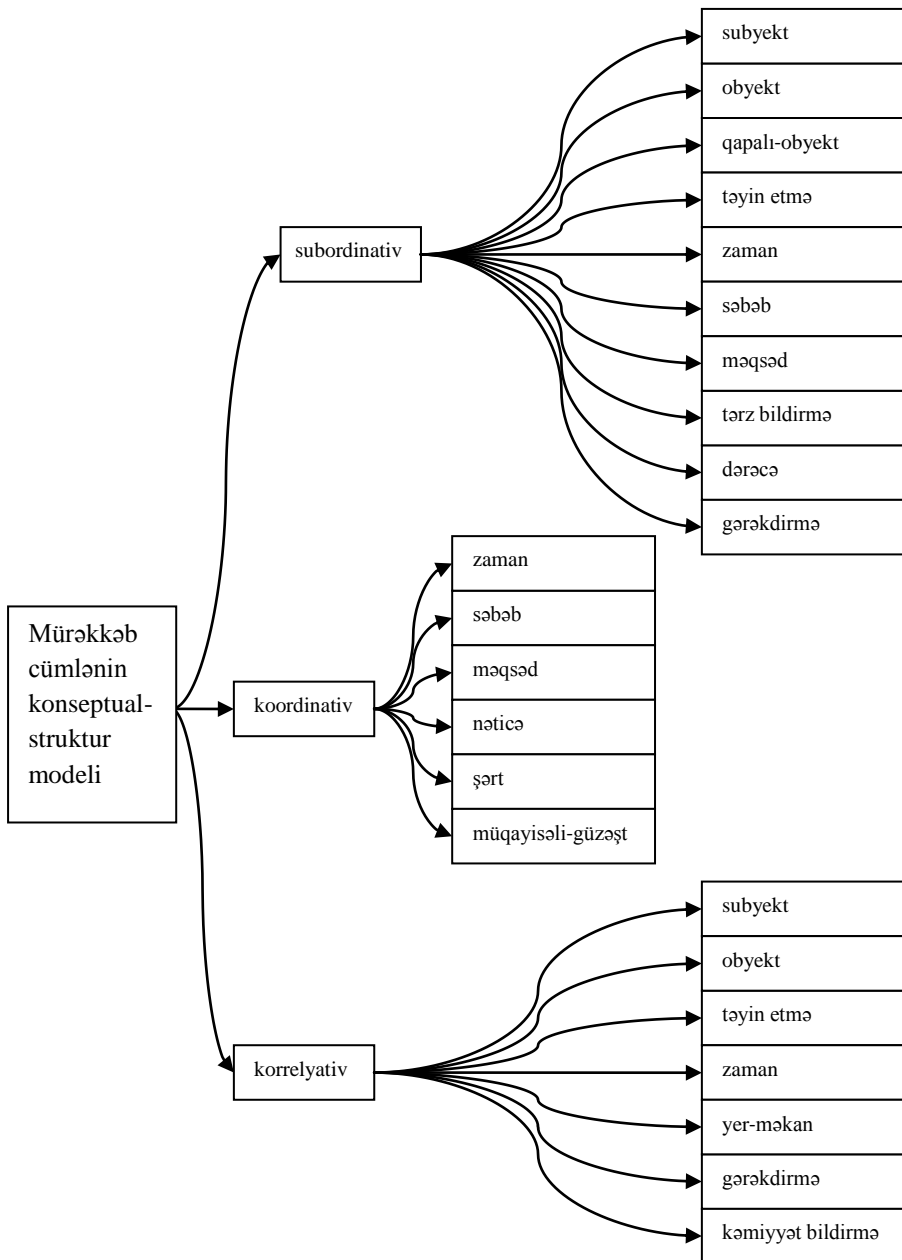
Yuxarıda da göstəriləyi kimi, komponentlərin sintaktik-semantik tabeliliyinə və bunlara uyğun konstituent, yəni qurucu bağlayıcı vasitələrə görə mürəkkəb cümlənin subordinativ-sintaktik, koordinativ-sintaktik və korrelyativ-sintaktik səciyyəli omonimik modelləri qurulur. Beləliklə də xüsusi-mürəkkəb polipredikativ vahidlərin 23 konseptual-struktur tipi və ya konkret olaraq mürəkkəb cümlənin mənaca növləri həmin omomodellərdə konseptual-funksional sahələrə əsasən müəyyənləşir. Bunlar aşağıdakılardan ibarətdir:

- 1) subordinativ-subyekt;
- 2) subordinativ-obyekt;
- 3) subordinativ-qapalı-obyekt;
- 4) subordinativ-təyinetmə;
- 5) subordinativ-zaman;
- 6) subordinativ-səbəb;
- 7) subordinativ-məqsəd;
- 8) subordinativ-tərz bildirmə;
- 9) subordinativ-dərəcə;
- 10) subordinativ-müqayisə və ya -gərəkdirmə;
- 11) koordinativ-zaman;
- 12) koordinativ-səbəb;
- 13) koordinativ-məqsəd;
- 14) koordinativ-nəticə;
- 15) koordinativ-şərt;
- 16) koordinativ-güzəşt və ya -müqyisəli-güzəşt;
- 17) korrelyativ-subyekt;
- 18) korelyativ-obyekt;
- 19) korrelyativ-təyinetmə;
- 20) korrelyativ-saman;

- 21) korrelyativ-yer və -yer-məkan;
- 22) korrelyativ-müqayisə və ya -gərəkdimə;
- 23) korrelyativ-kəmiyyət bildirmə.

1.2.2.1. Mürəkkəb cümlənin konseptual-struktur modeli

Mürəkkəb cümlənin komponentləri arasındakı sintaktik tabelilik əlaqələri, yuxarıda da göstəriləyi kimi, bütövlükdə subordinativ-, koordinativ- və korrelyativ-sintaktik omomodellər çərçivələrində müəyyənləşdirilir. Ayrılıqda isə ümumtürk dili sintaksisinə məxsus ən üst predikativlik dərəcələri ilə gerçəkləşən konseptual-funksional sahələr həmin omomodellərdə mürəkkəb cümlələrin ayrı-ayrı konkret mənacə növləri kimi kateqoriyalaşdırılır. Mürəkkəb cümlələrin konseptual-struktur modeli dünyanın dil xəritəsinin “semantik tablosu”nda yer alan konseptual-funksional sahələrin dərk olunması proseslərinə görə qurulur. *Subyekt-obyekt, zaman-məkan, səbəb-nəticə, səbəb-məqsəd, şərt-qarşılaşdırma, tərz-müqayisə, yer-məkan* və s. konseptual-funksional sahələri sözügedən dərk etmə kontekstini təşkil edən başlıca semantik kateqoriyalardır. Aşağıdakı sxemdə bütün bunlar daha əyani şəkildə göstərilmişdir. (Sxem № 2).

Xüsusi-mürəkkəb polipredikativ vahidlərin göstərilən konseptual-struktur növlərinin bir sıra quruluşları dil-nitq sistemində üslubi-sintaktik variantlar kimi işlənir*. Üslubi-sintaktik variantlar səviyyəsində özünü göstərən xüsusi-mürəkkəb polipredikativ vahidlər yazılı və sifahi nitq prosesində informasiyavericiliyin xarakterindən asılı olaraq komponentlərin yerləşməsinə, yəni formanın ifadəsinə görə uyğun normativ analoq-konstruksiyalardan fərqlənir. Burada komponentlərin yerdəyişməsi inversiya hadisəsindən fərqli olaraq daimidir və dil-nitq faktı səviyyəsindədir.

Dil-nitq dəyişmələri prosesində üslubi-sintaktik variantların işlənilməsi ünsiyyətin arxitektikasının səciyyəvi cəhətlərindəndir. Dil sistemində isə onlar informasiyavericiliyi reallaşdıran başlıca aktlarda- cümlə və mikromətnlərdə verilən biliyi və ya məlumatı aktuallaşdırmağa xidmət edən qrammatik-üslubi vasitələrdən biri kimi işlənir.

Xüsusi-mürəkkəb polipredikativ vahidlərin üslubi-sintaktik variantları ilkin oğuz-türk layında (X-XIV yüzillər) özünü göstərir və çağdaş Azərbaycan türkcəsində daha geniş yayılmışdır. Lakin mürəkkəb cümlə quruluşlarının üslubi-sintaktik variantlarının qədim türk dilində də işlənilməsi istisna olunmur. Əksinə, qədim türk dilində üslubi-sintaktik variantlar səviyyəsində özünü göstərən bəzi konstruksiyalar türk dillərinin sonrakı inkişaf mərhələlərində normativ-sintaktik vahidlər səviyyəsində müəyyənləşir. Deməli, mürəkkəb cümlə sintaksisində üslubi-sintaktik variantların formalaşması ədəbi dil ənənələrinin möhkəmlənməsi, onun funksional üslublarının sabitləşməsi və “norma-uzus-variant” sisteminin bütövlükdə müəyyənləşməsi ilə şərtlənir. Mürəkkəb cümlə üslubi-sintaktik variantlarının müxtəlif türk ədəbi dillərində fərqli polipredikativ vahidlərlə işlənilməsi isə daha çox hər hansı bir dilin sintaktik quruluşu, eləcə də aid olduğu arxetipika ilə bağlıdır.

Bu baxımdan hər hansı bir üslubu-sintaktik variantın mürəkkəb cümlə sistemində uyğun normativ analoq-konstruksiyası vardır. Həmin ilkin xüsusi-mürəkkəb polipredikativ vahidlərin əksəriyyəti oğuz-qırpaq dil-dialekt sisteminə daxil olan türkcələrin çoxunda işlək olduğundan, mürəkkəb cümlələri ümumtürk səciyyəli struktur-semantik konstruksiyalar kimi xarakterizə etmək olar.

Türkoloji dilçilikdə qarşıda duran aktual məsələlərdən biri sadə və

* Asağıda xüsusi-mürəkkəb polipredikativ vahidlərin konseptual-struktur tiplərinin üslubi-sintaktik variantlarından yeri gəldikcə danışılacaqdır.

mürəkkəb cümlələrin konseptual-struktur modelləri əsasında sintaktik arxetiplik məsələsinin qoyulması və ən qədim türk dilində mürəkkəb cümlə sintaksisi quruluşunun müəyyənləşdirilməsidir. Qədim türk yazıları türk xalqlarının daşlar üzərinə həkk olunmuş böyük tarixi olmaqla bərabər, həm də onların ədəbi-bədii sənət nümunələridir. Bu gün çağdaş türk ədəbi dillərində işlənən xüsusi-mürəkkəb polipredikativ vahidlərin əksəriyyəti həmin abidələrin dilində də işlək olmuşdur. Bu isə dil sisteminin digər səviyyələri ilə bərabər istər pro-, istərsə də prototürkdə sadə və mürəkkəb cümlə sintaksisi və onun əsasında formalaşan əski türk mətni rekonstruksiyasının müəyyənləşdirilməsinin vacibliyi mənasına gəlir.

Qədim türk, xüsusilə də orxon-oğuz yazılarında mürəkkəb cümlələrin ritmik harmoniyası və hər hansı bir konkret fikrin ifadəsi üçün onlardakı tema-rematik üzvlənmə də diqqəti çox çəkir. Bununla bağlı olaraq yazılı tarix-abidələrin dilində mürəkkəb cümlələrin və bütövlükdə sintaktik konstruksiyaların konseptual-struktur tiplərinin dəqiq göstərilməsi zəruridir. Bütün bunlar qədim türk mətnlərinin tipologiyasının müəyyənləşdirilməsinə, eləcə də həmin dillərin sonrakı etnik-coğrafi və inzibati-mədəni qruplaşmalarında formalaşan dil-nitq qanunauyğunluqlarını və universal-tipoloji keyfiyyətləri ətraflı öyrənməyə kömək edir.

Orxon-oğuz yazılarının tarixi-tipoloji qaynaqlarının hərtərəfli araşdırılması ilə bərabər, onların ədəbi-filoloji və elmi-linqvistik şərhinin verilməsi də çağdaş türkologiya elminin qarşısındakı önəmli vəzifələrdəndir. Ona görə ki, hər hansı bir xalqın abidələrinin ədəbi-filoloji şərhini və sintaktik quruluşunun təsviri onun keçib gəldiyi inkişaf yolunu izləməyə daha geniş yol açır. Belə ki, bir dilin digər səviyyələrdən fərqli olaraq sintaksisi daha böyük bir ölçüdə millidir və onun dəyişməsi əslində yeni qohum dillərin yaranması deməkdir. Orxon-oğuz yazılarının da sintaktik quruluşu digər qohum olmayan dillərə məxsus qədim kitabələrdəki mətn sintaksisindən fərqlənir və çağdaş türkcələrdə də mahiyyətə böyük bir ölçüdə dəyişilməz qalır.

Bu kontekstdə N.B.Steblevanın “Gültəkin” və Tonyukuk” abidələrinin dilində işlənən sadə və mürəkkəb cümlələrdə özünü göstərən sinsemantik özəllik haqqında söylədiyi aşağıdakı fikir maraqlıdır:

“Gültəkin abidəsinin Böyük və Kiçik kitabələrinin, həmçinin Tonyukukun şərafinə yazılmış kitabənin mətnlərini araşdırdıq. Biz belə bir vəziyyətə diqqət yetirdik ki, kitabələrin hər bir runik sətiri bir cümlə yox, cümlələr qrupundan ibarətdir. Və onlar bir fikri ifadə edən sadə və mürəkkəb cümlələrdən təşkil olunur. Kitabələrin məzmunu cümlədən cümləyə

deyil, cümlə qruplarından cümlə qruplarına açılır, yəni sıralarla verilir” (Стеблева 1965:7).

N.B.Steblevanın orxon abidələrinin dilinin sintaksisinə dair sözügedən mülahizələri çox böyük maraq doğurur. Əslində türk mətninin tipologiyasının, özəlliklə də əski türk şerinin vəzn və qafiyə sisteminin sadə və mürəkkəb cümlə komponentlərinin sintaktik paralelizimə görə sıralanması əsasında öyrənilməsi bir çox orijinal linqvistik nəticələrə gəlib çıxmağa yol açmaqdadır. Bu bərdə əsərin sonrakı bölümlərində Dədə Qorqud mətninin sintaktik quruluşundan bəhs edilərkən daha geniş məlumat veriləcəkdir.

Beləliklə, ilkin türk-oğuz dövrünün və onun əsasında duran Orxon-Oğuz əsaslı qədim türk dilinin keçib gəldiyi inkişaf mərhələləri frontal aspektdə retrospektiv, prospektiv, perspektiv və interospektiv baxımlardan bir yerdə öyrənilməlidir. Bununla bağlı olaraq mürəkkəb cümlələr, eləcə də digər “predikativ” konstruksiyaların çağdaş sinxron kəşikdə struktur-semantik və ya artıq başqa bir deyişlə konseptual-struktur modellərinin müəyyənəşdirilməsi də zəruridir. Ona görə ki, dilin bütün səviyyələrinin, eləcə də onun mono- və polipredikativ vahidlərinin struktur-semantik modelləri dəqiq təyin edilməzsə, onda onun keçib gəldiyi tarixi inkişaf yolunu da hərtərəfli açıqlamaq olmaz.

İkinci hissənin birinci bölümünə dair yoxlama sualları və tapşırıqlar

1. Dilçilikdə mürəkkəb cümlə sintaksisi indiyə qədər hansı araşdırma-öyrənilmə aspektlərinə görə tədqiq edilmişdir? Mürəkkəb cümlələrin öyrənilməsində sinxronik və diaxronik istiqamətlərdən necə istifadə olunmuşdur? Tarixi-müqayisəli metodla aparılan araşdırmalarda retrospektiv yönümlü öyrənilmə istiqaməti nə üçün lazımdır? Retrospektiv, prospektiv, perspektiv və interospektiv araşdırma-öyrənilmə yönümlərindən çağdaş elmşünaslıqda necə istifadə olunmalıdır?

2. Türk dillərində mürəkkəb cümlə sintaksisi indiyə qədər sinxronik olaraq əsas etibarilə hansı araşdırma-öyrənilmə aspektlərinə görə işıqlandırılmışdır? Mürəkkəb cümlələrin öyrənilməsində struktur araşdırma aspekti semantik və funksional aspektlərdən hansı morfoloji və sintaktik vasitələrin işlənilməsilə seçilir?

3. Analitik, sintetik və analitik-sintetik quruluşlu cümlə fərqləndirmələri bağlayıcı vasitələrin daha çox hansı xüsusiyyətlərinə görə müəy-

yənləşdirilir? Türkoloji dilçilikdə mürəkkəb cümlələrin böyük bir hissəsi nə üçün “şərt cümləsi və ya şərt dövrü” kimi fərqləndirilir?

4. Nə üçün çağdaş türkoloji dilçilikdə feli sifət, feli bağlama, məsdər tərkibləri və qoşmalı yarımpredikativ birləşmələr budaq cümlə, onların mərkəzi “predikator”u isə budaq cümlənin xəbəri hesab olunmur? Buna bağlı olaraq xüsusi-mürəkkəb quruluşlu polipredikativ vahidlər və xüsusi-mürəkkəb quruluşlu olmayan polipredikativ vahidlər anlayışlarının nə demək olduğunu açıqlaya bilərsinizmi?

5. Mürəkkəb cümlə anlayışına bağlı olaraq hipotaksis və parataksis təsnifləndirməsi prinsipinin lüzumsuzluğu nə zaman və hansı dilçilik tədqiqatlarının başlanılması ilə ortaya çıxmışdır? Bundan sonra sadə və mürəkkəb cümlə təsnifləndirməsində ikinci oppozitiv tərəfin yerini hansı mürəkkəb cümlələr almışdır?

6. Mürəkkəb cümlələrlə xüsusi-mürəkkəb quruluşda olamayan, yəni klassik adı ilə tabesiz mürəkkəb cümlələr olaraq adlandırılan sintaktik konstruksiyaların aktual üzvlənməsi arasındakı fərqlər nədən ibarətdir? Bunu mətndə verilən uyğun mürəkkəb cümlə və mikromətn örnəkləri ilə izah edin.

7. Mürəkkəb cümlələr olaraq adlandırılan sintaktik vahidlərin və xüsusi-mürəkkəb quruluşda olmayan sadə genişlənmiş cümlələrin diaxronik analoqlarının çağdaş sinxronik variantlarından bir fəqliliyi vardırmi? Varsa mətndə verilən uyğun örnəklərdən istifadə edərək fikrinizi açıqlayın.

8. Nə üçün bağlayıcısız tabesiz mürəkkəb cümlələr olaraq adlandırılan sintaktik konstruksiyalar ya mikromətn örnəkləri, ya da bağlayıcı buraxılmış cümlələr kimi səciyyələndirilir?

9. Mürəkkəb cümlələrin, yəni xüsusi-mürəkkəb quruluşlu polipredikativ vahidlərin komponentləri arasında özünü göstərən analitik, sintetik, analitik-sintetik və leksik-morfoloji üsullar hansı bağlayıcı vasitələrin işlənilməsilə bir-birindən fərqləndirilir?

10. Türk ədəbi dillərində mürəkkəb cümlənin komponentləri arasında ənənəvi olaraq təközəkli və cütözəkli sintaktik əlaqə şəkilləri müəyyənləşdirilmişdir. Bəs nə üçün mürəkkəb cümlələr bu dərs vəsaitində subordinativ, koordinativ və korrelyativ olaraq üç qrupa bölünür?

11. Mürəkkəb cümlələrin aktual üzvlənməsi nə deməkdir? Onların aktual üzvlənməsi sadə cümlədəki uyğun semantik-sintaktik dil-nitq hadisəsindən hansı xüsusiyyətləri ilə fərqlənir? Mətndə verilən örnəklərdən istifadə edərək fikrinizi açıqlayın.

12. Polipredikativlik və monopredikativlik kateqoriyalaşdırması nə deməkdir? Polipredikativ konstruksiyalar olaraq müəyyənləşdirilən mürəkkəb cümlələrin omonimik-sintaktik modelləri və bu modellərdə ifadə olunan mənaca növləri hansılardır? Bunları kitabda verilən uyğun sxemdən istifadə edərək bir-bir sayın.

13. Türk ədəbi dilləri və dialektlərinin yeni, orta, qədim və ən qədim dövrlərinin sərhədlərini dəqiq müəyyənləşdirmək üçün mürəkkəb cümlə sintaksisi mövzusu ilə əlaqədar araşdırmalar kompleksiv olaraq hansı araşdırma-öyrənilmə yönündə aparılmalıdır?

14. Polipredikativ-quruluş kateqoriyası mürəkkəb cümlə anlayışını istisna etmir, əksinə xüsusi-mürəkkəb polipredikativ vahidlər adı altında elə həmin sintaktik konstruksiyalar nəzərdə tutulur. Mürəkkəb cümlələr, eləcə də “mürəkkəbləşmiş” polipredikativ vahidlər onları təşkil edən predikativ mərkəzli əsas və asılı komponentlərə görə müəyyənləşir. Bu baxımdan dil-nitq sistemində polipredikativlik bir kateqoriya kimi hansı cümlədən böyük oppozitiv tərəflə qarşılıqlı olaraq öyrənilməlidir?

Ədəbiyyat

ABDULLAYEV, Əlövsət 1974, *Müasir Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlələr*. B.: “Maarif” Nəşriyyatı, 418 s.

ABDULLAYEVA, Nabat 1975, *Müasir Azərbaycan dilinin sintaksisi üzrə xüsusi seminar materialları (Tərkiblər və budaq cümlələrin sinonimliyi)*, B.: “Maarif” Nəşriyyatı, 277 s.

АБДУЛЛАЕВ К. М. 1983, *Проблемы синтаксиса простого предложения в азербайджанском языке*. Б.: Изд-во “Элм”, 1983, 108 с.

АБДУЛЛАЕВ К. М. 1984, *Теоретические проблемы синтаксиса азербайджанского языка*. АДД. 1984, 45 с.

АБДУРАХМАНОВ Г. А. 1960, *Основы синтаксиса сложного предложения современного узбекского литературного языка*. Ташкент: Изд-во АН Узбек. ССР, 126 с.

АЛИЯРОВ С. С. 1984, *Об этногенезе азербайджанского народа /К постановке проблемы/. – Сб.: К проблеме этногенеза азербайджанского народа. АН. Азерб. ССР, Институт Истории. Б.: Изд-во “Элм”, 1984, с. 4-38.*

АШМАРИН Н. И. 1903, *Опыт исследования чувашского синтаксиса*. Часть первая. Казань: Типо-литография В. М. Ключникова, 570 с.

BANGUOĞLU, Tahsin 1940, *Ana Hatlariyle Türk Grameri*. Ankara Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi. İstanbul: Maarif Matbaası, 96 s.

БАСКАКОВ А. Н. 1984, *Предложение в современном турецком языке*. М.: Изд-во “Наука”, 198 с.

БЕЛОШАПКОВА Б. А. 1967, *Сложное предложение в современном русском языке. /Некоторые вопросы теории/*. М.: Изд-во “Просвещение”, 160 с.

БЕРДАЛИЕВ А. 1989, *Семантико-сигнификативная парадигматика и синтагматические отношения в конструкциях сложноподчиненного предложения узбекского литературного языка*. АДД. Ташкент, 51 с.

БОГОРОДИЦКИЙ В. А. 1935, *Общий курс русской грамматики. /Из университетский чтений/*, Идание 5-е переработанное. М.-Л., Соцакгиз, 354 с.

БОНДАРЕНКО А. Ф. 1984, *Семантика сложноподчиненного предложения/на материале французского языка/*. Кишинев: “Штиинца”, 147 с.

БОРГОЯКОВА Т. Н. 1984, *Временные полипредикативные конструкции в хакасском языке*. –В сб.: Вопросы хакасского литературного языка. Абакан: с. 125-137.

БРОДСКАЯ Л. М. 1988, *Сложноподчиненное предложение в эвенкийском языке*. Новосибирск: “Наука”, Сибирское отделение, 131 с.

CAVADOV, Əbdülrahman 1973, *Mətn və cümlədə sözlərin sırası*. –Azərbay SSR EA Xəbərləri, Ədəbiyyat, dil və incəsənət seriyası, No 4, s. 54-59.

CƏLİLOV, Firudin 1983, *Azərbaycan dilində “Al” köklü sözlər (tarixi-etimoloji etüd)*. –Azərbaycan filologiyası məsələləri, I, B.: “Elm” nəşriyyatı, s. 165-173.

ЧЕРЕМИСИНА М. И., КОЛОСОВА Т. А. 1987, *Очерки по теории сложного предложения*. Новосибирск: Изд-во “Наука”, Сибирское отделение, 196 с.

ЧЕРЕМИСИНА М. И., СКРИБНИК Е. К. 1988, *Глагольные грамматализованные конструкции в алтайских языках*. – Сб.: Языки народов СССР. Новосибирск, с. 5-20.

ДЕМЕСИНОВА Н. Х. 1974, *Развитие синтаксиса современного казахского языка*. Алма-Ата: Изд-во “Наука” Казах. ССР, 171 с.

DƏMİRÇİZADƏ, Əbdüləzəl 1948, *Mürəkkəb cümlələr*. – “Azərbaycan məktəbi” jurnalı. No 1(25), s. 24-35.

ДЖАВАДОВ А. Г. 1988, *Семантическое ядро сложноподчиненного предложения в азербайджанском языке /двуядерность/*. АҚД, Баку, 23 с.

ДЖАНИБКОВ Х. С. 1992, *Актуальное членение предложения в карачаево-балкарском языке*. АДД, Алма-Ата, 50 с.

ДМИТРИЕВ Н. К. 1962, *Строй тюркских языков*. М.: Изд-во “Восточной литературы”, 607 с.

EDİKSKUN, Haydar 1963, *Yeni Türk Dil Bilgisi*, İstanbul: Remzi Kitapevi, 386 s.

ЕФРЕМОВ Н. Н. 1983, *Якутские полипредикативные предложения с формой –тагына*. – Сб. : Тюркские языки Сибири. Новосибирск, с. 63-77.

ƏHMƏDOV, Ramazan 1983, *Sami və türk dillərində bəzi leksik paralellər*. –Azərbaycan filologiyası məsələləri, I, B.: “Elm” nəşriyyatı, s. 174-178.

ƏLİZADƏ, Fikrət 1981, *Aktual üzvlənmə komponentlərinin funksiyası və tərkibi*. – Azərbaycan dilçiliyi məsələləri. B.: ADU nəşri, s. 75-82.

ƏLİZADƏ, Fikrət 1983, *Tabeli mürəkkəb cümlədə aktual üzvlənmə*. –Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlə məsələləri (Elmi əsərlərin tematik məcmuəsi). B.: ADU nəşri, s. 70-72.

НАСИЙЕВ, Тəfiq., VƏLİYEV, Kamil 1983, *Azərbaycan dili tarixi. Oçerklər və materiallar*. B.: “Maarif”, 182 s.

НАМЗАЕВ, М. 1962, *Türkmen dilinde wagt eýerjeñli goşma sözlem*. –Dil bilimi institutynyň işleri, IV goýberliş, Türkmen SSR Ylymlar Akademiyasynyň neşirýaty. Aşgabat, s. 91-124.

НАТІРОĞЛУ, Vecihe 1972, *Türkçenin Sözdizimi*. Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara Üniversitesi Basımevi.

КАЛАЩНИКОВА Г. Ф., АЛЬНИКОВА В. Ю. 1976, *О структурной организации русского полипредикативного предложения*. –Вопросы Языкознания, № 6, с. 78-89.

КАРЧИНСКАЯ О. Г., ЮЛДАШЕВА Г. К. 1966, *К вопросу о классификации сложноподчиненных предложений в русском языке*. – Сб.: Структурная типология языков. М.: Изд-во “Наука”, с. 185-198.

КАЗЫМ-БЕК М. 1848, *Общая грамматика турецкого-татарского языка*. Казань, 457 с.

КОНОНОВ А. Н. 1956, *Грамматика современного турецкого литературного языка*, Издательство АН СССР, М. – Л., 562 с.

КОРМАНОВСКАЯ Т. И. 1987, *О коммуникативной организации сложноподчиненного предложения (на материале английского языка)*. – Вопросы Языкознания, № 3, с. 102-110.

КОРШ Ф. Е. 1877, *Способы относительного подчинения*. Глава изъ сравнительного синтаксиса. М., 110 с.

КРЫЛОВА О. А., МАТВЕЕВА Т. Ф. 1990, *Отдельное предложение– высказывание и связной текст*. – Филологические науки. НДВШ, № 1, с. 60-70.

КРУШЕЛЬНИЦКАЯ К. Г. 1956, *К вопросу о смысловом членении предложения*. – Вопросы Языкознания, № 5, с. 55-67.

ГАДЖИЕВА Н. З. 1963, *Синтаксис сложноподчиненного предложения в азербайджанском языке (в историческом освещении)*. М.: Изд-во АН СССР, 220 с.

ГАДЖИЕВА Н. З. 1973, *Основные пути развития синтаксической структуры тюркских языков*. М.: Наука, 397 с.

ГАДЖИЕВА Н. З., СЕРЕБРЕННИКОВ Б. А. 1986, *Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Синтаксис*. М.: Наука, 273 с.

ГАРИПОВ Т. М. 1979, *Кыпчакские языки Урало-Поволжья. Опыт синхронической и диахронической характеристики*. М.: Наука, 3033 с.

ГАЙДАРЖИ Г. А. 1978, *Гагаузский синтаксис. Относительное и бессоюзное подчинение придаточых*. Кишинев: Изд-во «Штиинца», 92 с.

ГАЙДАРЖИ Г. А. 1981, *Гагаузский синтаксис. Придаточые предложения союзного подчинения*. Кишинев: Изд-во «Штиинца», 132 с.

ГОРДЛIEВСКИЙ Вл. 1928, *Грамматика турецкого языка (морфолгия и синтаксис)*. М.: Издание Института Востоковедения им. Н. Нариманова при ЦИК СССР, 159 с.

Грамматика Алтайского языка 1869, составлена членами Алтайской миссии. Казань, 289 с.

GRONBECH K. 1936, *Der türkische Sprachbau*. 1, Leiden, munksc AARD EINAК MUNK SC AAKD, Kopenhagen.

ГРУНИНА Э. А. 1961, *Некоторые вопросы синтаксиса сложноподчиненного предложения в современном узбекском*

литературном языке. –В сб.: Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков, часть третья, синтаксис. М.: Изд-во АН СССР, с. 135-163.

ГУЛЫГА Е. В. 1971, *Теория сложноподчиненного предложения в современном немецком языке.* М.: Изд-во «Высшая школа», с. 91-132.

ГУРЕВ В. А. *Британская грамматическая традиция* //Известия АН. Серия Литературы и Языка, том 61, 2002, № 3, с. 37-48.

ГВОЗДЕВ А. Н. 1965, *Очерки по стилистике русского языка.* Издание третье. М.: Изд-во «Просвещение», 407 с.

ГЮЛСЕВИНА Г. 1991, *Следы чувашского, якутского и халаджского языков в языке древнетюркских памятников (хроникальные заметки).* –Вопросы Языкознания, № 6, с. 152-155.

МАМАТОВ М. Ш. 1990, *Вторичный предикат в определительных конструкциях с показателем относительной связи.* –Советская Тюркология, 1970, № 4, с. 10-20.

MANSUROĞLU, Mecdut 1955, *Türkçede Cümle Çeşitleri ve Bağlaçlar.* –Türk Dili Araştırmaları Yıllığı, Belleten, s. 39-71.

MƏLİKOV, İmran 1983, *Qədim xett və Azərbaycan dil uyğunluqları.* –Azərbaycan filologiyası məsələləri, I, B.: “Elm” nəşriyyatı, s. 128-136.

МУСАЕВ М. М. 1986, *Структурно-функциональная классификация в тюркских языках (на материале огузской группы).* – Советская Тюркология, № 4, с. 60-67.

МУСАЕВ М. М. 1987, *Полипредикативные единицы с каузальным и целевым отношением в тюркских языках огузской группы.* –Советская Тюркология, № 6, с. 77-85.

МУСАЕВ М. М. 1990а, *Обстоятельственные сложноподчиненные предложения со сравнительным отношением в тюркских языках огузской группы.* –Доклады АН Азербайджана. № 2 с. 59-62.

МУСАЕВ М. М. 1990б, *Индоевропейская лингвистическая традиция и аспекты изучения сложноподчиненных предложений в тюркских языках (на материале огузской группы).* –Советская Тюркология, № 4, с. 21-32.

MUSAYEV, Mehman 1991, *Azərbaycan dilində xüsusi-mürəkkəb polipredikativ vahidlərin bəzi üslubi-sintaktik variantları.* –Azərbaycan

ədəbi dilində norma və normalaşma məsələləri (Gənc dilçilərin III respublika konfransı materialları, 25-26 noyabr) B., s. 29-32.

MUSAOĞLU, Mehman 2002, *Türkolojinin Çeşitli Sorunları Üzerine Makaleler-İncelemeler*, T. C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 320 s.

MUSAOĞLU, Mehman 2007, *Türkoloji dilçilik birinci türkoloji qurultaydan öncə və sonra*. –Birinci Türkoloji Qurultayın 80 illik yubileyinə həsr olunmuş elmi konfransın materialları, Bakı, s.167-170.

NARTYEW N. 1981, *Häzirki zaman Türkmen dilinde goşma sözlemñ gurluşy*, II bölüm, Eýerjeñli goşma sözlem. Aşgabat,120 s.

НАРТЫЕВ Н. 1988, *Строй сложного предложения в современном туркменском языке*. Ашхабад: Ылым, 200с.

ОРЛОВ К. П. 1970, *К вопросу о классификации сложноподчиненных и придаточных предложений русского языка*. – Филологические науки. НДВШ, № 5, с. 52-63.

ПОКРОВСКАЯ Л. А. 1964, *Грамматика гагаузского языка, Фонетика и морфология*. М.: Изд-во “Наука”, 157 с.

ПОСПЕЛОВ Н. С. 1959, *Сложноподчиненное предложение и его структурные типы*. –Вопросы Языкознания, № 2, с. 19-27.

ПОТЕБНЯ А. А. 1968, *Из записок по русской грамматике*, Т. 3, М.: Изд-во «Просвещение», 550 с.

ПОЦЕЛУЕВСКИЙ А. П. 1975, *Избранные труды*. Ашхабад: «Ылым», 236 с.

РАСПОПОВ И. П. 1964, *Коммуникативно-синтаксический аспект структуры сложноподчиненных предложений*. – Сб.: Вопросы лексикологии и синтаксиса. Уч. записки, Т. 18, сер. Фил. Наук. № 8/12/. Уфа: Башкирское книжное изд-во, с. 137-194.

РАСПОПОВ И. П. 1973, *Очерки по теории синтаксиса*. Воронеж: Изд-во Воронежского ун-та, 219 с.

Русская грамматика 1980, Т. 2. Синтаксис. М.: Изд-во “Наука”, 686 с.

САМОЙЛОВИЧ А. 1925, *Краткая учебная грамматика современного османско-турецкого языка*. М., 154 с.

SHEKA Yu. V. 2009, *Rekonstrüksiyon Prensipleri*. –Dil Araştırmaları, Uluslararası hakemli dergi, Sayı: 4, Bahar, s. 125-134.

SEMANAT, Senaltan 1968, *Studien zur sprachlichen Gestalt der deutschen und türkischen Sprichwörter*. Marburg, 186 s.

СКРИБНИК Е. К. 1988, *Полипредикативные синтетические предложения в бурятском языке. Структурно-семантическое описание*. Новосибирск: “Наука”, Сибирское отделение, 174 с.

СЛЮСАРЕВА Н. А. 1979, *Категориальная основа темарематической организации высказывания-предложения*. –Сб.: Синтаксис текста. М.: Изд-во “Наука”, с. 3-15.

СТЕБЛЕВА И. В. 1965, *Поэзия тюрков VI-VII веков*. М.: Изд-во “Наука”, 147 с.

СТРАХОВА В. С. 1977, *О коммуникативном аспекте сложноподчиненного предложения*. – Сб.: Язык и коммуникация, Научных трудов МГПИЯ им. М. Тореца, В. 124. М., с. 40-52.

ЦЕДЕНДАМБА Ц. 1987, *Проблемы сложноподчиненного предложения в современном монгольском языке*. АДД, М., 36 с.

ШАМИНА Л. А. 1987, *Временные полипредикативные конструкции тувинского языка*. Новосибирск: Изд-во “Наука”, Сибирское отделение, 183 с.

ШЕНДЕЛЬС Е. И. 1959, *Понятие грамматической синонимии*. – Филологические науки. НДВШ, № 1, с. 68-81.

ШЕШУКОВА А. В. 1972, *Об актуальном членении сложных предложений*. – Филологические науки. НДВШ, № 1, с. 69-111.

ŞİRƏLİYEV, Məmmədağa 1953, *Müasir Azərbaycan dilində mürəkkəb cümlə məsələsi*. – Ədəbiyyat və Dil İnstitutunun əsərləri (Dilçilik seriyası), V C. Bakı, s. 29-40.

ŞİRƏLİYEV, Məmmədağa., MEHDİYEV, Nəsim 1981, *Tabeli mürəkkəb cümlə*. –Müasir Azərbaycan dili, III, Sintaksis. Bakı, “Elm” nəşriyyatı, s. 387-426.

YUSİFOV, Mübariz 1984, *Oğuz qrupu türk dillərinin müqayisəli fonetikasi*, B.: “Elm”, 150 s.

YÜCE, Nuri 1973, *Gerundien im Türkischen. Eine morphologische und syntaktische untersuchung*. Mainz, 89 s.

ЗАКИЕВ М. З. 1963, *Синтаксической строй татарского языка*. Казань: Изд-во Казанского ун-та, 464 с.

ЗОЛОТОВА Г. А. 1982, *Коммуникативные аспекты русского синтаксиса*. М.: Изд-во “Наука”, 362 с.

Mənbələr

- BAYRAM HAN 1970, *Sayılanan eserler*. Aşgabat: “Türkmenistan” neşiriyatı, 157 s.
- DTS: Древнетюркский словарь 1969, Изд-во “Наука”, Ленинградское отделение, Ленинград, 677 s.
- EMRE, Yunus 1963, *Şiirleri*, İstanbul: Varlık Yayınevi.
- GÜNTEKİN, Reşat Nuri 1974, *Yaprak Dökümü*, Hediye Güntekin İnkılap ve Ana kitapçıları, 136 s.
- KDQ: *Kitabi-Dədə Qorqud*. 1962, Bakı, Azərb. Dövlət Nəşriyyatı, 175 s.
- KİŞVƏRİ 1984, *Əsərləri*, B.: Yazıçı, 163 s.
- KOŞQARIY, Mahmut 1960, *Türkiy suzlar devoni (Devonu luqot-it türk)*, uç tomluk, I tom. Taşkent: Uzbek SSR Fanlar Akademiyası Nəşriyyatı, 499 s
- Гагауз фольклору 1964, собиратель и составитель Н. И. Бабаоглу. Кишинев: “Картя Молдовеняскэ”, 259 s.
- MAGTYMGULY 1983, *Sayılanan eserler*. İki tomluk, I, II, Aşgabat: “Türkmenistan”, 264 s.; 299 s.
- MƏLİKZADƏ, İsi 1989, *Yaşıl gecə*, Roman və povestlər, B.: Yazıçı, 305 s.
- NƏSİMİ, İmadəddin 1985, *Əsərləri*, V. B.: Elm, 355 s.
- НАДЖИП 1975, *Тюркоязычный памятник XIV века “Гулистан” Сейфа Сарай и его язык*, ч. II. Алма-Ата: Изд-во “Наука” Казах. ССР, 299 s.
- PAŞAZADE K. Yusuf u Züleyha, Hazırlayan Dr. Mustafa Demirel. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 248 s.
- ŞİXLİ, İsmayıl 1968, *Dəli Kür*, B.: Gənclik, 448 s.

2. TÜRK ƏDƏBİ DİLLƏRİNDƏ MÜRƏKKƏB CÜMLƏNİN KONSEPTUAL-STRUKTUR NÖVLƏRİ

Subordinativ, koordinativ və korrelyativ omonimik-sintaktik quruluşlarda subyekt-obyekt; təyin etmə; zaman, məkan, səbəb, məqsəd, çoxmənalı tərz, dərəcə, müqayisə, kəmiyyət və qoşulma, nəticə, şərt-güzəşt mürəkkəb cümlə növləri diferensiallaşır. Bu növlər sözügedən funksional mənalardan aydınlaşdırma, təyin, zərflik, çoxmənalı mürəkkəb cümlələr və koordinativ-qoşulma konstruksiyaları olaraq kateqoriyalaşdırılması ilə öyrənilir.

2.1. Aydınlaşdırma konstruksiyaları

Aydınlaşdırma əlaqəli MC (mürəkkəb cümlə və ya mürəkkəb cümlələr) asılı tərəf əsas komponentdəki subyekt-predikat və obyekt üzvlənməsinə aid olur. O, həmin tərəflərdən birini tamamlayır; ondakı qəlib-əvəzliliklərlə ifadə olunan, yaxud da subyekt-obyekt mənalı buraxılan hər hansı bir üzvü əvəz edir. Həmin xüsusi-mürəkkəb PV (polipredikativ vahidlər) sintaktik tabeliliyin xarakterinə görə həm subordinativ, həm də korrelyativ quruluşlarda olur. Bu tip konstruksiyaların əsas komponentində subyekt-predikat qütblənməsi və onda ifadə edilən fikrin obyektə münasibəti bilavasitə asılı tərəf vasitəsilə aydınlaşdırılır. Ənənəvi dilçilikdə mübtəda budaq cümləli TMC (tabeli mürəkkəb cümlələr), xəbər budaq cümləli TMC, tamamlıq budaq cümləli TMC adları altında öyrənilən sintaktik konstruksiyalar burada aydınlaşdırma əlaqəli xüsusi-mürəkkəb PV kimi təsnifləndirilir.

2.1.1 Aydınlaşdırma-subyekt konstruksiyaları

Aydınlaşdırma-subyekt konstruksiyalarında asılı tərəf əsas komponentin qrammatik-semantik cəhətdən “yarımçıq” ifadə olunmuş subyektinə aid olur. Cümlənin subyektini isə burada ya mübtəda, ya da xəbər funksiyasında işlənilir. Həmin subyekt çox zaman müxtəlif qəlib-əvəzliliklərlə*

*O, bu, elə, belə, həmin, haman, onda, bunda və s. qəlib-əvəzliliklər, “nominallaşmış və predikatlaşmış” digər bağlayıcı vasitələr oxşar sintaktik vəziyyətlərdə özünü göstərir. Bunlar subordinativ-sintaktik quruluşlu xüsusi-mürəkkəb PV əsas komponentində cümlənin “yarımçıq” ifadə edilən subyektinin, obyektinin, təyininin və zaman, tərz-hərəkət və s. zərfliliklərinin yerində işlənilir, fakültativ də olur. Sözügedən bağlayıcı vasitələr əsas komponentin “siqnalçısı” kimi özünü göstərdiyindən, subordinativ-sintaktik xüsusi-mürəkkəb tabeliliyin qurucularıdır.

və digər “nominallaşmış” leksik vasitələrlə (burası, orası, hamısı və s.) ifadə olunur. Subordinativ-sintaktik quruluşlu həmin xüsusi-mürəkkəb PV konstituent bağlayıcı vasitələr fakultativ də olur; məs.:Azərb. **Bu** o deməkdir **ki**, elmi-nəzəri tədqiqatın həddləri daha da genişlənir... (“Ulduz” jurnalı, 1983, №5, s. 40): Aydınadır **ki**, xalq danışığı dilindəki frazeoloji söz birləşmələrini bir sözlə əvəz etmək olur (“Elm və həyat” jurnalı, 1983, №3, s.27); Təəccüblü **burası idi ki**, səs-səmir tamam kəsilməmişdi (Danışığıdan); türk. Birincisi şu: Halit Cemil tevkif edildi. ‘Birincisi odur ki, Xalid Cəmil həbs edildi’ (N. Hikmet. Yeşil Elmalar, 1965, s.118); türkmən. Söyğümə söygi bilen joğap berseñ, meniñ baham **şoldur**. ‘Sevgimə sevgi ilə cavab versən, mənim qiymətim odur’(A.Gurbanow. Gülnar,1982, s.148).

Korrelyativ-sintaktik quruluşlu aydınlaşdırma-subyekt konstruksiyaları isə həm konstituent bağlayıcı vasitələrin işlənilməsinə, həm də komponentlərin yerləşməsinə görə birincilərdən fərqlənir. Belə ki, burada prepozitiv mövqedəki asılı hissədə relyat-bağlayıcı sözlər, əsas komponentdə isə korrelyat-qarşılıq sözlər işlənir; məs. Azərb. **Kim ki** tez gəlir, **o**, yaxşı yerləri tutur (Danışığıdan); **Hər kim** yüz il yaşamasa, günah onun **özündədir** (O. Sarıvəlli); türk. **Her kim ki**, Devrik Sultan Hazretlerinin türbesinin bulunduğu yerden başka bir sinemaya gider, cəhennem atəşinə yanacağını bile!... ‘Hər kim ki taxtdan düşürülmüş Sultan Həzrətlərinin türbesinin olduğu yerdən başqa bir kinoya gedər, cəhənnəm atəşinə yanacağını bilsin!’ (A.Nesin. Mahmut ile Nigar,1964, s. 65).

Korrelyativ-sintaktik quruluşlu aydınlaşdırma-subyekt konstruksiyalarında da konstituent bağlayıcı vasitələrin fakultativliyi istisna olunmur. İstər subordinativ-sintaktik, istərsə də korrelyativ-sintaktik quruluşlu aydınlaşdırma-subyekt xüsusi-mürəkkəb PV deyiləndə ənənəvi dilçilikdəki mübtədə və xəbər cümləli TMC kimi öyrənilən sintaktik konstruksiyalar nəzərdə tutulur.

2.1.1.1. Subordinativ-subyekt mənalı MC

Əsas komponentdəki subyektin ifadəsinə görə subordinativ-subyekt xüsusi-mürəkkəb PV və ya subordinativ-subyekt mənalı MC iki yerə bölünür. Birincilərdə müxtəlif qəlib-əvəzliliklər və digər “nominallaşmış” bağlayıcı vasitələrlə ifadə olunan subyekt əsas komponentin mübtədəsi yerində işlənir və asılı hissə də məhz onları tamamlayır, yaxud da əvəz edir. İkincilərdə isə müxtəlif “predikatlaşmış” bağlayıcı vasitələr (işarə, qeyri-müəyyən əvəzlilikləri, köməkçi leksik vahidlər və s.) cümlənin

əsas komponentinin xəbəri yerində işlənir, asılı hissə də həmin “yarımçıq” subyekt-xəbəri aydınlaşdırır. Bu tip MC əsas komponentin əvəzliliklərlə və digər “predikatlaşmış” köməkçi leksik vasitələrlə ifadə olunmuş xəbəri “bağlayıcı-operator” (Турниязов 1987) funksiyasında işlənir. Bunlar tərəfləri əlaqələndirən başlıca vasitə kimi özünü göstərir. Buna görə də birincilərdən fərqli olaraq, həmin MC göstərilən konstituent bağlayıcı vasitələr fakultativ olmur.

A) Əsas komponent daha çox öncə, asılı hissə isə sonra gəlir. Bu tip MC tərəflərinin əlaqələnməsində “ki” bağlayıcısı özünü göstərir. Bəzən də asılı hissənin xəbəri şərt quruluşunun -sa² morfoloji-sintaktik əlaməti ilə işlənir, ona -mı⁴ şəkilçiləşmiş ədatı da qoşulur və burada qrammatik-sintaktik vasitələrin fakultativliyi də istisna olunmur. Asılı hissə əsas komponentin işarə və başqa nominallaşmış əvəzlilik və digər köməkçi qəlib-leksik vahidlərlə ifadə edilən, yaxud da fakultativ olan subyekt-mübtədasına, yəni qrammatik mübtəda-xəbər üzvlənməsinin birinci tərəfinə aid olur. Əsas komponentdə “siqnalçı” əvəzliliklərin və digər qəlib leksik vahidlərin işlənib-ışlənilməməsinə, çox hallarda isə fakultativliyinə görə haqqında danışılan MC iki qrupa ayırmaq olar.

1. Əsas hissədəki mübtəda-xəbər üzvlənməsində birincinin yerliyi kimi o, ol, bu, elələri, belələri* (Azərb.), şu (türk) ol, şu (türkmən) kimi işarə və eləsi, beləsi, orası, burası, bəzi, bəziləri (Azərb.), dahası (türk) kimi nominallaşmış əvəzliliklər, eləcə də digər köməkçi “bir neçəsi, bir neçələri, bir şey, bir məsələ, bir hal, bu cəhət, o cəhət, bir cəhət” kimi qəlib-leksik vahidlər işlənir; məs.: Azərb. **Bu** da təsadüfi deyil **ki**, yazıçılarımız keçmişimizin Xətəinin adı və fəaliyyəti ilə bağlı olan parlaq və mürəkkəb mərhələsinə xüsusi maraq göstərirlər (“Ədəbiyyat və incəsənət” qəzeti, 20 may, 1983-cü il, s. 6); **Bu** yalan imiş **ki**, girməz oğru cənnət bağinə (Kisvəri. Əsərləri, 1984, s. 36); **O** da sonradan məlum oldu **ki**, danışqlarının çoxu yalan imiş (Danışqdan); **Elələri** də vardır **ki**, heç danışdırmasan yaxşıdır (Danışqdan); **Burası** yaxşıdır **ki**, Əkrəm Əylisi şəri həyat faktı kimi inandırıcı və qabarıq göstərir, ona qarşı barışmaz mövqe tutur (“Ədəbiyyat və incəsənət” qəzeti, 20 may 1983-cü il, s. 6); Klassiklərimizin **eləsi** yoxdur **ki**, külliyyatı və ya seçilmiş əsərləri bu 50 ildə öz əlifbamızda çap edilməmiş olsun (“Kommunist” qəzeti, 13 iyun

*Azərbaycan türkcəsində və digər türk ədəbi dillərində fonomorfoloji quruluşuna və səs tərkibinə görə təxminən eyni olan formal-paradigmatik vasitələr və onların işlənildiyi nümunələr tədqiq edilən dillər üzrə çox zaman sadalanmışdır.

1992-ci il, s.2); **O cəhət** maraqlıydı **ki**, kinoya heç kim gəlməmişdi (Danışığıdan).

Azərbaycan türkcəsində göstərilən subordinativ-subyekt mənalı MC elə quruluşları vardır ki, bütövlükdə frazadanböyük vahidin sonluğu kimi özünü göstərir. Jəni frazadanböyük vahidin əvvəlki cümləsindəki rema üzv kənara çıxır və həmin məndəki ikinci cümlə-komponentin birinci tərəfinin predikativ mərkəzinin rema əsas hissəsi kimi işlənir; məs.; Görünür, bu da çıxmır, aşkar **hiss olunur. Hiss olunur ki**, artıslıyı bacarmırsan (M.Cəlal. Seçilmiş əsərləri, 4 c., 1969, s. 286).

Göstərilən dil-nitq hadisəsi də parselyat-qoşulmalı mətn-konstruksiyalar kimi izah olunur. Çünki burada hər hansı bir söyləmin buraxılmış üzvü kənara çıxaraq bir frazadanböyük vahid əmələ gətirir. İstər mono-, istərsə də polipredikativ vahidlərin məzmununa görə tamamlanmayan rema üzvü informasiyavericilikdə yerləşdiyi sirtaktik əhatədən ayrılaraq MC mətnin sonluq-komponenti kimi formalaşdırır.

Qaqauz və türkmən türkcələrində subordinativ-subyekt mənalı MC göstərilən quruluşunda əsas komponent daha çox postpozisiyada işlənir. Dilçilik ədəbiyyatında həmin uzus-sintaktik keyfiyyət qaqauz türkcəsinin qrammatik quruluşunda ekstralinqvistik faktor kimi qiymətləndirilir. Belə bir vəziyyətin Hind-Avropa dilləri ilə bir ərazidə yerləşən qaqauz türkcəsinin sintaktik quruluşuna sözügedən dillərin göstərdiyi dilxarici təsirlərdən əmələ gəldiyi söylənilir (Дмитриев 1962: 251).

Azərbaycan türkcəsində sözügedən uzus-keyfiyyətin yeni bir sintaktik quruluşda reallaşması (Cəfərzadə 1976) qədim türk dili sintaktik qurumunun günümüzə qədər qorunması deməkdir. Belə ki, güclü informasiyavericiliyə malik olduğundan özünəməxsus analitizmi ilə fərqlənən türk dillərinin qədim və ilkin mərhələlərində MC tema əsas hissəsi prepozisiyada və interpozisiyada çox geniş işlənir. Bu da sözügedən konstruksiyaları göstərilən qurumlu subordinativ-subyekt mənalı MC sintaktik arxetipləri kimi qiymətləndirməyə əsas verir. Sintaktik quruluşu etibarilə həmin konstruksiyaların özəlliyi ondan ibarətdir ki, onlarda digər bağlayıcı vasitələrə təsadüf edilmir; məs.: qaq. Yankuyu yoktu nee aaramaa, **bu** belliydi. ‘Yanku nə üçün axtarılmırdı, bu bəlliydi’ (N.Babaoğlu. Bucak ecelleri, 1979, s.115); türkmən. Həzir ajal kimiñ ýakasından öñürti tuñjak, **ol** mälim däl... ‘İndi əcəl kimin yaxasından daha əvvəl yapışacaq, bu məlum deyil’ (H.Derýaew. Ykbal; Nartyev, 1988, s. 86); **Men üstün çyksam, baýrama mynasyp bolžakmy ýa-da ýok, ine, şu anyk däl.** ‘Mən qalib gəlsəm, bayrama

münasib olacağımmı və ya yox, məhz bu, məlum deyil' (O.Akmäm-medov. Jezalandyrylmaýan jenaýatçylar: Jenə orada, s. 88); Azərb. Bayram adında bir oğlan vardı, **o da** yerimi demədi (Danışqdan).

Azərbaycan türkcəsində bu tip sintaktik konstruksiyaların üslubi-sintaktik normaları* çoxdan formalaşmışdır. Bunlar qrammatik-sintaktik norma kimi formalaşmış olan subordinativ-subyekt mənalı MC komponentlərinin yerləşməsinə, yəni informasiyavericilikdə tema komponentin rema-komponent kimi işlənməsi ilə fərqlənir. Burada asılı hissə əvvəl gəlir və əsas komponentdəki “bu, o, onlar” qəlib-əvəzlərlərinə aid olur; məs.: C.Məmmədquluzadə burada din məktəblərini pisləməklə, həm də təlim-tərbiyənin kiçik yaşlardan düzgün getməməsini irəli sürür **ki, bu** da da çox böyük əhəmiyyətə malikdir; Etajerka və mərtəbələrarası artırmalar 45 əvəzinə 60 dərəcəli bucaq altında quraşdırılmışdır **ki, bu** da adamların çıxıb-düşməsi üçün təhlükəlidir; 1963-64-cü illərdə respublikamızın kolxozları qoyunçuluqdan 23 milyon gəlir götürmüşdür **ki, bu** da heyvandarlıqdan əldə edilən gəlirin 34 faizini təşkil edir (M. Adilov. Qəzet dili, s. 5-6); Otağın önündə kirişi gərdi, keyigi sinirlədi. Baxdı gördu bu otaq (məgər Bajbecan qızı) Banıçığək otağıymış **ki**, Beyrəyin beşik kərtmə nişanlısı, adaxlısıydı (KĐQ, 1962, s.46); Bağdaddan gətirilən vəsiqələrin içərisində çox qiymətli və tarixi vəsiqələr də vardır **ki, onlar** birinci Məmun xəlifənin yazılarıdır (M.S.Ordubadı. Qılinc və qələm).

Dilçilikdə sözügedən örnəklər nisbi və ya qoşulma budaq cümləli TMC kimi izah olunmuşdur (Гаджиева 1963: 19-220; Adilov 1973: 5-6; Abdullayev 1974: 345-349). Əslində isə bu tip cümlələr, özünün ənənəvi adı ilə adlandırılarsa, mübtəda budaq cümləli TMC (Musayev1984). Ümumiyyətlə, türk dillərinin mürəkkəb cümlə sintaksisindən danışılarda nisbi budaq cümlələr adı altında nəyin nəzərdə tutulduğu başa düşülmür. Bu, yəqin ki türk dillərini flektiv dillərin qrammatikasına əsaslanaraq öyrənməkdən irəli gəlmişdir. Bundan başqa, ilkin türk-oğuz mərhələsindən işlək olan həmin konstruksiyalarda əsas komponentdəki qəlib-əvəzlərlər fakultativ də olur.

*Üslubi-sintaktik normalara aid edilən konstruksiyalarda rema-komponent özünün bir qədər fərqli sintaktik quruluşuna görə seçilir. Yəni buradakı MC modelində bütövlükdə bir dəyişiklik olmasa da, onun asılı və ya əsas rema-komponenti müəyyən konstituentlərinə görə fərqlənir. Üslubi-sintaktik normalar dil sistemində ədəbi dilin müxtəlif üslublarının inkişafı nəticəsində formalaşır və informasiyavericilikdə nitq faktından dil amilinə çevrilir.

Burada sintaktik-normativ quruluşla üslubi-sintaktik normalar arasındakı fərqlər konstruktiv xarakter daşıyır. Daha doğrusu, birincilərdə əsas komponentin mübtədasi müxtəlif nominallaşmış leksemlərlə, ikincilərdə isə əsasən “o, bu, onlar” əvəzlilikləri ilə ifadə olunur. Birinci halda “ki” bağlayıcısı əsas komponentdə, ikinci vəziyyətdə isə əsaslı hissədə işlənir.

Subordinativ-subyekt mənalı MC hər iki normativ quruluşu türk-oğuz layında ilkin mərhələdən işlək olmuşdur. Çağdaş türk dillərinin differensiasılaşması ilə əlaqədar olaraq onlardan birincisi qrammatik-sintaktik norma kimi reallaşmışdır. İkincisi isə ədəbi dilin inkişafı ilə bağlı olduğundan üslubi-sintaktik norma kimi özünü göstərir. Bu da onun öyrənilən türk ədəbi dillərində ekstralingvistik faktor olaraq qohum olmayan dillərin təsiri ilə yarandığı fikrini təkzib edir.

2. Əsas komponentdə mübtədə buraxılır. O, kontekstual “yarımçıq” cümlələrdən ibarət olur. Asılı hissə daha çox onun ismi xəbərlə ifadə olunan predaktiv mərkəzlərindəki subyekt-mübtədə qütübünü əvəz edir. Burada əsas komponentin subyekt-mübtədasi çox hallarda fakultativ, bəzən də sıfır-fakultativ vəziyyətlərində olur. Əsas komponentin predaktiv mərkəzi ismi və ya digər mürəkkəb feli xəbərlərlə ifadə olunanda mübtədə-subjekt burada təssəvür edilir. (Predikativ mərkəz kimi dərs vəsaitində asılı və əsas hissələrin xəbərləri nəzərdə tutulur.) Onun predikativ mərkəzi frazeoloji birləşmələrdən, ən çox da interpozisiyada işlənən adlardan və digər köməkçi leksik elementlərdən ibarət olan mürəkkəb xəbərlərdən təşkil olunanda isə vəziyyət tamamilə dəyişir. Daha doğrusu, bu cür əsas komponentli sintaktik konstruksiyalar göstərilən subordinativ-subyekt mənalı MC üslubi-sintaktik variantları kimi qiymətləndirilə bilər və onların subyekt-mübtədasi da özünü yalnız asılı komponentlərdə büruzə verir.

Xüsusi-mürəkkəb PV ayrı-ayrı struktur-semantik tiplərinin bəzi quruluşları dil-nitq sistemində üslubi-sintaktik variantlar kimi özünü göstərir. Üslubi-sintaktik variantlar kimi işlənən xüsusi-mürəkkəb PV yazılı və şifahi nitq prosesində informasiyavericiliyin xarakterindən asılı olaraq komponentlərin yerləşməsinə və bağlayıcı vasitələrin işlənməsinə görə uyğun normativ-sintaktik konstruksiyalardan fərqlənir. Üslubi-sintaktik normalardan isə həmin konstruksiyalar daha çox nitq aktı və kontekstlə bağlılığına görə seçilir. Subordinativ-subyekt mənalı MC sözügedən quruluşunun işlənilməsi də türk dillərinin qədim sintaktik layı ilə əlaqədardır. Bununla belə, o, ünsiyyətin arxitektikasındakı sonradan orta-

ya çıxan digər səciyyəvi cəhətlərlə də bağlıdır. Dil sistemində isə onlar informasiyavericiliyi reallaşdıran başlıca aktlarda-cümlə və frazadan-böyük vahidlərdə verilən məlumatı aktuallaşdırmağa xidmət edən kontekstual vasitələrdən biri kimi özünü büruzə verir.

İnformasiyavericiliyin xarakterindən asılı olaraq müxtəlif ifadə formalarında özünü göstərən üslubi-sintaktik variantlar dilin ən qədim layından başlayaraq müvafiq dil-uzus-norma dəyişmələrində normativ-sintaktik konstruksiyalarla paralel olaraq işlənmişdir. Türk dillərinin MC sistemində üslubi-sintaktik normalar kimi özünü büruzə verən konstruksiyalar isə ədəbi dilin, eləcə də klassik yazı üslubunun təsiri ilə intensivləşir. Bunlar normativ-sintaktik vahidlərlə birlikdə öyrənilməli olsa da, müəyyən konstituentləri ilə seçilən xüsusi-mürəkkəb quruluş-keyfiyyətdir və iki formada işlənir:

1. İndiyə qədər qoşulma budaq cümləli TMC kimi izah edilən və buna oxşar konstruksiyalar;

2. Asılı hissəsi predikativ təyin olan korrelyativ xüsusi-mürəkkəb PV.

Normativ-sintaktik konstruksiyalar kimi özünü göstərən birincilərin komponentləri ki//kim bağlayıcısı ilə əlaqələnir, -mı⁴, -sa² elementləri də həmin xüsusi-mürəkkəb PV əsas hissələrinin predikativ mərkəzinə qoşulur. Bununla bərabər, həmin bağlayıcı vasitə və elementlərin fakultativliyi burada istisna olunmur; məs.: Azərb. **Yadınızdadırsa**, “Azərbaycan gəncləri”nin 17 fevral 1983-cü il tarixli nömrəsində “Silah dostlarını axtarıram” sərlövhəli yazı və şəkil dərc olunmuşdu (“Azərbaycan gəncləri” qəzeti, 31 may 1983-cü il, s. 4); **Yadıındadırımı**, anan səni bizə gətirmişdi. (Danışqdan); Fərrux Yassarın adından yazılan bu məktubda bildirilirdi **ki**, qoca Şirvanşah ölüm yatağındadır... (F.Kərimzadə. Xudafərin körpüsü); Məlum olunur **ki**, ol münafiq, Almış ələ nöqsi-əhd-sabiq (Məsihi. Vərqa və Gülşa, 1977, s.165); Xoşdur **ki**, bulam visalə firsət (M. Füzuli. Seçilmiş əsərləri, 1988, s.105); Yadın olsun **kim**, məni-biçarəni yad etmədin (Kişvəri. Əsərləri, 1984, s. 49); Ol səbəbdəndir **ki**, mən بیمارü rəncur olmuşam (N. Nəsimi. Əsərləri, 1985, s. 91); On altı ildir **kim**, ölüsü-dirisi xəbərin kimsə bilməz (KDQ, 1962, s. 58); türk. Belliydi **ki**, onlar da işə hazırlanıyordı. ‘Məlumdu ki, onlar da işə hazırlanırdı’ (O. Kemal. Berekətli topraklar üzerinde,1967, s. 61); İyi **ki**, hər şeyi düşünüb senin kaybolduğunu polise haber verdim. Yaxşı ki, hər şeyi fikirləşib sənin itdiyini polisə xəbər verdim’ (M. Hikmet. Yeşil Elmalar, 1965, s.115); türkmən. Beyle maglumdyr **ki**, hiç bir gamgusarym galmaz-a.

‘Belə məlumdur ki, heç bir qəm-qüssəm qalmaz’ (Magtymguly. Saýlanan eserler, 1,1983, s. 26); **Maglum, ki ne nöwg jogap etgeý men** ‘Məlum ki, nə cür cavab vermişəm’ (Baýram han. Saýlanan eserler, 1970, s.111).

Qaqaz tükcəsində göstərilən tip xüsusi-mürəkkəb PV asılı tərəf əsas komponentə ən çox “ani” bağlayıcısı ilə bağlanır. Slavyan dillərində olduğu kimi, burada da bağlayıcı asılı hissənin tərkibində işlənir; məs.: Belliydi, **ani** artık yanıldılar, geri yolu görəmezdi ‘Bəlliydi ki, artıq yanılmışdılar, geriye yolun olduğunu görə bilməzdilər’ (H. Бабаоглы. Буджжак ежеллери, 1979, с. 80); Saat altıda çıktım dinnenmek odasından, başladım bakınmaa da taa o zaman qeldi aklıma, **ani** ben dünden ekmek imedim. ‘Saat altıda istirahət otağından çıxdım, ora-bura baxdım və o zaman ağılıma gəldi ki, mən dünəndən bəri yemək yeməmişəm’ (Yenə orada, s.197).

“Ki” bağlayıcılı xüsusi-mürəkkəb PV daha çox türkmən klassiklərinin dilində işlənir və çağdaş sintaktik sistemdə arxaikləşmişdir (Coerob 1991: 47). Əsas komponentin buraxılmış mübtədasını əvəz edən digər subordinativ-subyekt konstruksiyaları isə quruluşca Azərbaycan, türk, qaqaz dillərindəki uyğun normativ-sintaktik vahidlərdən fərqlənir. Bu tip MC əsas hissə asılı komponentdən sonra gəlir və tərəflər diyip//diyilip bağlayıcı sözü (Hanser 1975) ilə əlaqələnir, bəzi hallarda isə -mı⁴ şəkilçiləşmiş ədatı asılı hissənin predikativ mərkəzinə qoşulur. Burada həmin bağlayıcı vasitələrin və elementlərin fakultativliyi də istisna olunmur; məs.: Yagşydan at galar **diyilip**, yöne yerden aydylmaýar. ‘Yaxşının adı qalar deyə, boş yerə söylənmiş’ (“Edebiyat ve sungat” gazetisi; Nartyýew, 1988, s. 89); Studentler gulak **asýamy-asmaýamy** perwayna hem däl. ‘Tələbələr qulaq asırmı-asmırmı vecinə belə deyil’ (G.Gurbansähedow. Toyly Mergen; Yenə orada, s. 88); Seni bolsa kysmat **nirä** cekýä, maña mälim däl. ‘Səni qismətin hara çəkir, mənə məlum deyil’ (H. Derýaew. Ykbal; Yenə orada, s. 86).

Teyin-tiyin, *tip* (qədim türk), *deyə diyən*, *diye* (Azərbaycan, türk), *deyni* (qaqaz), *diyip* ~ *diyilip* ~ *özdüp* (türkmən) formal-paradiqmatik vasitələri əslində eyni bir bağlayıcı sözün müxtəlif fonemopoloji variantlarıdır (Konoнов 1980:228; Mirzəzadə 1990: 364-365; Quliyev 1990: 67-68). Sözügedən bağlayıcı sözlə işlənən MC türk dillərində arxetip sintaktik konstruksiyalar hesab edilir. Çünki komponentləri göstərilən bağlayıcı vasitə ilə əlaqələnən xüsusi-mürəkkəb PV qədim türk dilində ən işlək normativ-sintaktik konstruksiyalardandır.

Əsas komponentdə mübtədası buraxılan xüsusi-mürəkkəb PV elə quruluşları vardır ki, onlar üslubi-sintaktik variantlar kimi öyrənilir. Belə ki, bu cür sintaktik konstruksiyalar təksubyektliliyi ilə seçilir; həmin xüsusi-mürəkkəb PV hətta “yarımçıq “ mübtədası əsas hissədə təsəvvür olunur və yalnız asılı hissədə müəyyənləşir. Üslubi sintaktik-variantlardan biri olaraq müəyyənləşən subordinativ-subyekt sintaktik konstruksiyalarının əsas komponentlərində predikativ mərkəzlər ya zaman bildirən adlarla, ya da feli frazeoloji birləşmələrlə ifadə edilir.

a) Əsas komponenti zaman bildirən adlarla işlənən subordinativ-subyekt mənalı MC Azərbaycan dilində rast gəlinir. Asılı komponent əsas hissəyə ki//kim bağlayıcısı ilə bağlanır; məs.: Bir xeyli müddətdir **ki**, “Ana” radiojurnalındakı çıxışlarımla bağlı saysız-hesabsız məktublara alıram (“Azərbaycan gəncləri” qəzeti, 25 iyun 1983-ci il, s. 3); Üç həftə oldur **ki**, həyətin qarovulunu ümüd etdiyimiz Pəsər birdən-birə vərdişini pozmuşdu (“Ulduz” jurnalı, 1990, №12, s.25) ; Müddəti boldu **kim**, ol dildarını görməz gözüüm (Kişvəri. Əsərləri,1984, s. 57) ; On altı ildir **kim**, ölüsü-dirisi xəbərin kimsə bilməz (KDQ, 1962, s. 58).

Əsas komponent asılı hissənin içərisində –interpozisiyada daha çox işlənir. Burada aktual üzvlənməyə görə, əsas məlumat asılı hissədə verilir, əsas komponent isə onu bir növ təsdiqləyir. Bu tip MC əsas komponent yalnız qrammatik üzvlənməyə görə müstəqil hesab olunmalıdır. Əslində əsas komponentin atılması mövcud sintaktik vahidin quruluşuna heç bir xələl gətirmir və bunlar baş cümləlikdən transformasiyaya uğramış zaman zərfləri kimi də səciyyələndirilə bilər. Əsas komponentin zaman bildirən adlarla ifadə olunan subordinativ-subyekt mənalı MC tərəfləri arasında ki//kim bağlayıcısı özünü göstərir, bəzən də onun yeri fakultativ olur; məs.: Gamal Əliyev **iyirmi ildən çoxdur ki**, milis orqanlarında çalışır (“Kommunist” qəzeti, 30 iyun 1983-cü il, s. 4); Mən **üç ildir** növbəyə yazılmışam (Anar. Beşmərtəbəli evin altıncı mərtəbəsi, 1962, s. 8); Yaşı əllini haqlamış Qasım bəy **bir ildən artıq idi ki**, bütün ölkəni ələk-vələk etmiş, Ərdəbildə “qeybət” çıxan Heydər oğlu İsmayılı tapa bilməmişdi (F. Kərimzadə. Xudafərin körpüsü. 1982, s. 228).

Azərbaycan dilində göstərilən subordinativ-subyekt xüsusi-mürəkkəb PV elə quruluşlarına da təsədüf edilir ki, onlarda əsas komponent parselyasiyaya uğrayır. Yarımçıq cümlə quruluşunda özünü bürüzə verən həmin qoşulma-parselyat konstruksiyalar qoşulduğu bazis-cümlə ilə birlikdə artıq söyləmə//cümlə deyil, frazadanböyük vahid//mətn təşkil edir;

məs.; Murad nə gəzir ölüb gedib. **Çoxdandı**; Nənəm yazıq yaman gündədir. **Üç ildi** (Danışıqdan.)

Dilçilik ədəbiyyatında indiyə qədər hər cür qoşulma-parselyat konstruksiyaların qoşulduğu bazis-cümlələrlə əlaqəsi daha çox cümlə sintaksisi səviyyəsində izah edilmişdir (Sadıqov 1980; Алиев 1985; Kazımov 1989). Burada isə əsas və ya asılı komponentlərdən kənara çıxan hissələrin əvvəlkilərlə sintaktik əlaqəsi təkcə MC tərəfləri arasındakı bağlayıcılıq kimi yox, həm də frazadanböyük vahid//mətn formalaşmasının təzahürlərindən biri kimi özünü göstərir*.

Beləliklə, mürəkkəb cümlə səviyyəsində ösünü bürüzə verən “qoşulma cümlələr” (Cəfərzadə 1976; 1977) həm yarımçıq, həm də bütöv sintaktik quruluşlarda olur. Həmin sintaktik konstruksiyalar bütövlükdə MC və frazadanböyük vahidlərin üslubi-sintaktik normaları olub, dil sisteminə daxildir. Parselyativ-qoşulma konstruksiyalar isə bilavasitə nitq fəaliyyətində meydana çıxır. Onlar qoşulduğu bazis-cümlələrlə birlikdə üslubi-sintaktik variantlar olub, daha çox “yarımçıq” sintaktik quruluşlarda özünü göstərir.

b) Əsas komponentin predikativ mərkəzi “elə gəlir, elə (belə) çıxır, belə görünür” və s. feli frazeoloji birləşmələrlə ifadə edilir. Asılı tərəf əsas hissənin mübtədası yerində işlənir və ona “ki” bağlayıcısı ilə bağlanılır; məs.: Azərb. Onların danışığında **elə (belə) çıxırdı ki**, “qara kağız” ı gələnlərin çoxusu sonradan sağ-salamat qayıdıb gəlir (“Azərbaycan qadını” jurnalı, 1983, №5, s.15); **Mənə elə gəlir ki**, sənin müəllim dostların içərisində ən sədaqətli və səni ən çox istəyən Nazir müəllimdir (A. Babayev. Bir parça həyat, 1971, s. 67); **Böylə görünür ki**, aşinasən (M. Füzüli. Seçilmiş əsərləri, 1988, s.188); türk. Cülbahara **öylə gəliyordu ki**, canını ver Memo dese, Memo sevincdən aklını yitirecekti. ‘Gülbahara elə gəlirdi ki, Memoya canını ver dese, sevincdən ağlımı itirəcəkdı’(O. Kemal. Ağrıdağı Efsanesi, 1978, s.7).

Göstərilən feli frazeoloji birləşmələrin əsas komponentlərindən “**görünür, ola bilsin**” ifadələri müstəqil sintaktik mövqedə işlənərək, Azərbaycan dilində müəyyən modallıq münasibətləri bildirən ara sözlər kimi də özünü göstərir (Seyidov 1958: 55). Bağlayıcının fakultativliyi də burada istisna olunmur; məs.: **Görünür**, zəngəzurlu Qaçaq Həcəri həddən ziyadə şişirdirlər, əlahəzrət (S. Rəhimov. Qafqaz qartalı, 1971, s. 41);

* Dil-nitq dəyişmələri prosesində işlənən bu tipli digər xüsusi-mürəkkəb PV də yeri gəldikcə göstəriləcəkdir.

Onlar da, **görünür ki**, mənim tələbələrım kimi dərs qurtaranda sevindiklərindən quş kimi uçurlar (A. Babayev. Bir parça həyat. 1972, s. 5); Ancaq, **ola bilsin ki**, sənın buralı olmağının da təsiri var (İ. Əfəndiyev. Seçilmiş əsərləri, 1959, s. 178)

Dilçilik ədəbiyyatında qeyd olunur ki, “elə gəlmək” birləşməsi Azərbaycan dilində frazeoloji vahid deyildir. Rus dilindəki “мне кажется” (və ya başqa misallarda “ему казалось”) konstruksiyasının kalkasıdır” (Bayramov 1978: 19). Qaqauzcada göstərilən subordinativ-subyekt konstruksiyalarının rus dilindəki adekvat quruluşa daha uyğun şəkildə işlənməsi də bu baxımdan müəllifin fikrini sanki təsdiqləyir. Həmin dildə bu tip MC komponentləri əsasən “ani” və “sansın” bağlayıcıları ilə əlaqələnilir; məs.: Şansora gələrdi, ani (sansın) kemençə öter heptan kusursuz. ‘Ona elə gəlirdi ki, sanki kamança qüsursuz çalır’(D.Kara Çoban. Tamannık,1977, s.125).

Göründiyi kimi, əsas komponentdə konkretləşdirici “elə, belə” zərf-əvəzlilikləri işlənməmişdir. Bu da qaqauz türkcəsinin sintaktik qurumuna dilxarici təsirlərin nəticəsi kimi izah oluna bilər. Burada sanki sözlər də rus dilində olduğu kimi sıralanmışdır. Müqayisə edin: Kostiya gələrdi “Косте казалось”; Sidora gələrdi” Сидору казалось” örnəklərində də olduğu kimi.

Bununla belə, Azərbaycan türkcəsində, eləcə də digər türk ədəbi dillərində xüsusi-mürəkkəb PV normativ-sintaktik quruluşları kimi bütün üslubi-sintaktik variantları da onların öz daxili resursları hesabına formalaşır. Ekstralinqvistik təsirlər burada yalnız ayrı-ayrı cümlə quruluşlarının işlənilmə tezliyində özünü göstərir. Məhz belə bir intensivlik biri digəri ilə təmasda olan, lakin qohum olmayan dillərin sintaktik quruluşundakı bir sıra universaliaların ekstralinqvistik dil faktorları kimi izah edilməsinə səbəb olmuşdur. Rus dilində ayrı-ayrı frazeoloji birləşmələr türk dillərinə kalka olunub, bəzi subordinativ-subyekt mənalı MC əsas komponentlərinin predikativ mərkəzlərinin ifadəçisi kimi formalaşsa belə, bu onları frazeologizimlikdən çıxartmır. Buna görə də türk dillərinin mürəkkəb cümlə sintaksisində əsas komponentlərinin prediktiv mərkəzləri frazeoloji birləşmələrlə ifadə olunan konstruksiyalar subordinativ-subyekt mənalı MC üslubi-sintaktik variantları kimi öyrənilməlidir. Frazeoloji birləşməli MC üslubi-sintaktik variantlar səviyəsində izah edilməsinin əsas bir səbəbi də tema-komponent kimi özünü göstərən frazeologizimlərin PV daha sərbəst işlənməsidir.

B) Əsas komponent öncə, asılı hissə isə sonra işlənir. Bu tip xüsusi-mürəkkəb PV tərəflərinin əlaqələnməsində “ki” bağlayıcısı özünü göstərir. Burada da həmin qrammatik-sintaktik əlamətin fakultativliyi istisna olunmur. Asılı hissə əsas komponentin işarə, qeyri-müəyyən əvəzlilikləri və həmin əvəzliliklərlə bərabər müxtəlif leksik-qrammatik elementlərlə ifadə olunan **subyekt xəbərini** tamamlayır. Mübtəda-xəbər üzvlənməsinin ikinci tərəfinə aid olur. Bu tip subordinativ-subyekt xüsusi-mürəkkəb PV əsas komponentindəki xəbərin quruluşuna görə iki yerə ayrılır. Subordinativ-subyekt xüsusi-mürəkkəb PV həmin quruluşunda əsas komponentin xəbəri sadə olduqda əvəzliliklərlə və digər əvəzlik-zərf xarakterli sözlərlə ifadə olunur. Mürəkkəb olduqda birinci tərəfi əvəzlik, ikinci komponent isə müxtəlif köməkçi leksik-qrammatik elementlərdən ibarət olur.

1) Əsas komponentin xəbəri işarə, bəzi hallarda isə qeyri-müəyyən əvəzliliklərdən və digər əvəzlik-zərf xarakterli sözlərdən ibarət olur; məs.: O da **budur ki**, Qədirin tapançasını tapıb ailəsinə vermək lazımdır (Ə.Yusifoglu. Düşmənimin düşməni, 1978, s. 99); Söz **odur ki**, haqqa vara (Atalar sözü); Qərribə **burasındadır ki**, bu məlumatların çoxunu mənə hamıdan əvvəl Alxanov özü çatdırıb (F. Ağayev. İldırım ömrü, 1971, s. 40); Amma səhvi **buradadır ki**, haman vücudi-küllə iradə və ixtiyar qərar verir (M. F. Axundov. Əsərləri, II, 1961, s. 204-205); Qorxum **bu ki**, karü bari-Bərqa, Eyləyə bizi cahənə rüsva (Məsihi. Vərqa və Gülşa, 1977, s. 60); İmdi fikrim **budurur kim**, can sana qurban qılay (Kişvəri. Əsərləri, 1984, s. 114); Bütperəst **andaq ki**, bütün gərgəc iman tapşurur (Yenə orada, s. 22); Aşiq **oldur kim**, qılar canan fəda canına (M. Fizuli. Seçilmiş əsərləri, 1988, s. 174); -Xanım, bu göz Bayandır xandan buyruq **boylədir kim**, oğlu-qızı olmayanı tanrı taala qarğayıbdır, biz dəxi qarğarız... (KDQ, 1962. s.17) ; türk. Senden ricam **sudur ki**, bana ötekilerin, başkalarının nasıl insan eti yediklerini anlatsın. ‘Səndən xahişim budur ki, mənə digərlərinin, başqalarının necə insan əti yediklərini nağıl etsin’(N. Hikmet. Yeşil elmalar,1965, s.192); qaç. Eski gagauz adeti öle; isle dostunu leezim buyuredesin evine bir ikrama. ‘Köhnə qaqaüz adəti belədir ki, gərək dostunu evinə qonaq dəvət edəsən’ (N. Babaoğlu. Bucak ecelleri, 1979, s.148); türkmən. -Niçigi şol, patyşa yedi yaşardan yetmiş yaşara çenli, wezir-wekili bilen bar şaynyı tutup, awa-şikara gitdi, galada erkek göbekliden jandar yok, oğlum. ‘Səbəbi budur ki, padışah yeddi yaşdan yetmiş yaşa qədər vəzir-vəkili ilə bütün hazırlığını görüb ova-şikara getdi, qalada heç bir kişi yoxdur, oğlum’

(Görogly,1958, s. 294); Mert oldur ki, bolsa könlü rehimli, Göwresi giñ gerek, özi pähimli ‘Mərd odur ki, olsa könlü rəhmli, Gövdəsi gen gərək, özü ağıllı’(Magtymguly. Saýlanan eserler, 1, 1983, s. 118); Derwüş oldur könli (bolgaý) dolu gam, özünü sagınsa, halk içre adem ‘Dərviş oldur könlü (olsa) dolu qəm, özünü saxlasa, (olar) xalq içrə adam’ (Döwletmämmet Azady. Wagzy-azat, 1962 s. 144).

Yuxarıdakı örnəklərdən birində işlənən andaqq//antaq işarə əvəzliyi sözügedən funksiyada qədim türk abidələrinin dilində də özünü göstərir. Aşağıda həmin əvəzliklə işlənən xüsusi-mürəkkəb PV dair uyğun örnəklər verilir.

2) Əsas komponentin xəbəri mürəkkəb quruluşda işlənir. Sözügedən xəbərin birinci hissəsi “o, bu, orası, burası, elə, belə” və s. işarə və qeyri-müəyyən əvəzlilikləri ilə ifadə olunur. İkinci tərəf isə “deyil, demək, ibarət idi” və s. köməkçi leksik-sintaktik vahidlər, “idi, imiş” yarımçıq, “olmaq” köməkçi feillərindən ibarət olur. Əsas komponentin bu cür formalaşan “yarımçıq” isim-feli xəbərləri asılı hissədə konkretləşir. Bu tip subordinativ-subyekt mənalı MC daha çox Azərbaycan və qaqauz tükcələrində yayılmışdır; məs.: Üçüncü niyyəti də **bundan ibarət idi ki**, Şeyx Əliyə bir cam şərbətin içində zəhər verilməlidir (F. Kərimzadə. Xudafərin körpüsü. 1982, s. 20); Bu qəribəlik **ondan ibarət idi ki, o artıq gücünü itirmişdi** (Yenə orada); Təəccüblü **burası idi ki**, tarlada heç kim görünmürdü (Danışıqdan); Sənin də muzdun **bu olar ki**, mənim kimi bəy ilə qohum olarsan (Y. Hacıbəyov. Arşın mal alan); Bə qərəzi **bu imiş ki**, biz ona sitayiş edək (M. F. Axundov. Əsərləri, 1, 1958, s. 262).)

Qaqauz türkcəsində göstərilən tip mürəkkəb cümlələrin əsas komponentinin xəbəri sinkretik şəkildə işlənir. Daha doğrusu, əsas komponentin xəbərini əvəzliliklərlə “idi “ yarımçıq feli ifadə edir. Həmin morfemlərin arasına bitişdirici ünsür əlavə olunur və ikincinin ilk saiti düşür. Azərbaycan türkcəsində bütöv bir morfoloji vahid kimi özünü göstərən və ədəbi dildə tədricən normaya çevrilən “eləydi, beləydi” və s. formaları qaqaz türkcəsində mövcud sintaktik konstruksiyaların predikativ mərkəzini formalaşdıran əlamət kimi artıq reallaşmışdır; məs. ; Köprü **öləxeydi, ki** may-may yıkıləxək. ‘Köprü eləydi ki, sanki həməən uçacaqdı’ (Gaydarji, 1981, s. 37).

Asılı hissəsi əsas komponentin mübtədə-xəbər üzvlənməsinin ikinci tərəfinə görə müəyyənləşən subordinativ-subyekt xüsusi-mürəkkəb PV sintaktik arxetipləri qədim türk dilində özünü göstərir. Sözügedən subordinativ-subyekt xüsusi-mürəkkəb PV arxetipləri qədim türk dilində

bağlayıcısız işlənir və burada əsas komponentin xəbəri də xəbərlilik morfoloji əlaməti olmadan özünü bürüzə verir; məs.; Kөрүg sabi **antag**; Tokuz Oğuz budun üze kagan alurtı. ‘Casusun sözü belədir ki, dokuz oğuz millətinin üstündə xaqan oldu’ (M. Ergin. Orhun Abideleri 1980, s. 92.); erəndə ər *ol* qamuı ıneıka ər*k* “(настоящий) муж из мужей тот, кто властен (букв. у кого есть власть) над всеми вещами.” ‘Kişilərin içərisində ər kişi odur ki, hər şeyin üstündə hakimiyyəti vardır’ (ДТС, с.179); kişi jilqı birlə adırtı bu ol / tadıqa jaraşıq jesä aj oğul. “О юноша, разница между людьми и скотом заключается в том, что они едят, что соответствует их природе.” ‘Ау oğul, insanla qoyun arasındakı fərq ondan ibarətdir ki, onların hər birinin yediyi öz təbiətlərinə uyğun olur’ (ДТС, с.240); baırsaq **ol ol** kör kişig eđläsä. “добрый тот, кто оказывает внимание людям.” ‘Хеуірхah odur ki, insanlara diqqət göstərir’ (ДТС, с.165) .

Azərbaycan türkcəsində subordinativ-subyekt mənalı MC göstərilən quruluşunun üslubi-sintaktik variantlarına da rast gəlinir, məs.; **Bir budu ki**, eldən ayıbdı; Heç ayıbı yoxdu, **bir odu ki**, balaca axsıyır (Danışıqdan) . Nitq fəaliyyətində əsas hissə kənara çıxır və burada qoşanla qoşulanın əlaqəsi frazadanböyük vahidlərin komponentləri arasındakı bağlılıq kimi özünü göstərir; məs; Xasiyyəti pis olan bir arvadla ömrünü-gününü çürütmə – sənə məsləhətim **буду** (Danışıqdan) .

2.1.1.2. Korrelyativ-subyekt mənalı MC

Bu tip MC asılı hissəsində bağlayıcı sözlər (relyat), əsas komponentdə isə qarşılıq sözlər (korrelyat) işlənir. Digər korrelyativ konstruksiyalarda olduğu kimi, bu tip mürəkkəb cümlələrin də komponentləri arasında qarşılıqlı tabeliliyə görə asılı hissə əvvəl, əsas komponent isə sonra işlənir. Burada xüsusi-mürəkkəb PV tipi əsas komponentdə işlənən korrelyat-qarşılıq sözün sintaktik funksiyasına görə müəyyənləşir. Korrelyativ-subyekt mənalı MC əsas komponentində işlənən korrelyat-qarşılıq söz cümlənin ya mübtədası, ya da xəbəri yerində olur.

A) Əsas komponentdə mübtədanın qalibi kimi ya şəxs əvəzliyi, ya da digər əvəzlilər işlənir, yaxud da nəzərdə tutulur. Aasılı hissə əsas komponentin hər hansı bir əvəzlilə ifadə olunmuş mübtədasını tamamlayır və onun xəbəri bir çox hallarda -sa, -sə şəkilçiləri ilə işlənir. Bağlayıcı söz kimi isə asılı komponentin mübtədası funksiyasında “kim, kim ki, hər kim, hər kim ki, hər kəs, hər kəs ki, bir kəs, nə ki, hər nə ki, nə, nə də” və s. nisbi əvəzliləri özünü göstərir; məs.: Azərb. ...cümə günü Mələkə

Cəlaliyyənin hüzuruna **kim** nə istəyə girsə, əliboş, naümid qayıtmayacaq (“Azərbaycan” jurnalı, 1983, №3, s. 22); **Kim** getsə, **o**, qayaların basında bu müqəddəs köhlənin ayaqlarının izini görər (F.Kərimzadə. Xudafərin körpüsü, 1982, s. 293); türk. –onu **kim** söylemişse, düpedüz haletmiş... ‘Onu kim söylemişdirsə, düppədüz həll etmişdir’(Aziz Nesin. Gözündə Gözlük, 1960, s. 12); **Kim ki**, diyordu, bu delikleri kapatır, **o** kişi bu sarayı temelinden yıkar. ‘Kim ki, bu deşikləri bağlayacağını söyləyirdisə, elə o bu sarayı yerli-dibli uçurdu’(Y. Kamal. Ağrıdağı Efsanesi, 1978, s. 18); **Her kim ki**, devrik Sultan Hazretlərinin türbesinin bulunduğu yerden başka bir sinemaya gider, cehennem ateşinə yanacağını bile... (A.Nesin. Mahmut ile Nigar, 1964, s. 65); Kişi **neyi** sever ise, dilinde sözi **ol** olur. ‘Adam nəyi istəsə, dilində sözü də o olar’ (Y. Emre. Şiirleri, 1963, s. 63); qaç. **kim** isterse, **o** gəlsin yaşasın Budcəkta... ‘Kim istəyirsə, o gəlsin yaşasın Budcəkta’ (Budcəktan seslər, 1959, s.17) .

Tükmən türkcəsində komponentləri korrelyativ əlaqə ilə bağlanan xüsusi-mürəkkəb PV digər MC quruluşları ilə müqayisədə daha geniş yayılmışdır. Bu həmin dildə bağlayıcı vasitələrin –əvəzlilərin daha zəngin bir sistemə malik olması ilə bağlıdır (Aşnin 1957: 69). Belə ki, korrelyativ-subyekt mənalı MC göstərilən quruluşunun əsas komponentində korrelyat “o” sözündən başqa, *ol, şolam, şol* ‘o’ qarşılıq əvəzliləri də işlənir; məs.; Buları **kim** okasa, körlükden açılır... ‘Bunları kim oxusa, gözü açılar’ (A. Gurbanow. Gülnar, 1981, s.182); **-Kim** erbet aydym aytsa, **şol** utansyn, mən nəmə üçün utanaýyn. ‘Kim pis mahnı oxusa, o utansın, mən nə üçün utanım’ (Yenə orada, s.150); Goý, **kim** gorkýan bolsa, galada galybersin. ‘Kim qorxursa, qoy qalada qalsın’ (Görogly, 1958, s. 374); Her kim any söýse, tirikdir ölməz. ‘Hər kim onu söysə, diridir ölməz’ (Magtımguly. Sayılanan eserler, 2, 1983, s.184); **Kim bozarsa, tańrydan biganady** (Dövlətməmmet Azady. Wagzy-azat, 1962, s.38). Türk dillərinin qərb qoluna daxil olan digər türkcələrin tarixi abidələrində də uyğun sintaktik konstruksiyalara təsadüf edilir; məs.: qədim uyğur. **Şəkər irniñ nabat-i lüsra oxşar, ayakñi kim öjə mənü yaşar** (Oğuznamə; Şerbak, 1959, s.134).

B) Asılı hissə əsas komponentin xəbəri yerində işlənən şəxs, işarə, qayıdış əvəzlilərinə aid olur. Bu tip korrelyativ-subyekt konstruksiyaları Azərbaycan və tükmən türkcələrində yayılmışdır. Həmin sintaktik vahidlərin birinci tərəfində “kim, hər kim, hər kəs, hər nə, neçə, nə qədər” və s. bağlayıcı sözlərdən biri özünü göstərir. Asılı hissənin xəbəri şərt quruluşunun -sa² morfoloji-sintaktik əlaməti ilə; işlənir; məs.; Azərb. **Hər**

kim səhhətinə fikir vermirsə, xəstəliyinin günahkarı onun **özüdür**: **Kimin** imkanı varsa, vəzifə də **onundur**, mövqə də, hörmət də; Keçən il **necə** idisə, indi də **elədir** (Danışiqdan); türkm. **Kim** işləyən bolsa, kim jan edip zəhmət çekyən bolsa, hakyky arzuwam, pāk duygam, yaşayşa bolan çäksiz söygem **şolarda** bolýar, **şolarda...** ‘Kim işləsə, kim cani-dildən zəhmət çəksə, həqiqi arzu da, pak duyğu da, həyata olan sərhədsiz sevgi də onlarda olar, onlarda’(A.Gurbanow. Gülnar, 1982, s.51); **Her kim** haýynlyk etsə, jezasy **şudur**. ‘Hər kim xəyanət etsə, cəzası budur’ (Görögly, 1957, s.28).

Korrelyativ-subyekt mənalı MC üslubi-sintaktik variantları göstərilən normativ quruluşlarından müəyyən təyinedcilərin (konstituentlərin) işlənilməsinə və komponentlərin düzülüşündəki fərqlərə görə seçilir. Yəni burada sintaktik modeldə elə bir fərqli amil nəzərə çarpmır. Təyinedicilərin müxtəlifliyi isə lap qədim türk dilindən başlayaraq özünü gösdərir. Beləliklə, türk dilində xüsusi-mürəkkəb PV normativ-sintaktik quruluşları və üslubu-sintaktik variantları eynitipli modellərə aid olub, paralel işlənilmişdir.

Türk dillərinin oğuz-qıpçaq layında korrelyativ-sübyekt mənalı MC aşağıdakı üslubi-sintaktik variantları özünü göstərir:

1. Əsas komponentin mübtədası yerində qeyri-müəyyən şəxs əvəzliyi işlənir. Bu tip korrelyativ-sübyekt mənalı MC Azərbaycan türkcəsində təsadüf edilir; məs.: Stol üçün **nə** lazım idi, **hamısı** hazırlanmışdı; Dağılmış şəhərlərdən, kəndlərdən qaçqın düşmüş **nə ki** uşaqlar var, **hamısı** bizim övladımızdır (Danışiqdan).

2. Əsas komponentdə mübtədanın qəlibi kimi qayıdış əvəzliyi özünü göstərir. Bu tip cümlələrə Azərbaycan və türkmən türkcələrində təsadüf edilir; məs.: Azərb. ...**bir kəsin** mənimlə düşmənçiliyi varsa, qoy **özü** mənimlə danışsın (Danışından); türkmən. Onsoñ Göwher jan, hergiz ýadyň-da bolsun, **kim** gaçany harlasa, **onuñ özi** har bolar ‘Sonra, Gövhərçan, həmişə ağılında olsun, kim qaçanı xorlasa, onun özü xor olar’ (A.Gurbanow. Gülnar, 1982, s.186).

3. Türkmən türkcəsində korrelyativ-subyekt mənalı MC əsas komponentində mübtədanın qəlibi kimi yiyəlik şəxs əvəzliyi işlənir; məs.: Enesi **nəme** diyse, **şonuñky** bolmalydyr. ‘Nənəsi nə desə, onun dediyi olmalıdır’(Danışiqdan).

Türk dillərində üslubi-sintaktik norma kimi özünü göstərən korrelyativ-subyekt konstruksiyaları, əsasən, predikativ təyinli asılı cümlələrin işləndiyi sintaktik vahidlərdir (Musayev 1988). Predikativ təyinli asılı cümlələr müxtəlif quruluşlu MC, eləcə də koprelyativ-subyekt mənalı

MC formalaşmasında özünü göstərir və həmin sintaktik vahidlərin daxil olduğu konstruksiyalar isə bütövlükdə dil sistemində üslubi-sintaktik normalar kimi izah oluna bilər*.

Predikativ təyinli asılı cümlələrdə təyin olunan isim, yaxud da substantivləşmiş digər sözlər, intonasiya və bağlayıcı-aktualizator vasitəsilə ayrılır. Ancaq həmin isim “budaq cümlə kimi seçilən” (Abdullayev 1974: 240-243), predikativ vahiddən sonra gələn baş cümlə ilə ayrılıqda heç bir sintaktik əlaqəyə girmir; onun əlaqəsi yalnız özündən sonra işlənən predikativ hissə ilə olur. Aktuallaşan isimdən və predikativ hissədən ayrı işlənən əsas komponent isə bütöv bir sintaktik vahiddir.

Predikativ təyinli asılı komponentlər mürəkkəb cümlə sintaksisində, daxil olduğu MC növündən asılı olmayaraq, ayrıca bir cümlə-uzus sistemidir. Mürəkkəb cümlədə onların sintaktik funksiyası əsas komponentdə qəlib-əvəzlik kimi işlənən, yaxud təsəvvür edilən operator-sözə görə müəyyənləşir. Bu tip asılı cümlələr əksər hallarda əsas komponentdən əvvəl işlənir. Azərbaycan dilində predikativ təyinli mübtədə, tamamlıq, zaman və yer budaq cümlələrinə də təsadüf edilir; məs.; Bir adam ki, yaxşılıq qanmayacaq, **o**, bizə lazım deyil; Bir könül ki, sındırıldı, **onu** daha tikmək olmaz (Danışıqdan); O çağ ki, o vaxt heç Təhminə də yer üzündə yox imiş, hələ atasıyla anası təzə-təzə gəzməyə başlayıblarmış (Anar); O evdə ki biz yaşayırdıq, orada, yəni həmin evin birinci mərtəbəsində “çörək dükanı” da var idi (Danışıqdan).

Predikativ təyinli asılı cümlələrin işləndiyi xüsusi-mürəkkəb PV dil sistemində, bir qayda olaraq, korrelyativ-sintaktik modeldə diferensiallaşır, yəni burada aktuallaşan isim bir növ bağlayıcı söz funksiyasını yerinə yetirir; məs.: Azərb. **Bir adam ki**, böyüklərinin sözünə qulaq asmır, **o**, həyatda xeyir-dua tapa bilməz (Danışıqdan); **hidayət şəm'i kim**, derlər, zəmiri-xordedanındur (Kişvəri. Əsərləri, 1984, s.15); **Şol pəri-peykər ki**, yüzindən niqab almış gəlür, Bir mələkdir kim, fələkdən afitab almış gəlür (Yenə orada, s.21); **hər kişinin ki**, əslü çün div ola, **ol** eşitməyə... (İ. Nəsimi. Əsərləri, 5, 1985, s.37); türkmən. **Her kişi kim**, söz magnağa düşməndir, Bir dərtdir, **ana** dərman düşməndir. ‘Hər kişi ki, sözün mənasını başa düşməyib, Bir dərtdir, ona dərman düşməndir’ (Magtynguly. Saylanan eserler, 2, 1983, c.45); **Her yigit kim**, garyp düşsə watandan, habar sorar hər bir yoldan ötəndən. ‘Bir igid ki, qərip düşsə vətəndən, xəbər sorar hər bir yoldan ötəndən’ (Yenə orada, s.172).

* Predikativ təyinli asılı cümlələr və onların MC sistemində yeri “Təyin konstruksiyaları”ndan danışılarkən daha geniş açıqlanacaq və onların ayrı-ayrı xüsusi-mürəkkəb PV aid olan tiplərindən də nümunələr göstəriləcəkdir.

Göründüyü kimi, predikativ təyinli asılı hissələr və bu tip sintaktik vahidlərlə işlənən xüsusi-mürəkkəb PV daha çox ədəbi dil faktı kimi özünü gösdtərir ki, bu da informasiyavericilikdə rema-komponentin daha qabarıq nəzərə çarpdırılmasına görədir.

Korrelyativ-subyekt mənalı MC qədim mərhələdəki sintaktik arxetiplərinə gəldikdə isə, onlar çağdaş oğuz türkcələrindəki uyğun konstruksiyalardan o qədər də fərqlənmir. Belə ki, burada da asılı hissə öncə, əsas komponent isə sonra gəlir, birincidə relyat-bağlayıcı söz, ikincidə isə müvafiq korrelyat-qarşılıq söz işlənir və hər iki tərəfdə onların fakultativliyi istisna olunmur; məs.; **kim** ol jüzci ərəsə kişi yegi **ol** “кто лицемер, тот хорош среди людей”. ‘Kim üküzlüdürsə, o, insanların arasında yaxşı yer tutur’ (ДТС, с.288); **ägär** bilsə kaşyar tilin **här** kişi/bilür **ol** **ädibniñ** nekim ajmıši “если кто знает кашгарский язык, /тот будет знать все, что сказано этим поэтом.” ‘Əgər kim qaşqar dilini bilirsə, o, bu şairin söylədiyi hər şeyi biləcəkdir’ (Yenə orada, s.357); qaju **kim** toyar ərəsə ölgü kərək/qaju **neñ** ayar ərəsə ilgü kərək “тот кто родится, должен умереть, /то, что поднимается, должно опуститься”. ‘Kim doğulursa, ölməlidir, /nə qadırılırsa, düşməlidir’ (Yenə orada, s.207); turqaru köni kertü jorıyın jorısar **ol** timin kişikä sanur. “того, кто постоянно будет вести истинный образ жизни, непременно будут считать человеком.” ‘Kim həmişə düzgün həyat tərzi yaşayırsa, o, mütləq həqiqi insan sayılacaqdır’ (Yenə orada, s.274).

Qədim türk dilində korrelyativ-subyekt konstruksiyalarının asılı hissələrindəki pelyat-bağlayıcı sözlər, həmin cümlələrin çağdaş adekvat quruluşlarındakı uyğun formal-paradiqmatik vasitələrdən fərqli olaraq, yiyəlik, təsirlik və yerlik (Мусаев 1990) hallarında da işlənir; məs.; **kimniñ** himməti bolmasa **ol** ölüg “тот, у кого нет рвеня,-мертвец.” ‘Kimdə qeyrət yoxsa, ölüdür’ (ДТС s.197); **negü** əkəşä jerkä jana **ol** onür/ **negü** bersä evrä anı-**oq** alur “что сеют в землю, то и вырастает опять/что дают, то и получают снова.” ‘Torpağa nə əkirlərsə, o, yendən göyürir/ nə verirlərsə, onu yenidən geri alırlar’ (Yenə orada, s. 190); bilig **kimdä** bolsa beđüklük alur “у кого знания, тот добьется высокого положения.” ‘Kimin biliyi varsa, o, yüksək səviyyəyə qalxır’ (Yenə orada, s. 91).

2.1.2. Aydınlaşdırma-obyekt konstruksiyaları

Aydınlaşdırma-obyekt konstruksiyalarında asılı hissə əsas komponentin *iş*, *təfəkkür*, *nitq* və s. feillərlə ifadə olunmuş xəbərinə aid olur. Daha doğrusu, onun buraxılmış, yaxud da müxtəlif əvəzliliklərlə və köməkçi leksik vahidlərlə ifadə olunmuş “yarımçıq” obyektini və ya vasi-

təsiz və vasitəli təməlliyini təməlləyir. Əsas hissədə qəlib-əvəzliliklər, eləcə də korrelyat sözlər işlənir. Bir çox halda isə komponentlər təkca bağlayıcı sözlə, yaxud da heç bir bağlayıcı vasitə olmadan, yəni leksik-morfoloji üsulla əlaqələnilir.

Komponentləri leksik-morfoloji üsulla əlaqələnilən xüsusi-mürəkəb PV əsas və asılı komponentlərin sərhədlərini ayıran xüsusi komponent-bağlayıcı vasitələr işlənir. Asılı tərəfin yerinin sərbəstliyi bu tip cümlələrin başlıca xarakterik cəhətidir. Bununla belə, onun xəbərinin təsəriflənmə bilməsi və əsas komponenti təməllənməsi bu tip sintaktik vahidləri MC kimi öyrənməyə əsas verir. Bunlar “bağlayıcısız” MC kimi tədqiq olunmalıdır. Onların komponentləri arasında ənənəvi olaraq müəyyənləşdirilən sintaktik əlaqələr (analitik, sintetik, analitik-sintetik) isə həmin əsasda aşağıdakı kimi yenidən qruplaşdırılır: 1. analitik üsul; 2. sintetik üsul; 3. analitik-sintetik üsul; 4. leksik-morfoloji üsul (Musayev 1987).

Aydınlaşdırma-obyekt konstruksiyalarında həm qəlib-təməlliliklər, həm də digər bağlayıcı vasitələr fakultativ də olur. Beləliklə, bir tərəfdən komponentlər arasındakı tabeliliyin xarakterinə, digər tərəfdən isə əsas və asılı hissələrin eyni bir struktur-semantik PV yerləşməsinə görə aydınlaşdırma-obyekt konstruksiyaları türk dillərində aşağıdakı sintaktik quruluşlarda müəyyənləşir.

2.1.2.1. Subordinativ-obyekt mənalı MC

Subordinativ-obyekt konstruksiyalarında asılı hissə əsas komponentin əvəzlilik-təməlliliklərlə, eləcə də digər köməkçi leksik vahidlərlə ifadə edilmiş vasitəsiz və vasitəli obyekt-təməllilik, daha doğrusu feil-xəbərini təməlləyir. Buna görə də bir çox hallarda asılı hissənin əsas komponentdəki “təməllilik”nin siqnalçısı işlənir. Bir sözlə, bağlayıcı vasitələrin işlənilməsinə və komponentlərin MC yerləşməsinə görə subordinativ-obyekt konstruksiyaları türk dillərində üç qrupa bölünür.

A) Əsas hissə öncə gəlir, asılı hissə ona həm bağlayıcılarla, həm də digər sintetik vasitələrlə bağlanır. Əsas komponentdə siqnalçı əvəzliliklər və köməkçi leksik vahidlər fakultativ də olur. Bu tip subordinativ-obyekt konstruksiyalarının həm sabitləşmiş üslubi-sintaktik variantları, həm də əsas komponentin müəyyən üslubi məqamlarda yerinin dəyişməsi ilə əlaqədar olaraq özünü göstərən inversiya olunmuş formaları öyrənilən dillərdə geniş yayılmışdır.

1. Əsas komponentdə asılı hissənin siqnalçısı kimi o, bu//mu, şu, so (Azərb., türk., türkmən) əvəzlilik-təməllilikləri və digər köməkçi leksik

vasitələri işlənir. Bundan başqa, bu tip subordinativ-obyekt konstruksiyalarının komponentlərinin əlaqələnməsində ki//kin//kim, gər (Azərb., türk., qaq., türkmən), ýagny (türkmən) bağlayıcıları, ani, aniki, sansın, niyə, nasıl, neçin, açan, uj, kəni//köne (Qaq.) bağlayıcı vasitələri (Musayev 1987) özünü göstərir; məs.; Azərb. Mən **onu** başa düşə bilmirəm **ki**, Bəysunqurun başını aparmamaq bir yana, hələ onun üstündə gözyaşı da axıdılar (F. Kərimzadə. Xudafərin körpüsü, 1982, s.197); Buraya yığılanların hamısı **bir şeyi** yaxşı bilirdi **ki**, bu vaxta qədər düşmənin işğal etdiyi ərazidən heç kim çıxarılmamışdı (Danışqdan); Bilməz **ani kim**, bu bir eybi-cəhəltədir mana (Kişvəri. Əsərləri. 1984, s.6); Bil **muni ki**, necəsi işkarəm (Məsihi. Vərqa və Gülşa, 1977, s.197); türk. Bildüm **bunu ki**, başa almış belə gönül. ‘Bunu bildim ki, başı belə könül almış’ (K. Paşazadə. Yusuf-u Züleyha, s.248); Bu **şunu** göstərir ki, sen çox kuvvətli, yaman bir reissin. ‘Bu onu göstərir ki, sən çox qüvvətli, yaman bir rəissən’ (N. Hikmet. Yeşil Elmalar, s.192); türkmən. **Şony** belli biliñ yoxdur gaýraty. ‘Bunu bəlli bilin ki, qeyrəti yoxdur’ (Magtynguly. Saýlanan eserler, 2, 1983, s.33); Bilgil **any**, jümle jahyldan beter ‘Bilgil onu cümlə cahıldən betər’ (D. Azadı. Wagzy-azat, 1962, s.122).

Subordinativ-obyekt mənalı MC həm asılı komponentlərin siqnalçısı kimi işlənən tamamlıq-əvəzliliklərin, həm də digər bağlayıcı vasitələrin fakultativliyi geniş yayılmışdır. Həmin konstruksiyalarda, eləcə də buna oxşar digər vəziyyətlərdə bu və ya başqa bir bağlayıcı vasitənin işlənilməsi MC mövcud təsnifatına, yəni onun komponentlərinin subordinativ tabeliliyinə heç bir xələl gətirmir; məs.; Azərb. Gəl gör **ki**, nədür qəmində halım (Məsihi. Vərqa və Gülşa, 1977, s.43); Bar ümidüm **kim**, rəvan nəqdi bolqay yüz zövq ilə (Əmani. Əsərləri, 1983, s.96); Xəbər ver, ey səba yarə **ki**, miskin Kişvəri öldü (Kişvəri. Əsərləri, 1984, s.91); Sonra eşitdik kin, qoyun otduyur Gəncədə, qar gedif dağdan (M.Cəfərzadə, 1990, s.252); Gər inanmazsan **ki**, gəməzən yıxdı gönlüm şəhrini (İ.Nəsimi. Əsərləri, 1985, s.63); türk. Anlamışlar **ki**, bu aşık, bir başka aşık. ‘Anlamışlar ki, bu aşık başqa bir aşıqdır’ (S. A. Kansu. Sevgi Elması, 1972, s.27); qaq. Annamış adam, **ani** iş hayırsız... ‘Adam başa düşmüşdür ki, iş xeyirsizdir’ (V. Moşkov, 1904, s.46).

Subordinativ-obyekt mənalı MC sözügedən quruluşu bütövlükdə vasitəsiz nitq formasında da işlənir. Burada istər müəllif nitqi kimi işlənən əsas hissədə, istərsə də hər iki komponent arasında heç bir bağlayıcı vasitə özünü göstərmir. Asılı hissə olan özgə nitqi isə özünü söyləmin reması kimi bürüzə verir; məc.; Azərb. Dedilər: kuyində bar bir valehi-şeydayi-

zar (Əmani. Əsərləri, 1983, s. 90); Oğlan aydır; -Baba, çün məni evərayım dərən, mənə layiq qız necə olur... (KDQ, 1962, s.92); türk. Bana sorma: “Nişün esrük olur sen?” ‘Məndən soruşma ki, nə üçün xəstə olursan’ (M. Mansuroğlu. Sultan Veled’in Türkçe Manzumeleri, 1958, s.42); türkmən. Resul diydi: “Nhi etmə gedaga, Gedadyr set bolan jümle belaga” ‘Rəsul dedi: “Zülm etmə gədaya, Gədədir mane olan bütün bəlaya’(D. Azady. Wagzy-azat, 1962, s.69).

2. Əsas komponentdə asılı hissənin siqnalçısı işlənmir. Asılı hissə əsas komponentin buraxılmış tamamlığını əvəz edir və -mi⁴ sual ədədi da birinci tərəfin xəbərinə qoşulur. Bu tip subordinativ-obyekt mənalı MC Azərbaycan, qağauz və türkmən türkcələrində təsadüf edilir; məs.: Azərb. Bilirsənmi, bu meşənin qırılmasına səbəb nə oldu; (Ə.Yusifovlu. Düşmənimin düşməni, 1978, s. 33); qağ. Ee sen bilersin mi, naşey o para. ‘Eee sən bilirsənmi, o hansı puldur’ (Pokpovskaya, 1978, s.72); türkmən. Görüəñmi, başqaçarak payhaslanylsa, netije-de başqaçarak bolýa ‘Görürsənmi, bir az fərqli düşünülə, nəticə də fərqli olar’(Danışiqdan).

MC və frazadanböyük vahidlərdə komponentlərin yerlərinin dəyişməsi iki şəkildə özünü göstərir: a) inversiya; b) parselyasiya. Yəni xüsusi-mürəkkəb PV əsas hissələri oğuz qrupu türk dillərində həm inversiyaya uğrayır (Bayramov 1987: 14-18), həm də yerləşdiyi konstruksiyalardan kənara çıxaraq parselyat kimi qoşanla birlikdə müxtəlif nitq hissələrini, frazadanböyük vahidləri formalaşdırır. Subordinativ-obyekt mənalı MC yuxarıda göstərilən hər iki quruluşunda əsas hissələrin rema mövqeyinə keçib, postpozisiyada işlənməsi isə məhz inversiya hadisəsi kimi izah olunmalıdır. Ona görə ki, burada komponentlər arasındakı tabeliliyin subordinativ xarakteri dəyişmir. Bundan başqa, bu tip konstruksiyalarda bağlayıcı vasitələr də bu və ya digər şəkildə özünü göstərir, yaxud da fakultativ olur. Belə cümlələrə Azərbaycan və türkmən türkcələrində təsadüf edilir; məs.: Azərb. Daha burada başqaları da olmuşdumu, mən onu bilmədim; İndi bizdən istədiyi nədir, başa düşmürəm (Danışiqdan); türkmən. Köp sözləyip, çykmaz derde duşup men, Lukman kaýsy, derman kaýsy, bilmedim ‘Çox söyləyib, sağalmaz dərədə düşdüm mən, loğman hansı, dərman hansı, bilmədim’ (Magtymguly. Saýlanan eserler, I, 1983, s. 76); Garazhaý, kimsi urşa barýa, kimsi gaçyp gelyär - oña düşüner ýaly bolmady ‘Qərəz, kimi müharibəyə gedir, kimi qaçib gəlir, onu başa düş bilmədik’ (H. Derýaew. Ykbal; Nartyýew, 1988, s. 98).

Subordinativ-obyekt konstruksiyaları da frazadanböyük vahidlərin sonluq komponenti kimi özünü göstərir; məs.: O, ailənin, nəslin başçısı idi

və hər şeyi **bilməli idi**. **Bilməli idi ki**, oğullar, qızlar, nəvələr, kürəkənlər nə düşünür (“Azərbaycan” jurnalı, 1969, №9, s. 58); Ah kaş Hüseyn **icazə verəydi**. **İcazə verəydi ki**, onun adını hər yerdə sərbəst çəkəydi, istədiyini, sinəsində illərdən bəri gizlətdiyini açıq danışaydı (A.Əliyev. Daşlar da ağlayarmış, 1985, s.143).

B) Asılı hissə öncə gəlir. Əsas komponentə **diyip//öydüp** bağlayıcı vasitələri ilə bağlanır və əsas komponentin buraxılmış tamamlığını əvəz edir. Subordinativ-obyekt mənalı MC sözügedən quruluşuna türkmən türkcəsində təsadüf edilir. Bu tip MC əsas komponentin xəbəri daha çox “övtmək, hasap etmək, hasaplamak, gövünə getirmək, kellesinə getirmək, çaklamak, düşünmək” və s. kimi feillərlə ifadə olunur; məs.: Hudojnik millilige yugrulan bolmalydyr **diyip**, sungatyň taryhy öwredyer. ‘Rəssam milliliklə yığrulan bir adam olmalıdır deyə, sənət tarixi öyrədir’ (Edebiyat we Sungat” gazetesi; Nartyýew, 1988, s.100); Muhammet şu çaka çenli öykəlandir **diyip**, göwnüne getirenokdy ‘Məhəmməd bu zamana qədər küsmüşdür deyə, ürəyinə salmırdı’ (O.Akmämmədow. Jezalandyrylmaýan jenaýatçylar; Yenə orada); Çerkez işan onuň ýüreginde razyçylyk bardyr **öydüp** düşündi. ‘Çerkəz işan onun ürəyində razılıq vardır deyə, fikirləşdi’ (H.Derýayew; Yenə orada, s.101.).

C) Asılı hissə öncə gəlir, əsas komponentə bağlayıcı vasitəsiz bağlanır və onun feil-xəbərinə aid olur. Bu tip MC komponentləri arasındakı əlaqə ənənəvi dilçilikdə “leksik tabelilik” (Kononov 1956: 514-527) kimi də izah olunmuşdur. Əslində isə burada asılı və əsas komponentlərin feil-xəbərləri əsasında formalaşan həmin tip əlaqə də subordinativ tabeliliyə aid edilməlidir. Sözügedən MC daha çox Anadolu və türkmən türkcələrində yayılmışdır. Göstərilən subordinativ-obyekt mənalı MC xəbərləri təfəkkür, hərəkət, nitq və s. feillərlə ifadə olunur; məs.: türk. Kalkmak, ayrılmak vakti geldi **sanıyordum***. ‘Hiss edirdim ki, qalxmaq, ayrılmmaq vaxtı gəldi’ (Ö. Seyfettin. Kolleksyon); Şunu, yalnız köylerde olur **bilirdim**. ‘Bilirdim ki, o yalnız kəndlərdə olur’ (Danışqdan); türkmən. Gökden yere bir ot düşdi, Pelek maña saçdı **sandym**. ‘Göydən yerə bir od düşdü, Fələk mənə saçdı sandım’ (Görogly, 1958, s.38); Şu yerden perwaýsyz bir çıkıp gitmesinler **diydim**. ‘Dedim ki, o yerdən laqeyd çıxıb getməsinlər’ (“Edebiyat we sungat” gazetesi; Nartyýew, 1988, s.101).

İnformasiyavericilikdə verilən konkret məlumatın aktuallaşdığı kontekstdən asılı olaraq yuxarıda göstərilən xüsusi-mürəkkəb PV kompo-

* Kursivlə verilən hissələr göstərilən xüsusi-mürəkkəb PV əsas komponentləridir.

nentlərin yeri dəyişir, yaxud da əsas hissədəki subyekt-predikat qütbləşməsini təşkil edən üzvlərdən biri ellepsisə uğrayır. Burada bağlayıcı vasitələrin ilənilməsində də müəyyən fərqlənmələr özünü göstərir. Bu tip konstruksiyalar subordinativ-obyekt xüsusi-mürəkkəb PV göstərilən normativ-sintaktik quruluşunun üslubi-sintaktik variantları kimi izah oluna bilər.

Azərbaycan türkcəsində üslubi-sintaktik variantlar kimi işlənən subordinativ-obyekt konstruksiyalarının əsas komponentinin predikativ mərkəzi ellepsisə uğrayır; məs.,: Gəldim (gördüm) **ki**, evdə heç kim yoxdur (Danışqdan); getdi **kin**, bir dəmir öy var, bir əjdaha gələr (Cəfərzadə, 1990, s.253).

Subordinativ-obyekt mənalı MC də əsas komponentinin predikativ mərkəzi frazeologizimlərlə ifadə olunur. Bu tip konstruksiyaların formalaşması daha çox ədəbi dilin inkişafı ilə bağlıdır. Buna görə də əsas komponenti frazeologizimlərlə ifadə olunan subordinativ-obyekt mənalı MC Azərbaycan dilində üslubi-sintaktik variant kimi xarakterizə oluna bilər; məs.,: **Mən elə (belə) zənn edirdim ki**, əsgərlər düşmənlərlə döş-döşə gəldiyi zaman sən də öz sözünü deyəcəksən (Danışqdan); Mən isə, kapitan, başqa cür düşünürəm, **zənn edirəm ki**, bu işi aparan lazımdır, hətta vacibdir... (C. Əmirov. Sahil əməliyyatı, 1958, s.99); **Güman edirdim ki**, bu şad xəbər onun fikrini dağıdıb, kefini açacaq (V.Şıxlı. Tanışlarım və dostlarım, 1966, s.26).

Digər türk ədəbi dillərində, o cümlədən qədim uyğur və qırçaq abidələrində də subordinativ-obyekt mənalı MC yuxarıda göstərilən normativ-sintaktik quruluşuna təsadüf edilir; məs. : Kənə kelib kördi **kim** bir şuiñkar kiat (?) niñi çägüsün j(ë) maktä turur “и вот, вернувшись сюда, увидел он: ястреб пожирает внутренности”. ‘O, bura geri qayıdanda gördü ki, qırğı içini yeyir’(Oğuznamə; Şerbak. 1959, s.26); Eşitkil ai begim bändäñ sözünü neçä **kim** bolmasak biz san içingä “Услышь, о мой господин, слово своего слуги, как бы мной пренебрегали”. ‘Eu mənin ağam, öz nökerinin sözünü eşit, gör mənimlə necə saymazyana rəftar etdilər’ (там же, с.132); İsi bağlanmas ol er ning, bilüsän “хорошо знаешь, что его дело не заспорится.” ‘Yaхşı bilirsən ki, onun işi mübahisə etmək deyildir’ (S.Saray. Gulistan; N. Nadjip, 1971, s.110); Sultan ustadini jigirip aytti: özgäning oğlanlarından çävrüng mänim oğlun üzä artugrag turur “султан рассердился на его учителя и сказал, что ты моего сына обижаешь больше других.” ‘Sultan onun müəlliminə hirs-

ləndi və dedi ki, sən mənim oğlumu başqalarından daha çox incidirsən' (Yenə orada, s.235).

Subordinativ-obyekt mənalı MC normativ-sintaktik qruplarının hamısı qədim türk dilində də geniş yayılmışdır. Belə ki, birinci qrup konstruksiyalarda komponentlər daha çox bağlayıcıdır, yəni subordinativ tabeliliyin məntiqinə və digər bağlayıcı vasitələrinə görə əlaqələndirilir. Qədim türk dilində informasiyavericilik daha çox şəirvari bir üslubda gerçəkləşdiyindən, burada komponentlərin yeri müasir variantlardakılardan daha sərbəst olmuşdür; məs.: boluyluy körür mən jarayı munı /kiçiglikdə taştın adın joq müni “я вижу, что он должен подойти (для работы),у него нет пороков, кроме малолетства.” ‘Mən görürəm ki, o iş üçün gəlməlidir, onun uşaq olmaqdan başqa bir qüsuru yoxdur’ (ДТС, s.112); neğü ter eşitgil beğü elçi beğ “послушай, что говорит мудрый правитель” ‘Dinlə, gör müdrik hökmdar nə deyir’ (Yenə orada, s.169).

MC komponentlərini əlaqələndirən və müxtəlif fonomorfoloji variantlarda özünü göstərən teyin~tiyin, tip (qədim türk), deyə, diyən, diye (Azərbaycan Türk), deyni (qaq.), diyip~diylip~öydüp(türkmən) bağlayıcı sözün sinxron vəziyyətdə subordinativ-obyekt mənalı MC konstituent-bağlayıcı vasitəsi kimi işlənilməsinə ancaq çağdaş türkmən türkcəsində təsadüf edilir. Qədim türk dilində isə həmin bağlayıcı söz göstərilən sintaktik funksiyada daha intensiv işlənir; məs.: tegmäçi men **teyin** saqıntüm ‘я подумал: “я не буду нападать (на него) ...” ‘Mən fikirləşdim ki, onun üstünə hücum etməyəcəyəm.’ nekä terär biz üküс **tiyin** nekä qorqur bir az **tiyin**... tidim ‘я сказал: “Почему мы должны бежать, дескать, (врагов) много!” – “Почему мы должны(их) бояться, дескать, (нас) мало.” ‘Mən dedim ki, biz nə üçün qaçmalıyıq, guya düşməн çoxmuş.’ ‘Nə üçün biz onlardan qorxmalıyıq, guya sayımız azmış’ (А. Н. Кононов. Грамматика..., 1980, s.228).

Komponentləri leksik-morfoloji tabeliliklə əlaqələndirən subordinativ-obyekt mənalı MC qədim türk dilində daha geniş yayılmışdır. Məlum olduğu kimi, həmin konstruksiyalarda asılı tərəf öncə, əsas hissə isə sonra gəlir. Burada da komponentlər arasındakı leksik-morfoloji tabelilik əsas və asılı hissələrin predikativ mərkəzlərinin leksik-semantik valentliyinə əsasən formalaşır; məs.: ol üç kağan ökrəсір, Altun ýıs üze kabısalım, - mimic ‘эти три кагана, рассудив сказали: “Да, мы пойдем походом на Алтунскую черн” ‘Bu üç kağanı mühakimə edərək dedilər ki, bəli biz Altın camaat üstünə hücum edək’ (Айдаров, 1971, s.180); Edgü sabı ötegi kelmez – miyin “Говорят, что доброе слово его и труд не

приходят.” ‘Deyirlər ki, onun xeyixah sözü və əməyi bir işə yaramır’ (Yenə orada, s.221); Kelip erser kü er ükülür kelmez erser təgliğ sabığ alı olur miği “Если придут – увеличится (число) людей. Если не придут, собирай вести, - сказал он.” ‘O dedi ki, əgər gəlsələr, adamların sayı artacaq, əgər gəlməsələr, xəbərləri topla’ (Yenə orada, s.330).

Beləliklə, subordinativ-obyekt mənalı MC bütün qrupları müəyən fərqlərlə (bunlar bağlayıcı vasitələrin işlənilməsinin intensivliyindən ibarətdir) qədim türk dilində də işlənir.

2.1.2.2. Subordinativ-qapalı konstruksiyalar

Özgə nitqi asılı hissə kimi interpozisiyada işlənir. Əsas komponentin isə mübtəda-subjekt tərəfi əvvəldə, xəbər-predikat hissəsi isə sonda gəlir. Əvvəldə gələn hissə elə subyekt-predikat qütblənməsi ilə də ifadə olunur. Özgə nitqi şəklində ifadə olunan asılı hissə müəllif nitqi ilə bir növ çərçivəyə alınır (Мыцаев 1991). Qədim türk dilində çox geniş işlənən həmin konstruksiyaların sintaktik quruluşunu A.N.Kononov konkret örnəklərlə açıqlayır: “Türk runik abidələrində özgə, yaxud müəllif nitqinin birbaşa verilməsi üçün, “ramkalı” konstruksiyalardan və ya “qapanma” (İ. İ. Meşşaninovun termini) metodundan geniş istifadə olunmuşdur. Özgə nitqi baş cümlənin mübtəda və xəbərinin arasında gəlir. Burada bağlayıcı pauza olur: ol sabiy esidip **qayanim** ben ebgäri tüşäjn tidi “Услышав эти слова, мой каган сказал: “Отправлюсь –ка я домой”, - сказал он” ‘Mənim kağanım bu sözləri eşidib dedi: “Mən evə gedirəm”, - o dedi”; йч көрүг киси келти **sabi bir** gayanı sü tasiqtı on oq süsi qalisiz tasiqtı tir “Пришли три соглядатая, слово их едино: “Их каган выступил с войском, войско десятиродового (народа) все целиком выступило”, -говорят они.” ‘Üç xəfiyyə gəldi, onların sözü birdi: “Onların haqanı orduyla hücumu keçdi, 10 boydan ibarət olan ordu (xalq) bütövlükdə hücumu keçdi”, -onlar danışırlar.’

Mürəkkəb cümlənin tabe edən hissəsi, əgər onun üstünə məntiqi vurğu düşürsə, əvvələ keçir, ikinci tabe olan komponenti isə enən intonasiya ilə deyilir. “Ramkalı”, yaxud da “qapalı konstruksiya” vasitəli nitqin verilməsində onu açan və bağlayan *te-ti* felinin iki formasını düzəldir. İntonasiyanı gücləndirmək məqsədilə türk runik abidələrində geniş işlənən nisbi-aydınlaşdırıcı *anča* “так, таким образом” ‘belə, beləliklə’ sözündən istifadə olunur... türk qara **qamuy** bodun **anča timis** illig bodun ertin... **tir ermiş** “Тюркский народ, весь народ так, должно быть, сказал: “Я был народом, имеющим эль ...”-сказал, как

передают, он.” ‘Bütün türk halkı belə olmalıymış dedim: “Men eli olan bir halktım” dedim, o belə söyləyir’; türgäs qayan **anča timis** benim bodunim anta egür timis “Тюркешский каган так сказал: “Мой народ будет там!” –сказал он.” ‘Türkeş хақanı belə dedi: “Mənim халқım orada olacaq”- o dedi’; ben **anča tir** men ben bilgä toñuquq altun jisiy asa keltimir ... tidi “я так сказал, правител Тонюкук, сказал: “Мы решили (через) Алтунскую черн ...” ‘Mən belə dedim, müdrük Tonyukuk, dedi: “Biz Altun halkını keçərək gedək” (Кононов 1980: 230-231).

Qədim türk yazılı abidələrinin sintaksisindən bəhs edən Ə. A. Quliyev də göstərilən PV A. N. Kononov kimi izah edir və onları “qapalı konstruksiya” (1990: 72) adlandırır. Doğrudan da həmin termin-ifadə sözgedən xüsusi-mürəkkəb PV sintaktik qurumunu tam ehtiva edir. Ona görə ki, burada rema-deyilən tema-məlum olanla əhatələnir. Bu isə danışq dilində, eləcə də ilkin türk-oğuz və qədim türk mərhələlərində informasiyavericiliyin son dərəcə qüvvətli olması ilə əlaqədardır; məs.: Azərb. Onda padşah: **Gedərsən mənə cənnət almasını gətirirsən** –dedi (Nağıllardan); Burla xatun aydır: **-Mərə, çün kim, Qazan bəydən buyruq olubdur**, qoyun otursun dedi (KDQ, 1962, s.62); türkmən, Biri baryp: **-Övez, eger boyn egseñ, patyşa seniñ günäñi geçjek diyyär-diydi**. ‘Biri gəlib: -Övez, əgər boyun əysən, patışah sənin günahından keçəcək deyir- dedi (Görogly, 1958, s.260).

Subordinativ-qapalı konstruksiyalar mətn səviyyəsində də özünü gösdərir. Belə ki, həmin konstruksiyalarda rema-verilən frazadanböyük vahid kimi işlənir. Bu tip nitq kəsiklərində tema-məlum olanın prepozisiyada gələn hissəsi başlanğıc (зачин), postpozisiyada işlənən tərəf isə sonluq (концовка) funksiyasındadır; məs.: Azərb. **Qonşuların çağırır ki**: Qız Züleyxa! Zübeydə! Ürüdə, Can qız, can paşa! Ayna Mələk! Qutlu Mələk! Ölməyə, itməyə getmişdim? Yatacaq yerim yenə bu xaraba olasıydı. Nolaydı mənim evimə bir ləhzə baxaydınız. **Qonşu haqqı tanrı haqqı**-deyib söylər (KDQ, 1962, s.15); **Qazanın bəyləri baxdılar gördülər kim, yağı gəlir, aytdılar**: Qazanı buraxuban gedərsəvüz evində bizi qovarlar. Yeyrəyi budur ki, burda qarılavuz-**dedilər** (Yenə orada, s.141); türkmən.

Magtymguly: O nəmedir, yaşyl-gyzyl öwüsyan?

O nəmedir, ayagy yok, towusyan?

O nəmedir, yedi derya böwüsyan?

Şaxyr bolsañ, şondan bize habar ber! (Magtymguly. Saylanan eserler, 2, 1983, s.9);

‘O nədir ki, al-yaşla bürünür?
O nədir ki, ayağı yox, tullanır?
O nədir ki, yeddi dərya sallanır?
Şairsənsə, bundan bizə xəbər ver!’

Resulla aytdy: “Ya Şahymerdan, eya Selim hoja, ya Baba Selman, Ebubekr-Sytdyk, ya Omar, Osman, Bu gulnuñ maksadyn **bergil!” diydiler** (Magtymguly. Saylanan eserler, I, 1983, s.15).

Rəsulla dedi: “Ya Şaxmərdan, ey Səlim xoca, ya Baba Salman, Əbubəkr-Sıtdık, ya Ömər, Osman, bu qulunun məqsədin vergil” dedilər”

Qədim türk dilində işlənən frazadanböyük subordinativ-qapalı konstruksiyalar da sintaktik quruluşuna görə sonrakılardan fərqlənir; məs.: **Türk kara kamuğ budun ança timis**, İllig budun ertim qanı? Kimke ilig kazğanurmen tip ermis, kağanlıq budun ertim kağanım qanı? Ne kağanqa içig küçig birürmen? –**tip ermis** “Вся масса тюркского народа сказала так: Я была народом, имевшим свое государство. Где теперь мое государсво? Для кого добываю государства? Я была народом, имевшим своего кагана. Где мой каган? Какому кагану я отдаю свои труды и силу?” ‘Bütün türk xalqı belə dedi: Mən öz dövləti olan bir xalqdım. İndi mənim dövlətim haradadır? Mən kim üçün dövlət qururam? Mən öz xaqanı olan bir xalqdım. Mənim xaqanı haradadır? Mən hansı xaqana öz əməyimi və gücümü verirəm?’(Айдаров, 1971, s.292).

Türk dillərinə subordinativ-qapalı konstruksiyalar istər sinxron, istərsə də diaxron aspektlərdə indiyə qədər lazımınca tədqiq olunmamışdır. Halbuki özgə nitqi və onun həm vasitəli, həm də vasitəsiz formalarda qapalı nitq kəsikləri ilə ifadəsi sintaksisin, eləcə də mətn dilçiliyinin öyrənilməmiş sahələrindədir.

2.1.2.3. Korrelyativ-obyekt mənalı MC

Bu tip aydınlaşdırma-obyekt konstruksiyalarında, digər korrelyativ xüsusi-mürəkkəb PV olduğu kimi, asılı hissə öncə, əsas komponent isə sonra gəlir. İnformasiyavericiliyə görə burada rema-verilən əsas komponentlə, tema-məlum olan isə asılı hissə ilə ifadə olunur. Asılı hissədə bağlayıcı sözlər (relyat) əsas komponentdə isə qarşılıq sözlər (korrelyat)-əvəzlilər işlənir. Korrelyativ-obyekt mənalı MC tərəflərində işlənən bağlayıcı və qarşılıq sözlərdən başqa, şərt quruluşunun -sa² morfoloji-sintaktik əlaməti də asılı hissənin predikativ mərkəzinə qoşulur. Göstə-

rilən tip MC tərəflərində işlənən bağlayıcı vasitələr fakultativ də olur. Komponentlərinin arasında korrelyativ tabelilik əlaqəsi olan aydınlaşdırma-obyekt konstruksiyaları oğuz türkcələrində, eləcə də qədim türk dilində yayılmışdır.

Korrelyativ-obyekt mənalı MC bağlayıcı vasitələrin işlənilməsinə görə aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar.

1. Asılı hissədə kim (ki), nə (ki), hər kim (ki), hər nə (ki), hər kəs (Azərb., türk), kime, nəmə, nəmāni, kim, her kimse, haýsı, kaýda (türkmən) bağlayıcı sözləri, əsas komponentdə “o” şəxs əvəzliyi, türkməncədə *şoňy, şoňa, oňa, andan* əvəzlik-qarşılıq sözləri işlənir; məs.: Azərb. **Kim**də ürək var, **onda** çörək var (Atalar sözü); **Nə** istəyir, **onu** ver (Danışıqdan); türkmən. **Her kimse** akyldyr, bil **andan** gaçar. ‘Hər kim ağıllıdırsa, bil ondan qaçar’ (Magtymguly. Saýlanan eserler, I, 1983, s.186).

2. Asılı hissədə bağlayıcı sözlər, əsas komponentdə isə qarşılıq-əvəzliliklər özünü göstərir. Birinci tərəfin predikativ mərkəzinə şərt quruluşunun -sa² morfoloji-sintaktik əlaməti də qoşulur; məs.: **hər kim** səni bağlasa, **ona** da gedərsən; O sazı **kim** mənim könlüm istəyən kimi yaxşı çala bilsə, **ona** bağışlayacağam (Dastanlardan); türk. **Ne**, kim ol buyurdusa, **anı** kılıñ! ‘O nə buyurdusa, onu yerinə yetirin’ (Sultan Veled’in Türkçe Manzumeleri, 1958, s.17).

Türkmən türkcəsində bu tip korrelyativ-obyekt mənalı MC geniş yayılmışdır və burada qarşılıq sözlər də daha müxtəlif fonomorfoloji variantlarda özünü göstərir; məs.: A-haw heleý bu öye ýasa gelen ýaly bolup ýatma-da, oğluña aýt, **kime** öylense, **şoňa** öylənsin ‘Ehey arvad, bu evə yasa gələn kimi yatma da oğluna söylə, **kiminlə** istəyirsə, **onunla** evlənsin’ (A. Gurbanow. Gülnar, 1982, s.27); -İl **nəmə** etse, **şony** eder, ilden-ä çykmaz. ‘El nə etsə, onu edər, eldən çıxmaz’ (Yenə orada, 1982, s. 206); **Kim** elini sabynlap ýuwup, süpürüp gəlmese biz **ony** aramyza goýbermeris. ‘Kim əlini sabınla yuyub-təmizləyib gəlməsə, biz onu aramıza qoymarıq’ (H. Ysmaýylov, 1963, s.210); ... goý **kimi** halasa, **şoňa** barsyn. ‘Qoy kimi istəyirsə, ona getsin’ (Görogly, 1958, s.305); **Kaýda** baksam, **ana** nazar yetirdim ‘Hara baxsam- ona nəzər yetirdim’ (Magtymguly, Saýlanan eserler, I, 1983, s.15).

3. Əsas komponentə qarşılıq söz fakultativ də olur; məs.: Azərb. Axı torpağa **nə** lazımsa, ata-babalarımız bizdən yaxşı biliblər (Danışıqdan); türkmən. **Kim** şatlanmasa, **kim** tans edib, aýdym aýtmasa, toýumuza getirmeris. ‘Kim şadlanmasa, rəqs edib oxumasa, toýumuza gətirmərik’ (Danışıqdan); qədim uyğur. Omul kim **məniñ**, ağızumğa bakar turur **bolsa**

taratğu tartib dost tutarmän... “Того, кто мне повинуется, принесся дары за друга приму...” ‘Kim mənə tabe olsa, hədiyyə gətirsə, onu özümə dost hesab edirəm’ (Şerbak, 1959, s.34).

Aydınlaşdırma-obyekt konstruksiyalarında asılı hissə sadə cümlə sintaksisinə görə tamamlıqların suallarına cavab verir, vasitəsiz və vasitəli olur. Basitəsiz olduqda əsas hissənin təsirlik halda olan, yaxud nəzərdə tutulan tamamlığına, vasitəli olduqda isə ikinci tərəfin yönük, yerlik, çıxışlıq hallarında olan, yaxud nəzərdə tutulan tamamlığına aid olur.

Asılı komponenti predikativ təyinli olan korrelyativ-obyekt mənəli MC Azərbaycan, türk və türkmən türkcələrində yayılmışdır. MC sistemində üslubi-sintaktik norma kimi izah etdiyimiz bu tip konstruksiyaların predikativ təyinli olması xüsusiyyəti burada da özünü göstərir. Korrelyativ-obyekt mənəli MC də korrelyasiya asılı hissədəki bağlayıcı funksiyasında işlənən təyin olunanla əsas komponentdəki qarşılıq sözlük vasitəsi ilə reallaşır; məs.: Azərb. **Bir adamla ki**, dostluq etdin, gərək **ona** axıra qədər sadıq qalasan (Danışiqdan); Ona ki Hak nazar kıldı ben onu nice yereyim. ‘Ona ki xalq nəzər qıldı, mən onun nöqsanlarını necə deyim’(Y. Emre. Şiirleri, 1963, s.37); türkmən. Bayram ki, sorag eylär idi agzy nuşany, laglyny sorup boldy sözi muhteser **andan**. ‘Bayram ki, sual eyler idi, ağzı nişanı, ləlini soruşdu müxtəsər ondan’ (Bayram han. Saylanan eserler, 1970, s.81).

Oğuz-kıpçaq abidələrində korrelyativ-obyekt mənəli MC normativ-sintaktik konstruksiyaları geniş yayılmışdır. Burada da həmin tip MC komponentlərini əlaqələndirən bağlayıcı vasitələr müxtəlif fonomorfoloji variantlarda özünü göstərir və qarşılıq sözün fakultativliyi də istisna olunmur; məs.: ...ağzında **ne** kelsä degäy “что попадает на язык, то и выболтает.” ‘Ağzına nə gəlsə, deyir’ (S. Sarai. Gulistan; Nadjip, 1975, s.139); **Neni** könglüng tiläsä, bar, **ani** qil... “что твое сердце желает, иди то и делай.” ‘Nəyi ürəyin istəyirsə, get onu elə’ (Yenə orada, s.170); Közägä **ne** quysang **ani** ickäsän “что нальешь в кувшин, то и попьешь.” ‘Bardağına nə töksən, onu içərsən’ (Yenə orada, s.180); Hüsüd er qanda **kim** əhli hünər bolsa, **ani** közlar... “Где бы ни был искусный человек, его подмечает завистник.” ‘Bacarıqlı adam harda olsa, paxıl onu görür’ (Yenə orada, s.193); Erdäm iyəsi **qanda** varsa altun verürlär, dağı yuqarı kerürür lär “Куда бы ни пошел образованный человек, ему дадут золото и поведут на почетное место.” ‘Təhsil almış adam hara getsə, ona qızıl verib yuxarı başa keçirdirlər’ (Yenə orada, s.230).

Korrelyativ-obyekt normativ-sintaktik konstruksiyalarının arxetipləri hesab oluna bilən MC qədim türk dilində geniş yayılmışdır. Həmin konstruksiyaların komponentləri bağlayıcı və qarşılıq sözlərlə əlaqələndirilir. Burada asılı komponentin predikativ mərkəzinə şərt quruluşunun sə//sär morfoloji-sintaktik əlaməti də artırılır. Qədim türk dilində işlənən korrelyativ-obyekt mənalı MC bağlayıcı vasitələr tərəflərdən ya birində, ya da hər ikisində fakultativ ola bilər; məs.: seni **kim** ayırlar ayırıla **anı** “кто к тебе с уважением относится, уважай его.” ‘Kim sənə hörmətlə yanaşsın, sən də ona hörmət et’ (DTS, s. 20); jaqışsa jarutur baqışsa **özün** “если кто приблизится и посмотрит (на солнце), того (оно) осветит.” ‘Kim günəşə yaxınlaşır və ona baxırsa, o da onu işıqlandırır’ (Yenə orada, s.82); **Kim** ədgü tilər ərşə ədgü qilur/basınçak ja satıyıqqa baqmış bolur “кто ищет добрых (дел), добра и творит добро, (тому) надлежит обращать внимание на униженных и оскорбленных.” ‘Kim xeyirxah işlər axtarırsa, xeyirxahlıq da elə xeyirxahlıq doğurur, onun alçaldılmışlara və təhqir olunmuşlara diqqət yetirməsi lazımdır’ (Yenə orada, s. 86); jaıuq ərşər ədgü ayı berür “кто находится близко, (тому) дают хорошие дары.” ‘Kim yaxındadırsa, ona yaxşı hədiyyələr verirlər’ (Yenə orada, s.163); jaraşıq **ne** ərşə **anı** berdilər “Они дали все, что было подходящего.” ‘Uyğun olan nə varsa, onu verdilər’ (Yenə orada, s.240); kəräm **kimdä** ərşə **anı** er tēgil “того называй мужчиной, у кого есть благородство.” ‘Kim alicənabdırsa, ona kişi de’ (Yenə orada, s.290); tavar **kimiñ** ükilsə beğlik **añar** kərgäjür “беком следует быть тому, у кого приумножается имущество.” ‘Kimin malı artırsa, bəylik ona yaraşır’ (Yenə orada, s.300).

Misallardan göründüyü kimi, qədim türk dilində işlənən koppel-yativ-obyekt konstruksiyalarında bağlayıcı və qarşılıq sözlər çağdaş türkçələrdəki uyğun xüsusi- mürəkkəb PV fərqli olaraq yiyəlik və alət hallarında (kimiñ-añar) da işlənir. Beləliklə, türk dillərinin qərb qolunda çox geniş yayılan normativ-sintaktik aydınlaşdırma konstruksiyaları MC sintaksisində daha çox birmənəhəllilik və çoxsubyektliliklə fərqlənir.

2.2. Təyin konstruksiyaları

Mürəkkəb təyin konstruksiyalarında asılı hissə əsas komponentin isimlə ifadə olunan, yaxud da substantivləşən hər hansı konkret bir üzvünü təyin edir. Struktur-funksional baxımdan təyin konstruksiyalarını başqa PV fərqləndirən amillər “predikativ təyinli budaq cümlələr”in (Musayev 1988) onlarda intensiv işlənilməsi və asılı komponentin yerinin

söyləmə daha sərbəst olmasından ibarətdir. Bu da həmin PV əsas və asılı komponentlərinin kommunikativ funksiyadan asılı olaraq hər hansı bir konstruksiyada həm tema, həm də rema kimi işlənməsini şərtləndirir.

Komponentləri xüsusi-mürəkkəb tabeliliklə əlaqələnən təyin konstruksiyalarında üslubi-sintaktik normalar və üslubi-sintaktik variantlar daha intensiv işlənir. Ənənəvi dilçilikdə həmin dil-nitq hadisələrinin izahı isə ziyəlik halın sintaktik vəzifəsinin və onunla bağlı olaraq atributiv semantikası asılı hissələrin MC sistemindəki yerinin dəqiq müəyyənləşdirilməsi ilə əlaqədardır.

2.2.1. MC quruluşunda predikativ təyinli asılı komponentlərin yeri

Türk ədəbi dillərinə aid dilçilik tədqiqatlarında ziyəlik halın sintaktik vəzifəsi və bununla bağlı olaraq MC sistemində müxtəlif üslubi-sintaktik normalar və variantların işlənilməsinin linqvistik izahı hələlik verilməmişdir. Həmin sahədəki mövcud tədqiqatlarda müəyyənlilik bildirən təyini söz birləşmələrinin birinci tərəfinin təyin funksiyasında işlənilməsi göstərilmişdir (Abdullayev 1978; Axundov, Əhmədov 1983). Bununla bərabər, bir sıra xüsusi-mürəkkəb PV əsas komponentdəki ziyəlik halda işlənən qarşılıq sözə (korrelyata) aid tipləri müəyyənləşdirilmişdir (Abdullayev 1978; Mycaev 1986: 62-65). Beləliklə, ənənəvi dilçilikdə müəyyənlilik bildirən təyini söz birləşmələri daha çox mürəkkəb bir cümlə üzvü və həmin sintaktik qrupların birinci tərəfi isə təyin olaraq izah edilmişdir (Sadıqov 1982).

Azərbaycan türkcəsində söz birləşmələrinin, eləcə də təyinin öyrənilməsində mövcud paradoksal hal indiyə qədər qalmışdır. Bu, müəyyənlilik bildirən nominativ söz qruplarının qeyd-şərtsiz mürəkkəb bir cümlə üzvü kimi təhlil edilməsi ənənəsi ilə bağlı olmuşdur. Digər tərəfdən isə sözügedən hadisə ikinci və üçüncü növ təyini söz birləşmələri kimi adlandırılan sintaktik qrupların komponentləri arasında qarşılıqlı bir korrelyativ-grammatik tabelilik əlaqəsinin mövcudluğu mülahizəsi ilə də əlaqədardır (Seyidov 1984:4). Əgər ikinciyə görə birinci tərəf müəyyənlilik bildirən hal şəkilçisi qəbul edirsə, bu, elə özü bir ikinci dərəcəli üzv kimi təyinin təyin olunması izah etməsi deməkdir. İkinci tərəf birincini həm semantik, həm də grammatik cəhətdən özünə tabe edir; cümlə üzvləri sistemində ikinci dərəcəli üzvlər baş üzvlərlə idarə olunur və onların təsiri ilə morfoloji əlamətlər qəbul edir.

İkinci tərəfin birinciyə tabeliliyinə gəldikdə isə (Seyidov 1984:4) burada qrammatik tabelilik əlaqəsi yox, tabe edənə tabe olunanın semantik bağlılığı vardır. Dil sisteminin üst quruluşunda morfoloji əlamətlərlə reallaşan idarə əlaqəsində isə birtərəfli qrammatik tabelilik mövcuddur; bütün hallarda ikinci tərəf birincini idarə edir. Müəyyənlik bildirən təyini söz birləşmələrində isə idarə əlaqəsi özünü həm də təyin və təyin olunan cümlə üzvləri münasibətində göstərir.

Ənənəvi dilçilikdə budaq cümlə tiplərindən bəzilərinin yanlış qruplaşdırılması da yiyəlik halın sintaktik funksiyasının düzgün müəyyənləşdirilməməsi ilə bağlıdır. Belə ki, əsas və asılı komponentlərin qarşılaşdırılması, asılı hissədə semantik cəhətdən aktuallaşan, isimlə ifadə olunan üzvün səhv izah edilməsi yiyəlik halın sintaktik vəzifəsini düzgün öyrənməyə mane olmuşdur. Bu da onu göstərir ki, cümlə üzvlərinin sintaktik funksiyasını təkcə sadə cümlədə yox, həm də mürəkkəb cümlədə və mətnədə müəyyənləşdirmək lazımdır. Çünki atributiv semantikə, yəni predikativ təyinli asılı komponentlər xüsusi-mürəkkəb quruluşun həm təyin, həm də digər konstruksiyalarında geniş yayılmışdır.

2.2.1.1. Predikativ təyinli asılı komponentlər MC sintaksisində

Türk dillərində predikativ təyinli asılı komponentlər əsasən korrelyativ-subyekt, -obyekt, -təyin, -zaman və -yer mürəkkəb konstruksiyalarında özünü göstərir*. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, predikativ təyinli asılı komponentlərin işləndiyi xüsusi-mürəkkəb PV müxtəlif struktur-semantik tipləri MC sintaksisində tərəflərin korrelyativ tabeliliyinə görə müəyyənləşir. Bununla belə, ənənəvi dilçilikdə həmin tip sintaktik vahidlərin müxtəlif quruluşları təyin budaq cümləli MC qarışdırılmışdır. Məsələn: 1. “Bir ürək ki, döndü, **ona** siz neyləyə bilərsiniz? (M.İbrahimov. Böyük dayaq); 2. Bir fələkzadənin ki, həyatı sənin əlindədir, zənnimcə **onu** bir kəlmə sözüne qırban verməzsən... (C. Cabbarlı. Mənsur və Sitarə); 3. Ancaq o adamların ki, ürəkləri ayrı-ayrıdır, elə özləri də gəc-gez ayrılırlar (İ. Hüseynov. Dan ulduzu); 4. Bir adama ki, dost dedin, gərək axıra qədər **ona** sadıq qalasan; 5. Bir məclisdə ki, Zülfüqar kimi sərxoşlar iştirak edəcək, mən **oraya** gedə bilmərəm; 6. Bir adamdan ki, cəmiyyət həmişə zərər çəkir, **onu** cəmiyyət özü çürük bir yara kimi kəsib atmalıdır; 7. Bir adamla ki, çörək kəsdim, axıra qədər itirmərəm; 8. Bir

* Korrelyativ-zaman və-yer konstruksiyalarına dair uyğun faktik dil nümunələri kitabının sonrakı bölümündə veriləcəkdir.

adam üçün ki, ürəyim yanır, onun ki, təşnəsiyəm, **ona** eşqimi bildirməkdən acizlik çəkirəm (M. İbrahimov. Böyük dayaq); 9. Bir insan ki, oğurluqla, adam öldürməklə fəxr edə, vəhşilik ilə iftaxar edə, mən sadə ürəkli bir qız **onunula** yaşamağı özümə həqarət bilirəm (C. Cabbarlı. Vəfalı Səriyyə); 10. Bir adam ki, yaxşılıq qanmayacaq, yoldaşın qədrini bilməyəcək, mənə lazım deyil (M. İbrahimov. Böyük dayaq); 11. Bir həkim ki, ixtisası üzrə işləməyə, **onu** vəzifəsində saxlamaq olarmı (“Kirpi” jurn.); 12. Bir şey ki, hamısının ürəyindən oldu, tez yerinə yetirmək gərək (M. İbrahimov. Mədinənin ürəyi); 13. Bir şey ki, lazımsız ola, **ona** pul verərlərmi? (N. Nərimanov. Bahadır və Sona); 14. Hansı millət ki, qabağa gedib tərəqqi edibdir, ancaq elmin gücünə xəşbəxt olubdur (N. Nərimanov. Teatr barəsində bir neçə söz); 15. Hansı tələbə ki, dərslərini müntəzəm surətdə hazırlayır, imtahanda əziyyət çəkmir; 16. Həmin məktubun ki, adresi düzgün yazılmamışdı, **onu** poçtalyon böyük çətinliklə sahibinə çatdırdı; 17. Həmin meşədə ki, bizim düşərgəmiz yerləşmişdi, **orada** gözəl bir bulaq da var idi” (Abdullayev 1974: 240-242).

Yuxarıdakı 1, 2, 4, 6, 7, 8, 9, 11, 12, 13, 16-cı cümlələr tamamlıq, 3-cü təyin, 10, 14, 15-ci cümlələr mübtədə, 5, 17-ci cümlələr isə yer budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrdir. Göstərilən cümlələrdə birinci komponent asılı, ikinci isə əsas hissədir. Burada asılı hissə və bununla bağlı xüsusi-mürəkkəb PV struktur-semantik tipləri əsas hissədəki korrelyat-əvəzlilərə görə müəyyənləşir. Yəni korrelyativ-təyin konstruksiyalarında qarşılıq söz adlıq və yiyəlik, korrelyativ-subyekt konstruksiyalarında yalnız adlıq, korrelyativ-obyekt konstruksiyalarında isə həm təsirlik, həm də qoşmalrla işlənən yiyəlik və digər hallarda özünü göstərir. M. Hüseynzadə qoşmaların əsasən qeyri-müəyyən, bəzi hallarda isə müəyyən yiyəlik halda gələn sözlərlə işləndiyini qeyd edir: “... qoşmalar hal şəkilçilərindən sonra işlənilib, ismin başqa nitq hissələrinə qoşulmasına xidmət edə və müəyyən haldan sonra işlənə bilər. Qoşmalar başlıca olaraq qeyri-müəyyən yiyəlik (Rəşid üçün), yönlük (Rəşidə görə) çıxışlıq (Rəşiddən ötrü) hallarla işlənir. Yerlik hal şəkilçilərindən sonra heç bir qoşma işlənə bilməz. Müstəsna olaraq, şəxs, bəzi işarə və sual əvəzlilərinə yiyəlik haldan sonra qoşmalar işlənənə bilər; məs.: mənim üçün, sənin üçün, kimin üçün, mənimlə səninlə və s.” (Hüseynzadə 1973: 60). Ancaq türk dillərində yeddinci halın, eləcə də digər mümkün halların (Бетлинг 1989: 355-366) hal paradigmasından çıxarılması, ilə-la, ilə //yla,-ylə //üçün, -çın, -çin,-çun,-çün morfemlərinin qoşma kimi izah

olunması mübahisəli olaraq qalır (Əlizadə 1990). Bütün bunlar elmi qrammatikamızda öz həllini gözləyən məsələlərdəndir.

Korrelyativ-zaman və-yer konstruksiyalarında isə qarşılıq-əvəzlik yerlik halda işlənir.

İndiyə qədər predikativ təyinli asılı komponentlər ya təyin budaq cümləsi kimi izah olunmuş, ya da bəzi hallarda həmin konstruksiyaların işləndiyi PV bir sıra struktur-semantik tipləri təhtəşüür olaraq düzgün verilmişdir. Belə bir qarışıqlıq təkcə Azərbaycan türkcəsinin deyil, bütövlükdə türk ədəbi dillərinin mükəmməl elmi qrammatikasının yoxluğundan və hal paradigmasının sintaksisdən kənarında öyrənilməsindən irəli gəlmişdir.

2.2.1.2.Predikativ təyinli asılı komponentlər mürəkkəb təyin konstruksiyalarında

Ənənəvi dilçilikdə predikativ təyinli asılı komponentlərin təyin budaq cümləsi kimi izah edilməsi bəs nə ilə əlaqədardır? Bu, bir çox hallarda həmin konstruksiyaların interpozisyada işlənən müvafiq təyin budaq cümlələri ilə qarışdırılmasından irəli gəlmişdir. İnterpozisyada özünü göstərən təyin budaq cümlələri baş cümlənin özündən əvvəl və sonra gələn hissələri ilə subordinativ tabelilik əlaqəsindədir. Bununla belə, zahirən bu tip konstruksiyalara bənzəyən predikativ təyinli asılı komponentlərin işləndiyi digər xüsusi-mürəkkəb PV təyin budaq cümləli MC hesab edilməsinə M. Ş. Şirəliyevin N. A Mehdiyevlə yazdığı əsərində də rast gəlinir: “O şəhər ki, bu əhvalat orada vəqə olub, Araz çayına yavuş Azərbaycan şəhərlərindən biridir (C. Məmmədquluzadə); O məmləkət ki, öz ixtiyarını bir müstəbidə tapşırmağı rəva görür, **onun** doğrudan da taledən, gərdişdən, fələkdən başqa bir ümidi qalmır!; O xasiyyət ki, mənim oğlumda var, hara getsə korlanacaq (H.Mehdi); O şeyi ki, axtarırsan, min daşın dalında gizlədir (M.İbrahimov); Yox, istəmirəm o dövləti ki, məni Bəhramdan ayıracaq (C.Cabbarlı; Şirəliyev M. Ş., Mehdiyev N.A. 1981: 404).

Yuxarıdakı birinci, ikinci və axırıncı örnəklər təyin budaq cümləli sintaktik vahidlərdir. Birinci cümlədə asılı hissə hissə interpozisyada işlənir. İkinci misaldakı prepozisyada gələn asılı komponent predikativ təyinli konstruksiyadır. Buradakı təyin olunan isim (məmləkət) “ki” ədatı vasitəsilə aktuallaşır. O, xüsusi intonasiya ilə ayrılır, lakin asılı hissənin tərkibində bir üzv olaraq qalır və onun ikinci komponentlə (onun doğrudan da taledən, gərdişdən, fələkdən başqa ümidi qalmır!) ayrılıqda heç bir sintaktik əlaqəsi yoxdur. Asılı hissə əsas komponentin “onun” işarə əvəzliyi ilə

ifadə olunan və yiyəlik halda ilənən üsvünə-təyinə aid olur. Axırıncı cümlə isə komponentləri subordinativ tabeliliklə əlaqələndən konstruksiyadır. Burada yalnız əsas hissədə inversiya hadisəsi özünü göstərir. Yerdə qalan iki örnəkdən birincisi korrelyativ-subyekt, ikincisi isə korrelyativ-obyekt konstruksiyasıdır. Bunların da asılı hissələri predikativ təyinli sintaktik vahidlərlə ifadə olunmuşdur.

M. Hüseyinzadənin MC haqqındakı tədqiqatında təyin budaq cümlələri bağlayıcı vasitələrə görə qruplaşdırılır və interpozisyada gələn asılı hissələrə də prinsip etibarilə daha düzgün yanaşılır (Hüseyinzadə 1962: 205-210). Yiyəlik halın və predikativ təyinli asılı komponentlərin sintaktik vəzifəsi haqqında yuxarıda deyilənlər də göstərilən əsərdəki şərh, eləcə də örnəklərlə bir növ həmahəng səslənir: “Belə mürəkkəb cümlələrin baş cümlələrində o işarə əvəzliyi müxtəlif hallarda işlənə bilər; məs.: O yolla ki, qurtarmaq mümkündür, o yolu da biz gedə bilmirik; O şey ki, sizə çox yaxşı görünür, biz ancaq onun gölgəsi ilə oynayırıq (M. İbrahimoğlu); Hüseyinzadə 1962: 208).

Ə. Z. Abdullayevin “Müasir Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlələr” adlanan monoqrafiyasında isə, yuxarıda araşdırılan örnəklərdən fərqli olaraq, aşağıda göstərilən misalların hamısı təyin budaq cümləli mürəkkəb cümlələrdir. Həmin xüsusi-mürəkkəb PV asılı hissələr interpozisyada işlənmişdir: “Bu əhvalat ki, **indi istəyirəm nəql eləyim**, çoxdanın sözüdür (C. Məmmədquluzadə. Danabaş kəndinin məktəbi); Baxın, **iki il bundan qabaq gördüyünüz o abidar ləblər, o zərif, qırmızı dodaqlar ki, hər baxan “indicə canı alır” deyərdi**, indi nə hala düşmüş (C. Cabbarlı. Mənsur və Sitarə); Bir şeyi ki, **şəriət tələb edə bilmir**, sən də edə bilməzsən (S. Hüseyin. Yatmış kəndin qış gecələri); Ruhum ki, **bədən-dədir**, sənindir, hər nəş’ə ki **bəndədir**, sənindir (Füsuli) və s.” (Abdullayev 1974: 240-243).

Azərbaycan dilçiliyində interpozisyada gələn təyin budaq cümlələrinin sintaktik statusunu birinci dəfə Ə. Ş. Sadıqov daha düzgün müəyyənləşdirmiş və onları “daxili təyin budaq cümləsi” (Sadıqov 1986: 64-71) adı ilə adlandırmışdır. Ancaq burada da predikativ təyinli budaq cümlələrlə interpozisyada işlənən təyin budaq cümlələri qarışdırılmışdır. Azərbaycan türkcəsi mürəkkəb cümlə sistemində ikincilərin həmin mövqeyinin qohum olmayan başqa dillərin təsiri ilə formalaşdığı göstərilmişdir (Sadıqov 1986: 64-71).

MC sintaksisində asılı komponentlərin prepozisiya, interpozisiya və postpozisiya mövqelərində işlənməsi müxtəlif sistemli bir çox dünya,

eləcə də türk dillərində mövcud olan sintaktik ünversaliyadır. Azərbaycan türkcəsində həmin sintaktik konstruksiyaların işlənilməsinə qonşu bir dilin ekstralinquistik təsiri göstərilən cümlələrin interpozisiya mövqeyini dilin müxtəlif mərhələlərində daha da intensivləşdirmək səviyyəsində ola bilər.

2.2.2. Təyin konstruksiyalarının struktur-semantik tipləri

MC sintaksisində təyin konstruksiyalarının komponentləri həm analitik, həm də analitik-sintetik vasitələrlə əlaqələnir. Həmin xüsusi-mürəkkəb PV əsas və asılı hissələrinin əlaqələnməsində həm bağlayıcılar və şərt quruluşunun -sa² morfoloji-sintaktik əlaməti, həm də biryerli və ikiyerli digər bağlayıcı vasitələr özünü göstərir. Təyin konstruksiyalarının istər subordinativ, istərsə də korrelyativ tabeliliklə əlaqələnen struktur-semantik tipləri qədim türk dilindən başlayaraq oğuz-qırçaq arealında da çox geniş yayılmışdır.

2.2.2.1. Subordinativ-təyin mənalı MC

Mürəkkəb təyin konstruksiyalarının içərisində subordinativ-təyin mənalı MC sintaktik quruluşunun təközlükliliyi (üzvlənməməsi) və komponentlərin daha çox analitik üsulla – bağlayıcılarla və biryerli bağlayıcı vasitələrlə əlaqələnməsi ilə seçilir. Bu tip MC asılı komponent əsas hissədəki hər hansı sintaktik funksiyada işlənən bir ismi, yaxud da substantivləşmiş digər bir üzvü təyin edir. Subordinativ-təyin konstruksiyaları sintaktik quruluş kimi bütövlükdə frazadanböyük vahidlərin komponenti olsa da, sintaktik-kommunikativ baxımdan ayrılıqda üzvlənir: asılı hissə tema, əsas hissə isə rema kimi özünü daha çox göstərir.

Subordinativ-təyin mənalı MC komponentlərin yerləşməsi və onları əlaqələndirən konstituent-bağlayıcı vasitələrə görə türk dillərində əsasən iki sintaktik quruluşa bölünə bilər.

I. Birinci qrupa daxil edilən subordinativ-təyin konstruksiyaları komponentlərinin MC tərkibində yerləşməsinin sabitliyi ilə daha çox seçilir. Əsas hissə öncə, asılı komponent isə sonra gəlir. Əsas hissədə təyin olunan isim-üzvdən qabaq müxtəlif biryerli təyinedici sözlər – siqnalçı qəlib-vasitələr, komponentlər arasında isə ki, hansı ki, kim, kın//kün, necə ki və s. (Azərb., türk, türkmən), ani, aniki*, angısının və s. (qaq.) işlənir. Bu tip subordinativ-təyin konstruksiyalarının əsas komponentində elə,

* Qaqauz türkcəsində “ki” bağlayıcısının əvəzinə, daha çox “ani, aniki” bağlayıcı vasitələri işlənir.

öylə//böylə//şeylə//öyle, belə, andaj, nə, bir, nə bir, elə bir, o, bu, həmin//haman, hansı//qansı, ol//şol və s. signalcı qəlib-əvəzliliklər və digər uyğun leksik vahidlər özünü göstərir; məs.; Azərb. **Elə** söz də **ki**, kalı tökülsün, dəymişi qalsın (Atalar sözü); Ata **elə** bir qamçı çəkdi **ki (kin)**, belində zol qaldı (Danışıqdan); **Nə** bələdir **ki** ona böylə giriftar olubam (M. Fuzuli. Seçilmiş əsərləri, II, 1988, s.90); **Öylə** sərməstəm **ki**, idrak etməzəm dünya nədir (Yenə orada, s.189);

Faş oldu **bu** macərə cəhanə

Kim: “Qeys oluban əsiri-Leyli,

Leyli dəxi salmış ona meyli (Yenə orada, s.28);

Qansı müşküldür ki, təcrid ilə asan etmədi (Yenə orada, s.187); **Bir** bələdur **ki**, can verməkdir anın çarəsi (Kişvəri. Əsərləri, 1984, s.120); **Nə bir** haziq təbibim var **ki**, mühlik dərdimi görsün (Yenə orada, s.75); Sən **ol** mö'min **ki**, mö'min əhli-dindir (İ. Nəsimi. Əsərləri, V, 1985, s.44); Gəl **şol** nigari gör **ki**, nə nəqşü nigar edər (Yenə orada, s. 89); Bu **necə** hüsni surətdir ki, nur ehsan edər ayə (Yenə orada, s.218); türk. Hala **öyle** yorgunsun **ki**, dinlemeye tahammülün yok gibi geliyor bana. ‘Hələ elə yorgunsan ki, mənə qulaq asmağa belə səbrin çatmır’ (N. Hikmet. Yeşil Elmalar, 1965, s.250); Bu ne sirdir **kim** ben agzum açmadan düşmüş dile. ‘Bu nə sirdir ki, mən ağzımı açmadan dilə-dişə düşmüşdür’ (Sultan Veled’in Türkçe Manzumeleri, 1958, s.23); O **bir** dilberdir **ki**, yoktur nişanı. ‘O, bir dilbərdir ki, tayı-bərabəri yoxdur’ (Y. Emre. Şiirleri, 1963, s.52); qaq. Onun suratı koyu-booş şaminkanın dartımı içində **öle** inandırır, pak gözəldi, **ani** hepsi başqa gözəlliklər kaybeldilər dünne üzündən. ‘Onun sifəti dartılmış qoyu-boş örtünün içində elə inandırıcı, çox gözəldi ki, bütün digər gözəlliklər dünya üzündən yox olmuşdu’ (D. K. Coban, Tamannık, 1977, s.83); Kız **öle** gözəlmiş, **ani** onun gibi hiç bütün dünnede yokmuş. ‘ (Budcaktan sesler, 1959, s.125); türkmən. **Şeylə duşmandır ki, tañla syryñz paş eyleyir.** ‘Elə düşməndir ki, sanki sirrinişi faş edir’ (Magtymguly. Saýlanan eserler, 1, 1983, s.185); Geldi anda **bir** yigit **kim**, hoş zyban. ‘Onda bir igid gəldi ki, şirin dilli’ (Dövletmämmet Azady. Wagzy-azat, 1962, s. 98); qədim özbək. Oşul **kizandaj** körüklür erdi **kim** külsä kök teñri külä turur; y (i) ħ lasa kök teñri y (i) ħ laya tutur. “Дева была так красива: если смеется, голубое небо хохочет; если плачет, небо голубое рыдает.” ‘Qız elə gözəl idi ki, əgər gülsə, mavi səma qəh-qəhə çəkib gülmür, əgər ağlasa, göy üzü hönkür-hönkür ağlayır’ (Щербак, 1959, s.28).

Subordinativ-təyin konstruksiyalarının komponentlərini əlaqələndirən həm signalçı qəlib-əvəzliliklər, həm də digər leksik-sintaktik vasitələr, eləcə də də bağlayıcılar fakultativ ola bilər; məs.: Azərb. Güli-rə'nəyə bax **kim**, bülbülünün həmişə naləvi əfğanın istər (Əmani. Əsərləri, 1983, s. 51); türkmən:

Adam bardyr, any şalar qaçyrdar,
Adam bar, zulm edip, garyp agyrdar,
Adam bar, per düşək ýanyn agyrdar,
Adam bardyr ki dyzyna degmez (Magtymguly. Saýlanan eserler, 1, 1983, s.210).

‘Adam vardır, onu şahlar qaçırdar,
Adam var, zülm edib qərib ağrıdar,
Adam var, pər döşək yanın ağrıdar,
Adam vardır ki dizinə dəyməz.’

Subordinativ-təyin konstruksiyalarının əsas komponentində, informasiyavericiliklə bağlı olaraq, xəbər, bəzən də onun morfoloji əlaməti düşür; məs.: **Elə** qulaqburması **ki**, yeri ömürlük ağrıyır (“Ulduz” jurnalı, 1984, №2, s.7); **həmin** Lələ bəy **ki**, onun bir baxışına görə bağırsaqlarını boğazına dolamaq istəyirdi (F. Kərimzadə, Xudafərin köprüsü, 1982, s.218); türk. Bir de öyle sert, öyle düşmanca baktı **ki** Gülbahar dondu kaldı. ‘Bir də elə sət, elə düşməncəsinə baxdı ki, Gülbahar dondu qaldı’ (Y. Kemal. Ağrıdağı Efsanesi, 1978, s.79); **Bir** çare **ki**, kızı Tahir’i unutsun da kapansın yarası. ‘Bir çarə ki, kızı Tahiri unutsun və yarası bağlansın’ (K. A. Kansu. Sevgi Elması, 1972, s. 22).

Azərbaycan türkcəsində təyin konstruksiyalarının göstərilən tipinin bəzi quruluşlarında asılı hissə söyləmədən bütövlükdə kənara çıxar; yəni parselyat kimi əvvəlki cümlənin təyin olunanı, asılı hissənin isə aktuallaşan üzvü funksiyasında özünü göstərir. Maraqlıdır ki, parselyat kimi özünü göstərən bu tip sintaktik vahidlər predikativ təyinli asılı hissələrdir; məs.: Azərb. Xaqani Rzaquluyev torpağımızın ən ağırılı **yerində** yaşayır. **O yerdə ki, axşamı güllələr gətirir, səhəri toplar açır. Gecələr fitnələr ayaq açır** (“Gənçlik” jurnalı, 1990, №6, s.17); Amerikanın keçmiş prezidenti R. Reyqan özünün “Azadlıq, tərəqqi və sülh” məqaləsində (bax: “Международная жизнь”, 1988, №11) çox haqlı olaraq yazır ki, biz artıq təfəkkür **iqtisadiyyatına** daxil oluruq, **o iqtisadiyyata ki, orada yaradıcılıq azadlığı təbiət ehtiyatlarının ən qiymətli növü sayılır** (“Gənçlik” jurnalı, 1990, №8, s.21); ... belə ki, 1940-cı ilin yayında Xatında, alman ordusundan qaçıb Belarusiyada pənah tapmış 15 min

polyak zabitinin çekistlər tərəfindən güllələnməsi, Molotov-Ribbentrop paktının gizli protokolları, Pribaltika və Ukranyada “**Meşə qardaşları**” və **banderaçılar** haqqında “antikommunist” ruhda yazılmış materialları dərc olunmuşdur. **O**, “**meşə qardaşları**” və **banderaçılar ki, onlar hələ yetmişinci illərdə Mordoviyanın və Perm vilayətinin xüsusi düşərgələrində uzunmüddətli həbs cəzası cəkindirlər** (“İstiqlal” qəzeti, iyul 1991-ci il, №4(9), s.7.); qaç. -Ee, dostlarım, bizim halkımızın köksenseleleri eskide, pek eskiden çıkajeklar. **Öle eskiden, ani unuduler şansora da hiç inanamarsınız.** . . ‘Ee, dostlarım, bizim xalqımızın kökü çox-çox əvvəllər keçmişdə ortaya çıxmışdır. Elə keçmişdə ki, yaddan çıxdığına görə heç inanmazsınız...’ (D.Tanasoglu. Uzun kervan, 1985, s.14).

Bəzən sonluq-komponentdə kənara çıxmalı olan ad-üzvün yerində əvvəlki cümlədəki təyin olunanın özü yox, onun eynitipli sinonimi işlənir; məs.: Müharibənin ən qızgın çağında, həmyerlimizin şöhrət ulduzunun yenidən parladığı bir dövrdə-1942-ci il yanvarın 14-də yazılıb. **O günlərdə ki**, qəhrəmanın sinəsinə Qızıl Ulduz təzə taxılmışdı (“Kommunist” qəzeti, 16 aprel 1985-ci il, s.4).

Dil sitemində bu tip nitq kəsikləri də frazadanböyük vahidlər kimi təhlil olunmalıdır. Predikativ təyinli asılı hissələr burada mətnin müstəqil bir komponentidir. Əvvəl gələn cümlələrdəki “yerində”, “iqtisadiyyata”, “meşə qardaşları”, “banderaçılar” sözləri mətnin kataforik göstəriciləri olub, onun sonrakı hissələrinin işlənməsini şərtləndirir. Sonluq konstruksiyalar kimi özünə göstərən cümlələrdəki təyin olunan hissələr isə frazadanböyük vahidlərin anaforik ifadəçiləri olub, əvvəlki komponentdə işlənən uyğun sözə işarə edir.

Türk dillərinin oğuz-qıpçaq dil-dialekt sistemində subordinativ-təyin konstruksiyalarının müxtəlif quruluşlu üslubi-sintaktik variantları işlənir.

I. Asılı komponent əsas hissənin içərisində gəlir; çox zaman onun mübtədasından və tamamlığından sonra işlənir. Əsas hissənin asılı komponentdən əvvəl və sonra gələn tərəfləri bir sintaktik vahid kimi təsəvvür olunur, həmin üzvlər arasında bütün qrammatik əlaqələr özünü göstərir. Bu tip subordinativ-təyin konstruksiyalarına daha çox Azərbaycan, türk və qaqauz türkcələrində təsadüf edilir; məs.: Azərb. **O şəhər ki, bu əhvalat orada vaqe olub**, araz çayına yavuq Azərbaycan şəhərlərindən biridir (C. Məmmədquluzadə. Ölülər); Ruhum ki, **bədənədir**, sənindir, hər nəş’ə ki, **məndədir**, sənindir (M. Füzuli. Seçilmiş əsərləri, II, 1958, s.178); türk. **O kadınlar ki, dalları yerlere degen koy gölgeli meyve bahçelerinde gülüp**

türkü söylemek, süslenip salına salına dolaşmaktan başkasına alıxmamış, rahatlıktan semirmiş kadınlardı. ‘O qadınlar ki, budaqları yerə dəyən kölgəli meyvə bağçalarında gülüb mahnı oxumaq, bəzənib sallana-sallana gəzməkdən başqa bir şeyə vərmiş etməmiş, rahatlıqdan səmirmiş qadınlardı’ (O. Kemal. Cemile, 1966, s.104); Ol, **kim oldu ölümsüz, ol kaldı**, uçmaq bu cihanda nakd aldı. ‘O, kim ki ölümsüz oldu, o qaldı, cənnəti bu dünyada nağd aldı’ (Sultan Veled’in Türkçe Manzumeleri, İstanbul, 1958, s.10); qaç. O yıl, ani **ben geçirdim sende** –en anılma yılıym benim. ‘O il ki, mən sənin yanında keçirdim, ən unudulmaz ilimdir’ (D. K. Coban. Tamannık, 1977, s.101).

Daha çox klassik yazı üslubunda formalaşan bu cür subordinativ-təyin konstruksiyalarının işlənməsi ilkin türk-oğuz layı üçün xarakterik deyildir. Bununla bərabər, həmin xüsusi-mürəkkəb PV sintaktik quruluşu və struktur-tipoloji mənsubiyyəti digər uyğun konstruksiyalardan yalnız komponentlərin yerləşməsinə görə fərqlənir.

2. Subordinativ-təyin konstruksiyalarının haqqında danışılan üslubi-sintaktik variantları məzmunun ifadəsinə görə digər uyğun PV oxşasa da, qrammatik quruluşunun özəlliyi ilə onlardan fərqlənir. Burada təyin olunan kimi işlənən “hissə” (əsas komponentdəki” isim-üzlər) bağlayıcı funksiyasında özünü göstərir. Belə subordinativ-təyin konstruksiyalarında əsas komponent öncə gəlir. Asılı komponenti əsas hissəyə bağlayan bağlayıcı vasitə birincinin təyin olunan isim-üzlündən, işarə əvəzliyindən və “ki” bağlayıcısından ibarət olur. Subordinativ-təyin konstruksiyalarının bu quruluşu daha çox çağdaş Azərbaycan nəsrində yayılmışdır və ədəbi dildə yeni sintaktik keyfiyyət kimi xarakterizə oluna bilər; məs.: Bağın yanına buruldu, **o bağın ki**, iyun günü yaşıl “Moskviç”in içində Təhminəni gözləyirdi; Başqa qadınların nəvazişi onda özünə inam hissi oyandırır, **o hissi ki**, Təhminəylə olanda itirirdi, daha doğrusu, heç vaxt duya bilmirdi Təhminəylə olanda; Cənazəni həmin o böyük otaqda qoydular, **o otaqda ki**, orada haçansa, yox haçansa niyə, cəmisini bir neçə gün bundan qabaq, kresloda, televizorun qarşısında oturmuşdu, əynində pijama şalvarı, yaşıl yün çemper (Anar).

Göstərilən quruluşlu sintaktik konstruksiyaların mövcud üslubi-sintaktik variantlarının Azərbaycan türkcəsində işlənməsi ədəbi dilin müxtəlif üslublarının danışq dili ilə qarşılıqlı əlaqəsindən irəli gəlmişdir. Sözügedən subordinativ-təyin konstruksiyalarının üslubi-sintaktik variantları Azərbaycan türkcəsində daha çox tərcümə üslubunun var olan təsirinin ortadan qaldırılmasına bağlı olaraq işlənir. Bunlar əslində danışq

dilində indi də geniş işlənən “hansı ki” bağlayıcı xüsusi-mürəkkəb PV ədəbi-bədii dildə yeni yaranmış, daha sabit quruluşlu sintaktik əvəzedicisidir. Müqayisə et: Al gəldi aşıq Vəli! O arvaddan həzər etmək gərək, **hansı ki**, əri evə gələndə sımsırığın sallaya, əri gedəndən sonra şallaq ata (N.Vəzirov. Əsərləri, 1935, s.192); Bir qoyun kəsdi bizə, **hansı ki**, otuz kilo əti gələrdi (Danışiqdan).

Son illərdəki çağdaş Azərbaycan nəsrinin təhkiyəsində qədim türk və ilkin türk-oğuz, eləcə də danışiq dili arxitoktenikasına uyğun olaraq sintaktik, morfemlərərası qrammatik sıranın nəzərə çarpacaq dərəcədə sərbəstləşməsi diqqəti çəkir. Bunlarla bağlı komponentləri mürəkkəb cümlələrdən ibarət olan frazadanböyük vahidlərin, mətn-cümlələrin, rəmkalı konstruksiyaların daha intensiv işlənilməsi ədəbi dilimizin türk-oğuz etnik təfəkkürünə qayıdıq zəminində inkişafını göstərən meyllərdəndir. Bu baxımdan subordinativ-təyin konstruksiyalarının haqqına danışılan üslubi-sintaktik variantları da həmin tendensiyanın təzahürlərindən biri kimi qiymətləndirilə bilər.

3. Asılı hissəsi frazeologizmlərlə və ya modal sözlərlə ifadə olunan subordinativ-təyin konstruksiyaları da Azərbaycan dilində üslubi-sintaktik variantlar kimi qruplaşdırıla bilər; məs.: **Elə iş düşüb ki, Allah göstərməsin**; Başıma **bir iş gəlib ki**, day **demə**; **Bir** hala düşdü **ki, gözlər olsun görməsin**; Axşamçağı **bir** yağış başladı **ki, gəl görəsən**; Qızda bir yanaqlar vardı, **deyirdin** Quba almasıdı (Danışiqdan); ...bu çoban qızından **bir** oğlan oldu **ki, sacının bir yanı gümüş, bir yanı qızıl** (Nağıllardan).

Ümumtürk dilinin oğuz-qıpçaq arealında subordinativ-təyin konstruksiyalarının müəyyən konstituentləri ilə seçilən üslubi-sintaktik variantları yayılmışdır. Bu tip subordinativ-təyin konstruksiyalarının uyğun normativ-sintaktik vahidlərdən fərqi özünü daha çox onların komponentlərini əlaqələndirən qəlib-əvəzlilərdə və korrelyat sözlər kimi işlənən leksemlərdə göstərir.

1. Əsas komponentdəki təyin edilən isim-üzlərin asılı hissədə müxtəlif əvəzlilərlə və əvəzlik-zərf xarakterli sözlərlə ifadə olunan qarşılığı olur. Bununla bərabər, əsas komponentdə MC tərəflərini əlaqələndirən biryerli qəlib-əvəzlilərlə və digər bağlayıcı vasitələr də işlənir. Ancaq onlar təyin olunanın asılı hissədəki aid olduğu mövcud qarşılıq sözlə relyat-korrelyat münasibətinə girmir; məs.: Azərb. ...yalnız **o cəmiyyətlər** hərtəlifli tərəqqiyə nail olacaqlar ki, **orada** əsil fikir azadlığı hökm sürəcək, biliyə, istədəda və insan intellektinə hörmət olunacaq (“Gənclik”

jurnalı, 1990, №8, s.21); İxtilafı böyüdüb barışmaz bir şəklə salmaq üçün yeganə **bir çarə** vardır ki, **o** da Qızıl Arslan tərəfindən Atabəyə qarşı sui-qəsd hazırlamaqdan ibarətdir (M. C. Ordubadi. Qılınc və qələm, 1983, s.265); Nəyə lazımdır **o taxt-tac ki**, hamı **ona** nifrət edir (F. Kərimzadə. Xüdəfərin körpüsü, 1982, s.128); Murad bəy, səni **elə** yüksək **bir** mərtəbəyə qaldırıram ki, **orada** gərək padşah süfrəsindəki düz-çörəkdən özgə heç bir düz-çörək görünməsin (Yenə orada, s.179); türk. **Bir takım** sevdiğim yüzler vardır **ki**, ben **onları** görmekten ziyade düşünmekten hazzedirim. ‘Bəzi sevdiyim üzler vardır ki, mən onları görməkdən daha çox fikirləşməkdən ləzzət alıram’ (A. Hamit. Finden, 1959, s.30); qaç. Miti geze-geze buler **bir ev**, nenda yaşarmış Taş Falayan hem Gürgen Kıvradan, onun da karısını yapmışlar izmetçi. ‘Miti gəzə-gəzə bir ev tapır, harada ki yaşayırmış Taş Ealayan və Gürgen Kıvradan, onun da arvadını xidmətçi etmişdilər’ (Budcaktan sesler, 1959, s.138).

Təyin olunanla ona işarə edən qarşılıq sözün sintaktik əlaqəsi burada sırf korrelyativ yox, məntiqi-semantik məzmun daşıyır. Ona görə də sözügedən konstruksiyalardakı korrelyasiya üslubi-sintaktik mahiyyətdədir. Bunun əksinə olaraq, korrelyativ konstruksiyalardakı asılı hissələrdə işlənən bağlayıcı sözlərlə əsas komponentlərdəki korrelyat vasitələr eyni bir sintaktik funksiyaya malik olur. Məhz elə buna görə də belə PV komponentləri arasında korrelyativ-sintaktik tabelilik əlaqəsi yaranır.

2. Əsas komponentdəki siqnalçı qəlib-əvəzlik yiyəlik halında işlənir, yaxud da fakultativ olur; məs.: Azərb. Şirvanşahlar məscidindəki by hərəkətim həm də **onun** sübutudur ki, 1989-cu il noyabr-dekabr aylarında ermənilərə qarşı məndə pis niyyət olmamışdır (“İstiqlal” qəzeti, 4 may 1991-ci il, № 2(8), s.6); Konflikt belə bir dərəcəyə məhz **bunun** nəticəsində gəlib çatmışdır **ki**, biz həmişə lazımi məqamlarda laqeydlik və cəsarətsizlik göstərmişik (Danışıqdan); **Bunun** nəticəsidir ki, hələ qədim yunanlar tərəfindən qadın libasında öz ayağının altında sikkədə zərb edilmiş, qorxaqlığı ilə indi də bütün dünyada məşhur olan bir millətin oğulları tarixin gedişini idarə etmiş bir millətə meydan oxuyur (“İki sahil” qəzeti, 4 dekabr, 1991-ci il, s.5); türkmən. İmdi bilməz cəresin kim, ne kylasydyr köñül ‘İndi bilməz çarəsin ki, nə etsin köñül’ (Magtymguly. Saylanan eserler, 2, 1983, s.66).

Subordinativ-təyin konstruksiyalarının yiyəlik halın sintaktik funksiyası ilə bağlı olaraq formalaşan bu tip quruluşunda inversiya hadisəsi də özünü göstərir. İnformasiyavericilikdə daha çox rema kimi özünü göstərən əsas hissə sonra gəlir; məs.: Azərb. Sən cavansanmı, qocasanmı,

bunun məsələyə heç bir dəxli yoxdur” (Danışiqdan); türkmən. Sen yaşmy, yaş dälmi, **onuñam** parhy yokdur. ‘Sən cavansanmı, cavan deyilsənmi, bunun bir fərqi yoxdur’ (Danışiqdan).

Subordinativ-təyin konstruksiyaları oğuz-qıpcaq arealına daxil olan digər türkcələrdə də yayılmışdır; məs.: Közümə **ol** ot dan cäkkil **kim**, tävan lar közinä cäkär sän “мои глаза намаж тем лекарством, каким ты мажешь глаза животных.” ‘Mənim gözümə o otdan çək ki, sən həmin otdan heyvanların gözünə sürtürsən’ (C. Сараи. Гулистан; Наджип, 1975, s.34); Köngül bermä **ol** ösdängä ki, häyläsi coqdur “Не влюбись в ту красавицу, у которой много хитрости и коварства.” ‘Könül vermə o gözələ ki, hiyləsi çoxdur’ (Yenə orada, s.135); **Eylä** issi edi **kim**, boğazni gurutup, ağizni qiynatur edi “так жарко было, что иссушало горло и сжигало рот.” ‘Elə isti idi ki, boğazını qurutdu və ağzını yandırdı’ (Yenə orada, s. 175).

Axıncı sözügedən misaldan da görüldüyü kimi, subordinativ-təyin konstruksiyalarında daha çox nəticə, tərzli müqayisə və eləcə də digər mənalar “zaman, məkan, məqsəd... və s. ola bilər” (Abdullayev 1974: 245-249). Lakin həmin çaralar haqqında danışılan MC əsas mənası ilə qarşılıqlı oppozisiya yaratmadığından burada kontekstual səciyyə daşıyır. Buna görə də onlar subordinativ-təyin konstruksiyalarında deyil, subordinativ-coxmənəli və koordinativ-nəticə PV özünü invariant kimi göstərir.

Qədim türk dilində subordinativ-təyin konstruksiyalarının sözügedən quruluşunun sintaktik arxetipləri heç bir bağlayıcı vasitə olmadan işlənir; məs.: məvəl kəldi türkçä muñar meñzätür “на тюркском языке возникла притча, которая подходит к этому.” ‘Türk dilində bir hekayə yaranmışdır ki, buna uyğun gəlir’ (DTS. s. 295).

Təyin konstruksiyalarının yuxarıda təhlil edilən subordinativ-sintaktik quruluşu istər ilkin türk-oğuz, istər sə də daha əvvəlki mərhələdə o qədər də işlək olmamışdır. Həmin subordinativ konstruksiyaların o biri sintaktik quruluşu isə çağdaş türk ədəbi dillərində nisbətən az işlənsə də, türk-oğuz mərhələsində geniş yayılmışdır.

II. Asılı komponent əvvəl gəlir. O, əsas hissənin isimlə ifadə olunan konkret bir üzvünü təyin edir. Asılı komponent bağlayıcı sözlərlə, ya da bağlayıcı vasitələrsiz, yəni intonasiya və subordinativ tabeliliyin semantik-məntiqi məzmunu ilə – leksik-morfoloji üsulla əsas hissəyə bağlanılır. Beləliklə, bağlayıcı vasitələrin işlənilməsinə və leksik-morfoloji üsulun asılı komponentin xəbərindəki ifadəsinə, eləcə də birinci

tərəfin informasiyavericilikdəki funksiyasına görə bu tip subordinativ-təyin konstruksiyalarını iki qrupa ayırmaq olar.

1. Asılı komponent özgə nitqi formasında gəlib, əsas hissənin isimlə ifadə olunan bir üzvünü təyin edir. Bu tip subordinativ-təyin konstruksiyalarının tərəfləri həm bağlayıcı vasitələrlə, həm də bağlayıcısız olaraq leksik-morfoloji üsulla bağlanır. Sözügedən xüsusi-mürəkkəb PV türkmən dilində daha geniş yayılmışdır.

a) Asılı komponent əsas hissəyə *diyən//diylen* ‘deyə’ bağlayıcı sözləri ilə bağlanır; məs.: **Babalarymyzyň: “Ýedi ölçäp, bir kes” diyen nakyly** şular yalı zatdan gelip çykandyr. ‘Babalarımızın: “Eddi ölçüp, bir biç” deyən məsəli belə şeylərdən gəlib çıxmışdır’; **Men şol ahun bilen haram haýsı, halal haýsı, hak näme, nāhak näme diylen** mesele hakynda gürrüň açayyn. ‘Mən o axundla haram hansıdır, halal hansıdır, haqq nədir, nahaqq nədir deyilən məsələ haqqında söhbətə başlayım’ (Danışığıdan).

b) Asılı hissə əsas komponentə leksik-morfoloji üsulla bağlanır; məs.: **Uruş ýatdy** habary tiz wagtda bütün dünýä ýaýrady. ‘Müharibə qurtardı xəbəri tez bir vaxtda bütün dünyaya yayıldı’ (Danışığıdan); **Şonuň üsti bilenem özleriniň üsti açylar** gorkusy barmyş. ‘Onun üstü ilə özlərinin də üstü açılar qorxusu varmış’ (A.Govşudow. Saýlanan eserler; Nartyýev, 1988, s.96).

2. Asılı komponent əsas hissəyə leksik-morfoloji üsulla bağlanır. Onun xəbəri “demək” felinin təsriflənən formasından ibarət olur. Əsas komponentdə isə təyinin qəlibi kimi ‘bir’ sözü işlənir. Bu tip subordinativ-təyin konstruksiyaları həm çağdaş Anadolu türkcəsində, həm də türk-oğuz və bütövlükdə oğuz-qıpçaq arealında geniş yayılmışdır. Asılı komponentin yerinə görə həmin MC iki qrupa ayırmaq olar.

a) Asılı komponent öncə gəlir; məs.: **Tursun Fakı derlerdi bir** aziz vardı. ‘Tursun Fakı deyilən bir övliya vardı’; **Solak Karaca derlerdi** Sultan Bayazid’in bir kulu var idi. ‘Sultan Bəyazidin Solak Qaraca deyilən bir qulu vardı’; **Sevda Rıza derler** yarı sersem **bir** kasap vardı. ‘Sevda Rıza deyilən yarı sərsəm bir qəssab vardı’; **Kul Hasan’ın karısı derler** kır saçlı bir kadın var. ‘Qul Həsənin arvadı deyilən ağsaçlı bir qadın var’ (КОНОНОВ 1956, s.543); Həsən bəy deyərlərdi, **bir** böyüyümüz vardı (Danışığıdan); **Məgər (sultanım) Dirsə xan deyirlərdi, bir bəyin** oğlu-qızı yoxdu (KDQ, 1962, s.16); **Tərsusamış derlərdi** oğuzda **bir** yigit vardı (Yenə orada, s.131).

b) Asılı komponent interpozisiyada işlənir; məs. – Oğuzdan, **Qanturalı derlər**, bir yigid varmış... (KDQ, 1962, s.95); Çox zamanmış, **əgrək derlər** bir yigid dutsaqmış (Yenə orada, s.133); bu möclisdə **unüing tinglar** kişi jog ‘В этой комнате нет человека, который бы слушал твой голос. ‘Bu otaqda sənin səsinə qulaq asan adam yoxdur’ (С. Сарай. Гулистан; Наджип, 1975, s.130).

Yuxarıda gətirilən örnəklərin bəziləri işlənildiyi türk ədəbi dillərində MC olaraq özünü göstərir. Həmin örnəklər Azərbaycan türkcəsinə çevrildikdə artıq tərkiibli genişlənmiş cümlələr kimi öyrənilir. Sözügedən tip xüsusi-mürəkkəb PV komponentləri subordinativ tabeliliklə əlaqələnən normativ-sintaktik quruluşu ilə paralel olaraq işlənən *üslubi-sintaktik variant kimi* də izah oluna bilər.

Bu konstruksiyalar tədqiq olunan çağdaş türk ədəbi dillərində az işlənir və oğuz-qırpaq mərhələsində daha geniş yayılmışdır. Beləliklə, Türk ədəbi dillərinin sonrakı inkişaf mərhələlərində yuxarıda təhlil edilən subordinativ-təyin konstruksiyalarının birinci tipi ədəbi dildə normativ-sintaktik quruluş kimi tam diferensiallaşmışdır. İkinci qrupa daxil edilən həmin MC isə üslubi-sintaktik variantlar kimi işlənmiş, ədəbi dil normasına çevrilməmişdir.

2.2.2.2. Korrelyativ-təyin mənalı MC

Korrelyativ-təyin konstruksiyalarında da asılı hissə öncə, əsas komponent sonra gəlir. Asılı hissədə əvəzlik-bağlayıcı sözlər, relyat funksiyasında özünü göstərən digər leksik-sintaktik vasitələr, əsas komponentdə isə əvəzliliklər və başqa korrelyat sözlər işlənir. Bu tip sintaktik konstruksiyaların asılı hissələrinin xəbəri çox zaman felin şərt şəkli ilə ifadə olunur. Korrelyativ-təyin konstruksiyalarında konkret bir semantik-funksional sahə asılı və əsas komponentlərin arasındakı nisbi tabelilik əsasında diferensiallaşır. Daha doğrusu, burada məzmunun ifadəsi qarşılıqlı işlənən korrelyativ nisbi əvəzliliklərə və digər leksik-sintaktik vasitələrə görə müəyyənləşir.

Asılı hissələrin dil-nitq sistemindəki normativliyinə və üslubi-lingvistik təkamülünə görə korrelyativ-təyin konstruksiyalarının tədqiq edilən türk ədəbi dillərində əsasən bir normativ-sintaktik tipi özünü göstərir. Belə MC asılı hissəsində sual və qeyri-müəyyən nisbi əvəzlilikləri bağlayıcı söz yerində işlənir. Xüsusi-mürəkkəb tabelilikdə mürəkkəb cümlələrin böyük bir qisminin sintaktik tiplərini müəyyənləşdirən və müstəqil bir cümlə üzvü kimi özünü göstərən bağlayıcı sözlər burada da korrelyativ

modelin qurucuları funksiyasını daşıyır. Korrelyativ-təyin konstruksiyalarının normativ-sintaktik quruluşu kimi özünü göstərən həmin xüsusi-mürəkkəb PV asılı hissəsində kim, kim ki, hər kim/ki/, bir kəs/ki/, nə, hər nə/ki/, hansı, kanda və s. bağlayıcı sözləri, əsas hissəsində isə yiyəlik halında işlənən korrelyat şəxs əvəzliyi özünü bürüzə verir; məs.: Azərb. **Kim** içəri axırda girsə, **onun** biletini diqqətlə yoxlayın; **hansını** deyirsən, **onun** axırına çıxacaq (Danışığıdan); **Kim ki**, dünyayı-dəni civəsiyə berdi könül, Görünür əhli-bəsirətğə **anın** vəsif-kəsif... (Əmani. Əsərləri, 1983, s. 103); **Kim ki**, doğru yol verər, **anın** yeri dar olmasun (Nəsimi. Əsərləri, V, 1985, s. 191); türkmən. Kimiñ goýny yüz, **onuñ** gepi düz. ‘Kimin qoynu yüz, onun sözü düz’ (Atalar sözü); **Kim ki**, münkür bolsa, **anyn** aldyda **bardyr lahat**. ‘Kim ki imansız olsa, onun alnında vardır yalanı’- (Magtymguly. Saýlanan eserler, I, 1983, s.185); **Kanda** barsa, bolğay **anyn** hemdemi ‘hara getsə, olar onun həmdəmi’ (Döwletmämmet Azady. Wagzy-azat, 1962, s.38).

Korrelyativ-təyin konstruksiyalarının normativ-sintaktik quruluşunda özünü göstərən ikiyerli bağlayıcı vasitələrin tərəfləri fakultativ də olur; məc. ; Azərb. **Kim ki**, oldu taleyi həqdən səid, olmadı şeytan kimi adı mərid (Kışvəri, Əsərləri, 1984, c.304); **Kim ki**, dilaram ilə ömrünü sərf eylədi, hər günü eyd oldü, hər dünü qədrü bərət (Nəsimi, Əsərləri, 1985. s.37); türk. Ol neşeyi, **kim** kimsene bulmadı, ol kim **anı** buldu canı ölmedi. ‘O nəşəni kim-kimsənə tapmadı, ol şəxs ki tapdı, canı ölmedi’ (Sultan Veled’in Türkçe Manzumeleri, 1958, s.21), türkmən. **Kim ki** pesdir, hakdan ergeý döwleti. ‘Kim ki pisdir, haqdan olur dövləti’ (Döwletmämet Azady. Wagzy-azat, 1962, s.33); **Kim** dükany şükr ilə eýler küşad, Nygmaty günden-güne bolğay zyýad ‘Kim dükanı şükr ilə eýlər abad, Neməti gündən-günə olar ziyad’ (Yenə orada, s.96); Yagşyñ, siliñ dumany däl ol. Hüñkar patşanyñ ýygny geldi, **şonuñ** dumany ol ‘Yağışın, selin dumanı deyil o. Hünkar patşahın ordusu gəldi, onun dumanı o’ (Görögly, 1958, s.350); **Kim** bardyr **ki**, pelek bagryn ezmemiş. ‘Kim vardır ki, fələk bağrın əzməmiş’ (Magtymguly, 2, 1983, s.13): qədim qırçaq. **Här kim** xiyənät bilän tirilgäy, hisab vaqtında elləri titrägäy “кто поведет преступный образ жизни, у того во время отчета задрожат руки.” ‘Hər kim ki xəyanətlə diriləcək, haqq-hesab vaxtında elləri əsəcək’ (С.Сараи. Гулистан; Наджип, 1975, s.125).

Türk dillərində korrelyativ-təyin konstruksiyalarının üslubi-sintaktik variantları da yayılmışdır.

A) Normativ-sintaktik konstruksiyalardan fərqli olaraq əsas komponentdə qarşılıq söz yerində adlıq halında işlənən işarə əvəzliyi özünü göstərir, məs.: Azərb. **Kim ki**, bidar olmadı eşqində hər şəb ta səhər, **ol** yalançı müddəinin bəxti bidar olmasın (Nəsimi. Əsərləri, V, 1985, s.204); türkmən. **Kim** hajak-hujuk etse, sen **şoñ** adamsy diýýär ‘Kim yaltaqlıq etsə, sən onun adamısan, deyər’(Ý.Mämmediýew. Ene toprak; Nartyýew, 1988, s.94).

B) Asılı hissədə bağlayıcı söz yerində işarə əvəzliyi işlənir; məs.: Azərb. Kişvəri bir quldur ol şəhriyarın **kim**, **anın** sənü xəmi binəhayət lütf ilə ehsanı bar (Kişvəri. Əsərləri, 1984, s.23); qədim qırçaq. Gussä birlän kecä yatur **ol kim**, Ertä yanında bolmasa derhäm “Вечером с огорчений ложится тот, у кого утром не окажется дерхема.” ‘Axşamları qəm-qüssə içərisində o adam yatır ki, sabahları əlində bir manat belə olmur’(C.Сараи. Гулистан; Наджип, 1975, s.168).

Korrelyativ-təyin mənalı MC sabitləşmiş konstituentləri (qurucuları) ilə seçilən və müəyyən üslubi-sintaktik normalar kimi fərqlənən konstruksiyalarını isə öyrənilən türk ədəbi dillərində iki qrupa bölmək olar.

A) Asılı komponentdə bağlayıcı söz yerində nə, nə kimi, hansı və s. sual əvəzlilikləri, əsas hissədə isə korrelyat yerində adlıq, eləcə də yiyəlik hallarında işlənən işarə və şəxs əvəzlilikləri özünü göstərir; məs.: Azərb. Lakin **nə kimi şərtlə** hökmdar olmuşsunuzsa, **o şərtləri** yerinə yetirməlisiniz (M.S.Ordubadi. Qılınc və qələm, 1983, s.423); Xəlifələr mövhumatı xalq arasında **nə məqsədlə** yaymışdırsa, sən də **o məqsədlə** təriqət və mövhumata qarşı mübarizə aparmalısan (Yenə orada, s.45); türk. **Hangi** köye vardılarsa, **o köyü** bomboş buldular. ‘Hansı kəndə girdilərsə, o kəndi bomboş gördülər’ (Y.Kemal. Ağrıdağı Efsanesi, 1978, s.21); türkmən. Onsoñ **haýsy** gyzy oñat görýän bolsañ, **şol** gyz ýadyña düşer; Sen **nähili** geým geýseñ, men hem **şonuñ** ýaly geým geýerin ‘Ondan sonra hansı qızı sevsən, o qız yadına düşər; Sən necə geým geýinsən, mən də sənini kimi geýinərəm’(Danışqdan).

Qaqauz türkcəsində sözügedən korrelyativ-təyin konstruksiyaları quruluşca digərlərindən fərqlənir. Belə ki, burada asılı hissədə bağlayıcı söz kimi adverbiallaşmış “bir” sözü işlənir, məs.. Gitmiş, gitmiş yetişmiş bir yere, **o yerde** oturmuş günün bobası, baksə, onun karısı orda. ‘Getmiş, getmiş yetişmiş bir yerə, o yerdə oturmuş günün babası, baxıb görmüş ki, arvadı orada’ (Мошков, 1904, s.15); Varmış bir vaxıtta bir adam, da **o**

adam fukaraymış. ‘Bir vaxtlar bir adam varmış, o adam fəqirmiş’ (Yenə orada, s.58).

B) Asılı hissə predikativ təyinli olur. Buradakı təyin olunan hissə ona aid olan işarə və təyini əvəzliliklərlə birlikdə bağlayıcı söz yerində işlənir. Əsas hissədəki relyat-təyin olunanın qarşılığı kimi işlənən əvəzliliklərin müəyyənlik və qeyri-müəyyənliyinə görə üslubi-sintaktik normalar kimi reallaşan həmin konstruksiyaları iki qrupa ayırmaq olar.

1. Əsas komponentdəki korrelyat işarə əvəzliyi adlıq halında işlənir. Bu tip korrelyativ-təyin konstruksiyaları Azərbaycan və türkmən türkcələrində yayılmışdır; məs.: Bir məmləkətdə ki, əli qabarlı əkinçi balalarına çörək vermək üçün yol kəsməyə məcbur olacaqsa, **o** məmləkət can üstündədir (F. Kərimzadə. Xudafərin köprüsü, 1982, s.111); O sirri ki, sən Koroğluya deməyə gedirsən, mənim də sinəm elə **haman** sirtin xəzinəsidir... (“Koroğlu” dastanı); Bəl qansısının ki, var dərdi, oldu **o** qəzalə həmnəvərdi (Məsihi. Vərqa və Gülşa, 1977, s.66); türkmən. Her dilber kim, könlüm öyün yarydar, yatan bagtym **ol** yaradan yörüder ‘Hər dilbər ki, könlüm evin yarıdar, yatmış baxtım o Yaradan yeridər’ (Magtymguly. Saylanan eserler, I, 1983, s.18).

2. Əsas komponentdəki korrelyat şəxs əvəzliyi yiyəlik halında işlənir; məs.: Qəddü rəftarı ol şuxun ki, könlüm mübtəlasıdır, **Anun** hər şivəsi guya bir əhli-dil bəlasıdır (Kışvəri. Əsərləri, 1984, s.25); hər hekayət kim, var, **onun** həddivü hayanı var (Yenə orada, s.53).

Korrelyativ-təyin konstruksiyalarının sözügedən hər iki quruluşunda korrelyat əvəzliliklər fakultativ də olur; məs.: Azərb. Hər daşə ki, yetdi tökdü yaşın, Ləl eylədi kuhi dəqit daşın (M. Füzuli, Seçilmiş əsərləri, 1988, s.46); Ol pəripeykər ki, taci-səltənət başındadır, Çinü maçini müsəxxər eyləmək başındadır (Nəsimi. Əsərləri, 1985, s.91); türk. Şunlar ki çoxtur malları, gör nice oldu halleri. ‘Onlar ki çoxdur malları, gör necə oldu halları’ (Y.Emre. Şiirleri, 1963, s.21).

Qədim türk dilində işlənən korrelyativ-təyin konstruksiyaları da çağdaş normativ-sintaktik quruluşdadır. Ancaq həmin korrelyativ-təyin konstruksiyalarının asılı hissəsində işlənən bağlayıcı sözlər özünü yiyəlik halında da göstərir, məs.: **kimi** ərşə umdu qılır ərşə qul/**anıñ** boşluqı kör ölüm birlə ol “кого алчность делает рабом,/освобождение того будет (только) со смертью.” ‘Açgözlük kimi qul edirsə, onun qurtuluşu ancaq ölümlə olur’ (ДТС, s.114); **kimüñ** jaşı altmış tügätsä saqış/tatıy bardı **andin** jaji boldi qış “от тех, кому исполнилось шестьдесят лет, /сладость (жизни) ушла и (для них) лето перешло в зиму.” ‘ Kimin altmış

yaşı olursa, həyatın şirinliyi gedir və yayın yerinə qış gəlir' (Yenə orada, s.245).

Korrelyativ-təyin konstruksiyalarının arxetiplərində də əsas hissədə işlənən korrelyativ-əvəzlik fakultativ olur; məs.: **kimin** tamarı joğun boslar qanağı jeñil “у кого толстые сосуды, кровоиспукание легкое.” ‘Kimin damarları qalındısa, onun qan verməsi asandır’ (ДТС, s.270); ne **kim** kəlsə ergä tilindin kelür “все, что достается мужу, идет от его языка.” ‘Kişinin başına nə gəlırsə, dilindən gəlir’ (Yenə orada, s.295).

Ümumtürk dilinin ilkin struktur-semantik ifadə formaları inkişaf edərək zənginləşmiş və hətta bir sıra aqqlütinativ-sintaktik quruluşun bəzi ən qədim vasitələri müasir sinxron səviyyəyə qədər gəlib çıxmışdır. Bu da onu sübut edir ki, çağdaş türk ədəbi dillərində istər subortinativ, istərsə də korrelyativ tabelilik əlaqələr sistemi qədim türk struktur-tipoloji quruluşuna görə müəyyənləşmişdir.

2.3. Zərflik konstruksiyaları

Ümumtürk dilinin oğuz-qıpçaq layında xüsusi-mürəkkəb quruluşda müəyyənləşən zərflik konstruksiyaları subordinativ, korrelyativ, koordinativ modellərdə işlənir; ya qismən, ya da tam çoxmənalı sintaktik vahidlər kimi özünü göstərir. Sözügedən xüsusi-mürəkkəb PV semantik-funksional sahələrə görə aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar.

2.3.1. Zaman-məkan əlaqəli MC

Məkan və zaman mövcudluğu işarələr sistemi olan dilin müxtəlif səviyyələri vasitəsilə ifadə olunur (Фердинанд де Соссюр 1977: 98-111). Sözügedən səviyyələrdən biri olan sintaksis isə dil-nitq sistemində daha çox özünün iyerarxikliyi ilə seçilir. İyerarxiya burada sintaktik vahidlərin ümumi-oxşar keyfiyyətləri və özəl əlamətləri ilə müəyyənləşir. Sintaksisin xüsusi-mürəkkəb PV təşkil edən bölməsində özünü konkret olaraq göstərən “kompleksiv-konstruktiv” (Шербақ 1981:156) formalardan biri isə zaman və məkan əlaqələrinin əsas variantları (invariantları) kimi işlənən mürəkkəb cümlələrdir.

Sintaksisdə indiyə qədər zaman konstruksiyalarının əsas variantı səviyyəsində ənəvi olaraq zaman budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələr öyrənilmişdir. Türkoloji dilçilikdə də zaman budaq cümləsi geniş tədqiq olunmuş, hətta sözügedən mövzuya aid ayrıca olaraq namizədlik dissertasiyaları həsr edilmişdir (Мураталиев 1962; Авезов 1973).

Zaman konstruksiyalarının struktur-semantik tiplərinin hər birində konkret olaraq hər hansı bir qrammatik zaman reallaşır. Həmin qrammatik zaman hədudu isə iki əsas hissəyə ayrılır: 1) müxtəlifzamanlılıq; 2) eynizamanlılıq.

Qrammatik zaman həduqları müxtəlif linqvistik səviyyələrdə özünü bilvasitə, zaman budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrdə isə bilavasitə göstərir. Yəni zaman həduqları, hər şeydən öncə, PV predikativ mərkəzlərinin sintaktik indikativliyinə görə müəyyənləşir. Bununla belə, müxtəlif sistemli dillərdə, eləcə də türk dillərində zaman həduqlarına görə sözügedən xüsusi-mürəkkəb PV uyğun bir elmi təsnifini vermək mümkün deyildir. Ona görə ki, ayrı-ayrı zaman həduqlarında işlənən uyğun konstruksiyaları istər müxtəlifzamanlılığa, istərsə də eynizamanlılığa görə fərqləndirən nə ayrıca feil formaları, nə də bağlayıcı vasitələr yoxdur.

Ənənəvi olaraq yer budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələr kimi adlandırılan sintaktik vahidlər isə asılı hissənin əsas komponentə korrelyativ bağlılığına görə seçilir; tərəflərdə qarşılıqlı işlənən bağlayıcı sözlər və korrelyat özünü göstərir. Asılı hissə əsas komponentdəki məkani hallardan birində işlənən korrelyat işarə əvəzliliklərinə, yaxud da yer zərfinə aid olur, onda icra olunan iş və ya hərəkətin yerini bildirir. Asılı hissə Azərbaycan və türkmən türkcələrində müəyyən üslubi-sintaktik variantlar nəzərə alınmazsa, əsas komponentdən əvvəl gəlir. Qaqauz türkcəsində həmin sintaktik vahidlər əsas komponentdən əvvəl, sonra və onun içərisində işlənsə də, quruluşca digər türk dillərindəki uyğun PV kəskin surətdə fərqlənir. Anadolu türkcəsində isə yer budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrə bir normativ-sintaktik invariant olaraq təsadüf edilmir.

Beləliklə, ümumtürk dilinin oğuz-qıpçaq layında zaman-məkan əlaqəli xüsusi-mürəkkəb PV hər üç omonimik-sintaktik modeldə; subordinativ, koordinativ və korrelyativ quruluşlarda müəyyənləşir.

2.3.1.1. Subordinativ-zaman mənalı MC

Azərbaycan türkcəsində işlənən subordinativ-zaman konstruksiyalarında əsas komponent öncə, asılı hissə sonra gəlir. Asılı hissənin siqnalçısı kimi “o”, “bu” işarə əvəzlilikləri ilə “zaman, vaxt, gün” və s. “zaman isimləri” (Hüseynzadə 1972: 272) əsas komponentdə işlənir. Bundan başqa, əsas komponentdə zaman zərfi olaraq “onda” sözü də asılı hissənin siqnalçı qəlib-əvəzliyi yerində özünü göstərir. Subordinativ-zaman mənalı MC komponentləri arasında “ki” bağlayıcısının işlənilməsi və fakultativliyi də istisna olunmur; məs.: Siyasi lider **o zaman** məşhurlaşır **ki**,

xalqla özü arasında möhkəm etimad körpüsü yaradır... (“Azərbaycan” qəzeti, 19 dekabr 1991-ci il, s.4); Texnika və texnologiya sahəsində yalnız **o vaxt** ümumbəşəri meyarlardan yüksəkdə dayanan nümunələr əldə etmək mümkün olacaq **ki**, xalq dolğun demokratiya şəraitində yaşayacaq... (“Gənclik” jurnalı, 1990, № 8, s.21); Bir də **onda** ayıldı **ki**, at onu evə gətirib (Danışiqdan); Evim **o gün** yıxıldı, Ağam bir xatun aldı (Bayatı).

Azərbaycan türkcəsində subordinativ-zaman mənalı MC üslubi-sintaktik variantlarına da təsadüf edilir. Həmin MC əsas komponentində siqnalçı qəlib-əvəzliyin yerində “o” işarə əvəzliyi ilə “yerə, yerdə” sözləri birlikdə işlənir; məs.: **O yerdə** özünü yetirdi **ki**, kişi artıq keçinmişdi (Danışiqdan); **O yerə** gəldi **ki**, yağı basılmışdı (KDJQ, 1962, s.77).

Qaqauz və türkmən türkcələrində komponentləri subordinativ tabeliliklə əlaqələnen uyğun MC asılı tərəfi öncə, əsas hissəsi isə sonra gəlir. Əsas komponentdə siqnalçı qəlib-əvəzliyin yerində müvafiq o zaman (qaq.), şonda ‘orada’ (türkmən) sözləri işlənir. Bu tip MC komponentləri arasında digər bağlayıcı vasitələrə təsadüf edilmir; məs.: Nasreddin etişmiremiş cüvab etmee, **o zaman** hoca ere yıkılmış, girişmiş yuvar-yuvar yuvarlanma. ‘Nəsrəddin cavab verməyə yetişə bilmirmiş, o zaman xoca yerə yıxılmış, başlamış yuvar-yuvar yuvarlanmağa’ (Qaqauz folkloru, 1964, s.249); -Çıkarer bu gözünün birini, o zaman kardaşı verer, ona biraz tereke. ‘Çıxardır gözlərinin birini, o zaman qardaşı ona biraz yemək verir’ (Yenə orada, s.190); türkm. Öwez bendi bolup, Hüňkar soltanyň ýanyna getirilende, patyşa Öweziň köp sözlərinə düşünmedi, Serwijanyň bolsa düşünmeyän dili ýokdy, şonuň üçin Hüňkar Serwijany dilmaçlyk üçin çagyrdy, şonda Serwijan Övezi görüp, onuň mertligine, owadanlygyna jan-dil bilen aşyk boldy ‘Əvəz əsir düşüb Hünkar Soltanın yanına gətiriləndə, patışah Əvəzin çox sözünü başa düşmədi, Sərvicanın isə bilmədiyi bir dil yox idi, onun üçün Hünkar Sərvicanı dilmaçlıq üçün çağırtdı, onda Sərvican Əvəzi görüb onun mərdliyinə, yaraşığına canı dildən aşıq oldu’ (Görögly, 1958, s.384).

Qədim türk dilində isə subordinativ-zaman konstruksiyalarının əsas komponentində asılı hissənin siqnalçısı kimi **qaçan** ‘haçan’ sual əvəzliyi özünü göstərir; məs.: harisliqni qojar haris er qaçan/ölüp jatsa topraq içiñä kirip “алчный муж оставит алчность, когда/умреет и войдет в землю.” ‘Tamahkar kişi acgözlüyündən o zaman qurtarır ki, ölüb torpaq altına girir’ (ДТС, s.199).

Beləliklə, oğuz qrupu türk dillərində işlənən subordinativ-zaman mənalı MC sintaktik tabeliliyin adekvat göstəricisi kimi qəlib-əvəzliliklərin, eləcə də həmin funksiyada özünü göstərən digər sözlərin rolu əsasdır.

2.3.1.2. Koordinativ-zaman mənalı MC

Asılı hissə öncə, əsas komponent isə sonra gəlir. Bu tip MC asılı hissə əsas komponentə bütövlükdə aid olur və onun subyekt-predikat üzvlənməsində qrammatik zamanı ifadə edir. Qrammatik quruluşu etibarilə, yəni əsas və asılı hissələrin predikativ mərkəzlərinin feil-xəbərlərinin formalaşmasına və bağlayıcıların işlənilməsinə görə koordinativ-zaman mənalı MC iki hissəyə ayrılır.

1. Asılı hissə əsas komponentə “ki” bağlayıcısı ilə bağlanır. Bundan başqa, asılı komponentdə “yenicə, təzəcə, xeyli, təzə və s. (Azərb.), henüz ‘daha’, tam və s. (türk) genişləndirici zaman zərfləri də komponentlər arasındakı qrammatik zaman münasibətinin dəqiqləşməsində müəyyən rol oynayır. Bununla belə, onlar qurucu bağlayıcı vasitələr kimi təsnif oluna bilməz. Çünki, həmin sözlərin komponentlər arasındakı koordinativ-sintaktik tabeliliyin müəyyənləşməsindəki rolu yarımçıq-qapalı xarakter daşıyır və onlar daha çox asılı komponentə aid olur. Koordinativ-zaman mənalı MC komponentləri arasında həm eynizamanlılıq, həm də müxtəlifzamanlılıq münasibətləri vardır. Asılı hissənin predikativ mərkəzi və ya feil xəbəri təsdiqdə və inkarda, eləcə də felin şühudi keçmiş, qəti və qeyri-qəti gələcək zaman, indiki zaman, indiki və gələcək zamanın hekayəsində və felin digər mürəkkəb şəkillərində işlənir. Əsas komponentin xəbəri isə daha çox felin şühudi keçmiş zaman forması ilə ifadə olunur; məs.: Sərdar Rəşidə **təzəcə** qəlyan vermişdilər **ki**, evindən teflon etdilər (M. S. Ordubadi. Əsərləri, 1965, s.370); Mən qapıya **yenicə** çatmışdım **ki**, arxadan çağırıdılar; **Xeyli** getmişdilər **ki**, arxalarında tappıltı səsi, at kişnərtisi eşitdilər... (Danışıqdan); Şah Abbasın cülusundan altı il keçib, yeddinci il başlamışdı **ki**, aşağıda zikr olunan qəziyyə vəqə oldu (M. F. Axundov. Əsərləri, I, 1958, s.303); ...qapı eşiyi üzərində ərquru qoymuşlardı **ki**, bu məhəldə xan Qazan yetdi, qonur atın oynatdı (KDQ, 1962, s.28); Səlim ağa **hələ** tanışlıq verməmişdi **ki**, ha tərəfdənsə Səfiqulu bəy gəlib çıxdı və sorğu-sualsız onlara qoşuldu (M. İbrahimov. Pərvanə, 1971, s. 233); Yekaterena bərədəki yazının təhlili adi qaydası ilə rahatca sona yetməkdə idi **ki**, uşaqlardan Tofiq adlı birisi əlini qaldırdı (Yenə orada, s.496); Gecə yarısına bir saat qalırdı **ki**, qonaqlar başladılar dağılışmağa (C. Məmmədquluzadə. Əsərləri, 1966, s. 95); O durub dəhlizin

qapısını tamam açdı və qayıdib **təzədən** çarpayuya uzanmaq istəyirdi **ki**, açıq qapıdan qonşu qızın sevincək səsinə eşitdi... (Ə.Əylisli. Bu kənddən bir qatar keçdi, 1977, s.203); türk. Eniştemle **henüz** bir dans bitirmişdim **ki**, kapının önünde teyzem, Tarık da yanında ayakda durmuş, bana yanına gelmemi işaretle bildirmişti. ‘Yeznəmlə daha bir rəqs nömrəsini oynayıb bitirmişdim ki, qapının qarşısında xalam, Tarık da yanında ayaqda durmuş, mənə yanına gəlməyimi işarətlə bildirmişdi’ (H. E. Adıvar. Akile Hanım Sokağı, 1958, s.13); Çıraq, dükkanın yarı inik kepenklerini **tam** kaldırmıştı **ki**, ağa Kooperativ berberinin yanındakı köşədən çıxdı. ‘Şagird dükanın yarı enmiş qapılarını tam qaldırmışdı ki, ağa Kooperativ dəlləyinin yanındakı dalandan çıxdı’ (Yenə orada, s.11); Fok sürüsü denizə açılalı çox olmuştu **ki**, üç Fokun bulunduğu yörede bir Kutub Ayısı belirdi. ‘Fok sürüsü dənizə açılalı çox olmuşdu ki, Fokun olduğu yerdə bir Qütb Ayısı peyda oldu’ (Akıllı Fok Balığı, 1984, s.16).

Qaqauz türkcəsində göstərilən quruluşlu koordinativ-zaman konstruksiyalarında “ki” bağlayıcısının funksiyasını *açan* ‘nə zaman, nə vaxt, haçan’ sözü yerinə yetirir. “Açan” sözü bir sıra hallarda bağlayıcı söz (nisbi əvəzlik) funksiyasından uzaqlaşaraq, tabelilik bağlayıcısı yerində də işlənir (Покровская 1964: 157). Daha doğrusu, oğuz qrupu türk dillərində bağlayıcı söz kimi korrelyativ konstruksiyalarda işlənən və əsas komponentdə korrelyat qarşılığı olan (məsələn, haçan-o vaxt) leksik-sintaktik vasitə burada koordinativ quruluşlu xüsusi-mürəkkəb PV özünü göstərir. Bu isə subordinativ MC uyğun ifadələrin qəlib-əvəzlik funksiyasından uzaqdır. Koordinativ-zaman mənalı MC komponentlərin yeri qaqauz türkcəsində daha sərbəstdir: asılı hissə həm pre-, həm inter-, həm də postpozisiyada gəlir; məs.: **Açan yoluk-partal fukara gəlmiş beyara**, zengin olan artık orodaymış. ‘Haçan sökülük-yoluk fəqir biyara gəlmiş, zəngin olan artıq orodaymış’ (N. Babaoglu. Gagauz dili, 1962, s.89); **Açan bir suvani urayor o taziya**, tazı kalkıyor dışarı kaçmaa, yorgan-da ardına ‘Haçan bir suvani uğrayır o taziya, tazı qalxıb bayıra qaçır, yorğan da dalında’ (Мошков, 1904, s.197); ...**Da açan jaklaşyor onnarın –ardına**, yer sarsılırmış onun lukurtusundan. ‘Bəli haçan yaxınlaşır onların arxasından, yer tərpənir onun hokkurtusundan’ (Yenə orada, s.34); **Açan işitmiş bunu devler**, bakınırmışlar, urulmuş gibi. ‘Haçan bunu divlər eşitmiş, baxınırmışlar vurulmuş kimi’ (Gagauz folkloru, 1964, s.129); Şindi **açan şkolayı bitirdi**, geri geldi, daa isle işler, hem de başkasını da üreder. ‘İndi, haçan ki, məktəbi bitirdi, geri gəldi, daha yaxşı işləyir, başqalarını da öyrədir’ (Budcaktan sesler, 1959, s.22); Sabahlen, **açan bakmışlar**, ka-

ra yüzüm ölmüş. ‘Sabah-sabah, haçan ki baxmışlar, qara üzüm artıq ölüb’ (Мошков, 1904, s.22); Çok sevinersin, **açan işidersin gagauz melodiyalarını, hem kaval sesini...** ‘Çox sevinərsən, haçan eşidərsən qaqauz melodiyaalarını, həm də qaval səsinə...’ (Budcaktan seslər, 1959, s.24).

Koordinativ-zaman konstruksiyalarının bağlayıcısız işlənen quruluşlarına Azərbaycan və qaqauz türkcələrində təsadüf edilir; məs.: Aradan bir müddət keçmişdi, yenə hər iki dost şirin söhbət edirdilər (Azərbaycan nağılları, 1976, s. 252); Və Məmmədağa bütün bunları fikirləşə-fikirləşə **təzəcə** yuxuya gedirdi, dar dalanda şivən qopdu (Elçin. Bir görüşün tarixçəsi, 1977, s.58); Eləcə Mirzə Sadığın ağzından bu söz bəlkə çıxıb qurtarmamışdı, Pəri arvad elə atıldı geriyyə, guya ayaqlarına od basdılar (C. Məmmədquluzadə. Əsərləri, 1966, s.437); qaq. Tamam yapamemişlər işi, gələr karısının kopəsi... ‘Tamam eləyə bilməmişlər işi, arvadın əri gəlir’ (Мошков, 1904, s.184).

Türkmən türkcəsində sözügedən quruluşlu koordinativ-zaman konstruksiyalarına təsadüf edilmir.

Koordinativ-zaman mənalı MC sözügedən tipini nəsr təhkiyəsində formalaşmış normativ-sintaktik quruluş kimi qiymətləndirmək lazımdır. Çünki, həmin MC əsasən nəsr əsərlərinin dilində, şifahi xalq yaradıcılığının mənsur qolunda rast gəlinir.

Oğuz qrupu türk ədəbi dillərində sözügedən koordinativ-zaman mənalı MC üslubi-sintaktik variantları da işlənir. Həmin tip konstruksiyalar formal ifadəsinə görə bağlayıcısız işlənməsi ilə seçilir. Belə ki, koordinativ-zaman konstruksiyalarının üslubi-sintaktik variantlarında asılı hissənin xəbərinə -mi⁴ şəkilçiləşmiş ədatı qoşulur. Məzmunun ifadəsinə görə isə, həmin konstruksiyalarda zaman mənasından əlavə, şərt, səbəb çalarları da olur; məs.: Azərb. Palataya **gəldimi**, lazım olan işi görüb qəfildən də yoxa çıxırdı (B.Bayramov. Qaşsız üzük, 1977, s.213); türk. Bak havadan laf **açıldı mı** iş dəyişir. ‘Bax, havadan söhbət açıldımı, iş dəyişir’ (A. Nesin. Delilər Boşandı, 1974, s.75); qaq. **Koydum mu** başımı yasta, uyku birdən basier. ‘Başımı yastığa qoydummu, yuxu birdən gəlir’ (Danışqdan); türkmən. Myhmanlar **geldimi**, tabakları çəkib başla. ‘Qonaqlar gəldimi, qabları çəkib başla’ (Danışqdan).

2. Asılı hissədə bağlayıcılar və bağlayıcı birləşmələri işlənir: “elə ki, o gün ki, haçan ki, onda ki, şol zamanda kim, ol zamandan bərlü kim, ol vaxtdək ki, ta, ta ki, hər dəm ki və s. (Azərb.), vatka ki (türk), nicel/nereden//açan ‘necə/haradan/haçan’ (qaq.). Bunlar sözügedən koordinativ-zaman mənalı MC komponentlərini əlaqələndirir. Burada da asılı

və əsas hissələrin predikativ mərkəzlərinin felin müxtəlif zamanlarına və şəkillərinə görə istifadəsində elə bir özünəməxsusluq yoxdur. Qanunauyğunluq isə yalnız ondan ibarətdir ki, digər zaman konstruksiyalarında olduğu kimi, komponentləri bağlayıcı birləşmələrlə əlaqələnən koordinativ-zaman mənalı MC predikativ mərkəzləri feil-xəbərlərlə, yaxud da predikativ və yarımçıq köməkçi feillər vasitəsilə formalaşır; məs.: Azərb. **Elə ki**, əlin bir yerə toxunur, tikan deyir, mən buradayam ha! (Ə.Əylisli. Bu kənddən bir qatar keçdi, 1977, s.66); **O gün ki**, aləmə yayıldı şölən, Dağlar öz donunu lələdən biçdi (S.Vurğun. Seçilmiş əsərləri, 1976, s.11); türk. **Vakta ki** o çocuğu gördüm, her şeyden ümidimi kestim. ‘Nə vaxt ki, o uşağı gördüm, hər şeydən ümidimi kəsdim’ (S. Ali. Son Hikayeler, 1966, s.23); qaç. **Nicel/nereden//açan** girersin küü içine, saa tarafında, üükseklik üstündə, durer bizim evelki derman. ‘Haradan girərsən kəndin içinə, sağ tərəfində təpənin üstündə durur bizim əvvəlki dərman’; ... (Danışıqdan); qədim qırçaq: **Vakta ki** de də gul erindən enci raziy Barişmas alar necā buyursa qaziy “Когда жена бывает недовольна мужем, Не помирятся они сколько бы ни приказывал судя.” ‘Nə vaxt ki, arvad ərindən razı qalmır, hakim nə qədər söyləsə də onlar barışmazlar’ (С. Сарай. Гулистан; Наджип, 1975, s.186).

Klassiklərin dilində ki//kim bağlayıcısı və müxtəlif zaman isimləri ilə formalaşan bağlayıcı birləşmələr koordinativ-zaman mənalı MC komponentləri arasında da işlənir; məs.: Nitqin utandırır məliki **şol zamanda kim**, Lə’lin hadisə başlar və goher fəşan olur (Nəsimi; Mirzəzadə, 1990, s.359); **Ol zamandan bərlu kim** yüzini görmədi, Yaş gözündən cari oldu dəmbədəm seylab tək (Xətai; Yenə orada, s.359); Ol əzimetlə vəhşi hərəməzadə müntəzir fürsət idi **ol vəqtədək ki** gəzayi Əhəə vaqe olub neyrani-müharibə iştiäl buldu (Füzuli; Yenə orada).

Bağlayıcı birləşmələrin yerinin sərbəstliyi koordinativ-zaman konstruksiyalarının normativ-sintaktik quruluşunu dəyişmir. Çünki, sözügedən MC komponentlərin yeri sərbəst qalır, bağlayıcı birləşmələr də struktur-semantik quruluşuna görə digərlərindən fərqlənmişdir. Bununla bərabər, Azərbaycan türkcəsində koordinativ-zaman mənalı MC müxtəlif üslubi-sintaktik variantları da geniş yayılmışdır. Həmin konstruksiyalar bir-birindən, eləcə də MC uyğun normativ-sintaktik quruluşundan bağlayıcı birləşmələrin işlənilməsinə və onların struktur-semantik quruluşuna görə fərqlənir. Koordinativ-zaman mənalı MC üslubi-sintaktik variantlarının komponentləri arasında “ki” bağlayıcısı işlənmiş, asılı hissənin pre-

dikativ mərkəzinin feil-xəbəri isə daha çox indiki və keçmiş zamanlarla ifadə olunur.

1. Asılı hissədə “elə ki, bir zaman ki, o zaman ki, o vaxt ki, o gündən ki, onda ki” və s. bağlayıcı birləşmələri işlənir. Sonra gələn əsas komponentdə isə “o vaxt, o zaman, onda” və s. işarə və zaman isimləri konkretləşdirici zaman zərfliyi yerində olur. Hər iki tərəfdə “deyirdin, deyirdi, istədim ki” və s. ara sözləri və predikativ cümlələr bağlayıcı yerində, bütöv sintaktik təkrarlar isə bağlayıcı-xəbər kimi özünü göstərir, yaxud da fakultativ olur. Bununla belə, həmin MC asılı hissəsində bağlayıcı söz işlənmədiyindən buradakı konkretləşdirici zaman zərfliklərini korrelyat-söz kimi qiymətləndirmək mümkün deyildir. Digər tərəfdən isə, sözügedən zaman konstruksiyaları koordinativ-sintaktik model üzrə formalaşdığından həmin konkretləşdiriciləri siqnalçı qəlib-əvəzlilər kimi də izah etmək olmaz. Beləliklə, koordinativ-zaman konstruksiyalarının müxtəlif üslubi-sintaktik variantlarının ümumtürk dilinin oğuz-qıpçaq layında geniş işlənməsi informasiyavericiliklə bağlı olan bir məsələdir. Belə ki, dilimizin elmi, eləcə də rəsmi üslubları zaman-zaman yad təsirlərə məruz qalaraq tendensiyalı inkişaf yönümünə düşdüyündən, həmin konstruksiyalar ədəbi dilin bədii-publisistik qolunda və canlı danışqda özünü daha çox göstərir; məs.: **O vaxt ki** adam gözükölgəli oldu, -dedi, - **onda** da batdı (Elçin. Bir görüşün tarixçəsi, 1977, s. 153); **O zaman ki** adam ulduzların pıçılıtsını eşitmir, demək, qocalır, **o zaman ki**, dəniz nəğməsinə ondan əsirgəyir, demək qocalır... (Ə. Babayeva. Adamlar və talelər, 1973, s.273); **Elə ki**, gün qalxanda buradan üzəaşağı diqqət yetirirdin, **deyirdin** bəs kəhkəşanın təsbehi sapından dağılıb şəhərimizə tökülüb; **Onda ki** qolların qüvvədən düşür, əllərin əsir, **onda deyirlər**, buyur iş başına, rəhbərlik elə, hamının dərdinə qal, yol göstər (Danışqdan).

Koordinativ-zaman mənalı MC sözügedən üslubi-sintaktik variantlarının sinonim quruluşları canlı danışq sintaksisində də geniş yayılmışdır. Bu da onu göstərir ki, üslubi-sintaktik konstruksiyalar, eləcə də kateqoriyalar təkcə ədəbi dilə görə deyil, bütövlükdə dil sisteminə görə müəyyənləşdirilməlidir.

2. Asılı hissədə “biləndə ki, eşidəndə ki, görəndə ki, soruşanda ki” və s. zaman bildirən feli bağlamalar və həmin feli bağlamalarla düzələn tərkiblər bağlayıcı birləşmə kimi işlənir. Bunlar uyğun MC tərəflərini əlaqələndirir. Məs.: **Ancaq biləndə ki işə getmək lazımdır**, qızdırmam da azaldı, yuxum da qaçdı; **Eşidəndə ki** bizim evlənməyimizə mane olan üçüncü bir şəxs varmış, uzun müddət özümə gələ bilmədim (Danışqdan).

3. Asılı hissədə “çün, çünki (çünkim), əmma çün; necə ki//neçə ki//necə; nə qədər ki (Azərb.), nekadar, kaç kere ‘nə qədər, neçə dəfə’ (qaq.) bağlayıcıları işlənir. Bu tip MC səbəb, müqayisə, kəmiyyət, şərt və s. məna çalarları da özünü göstərir; məs.: Azərb. **Çünki** oldun dəyirmançı, çağır gəlsin dən Koroğlu (“Koroğlu” dastanı); **Əmma çün** od şölə urdı, Malikibni Urvə bir tazi atə minüb ilərü gəldi (Şühədanamə; Mirzəzadə, 1990, s.361); **Necə ki** atasından bəraət kağızı gəlməmişdi, quzu kimi idi, indi az qalır göz çıxartsın (M. İbrahimov. Pərvanə, 1971, s. 150); **Nə qədər ki** xəlifə ölməmişdir, o, qiymətli və əzəmətli bir qız kimi yaşayacaqdır (M. S. Ordubadi. Qılınc və qələm, 1983, s.217); qaq. **Nekadar** sud gider, o hep mirovayı basmayı göstərer. ‘Nə qədər məhkəmə gedər, o davamlı olaraq Mirovaya təzyiq edər’ (Budcaktan sesler, 1959, s.106).

Çün/çünki və haçan ki bağlayıcıları ilə koordinativ-zaman konstruksiyalarının komponentlərinin əlaqələnməsinə əsasən klassiklərin dilində rast gəlinir (Mirzəzadə 1990: 360-362). Kəmiyyət mənalı koordinativ-zaman konstruksiyalarının üslubi-sintaktik variantlarına isə qədim türk dilində də təsadüf olunur. Həmin MC asılı hissəsində *neçä* ‘nə qədər’ bağlayıcısı işlənir; məs.: *neçä er beđüsä baş aygıy beđür/ neçä baş beđüsä beđük börk beđür* “насколько возвышается муж, настолько увеличиваетя голова, настолько большую шапку надевает.” ‘Kişi nə qədər yüksəlsə, başı nə qədər böyütsə, o qədər də böyük şapqa geyinər’ (ДТС, s. 20).

Koordinativ-zaman mənalı MC birinci tipi daha çox normativ-sintaktik quruluş kimi formalaşmışdır. Sözügedən xüsusi-mürəkkəb PV ikinci quruluşu, yəni komponentləri bağlayıcı birləşmələrlə əlaqələnen MC isə daha çox üslubi-sintaktik variantlar kimi özünü göstərir və klassik ədəbi dildə daha geniş yayılmışdır.

2.3.1.3. Korrelyativ-zaman mənalı MC

Sözügedən xüsusi-mürəkkəb PV komponentləri də analitik-sintetik üsulla əlaqələnilir. Həmin sintaktik konstruksiyaların qurucu bağlayıcı vasitələri olaraq həm bağlayıcılar, bağlayıcı və qarşılıq sözlər, həm də sintetik elementlər özünü göstərir. Korrelyativ-zaman mənalı MC asılı hissə öncə, əsas komponent sonra gəlir. Birincidə *havaxt, nə vaxt, haçan* və s. sual əvəzlilikləri ilə ifadə edilmiş bağlayıcı sözlər, ikincidə isə *o gün, həmişə, o vaxt, o zaman, şonda* ‘onda, o vaxt, orada’ və s. zaman isimləri və işarə əvəzlilikləri ilə işlənən korrelyat qarşılıq sözlər özünü göstərir. Komponentləri analitik-sintetik üsulla əlaqələnen MC asılı hissəsinin predikativ mərkəzinə şərt quruluşunun -sa² morfoloji-sintaktik

ələməti qoşulur; məs.: Azərb. **Havaxt** toy səsi eşitsən, **o gün** bizdəsən (İ. Məlikzadə. Kükəllərə su səpmişəm, 1977, s.247); türk. **Ne vakit** mümkün olursa, **o vakit** gelirsiniz. ‘Nə vaxt mümkün olarsa, o vaxt gələrsiniz’ (“Türk Dili” jurnalı, 1976, s.199); türkmən. –Siz **haçan** gitseñiz, menem **şonda**... ‘Siz haçan getsəniz, mən də onda...’ (B. Seytəkov. Bedirkent, 1972, s.136).

Korrelyativ-zaman mənalı MC komponentlərini əlaqələndirən bağlayıcı vasitələr fakultativ də olur; məs.: Azərb. **Qaçan** Qazan evin yağmalatsa, halının əlin alır dışara çıxardı (KDQ, 1962, s.150); qaç. **Açan** baksalar, derenin kenarında kum içinde düüner bir balık... ‘Haçan baxsalar, dərənin kənarında qum içində çırpınır bir balıq...’ (Budcaktan seslər, 1959, s.12); türkmən. **Haysı** nomer kime değışli bolsa, **şol sekuntda** jogap gəytaryldy ‘Hansı nömrə kimə aiddirsə, o saniyədə cavab verildi’ (B. Kərbəbəyew. Nebitdag. 1957, s.39); qədim qırçaq. Gaçan kelsä yangi eldä uzun tuqmi bolur “когда виноград окажется в новой стране, он будет казаться кислым.” ‘Nə vaxt üzüm yeni bir ölkədə meydana çıxsə, o turş olar’ (C. Сарай. Гулистан; Наджип, 1975, s.26); qədim özbək. **Kaçan** kim iki saf tursa bazavlan senin çekerläriñ kökrär çu arslan “когда же становятся в ряды твои войны, они издают громовой клич, словно львы.” ‘Onlar nə vaxt sənin ordunun sıralarında yer tutsalar, şir kimi göy gurultusuna bənzər səs çıxararlar’ (Щербак, 1956, s.131).

Ümumtürk dilinin oğuz-qırçaq arealında asılı hissəsi predikativ təyinli sintaktik vahidlərlə ifadə edilmiş korrelyativ-zaman mənalı MC təsadüf edilir; məs.: **ol jalə ki**, düşdü güli rux sarınız üzrə, Bir qətrə yağış damdıyü min lələ tər oldu (İ. Nəsimi. Əsərləri, V, 1985, s.210); Qədim uyğur. Tün akşam kim köründi bairam ayı Muhammad xoja-beg dävlat xumayi buyurdi ürgä şadirvan uruldi kax kelturdilər məjlis kuruldi “Ночью когда показался месяц байрама, Мухаммед Ходжа-бек, владка государства, приказал... и были поставлены юрты и татры, принесены кубки и устроен маджлис.” ‘Gecə nə vaxt ki bayram ayı göründü, hökmdar Məhəmməd Xoca bəy əmr verdi... yurdlar, çadırlar quruldu, qədəhlər gətirildi və məclis başladı’ (Щербак, 1959, s.189).

Qədim türk dilində təsadüf edilən koordinativ-zaman mənalı MC də əsas komponentdə qarşılıq söz fakultativ olur; məs.: **qaçan** ol moyoçlar bidily imqa teğdilär ersär ol jultuz tebrämädin şük turdi “когда те маги достигли Вифлеема, та звезда остановилась неподвижно.” ‘Nə vaxt həmin sehrbazlar Viflemeyə çatsalar, o ulduz hərəkətsiz qalar’ (ДТС, s.400).

Korrelyativ-zaman konstruksiyalarının çağdaş oğuz qrupu türk ədəbi dillərindən başlayaraq qədim türk dilinə qədər ümumtürk dilində işlək olması sözügedən MC modelinin yuxarıda haqqında danışılan “şərt dövrü” ilə bağlılığından irəli gəlir. Həmin tip konstruksiyalarda ifadə planı -sa//sar elementləri vasitəsilə reallaşır. Digər tərəfdən korrelyativ-sintaktik modelin qədimliyi türk ədəbi dillərində özünü bir daha onda göstərir ki, predikativ təyinli sintaktik vahidlər məhz həmin modelə aid olan MC daha çox işlənir. Ümumiyyətlə, predikativ təyinli asılı komponentlərlə işlənən MC türk dillərində əsasən arxetip konstruksiyaların üslubi-sintaktik normaları kimi formalaşır.

2.3.1.4. Korrelyativ-yer mənalı MC

Sözügedən sintaktik konstruksiyaların öyrənilməsində özünü göstərən mübahisə asılı tərəfdə işlənən və onu əsas hissəyə bağlayan “hər yerdə ki, o yerə ki, hara ki, haraya ki, haradan ki” kimi vasitələrin bağlayıcı söz (Abdullayev 1974: 271, 272, 276-277; Bağırov 1978:40), yaxud da mürəkkəb bağlayıcı (Şirəliyev., Mehdiyev 1981:40) olub-olmaması üstündədir. Əslində isə sözügedənlər quruluşca mürəkkəb olsalar da, sintaktik funksiyalarına görə bunları bağlayıcı söz hesab etmək olar. Çünki, asılı komponentdə işlənən həmin sözlərin əsas hissədə müvafiq korrelyat-qarşılığı olur və onlar bağlayıcı kimi işlənsə də, ilkin leksik mənasını saxlayır. Bundan başqa, “o yerdə ki, o yerlərə ki” və s. bağlayıcı sözlərin modeli üzrə xüsusi-mürəkkəb quruluşda predikativ təyinli asılı komponentlər və MC müəyyən üslubi-sintaktik normalar kimi özünü göstərir. Yəni bu tip korrelyativ-yer mənalı MC hər hansı bir təyin olunan isim bəlli aktualizatorlarla birlikdə asılı komponentin əsas sintaktik konstituenti kimi işlənir; məs.: **Bir məktəbdə ki**, nizam-intizam var, **orada** dərs keyfiyyəti də yüksək olar (Danışıqdan).

Korrelyativ-yer mənalı MC komponentlərində qarşılıqlı olaraq bağlayıcı sözlər və məkani hallardan birində işlənən leksik vahidlər, qoşmalar, köməkçi adlar, işarə əvəzlilikləri və s. işlənir. Asılı komponent həmin məkani hallardan birində özünü göstərən yer zərflərinə, yaxud da korrelyat-sözlərlə ifadə edilən digər leksik vahidlərə aid olur, əsas hissədəki iş və hərəkətin icra olunduğu yeri bildirir. Korrelyat-sözlər kimi özünü göstərən bir sıra qoşmalar, köməkçi adlar və digər leksik vahidlər işarə əvəzlilikləri ilə işlənir. Asılı komponent, Azərbaycan və türkmən türkcələrində müəyyən üslubi-sintaktik variantlar nəzərə alınmazsa, əsas hissədən əvvəl gəlir. Qaqauzçada isə həmin komponentlər həm pre- və

postpozisiyada, həm də interpozisiyada özünü göstərsə də, quruluşca o biri dillərdəki sintaktik vahidlərdən o qədər də fərqlənir.

Korrelativ-yer mənalı MC komponentlərini əlaqələndirən qurucu bağlayıcı vasitələrə görə ümumtürk dilinin oğuz-qırpaq dil-dialekt sistemində iki sintaktik qrupa bölünür.

I. Korrelativ-yer konstruksiyalarının komponentləri bağlayıcı sözlərlə və əsas hissədə onların qarşılığı kimi özünü göstərən digər vasitələrlə analitik olaraq əlaqələnir (Musayev 1989). MC analitik-sintetik bağlılığında isə şəkilçiləşmiş elementlər də özünü göstərir. Korrelativ-yer mənalı MC asılı hissəsində hara, haraya (ki), harada (ki), haradan (ki); o yerə (ki), o yerdə (ki), o yerdən (ki); bir yerə (ki), bir yerdə (ki), bir yerdən (ki); hər yerdə (ki), nə yerdə (ki); xanda//qanda, hər qanda (ki) – Azərb.: açan, nice//nasıl ‘necə/nə cür’; nekadər, angı ‘hansı’, ani ‘ki’, ne; neanda//nənda, ner(e)de//nerde, neredən, ne-anı, nereyi, neendan//nerden, neresi, nereyiden, nerey ‘harada, haradan, haranı, harası və s.’ o vaxt ‘o vaxt’ (qaq.) bağlayıcı sözləri işlənir. Həmin MC əsas komponentində isə ora, orda//ordan, oradan, oraya (Azərb.), orada, orıy ‘orani’, orası, oyanı, oyandan, ordan//oradan, orayıdan ‘oradan’, o yerden; yukarda (da), aşada (da), yakın (da), yırak (ta), uzak (ta); nənda; hererde//hererden//hereredən ‘hər yerdə/hər yerdən’ (qaq.), qanda ‘harada’ (qədim qırpaq) korrelativ sözləri işlənir; məs.: Azərb. Birlik **harda/harada**, dirilik **orda/orada** (Atalar sözü); **Bir yerdə ki** haqsızlıq, oğurluq, yalançılıq, təcavüz, adam öldürmək, bir-birini incitmək olmasın, daha **orada** kimlərə cəza verilər (M.S.Ordubadi. Qılınc və qələm, 1983, s.290); **Nə yerdə kim** keçər sözü, mənim halıma ağlarlar (Kişvəri, 1984, s.50); qaq. **Nerde** işindi Kıpçak, **orayı** sefte gelmiş 1814 yılda 40-50 gagauz senselesi ‘Kıpçak haradaydı, 40-50 qaquz köçü ilk öncə oraya gəlmişdir’ (Budcaktan seslər, 1959, s.17); **Angı** odada yaşadın şindiyyeden, **orada** da dur ‘Hansı otaqda indiyə qədər yaşadınsa, orada da dur’ (Tanasoglu, 1965, s.32); **Nerede** dikmiş o fidanı, **o yerden** Jordavadan kırk saltık yolmuş ‘Harada o fidanı əkməmişdirsə, oradan Jordavadan qırx saatlıq yol imiş’ (Мошков, 1904, s.23).

Korrelativ-yer mənalı MC sözügedən quruluşunda həm əsas, həm də asılı komponentlərdə bağlayıcı və qarşılıq sözlər fakultativ də olur, məs.: Azərb. **Hara** baxırsan, ürəkaçan bir şey görmürsən (Danışiqdan); qaq. Bolnitsa, **nereden** çıktıydı skorıy, bulunardı ortakı küyde ‘Xəstəxana, haradan ki təcili yardım maşını çıxdı, ortadakı kəndə idi’ (N. Babaoğlu. Budjak ecelleri, 1979, s.20); qədim qırpaq. Qənda kim ac it təpar et tiş urur, sormas ani “Где голодная собака найдет мясо, (там и)

начнет грызть, не расспрашивая о нем.” ‘Ac it harada ət tapırsa, heç bir şey soruşmadan elə orada gəmirməyə başlayır’ (С.Сараи. Гулистан; Наджип, 1975, s.66).

II. Komponentləri analitik-sintetik üsulla əlaqələnen korrelyativ-yer mənalı MC Azərbaycan, qaqauz və türkmən türkcələrində daha geniş yayılmışdır. Bu MC asılı komponentində hara, harada, hansı (Azərb.), açan, nice, ani, angı (qaq.), kanda ‘harada’, nire, nirede, nireden, hanžak, hañža, handan, haısy yerde, nire (türkmən), qanda, ne jergä ‘harada, nə yerə’ (qədim qırçaq), əsas hissəsində isə ora, oraya, orada//oradan; o səmtə, o tərəf (Azərb.), oradan (qaq.), şol tarapa, şo erde, şol erde, şol ere, şoña, şonda, şol erik, şonuñ ugruna, şol erden ‘o tərəfə, o yerdə, o yerə, ona, orada, o yeri, onun uğruna, o yerdən’ (türkmən), onda (qədim qırçaq) qarşılıq sözləri özünü göstərir. Azərbaycan və türkmən türkcələrində korrelyativ-yer mənalı MC asılı komponentinin xəbərinə -sa² şərt əlaməti, qaqauz türkcəsində isə -mi⁴ şəkilçiləşmiş ədatı qoşulur; məs.: Azərb. Sən **hara** daş qoysan, mən **ora** baş qoyaram (Danışiqdn); qaq. Etişersin **köşeye mi açan, oradan** çekeder Bulgar maalesi ‘Haçan dalana çatsan, oradan başlayır Bulqar məhəlləsi’ (Danışiqdan); türkmən. **Nirä** barsañ, toyuñ gürrüñi edilyärdi ‘Hara getsən, toyun söhbəti edilirdi’ (A.Gurbanow. Gülnar, 1983, s.230); Ony sen sürersin, onsoñ sen **nirede** goıysañ, **şonda** durar ‘Onu sən sürərsən, ondan sonra sən haraya qoysan, orada durar’ (Yenə orada, s.190); **Kanda** bolsan, bolga sen subhan bile ‘Harada olsan, sən Yaradanla ol’ (Döwetmämmet Azady. Wagzy-azat, 1962, s.33); qədim qırçaq. **Ne jergä** baqsam, **anda** hüsnüñ äyan körünür ‘Haraya baxsam orada hüsnün ayan görünür’ (С.Сараи. Гулистан; Наджип, 1975, s.281).

Göründüyü kimi, komponentləri analitik-sintetik üsulla əlaqələnen korrelyativ-yer mənalı MC də əsas hissəsində qarşılıq söz fakultativ olur.

Azərbaycan və qaqauz türkcələrində korrelyativ-yer konstruksiyalarının elə quruluşları da işlənir ki, həmin sintaktik vahidlərin əsas komponentlərində korrelyat qarşılıq kimi sərbəst söz birləşmələri özünü göstərir. Bu birləşmələrin birinci tərəfi işarə əvəzlilikləri ilə ifadə edilir. Sözügedən sintaktik hadisə dil-nitq sistemində sabitləşmiş norma kimi özünü göstərə bilmədiyindən, eləcə də uyğun normativ-sintaktik quruluşun müəyyən ölçülərindən kənara çıxdığından bu tip korrelyativ-yer mənalı MC üslubi-sintaktik variantlar kimi qəbul etmək lazım gəlir; məs.. Azərb. **Harada** Ali baş Komandan olubsa, o da **həmin işğalda** fəallıq

göstərmişdir (“Azərbaycan” qəzeti, 28 dekabr 1991-ci il, s.7); **Hara** dolu düşdü, **oranın işi** bitdi. Taxıl, meyvə olmayacaq (Danışqdan); qağ. **Açan** dönersin bayıra, **o kömede** var bir yeni şkola ‘Haçan məmləkətə qayıtsan, artıq orada bir yeni məktəb var’ (Danışqdan).

Azərbaycan türkcəsində korrelyativ-yer mənalı MC asılı hissəsi predikativ təyinli cümlələrlə də ifadə edilir. Bağlayıcı söz yerində aktuallaşan substantiv üzv və onunla birlikdə işlənən aktualizatorlar burada özünü qurucu vasitə kimi göstərir. Dil sistemində üslubi-sintaktik normalar səviyyəsində səciyyələndirilən həmin korrelyativ-yer mənalı MC asılı hissəsində bağlayıcı söz yerində özünü göstərən üzv canlı danışq dilində aktualizatorlarsız, özü də həm pre-, həm də interpozisiyada işlənir; məs.: Nəbi, biz **Qarabax** deyirux, o **oralarda** qaçaxlıx elədi; “**Cür**” deyərdük, **orda** hərən bi az yeri olardı (Cəfərzadə, 1990, s.272).

Azərbaycan türkcəsində işlənən korrelyativ-yer mənalı MC göstərilən quruluşuna öyrənilən digər türk ədəbi dillərində təsadüf edilmir. Bu, Azərbaycan türkcəsi MC sistemini digər oğuz qrupu türk ədəbi dillərinin adekvat quruluşlarından fərqləndirən özəl cəhətlərdəndir. Özünü üslubi-sintaktik norma kimi göstərən predikativ təyinli konstruksiyaların üslubi-sintaktik variantlarına da Azərbaycan türkcəsində təsadüf edilir; məs.: O evdə ki, biz yaşayırdıq, **həmin evin birinci mərtəbəsində** “qadın salonu” yerləşirdi (Danışqdan).

Müxtəlif nitq variantlarının işlənilməsi oğuz qrupu türk ədəbi dillərinin dil-danışq sistemlərini fərqləndirən cəhətlərdəndir. Bu baxımdan korrelyativ-yer mənalı MC predikativ təyinli hissəsi ayrıca bir üslubi-sintaktik keyfiyyət olaraq səciyyələndirilir.

Qədim türk dilində korrelyativ-yer konstruksiyalarının analitik-sintetik quruluşuna təsadüf edilir. Orxon yazılarında həmin konstruksiyaların asılı hissəsində *qajda*, *qajuda* ‘harda, harada’ bağlayıcısı, əsas komponentində isə *anda* ‘orda’ qarşılıq sözləri işlənir. Əsas hissədə qarşılıq söz fakultativ də olur; məs.. qılıç **qajda** ərəsə kümüş **anda** ol “где меч, там и сеpeбpo.” ‘harda qılınc olsa, orda gümüş olur’ (ДТС, s.44); **qajuda** jegü bolsa içgü kərək “где дeят, там и пить надо.” ‘Harada yemək yeyilsə, orada içmək lazımdır’ (Yenə orada, s.409).

Beləliklə, korrelyativ-yer mənalı MC təkcə bir omonimik-sintaktik modeldə müəyyənləşməsi, məkan bildirən sintaktik vahidlərin daha çox xüsusi-mürəkkəb olmayan quruluşla ifadə edilməsindən irəli gəlir.

2.3.2. Səbəb-məqsəd əlaqəli MC

Ümumtürk dilinin oğuz-qıpçaq arealında zərflik konstruksiyalarının səbəb-məqsəd əlaqəli MC komponentlərinin subordinativ və koor-dinativ tabeliliyinə görə seçilir. Bu tip MC semantik quruluşundakı əsas oxşar cəhət isə yaxın semantik-funksional “səbəb-məqsəd əlaqəsi”ni bildirməsindən ibarətdir. Belə ki, hadisə və predmetlərin arasındakı səbəb-məqsəd əlaqələrinin dildəki mürəkkəb işarəsi kimi özünü göstərən həmin MC xüsusi-mürəkkəb quruluşda bir yarım sistem təşkil edir. Məhz buna görə də 1952-ci ildən başlayaraq Azərbaycan dilçiliyində “Səbəb budaq cümləsi” bəhsi “Məqsəd budaq cümləsi” bəhsi ilə birləşdirilmiş və xəbəri şəxslə formada olan sintaktik vahidlər budaq cümlə hesab edilmişdir (Şirəliyev., Hüseynov 1951:142-143). Səbəb budaq cümləsinin tədqiqində düzgün istiqamət də elə həmin göstərilən dərslikdən başlamışdır. Ancaq uzun müddət məktəb qrammatikasında və digər dilçilik ədəbiyyatında səbəb budaq cümləsinin məqsəd budaq cümləsi ilə birləşdirilməsi (Tağızadə 1952; Həsənov 1957) də özünü doğrultmamışdır. Çünki, göstərilən asılı komponentlər arasında zahirən müəyyən oxşarlıq olsa da, məzmunun ifadəsinə görə bunlar müxtəlif MC komponentləridir. Belə ki, səbəb budaq cümləsi baş cümlədəki iş və ya hərəkətin səbəbini bildirir və niyə, nə üçün, nə səbəbə? suallarına cavab verir. Məqsəd budaq cümləsi isə baş cümlədəki iş və ya hərəkətin məqsədini bildirir və niyə, nədən ötrü, nə məqsədə? suallarına cavab verir. Bundan başqa, “səbəb budaq cümləsinin ifadə etdiyi hadisə, hərəkət səbəb bildirdiyi üçün baş cümlədəki işdən əvvələ aid olur; məsələn: Fəxr eləyirəm ki, məktəbimizi sən kimi qəhrəmanlar qurtarıb (Ə.V.) cümləsində budaq cümlə (məktəbimizi sən kimi qəhrəmanlar qurtarıb) baş cümlədəki işdən əvvələ aid olan bir fəaliyyəti bildirir. Məqsəd budaq cümləsinin ifadə etdiyi iş isə baş cümlədəki işdən sonraya aid olur, bir məqsəd kimi qarşıda durur; məsələn: hazırlayırdı ki, ata minib fermaya getsin (M.İ.) cümləsində baş cümlədəki hərəkət (hazırlayırdı) budaq cümlədəki hərəkətdən əvvələ aiddir” (Şirəliyev., Hüseynzadə., Kazımov 1987:144).

Qeyd olunmalıdır ki, sözügedən sintaktik vahidlər ifadə planına görə də bir-birindən fərqlənir. Belə ki, səbəb budaq cümləli MC asılı hissələrinin predikativ mərkəzi daha çox felin xəbər şəkli və onun digər formaları ilə, eləcə də adlarla ifadə olunur. Məqsəd budaq cümləli MC asılı hissələrinin predikativ mərkəzi, yəni xəbəri isə əsasən felin əmr və arzu şəkillərində işlənir. Felin arzu və əmr şəkilləri isə dil sisteminə hərə-

kətin daha sonra icra olunacaq qrammatik məzmununun müəyyənləşməsinə xidmət edir.

Struktur-semantik quruluşlarındakı oxşarlıq (məsələn, məzmunun ifadəsinə görə əlaqəli funksional mənə sahələrinin diferensiallaşması, komponentlərin sıralanması, ifadə planına görə isə biryerli bağlayıcı vasitələrin, “ki” bağlayıcısının, “deyə” arxetip bağlayıcı sözünün müxtəlif fonomorfoloji variantlarının işlənilməsi və s.) göstərilən sintaktik vahidlərin hissələri arasında subordinativ və koordinativ tabeliliyin formalaşmasının əsas səbəbidir.

2.3.2.1. Subordinativ-səbəb mənalı MC

Əsas komponentdə ona görə, ondan ötrü, onun üçün, nədən, nişə kim və s. (Azərbay.), onun için, onuştan ‘ona görə’(qaq.) biryerli bağlayıcı vasitələri, ki//kim (Azərbay., türkmən) bağlayıcıları, asılı hissədə isə ki, kim, ani (Azərbay., qaq.) bağlayıcıları işlənir; məs.: Azərbaycan. Mən Uğurluya **ona görə (onun üçün, ondan ötrü)** minnətdaram **ki**, o nə özünün, nə başqalarının nöqsanını məndən (nəinki məndən, heç kəsdən) gizlətmir (S. Səxavət. Yüz ilin kişisi, 1982, s. 191); **Anıçün** bən sana yalvarmanam, **kim** yalvaran çoxdur (Qövsü; Mirzəzadə, 1990, s.364); qaq. Mamusu cuvap verir ona: **-Onuştan**, çocuum, dureriz karannıkta, **onuştan** çıkmeyeriz aydınaa, **ani** biz buluneriz ayının yuvasında, ankısı tıkalı bir büyük taşlan da o taş kimsey yok nice kaldırsın ‘Anası ona cavab verir: -Mənim balam, ona görə qaranlıqda dururuq, ona görə işıqlığa çıxa bilmirik ki, biz ayının yuvasındayıq, yuvanın ağzı isə bir böyük daşla bağlanmışdır və o daşı da bir adam yoxdur ki qaldırsın’ (Bucaktan sesler, 1959, s.140); Kirana sevmezmiş bobasını, **onun için ani** o pek fenaymış ‘Kirana atasını onun üçün sevməzmiş ki, o çox pis imiş’ (Yenə orada, s.133).

Subordinativ-səbəb mənalı MC asılı hissəsi əsas komponentin predikativ mərkəzinin səbəb genişləndiricisi kimi özünü göstərdiyindən, birinci tərəfdəki əvəzlilik, qoşma və adlarla ifadə edilmiş biryerli bağlayıcı vasitələr çox zaman fakultativ olur. Daha doğrusu, biryerli bağlayıcı vasitələrsiz işlənən subordinativ-səbəb mənalı MC də ümumtürk dilinin oğuz-qıpçaq arealında normativ-sintaktik quruluş kimi reallaşmışdır. Bu tip konstruksiyaların komponentləri ki//kim tabelilik bağlayıcıları ilə əlaqələnir: məs.: Azərbaycan. Əfsuslar olsun **ki**, Cəbrayıl sonuncu varis olacaqdı (“Ulduz” jurnalı, 1990, N 12, s.25); Qəm çəkmə **ki**, saxlaram səlamət (Məsihi. Vərqa və Gülşa, 1977, s.139); Təvəkkül ixtiyar etgil **kim**, andin nik məqam olmaz (Əmani. Əsərləri, 1983, s.71); Gözün, ey şux avçudur

ki, can quşunu avlar da (Kişvəri, Əsərləri, 1984, s.40); Sən mənə yar ol **ki**, könlüm daxı yar istəmöz (Nəsimi. Əsərləri, 1985, 127); türkmən. Bu sypatlar birle ol, çekmäñ **ki**, betkərdir çilim ‘Bu özəlliklərə malikdir, buna görə də çekmə ki, hər şeydən betərdir çilim’ (Mağtymguly. Saýlanan eserler, I, 1983, s.185); Gel **ki**, jemgyýeti-dilhaýi-perişan geledur ‘Gəl ki, cəmiyyəti-dilxayi-pərişan gəlir’ (Baýram han. Saýlanan eserler, 1970, s.65); Ey könl, müzde **kim**, ol serwi-huraman geledur ‘Ey könl, sənə müjdə olsn ki, ol sərvi-xuraman gəldi’(Yenə orada, s.64).

Subordinativ-səbəb mənalı MC ki//kim tabelilik bağlayıcıları da fakultativ olur; məs.: türk. Müyesser kıl saadet birle emrüm ‘Müyəssər qıl əmrim səadətlə birlikdədir’ (K. Paşazade. Yusuf u Züleyha, s.248); qədim qırçaq. Eginci lər kelip şikāyāt gildī lar, Nil yāqasında mamuq ektik, vaqtsiz yāgmur kelip tälāf qildi ‘Əkinçilər gəlib şikayət etdilər ki, Nil yaxasında pambıq əkdik, vaxtsiz yağış yağıb tələf etdi’(C.Сараи. Гулистан; Наджип, 1975, s.75).

Subordinativ-səbəb mənalı MC asılı komponent əsas hissədəki predikativ üzvlənmənin rema qütbünə aid olur. Buna görə də həmin MC əsas hissəsindəki biryerli qəlib-bağlayıcı vasitələrin işlənməsi çox zaman fakultativ xarakter daşıyır. Asılı komponent birinci tərəfin rema-nəticə qütbünə aid olduğundan xüsusi-mürəkkəb quruluş sintaksisində səbəb bildirən rema-hisə olaraq müəyyənləşir. (Dərs vəsaitinin ikinci hissəsinin birinci bölümündə oxşar sintaktik konstruksiyaların uyğun modellərinin çoxmərhələli aktual üzvlənməsinə dair konkret örnəklər verilmişdir.)

Bir sözlə, istər subordinativ, istərsə də koordinativ-səbəb konstruksiyalarına komponentlərinin nəticə-səbəb sıralanması xasdır. Bu isə onları səbəb-nəticə əlaqəli oxşar xüsusi-mürəkkəb PV fərqləndirən başlıca amildir.

2.3.2.2. Koordinativ-səbəb mənalı MC

Məzmunun ifadəsinə görə koordinativ-səbəb konstruksiyalarının struktur-tipoloji xarakteristikası daha çox komponentlərin nəticə-səbəb əlaqəsinə əsasən sıralanması ilə müəyyənləşir. Nəticə mənalı əsas hissə səbəb bildirən asılı komponentdən öncə gəlir. İfadə planına görə isə koordinativ əlaqə nəticə mənalı prepozitiv mövqedəki əsas komponentdə “özəl bağlayıcı vasitələr”in işlənməsi ilə şərtlənir. Ona görə də həmin MC komponentləri əsasən tabelilik bağlayıcıları ilə əlaqələnir. Əsas komponentdə, digər koordinativ xüsusi-mürəkkəb konstruksiyalarda olduğu kimi, siqnalçı qəlib-bağlayıcı vasitələr, yəni “yarımçıq” genişləndirici üzv-

lər özünü göstərmir. Burada asılı hissə əsas komponentin predikativ üzvlənməsinin hər hansı bir konkret tərəfinə bağlı deyildir. O, əsas komponentə bütövlükdə aiddir.

Koordinativ-səbəb mənalı MC normativ-sintaktik quruluşu əsasən ilkin oğuz-qıpçaq mərhələsindən başlayaraq reallaşmışdır. Normativ-sintaktik quruluş səviyyəsində müəyyənləşən həmin koordinativ-səbəb mənalı MC asılı hissəsində çün, çünki//çünkim, niçün ki, nəşün ki//neyşə ki, ki neçün, nədən ki, ona görə ki, ondan ötrü ki, anın üçün* ki//kim, ta, zira//zira ki və s. (Azərb.), çün//çünkü, zira, onun için(ki), anuңundur ki, anuңun ‘onun üçün’ və s. (türk), aniki, neçinki, neçin ani, neçinki ani, te neçin ‘çünki’, zere ‘zira’, ani və s. (qaq.), çün, çünki, anın için ‘onun üçün’, səbəbi, səbəbi diyseñ//sebäp diyseñ, sebäp näme diyseñ//sebäbi näme diyseñ ‘bu səbəbə’, näme için diyseñ, neçün ‘nə üçün’ və s. (türkmən) bağlayıcıları işlənir; məs.: Azərb. Papirosla da həyətə girmək olmazdı, **çünki** Umud bu vaxtacı nəinki atasının, heç qardaşı Kamranın da yanında damağına papiros qoymamışdı (İ. Məlikzadə. Yaşıl gecə, 1979, s.132); O susurdu, **ona görə ki**, oğurluqdan xəbəri var idi (Danışıqdan); Ğəmi-eşqin bərabər dünyəvü üqbağə qılmasın, **Anıңun kim**, qədimi məhrəmi-hər gizli razumdur (Əmani. Əsərləri, 1983, s.64); Dərmə gülündən anın, **çün** gülü dəgməz xarinə (Nəsimi, 1985, s.213); Əbsəm ol, **niçün ki**, eşq adabını bilməz ədib (Yenə orada, s.34); Səndən müdam əhsan umar, **çün kim**, gədadır binəva (Yenə orada, s.24); türk. Bu rengi-buydan var güldə asar, **Anuңun** bülbül ider nalevu-zar ‘Bu rengi-buydan var güldə əsər, onun üçün bülbül edər naləvü-zar’ (K.Paşazadə. Yusuf u Züleyha, s.59); Ölüp sine girer isem etim tenim çürümiye, **Onun için ki** dünyadan ben giderim sevmək ile ‘Ölüb sinə girər isəm etim, tənim çürüməyə, onun üçün ki dünyadan mən gedirəm sevmək ilə’(Y. Emre. Şiirleri, 1963, s.67); qaq. Zavodlardan, fabrikalardan kasaba zaametçileri bize yolerler türlü mexanizmalar, sırtımıza ruba, **te neçin** eşindi var kolayımız hem işlemee, hem dinnenmee ‘Zavodlardan, fabrikələrdən qəsəbə zəhmətkeşləri bizə yollayırlar müxtəlif mexanizmlər, əynimizə patlar, çünki indi artıq həm işləmək, həm də dincəlmək asandır’ (N. Babaoglu. Bucak ecelleri, 1979, s.17); türkmən. Munuñ hem səbəbini ol özünüñ kesek zyñanyndan gördü, **çünki** bu gezek gümmüldi gaty erbet boldy ‘Bunun da səbəbini o özünün kəsək atmasında gördü, çünki bu dəfə

* “Üçün, anın üçün” bağlayıcıları bütövlükdə ümumtürk səciyyəli olub, qədim türk abidələrində də işlənilmişdir.

gurultu çox pis oldu'(H.Ysmaýylov, Öküz gödek, 1963, s.169); Rejep hat yazyp oturan yerinden bularyň gürrüni diňleýärdi, **sebäbi** makalany yazan özüdi 'Rəcəb məktub yazdığı yerdə onların söhbətinə qulaq asırdı, çünki məqaləni yazan da özüydü' (Yenə orada, s. 255); Ey, Görogly, sen baryp, Bezirgen bilen öz güýjüni synaşaň, synaş, emma gaýtjak wagtynda onuň bilen dogan okaşyp gaýtgyn, **sebäbi diýseň**, Bezirgen gaty gowy ýigitdir... 'Ey Koroğlu, sən gedib Bəzirganla öz gücünü sınayırsan sına, amma geriye qayıdan vaxt onunla qardaş olub geri qayıt, çünki Bəzirgan da çox yaxşı igiddir'("Görogly" eposu); Taňry söýdi, **çün** amal berdi saňa 'Tanrı sevdi, çünki amal verdi sənə' (Döwletmämmed Azady. Wagzy-azat, 1962, s.127).

Koordinativ-səbəb mənəli MC sözügedən quruluşu bağlayıcısız da işlənir; məs.: Azərb. –Sən Səba xanıma inanmalısən, o mənə əbəs yerə and içməzdi (M. S. Ordubadi. Qılinc və qələm, s.87); qədim qırçaq. Küc bilən bitməz işing, aqca kerək tür aqca 'Güclə işin bitməz, pul lazımdır, pul' (C. Сарай. Гулистан; Наджип, 1975, s. 24).

Sözügedən sintaktik konstruksiyaların çoxmənalı və qismən çoxmənalı xüsusi-mürəkkəb PV digərlərindən onunla fərqlənir ki, onlarda iki mənə– səbəb və nəticə bütövlükdə ifadə edilir. Və koordinativ-səbəb mənəli MC həmin tipi qədim türk epoxası öz ömrünü başa vurduqdan sonra, yəni oğuz-qırçaq ədəbi dillərinin formalaşdığı mərhələdən diferensiallaşmışdır. Oğuz qrupu türk ədəbi dillərində koordinativ-səbəb konstruksiyalarının üslubi-sintaktik variantları da işlənir. Bunlar sözügedən MC normativ-sintaktik quruluşundan fərqli olaraq qədim türk dilində də geniş yayılmışdır.

a) Türk ədəbi dillərində koordinativ-səbəb mənəli MC elə quruluşları vardır ki, asılı komponent səbəb mənəsi bildirərək prepozisiyada işlənir. O, əsas hissəyə "deyə, diye; deyni, diyi; deyip, diyip, öydüp; teyinti-yin-teyü-tip" arxetip bağlayıcı sözün müxtəlif fonomorfoloji variantları ilə bağlanır. Həmin səbəb konstruksiyalarının əsas xarakterik xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, burada əsas komponent təkcə nəticə mənəsi bildirmir. Daha doğrusu, komponentləri göstərilən bağlayıcı sözlə əlaqələnən xüsusi-mürəkkəb quruluşlu PV türk dillərində arxetip sintaktik konstruksiyalardan biridir və bütövlükdə əsas mənədən əlavə, müxtəlif çalarları, o cümlədən də məqsəd mənəsini ifadə edir. Səbəb mənəsi həmin MC əsas komponentin mərkəzinin xəbər qütbünün semantik valentliyi ilə bağlıdır; məs.: Azərb. O gəlir **deyə** mən evdən çıxım gedim?! (Danışığıdan); Oxucularımız üçün maraqlı olar **deyə**, Ümbülbanunun Fransada çıxan "pano-

rama” jurnalına verdiyi müsahibəni dərc edirik (“Səhər” qəzeti, 26 aprel 1993-cü il, s.4); türk. Üsküdar küpləri çox iyidir **diye** de annem Büyükadadan bir küp ısmarlamıştı ‘Üsküdar küpləri çox yaxşıdır deyə, anam Böyükadadan almaq üçün bir küp sifariş etmişdi’ (H. Balıkcısı. Mavi Sürgün; Баскаков, 1984, s.147); qağ. Tudorka hastaymış **deyni**, uroklara gelmedi ‘Tudorka xəstəymiş deyə, dərslərə gəlmədi’ (Danışıqdan); türk-mən. Gış gutardy **diyip**, odunyňy baýytma, ýagy gelýär **diyip** – unuňy ‘Qış bitdi deyə odununu, yağı gəlir deyə ununu bitirmə’(Atalar sözü).

Koordinativ-səbəb mənalı MC göstərilən quruluşunda asılı hissə inter- və postpozisiyada da işlənir; məs.. Azərb. Sərhədçilər **təhlükəli zonadı deyə** kəndlilərin içəri keçməsinə günü-gündən çətinləşdirildilər (Ulduz” jurnalı, 1960, № 12, s.277); türk. Hiç bilmeden evlendim, **annem babam istedi diye** ‘Heç bilmədən evləndim, atam-anam istədi deyə’(Danışıqdan).

b) Türkmən türkcəsində səbəb mənalı asılı komponentlərin xəbərinə -mı, -mi sual ədatları qoşulur. Bu tip MC asılı komponent əsas hissədəki hərəkətin qeyri-müəyyən səbəbini bildirir (Нартыев, 1988: 112) və bir növ ara cümlələrin sinonimi kimi özünü göstərir; məs.: Han şuny duýdumy ýa-da özünüň-de ýüregi syrylyp başladymy, garaz, hemmeden öň onuň özi dillendi ‘Xan bunu eşitdimi və ya özünün də acından ürəyi sıyrıлмаğa başladımı, qərəz, hamıdan öncə onun özü dilləndi’ (B. Seýtəkow. Doganlar; Нартыев, 1988, s.112); Emma ondan **çekindilermi, nătdilermi**, garaz kən bir garşysyna çykan bolmady ‘Amma ondan sonra çekindilermi, nə etdilermi, qərəz, bir də qarşısına çıxan olmadı’ (Ý. Mämmədiyew. Ene toprak; Yenə orada).

c) Azərbaycan türkcəsində koordinativ-səbəb mənalı MC komponentləri modallıq ifadə edən “ismi xəbər”lərlə, sual əvəzlilikləri və sual cümlələri ilə əlaqələnilir; məs.: Aşşamdan düşmüşən üstümüzə, **nə var, nə var** inək balasını əmizdirib; Daha mal-heyvan saxlamıram, **deynən niyə?** Özüm baxa bilmirəm, uşaqlar da kömək eləmir; Mən getmək istəmirəm, **niyə?** Gedəcəm ürəyim bulanacaq (Danışıqdan).

Sözügədən cümlələr nəticə-səbəb əlaqəli mətn-diskurs örnəkləri səviyyəsində də götürülə bilər. Çünki buradakı mikromətnləri təşkil edən komponentlər hər biri müstəqil bir cümlə intonasiyası ilə söylənməkdədir.

Struktur-semantik təşkilinə görə koordinativ-səbəb mənalı MC normativ quruluşu və onun müxtəlif üslubi-sintaktik variantlarının işlənilməsi türk ədəbi dillərinin diaxronik inkişafı ilə şərtlənir. Çünki, həmin sintaktik vahidlərin, eləcə də subordinativ-səbəb mənalı MC normativ-

sintaktik quruluşlarının formalaşması türk oğuz-qıpçaq ədəbi dillərinin diferensiallaşması ilə bilavasitə əlaqədardır. Bunun əksinə olaraq, həmin normativ-sintaktik konstruksiyalardan ikincilər, yəni komponentləri bağlayıcı sözlə əlaqələnən üslubi-sintaktik variantlar qədim türk dili sintaksisinin xüsusi-mürəkkəb quruluşunda ən işlək polipredikativ vahidlərdəndir. Deməli, həmin üslubi-sintaktik variantların hələ qədim türk dövründən bəri işlənilməsi türk dilləri sintaksisində MC bəzi normativ-sintaktik quruluşlarının orta və yeni mərhələlərdə diferensiallaşmasına yol açmışdır.

2.3.2.3. Subordinativ-məqsəd mənalı MC

Məzmunun ifadəsinə görə asılı hissə əsas komponentin məqsəd-genişləndiricisi kimi özünü göstərir. Subordinativ-məqsəd konstruksiyalarının normativ-sintaktik quruluşunda əsas hissə pre-, asılı komponent isə postpozisiyada olur. İfadə planına görə isə asılı hissənin predikativ mərkəzinin xəbər qütbü felin əmr və arzu şəkillərində işlənir. Əsas komponentdə ona görə, ondan ötrü, o məqsədlə, 'o qəsdlə, o səbəblə, o niyyət ilə, qəsdən və s. (Azərbay.), o zorumnan, onun için, o nietlen, 'niyyətətlə' (qaq.), şonun için 'onun üçün' (türkmən) biryerli bağlayıcı vasitələri, asılı hissədə isə ani (qaq.), haýsyki 'hansı ki' (türkmən) bağlayıcıları işlənir; məs.: ...Fatimə Güllalını bu evə **ona görə** gətirmişdi **ki**, onu danışdırıb gülsünlər, vaxtları şən kesçin (S. Səxavət. Yüz ilin kişisi, 1982, s.10); Mən sizi **qəsdən** bu otağa əvvəlcə gətirdim **ki**, siz Bağdadda gördüyünüz gözəllərin, oxuyub-çalanların üzərində nə qədər zəhmət çəkdiyini təyin edə bilərsiniz (M. S. Ordubadi. Qılınc və qələm, 1983, s.351); Nikola gəlmiş yazın eve salt **o zorumnan (onun için)**, **ani** diiştirsin rubalarını 'Nikola yayda evə məhz ona görə gəlirmiş ki, paltarlarını dəyişdirsin' (Danışqdan); türkmən. **Şonuñ için** hem oña hat yaz, **haýsyki** onuñ inisiniñ kimiñ tarapyndadygyna gözi yetsin 'Ona görə həm ona da məktub yaz, hansı ki onun kiçik qardaşının kimin tərəfində olduğunu gözü görsün' (Danışqdan).

Digər zərflik konstruksiyalarından fərqli olaraq, komponentləri "məqsəd" semantik-funksional sahəsi ilə əlaqələnən MC təkcə bir normativ-sintaktik quruluşu türk dillərində geniş yayılmışdır. Səbəb-məqsəd mənalı sintaktik vahidlərin göstərilən normalaşmış quruluşu X-XI yüzillərdən etibarən türk oğuz-qıpçaq dil-dialekt sistemində işlənir. Sözügedən xüsusi-mürəkkəb PV komponentləri bir-birinə öyrənilən dillərdə daha çox ki//kim bağlayıcısı ilə bağlanır; məs.: Azərbaycan. Getdim **ki**,

düzəm o davə xəslı (Məsihi. Vərqa və Gülşa, 1077, s.89); Yar göndərmiş bitik **kim**, Kişvərini öldürün (Kişvəri. Əsərləri, 1984, s.6); türk. Uş yine geldim **ki**, bunda sır sözüm ayan eyledim ‘Bax yenə gəldim ki, bunda sirt sözümü ayan eylədim’(Y.Emre. Şiirleri, 1973, s.90); qədim qırçaq. Bir qul kentkə bardı **kim**, tuz ketürgäy “некий раб отправился в деревню, чтобы принести соль. ‘Bir qul kəndə getdi ki, duz gətirsin’(C.Saraı. Гулистан; Наджип, 1975, s.206).

Azərbaycan türkcəsində subordinativ-səbəb və məqsəd konstruksiyaları frazadanböyük vahidlərin sonluq-komponenti yerində özünü göstərir. Bu tip MC sonluq-komponentindəki əsas hissəsi əvvəlki cümlənin axıncı sözü ilə ifadə olunur. Burada həmin əsas hissə nəzərə alınmasa belə, frazadanböyük vahidin mənası pozulmur. Mətdüzəldici vasitə kimi özünü göstərən həmin leksik təkrarlar bütövlükdə anafirik elementlər kimi qiymətləndirilir. Sözügedən “anafirik” predikativ mərkəzlər ancaq feli xəbərlərdən ibarət olur, məs: Bəlkə də məsələ utancaqlıqda deyil, Altay **qorxurdu. Qorxurdu ki**, birdən qızın acığı tutar, “axtar tayını tap” deyər (M. Əlizadə. Qara brilyant, hekayələr və novellalar, 1973, s.162); Bəlkə səma gəlini ay başındakı çiçək çələngini yerə **səpələyirdi. Səpələyirdi ki**, qatı zülməti parçasın, bədirləndiyi vaxtlarda olduğu kimi dünyanı yenə öz gümüşü ziyasına qərq etsin (A. Əliyev. Daşlar da ağlayarmış, 1985, s.93).

Bəzən göstərilən quruluşlu frazadanböyük vahidlərin birinci komponenti də MC ifadə olunur; məs.. **Biləndə ki**, Səmayə bu yerlərdə pərvazlanıb, bu yerlərdə torpağa məhəbbət dərsi alıb, qəlbən sevinirsən. **Sevinirsən ki**, belə gözəl torpaqlarda belə də hünərvər insanlar yaşayıb yaradırlar (S. Əliyev. Cənub mirvarisi, 1985, s. 50).

Sözügedən konstruksiyalarda əsas hissə tema (verilən), aslı komponent isə rema (yeni) yerində işləndiyindən, ikinci tərəf kommunikativ vəzifəsindən asılı olaraq xüsusi intonasiya ilə aktuallaşır. Bu tip xüsusi-mürəkkəb PV oğuz qrupu türk dillərində üslubi-sintaktik variantlar kimi özünü göstərir.

a) Asılı hissə əsas komponentə mürəkkəb bağlayıcılarla bağlanır; məs.: Alışan oğlu daha da təşvişə düşdü, qapını bərk çəkdi və qapı ağzında dayandı, **ondan ötrü ki (ona görə ki)** Sona içəri girməsin (M.Cəlal. Bir gəncin manifesti, 1970, s.121).

b) Asılı hissə əsas komponentə “taki, ta” tabesizlik bağlayıcıları ilə bağlanır; məs.: Azərb. Bir çeşmə gərək önümdə tur-ab (sulu), **ta** oləbim onunla sirab (Xətai. Dəhnamə); türk. Ahmet Cemil, odasına girer,

orada bekler, **taki** küçük bey kitaplarını alıp haremədən çıksın ‘Əhməd Cəmil otağına girir, orada gözləyir, taki kiçik bəy kitablarını alıb hərəmxanadan çıxsın’(H. Edixskun. Yeni türk Dilbilgisi; Baskakov, 1984, s.174).

c) Asılı hissə əsas komponentə ki//kim bağlayıcısı ilə bağlanır. İfadə planına görə sözügedən xüsusi-mürəkkəb PV həmin üslubi-sintaktik variantları komponentləri ki//kim bağlayıcısı ilə əlaqələndirən digər səbəb və məqsəd konstruksiyalarından fərqlənir. Belə ki, burada əsas hissədən sonra tələffüzdə fasilə edilir və ki//kim bağlayıcısı asılı komponentdə işlənir; məs.. Azərb. Saqi, gətir ol meyi-muğani, **Kim** unudalım qəmi-cəhani (Füzuli. Əsərləri, 1988, s.34); türk. Gözüni aç, **kim** seni belli görem... ‘Güzünü aç ki səni əməlli-başlı görüm’(K. Paşazadə. Yusuf u Zuleyha, s.18); qağ. Sveti Nikolay vermiş onara üç üz altın, **ki** söleməsinner kimseye... ‘Sveti Nikolay onlara üç yüz qızıl vermişdir ki, söyləməsinlər kimsəyə’ (Мошков, 1904, s.26).

ç) Qaqauzçada həmin xüsusi-mürəkkəb PV komponentləri *ani*, *aniki* ‘ki’ bağlayıcıları ilə də əlaqələndirilir; məs.: ...soke kendi yuvasına da çıktıkça kaper yuvasının kapusunu bir büyük taşlan, **ani** olmasın hiçbir kolayı kızın çıkma ordan ‘...öz yuvasına salır və yuvanın ağzına da böyük bir daş qoyur ki, qız oradan çıxa bilməsin’(Bucaktan sesler, 1959, s.140); Ben zeetlenerim geje-gündüz, **aniki** prost edesin benim gunahlarımı ‘Mən gecə-gündüz əziyyət çəkirim ki, mənim günahlarımı bağışlayasan’ (Danışıqdan).

d) Əsas komponentdə biryerli bağlayıcı vasitə kimi “o şərtlə, bu şərtlə, bir şərtlə” ifadələri işlənir. Asılı komponent həmin şərt bildirən sözlərə aid olub, əsas hissədəki iş və hərəkətin məqsədini bildirir və ona “ki” bağlayıcısı ilə bağlanır; məs.: Axır borc almışam. Yiyəsi **bu şərtlə** mənə verir **ki**, firəng malı gətirəm, qazancımı yarı bölək (M. F. Axundov. Əsərləri, I, 1958, s.197); Müxtəsər, Qasiməli **bu şərtlə** razı oldu **ki**, Xudayar bəy də öz qızını versin Qasiməliyə (C. Məmmədquluzadə. Dana-baş kəndinin əhvalatları); Seminariyada gürcü dilindən dərs demək üçün cənab Kipianiyə rəsmi olaraq **bu şərtlə (o şərtlə, bir şərtlə)** icazə veririk **ki**, siz daim ona nəzarət yetirəsiniz (İ. Şıxlı. Dəli Kür, 1968, s. 201).

e) Əsas komponent öncə, asılı hissə sonra gəlir. Biryerli bağlayıcı sözlər asılı hissəni rema kimi aktuallaşdırır və onu əsas komponentlə əlaqələndirərək həm aktualizator, həm də mürəkkəb bağlayıcı yerində işlənir; məs.: Qızım, bu neşənin sultanlığını qəbul edirəm, **bu şərtlə ki**, sən də mənə vəliəhd olasan (S. S. Axundov. Qorxulu nağıllar); Yaxşı qızım, bu gecə nəninin əvəzinə mən sənə qorxulu nağıl söyləyəm, **bu**

şərtlə ki, qorxmayasan (Yenə orada); Usta Zeynal gəldi və boynuna çəkdi günü iki manata Muğdisi Akopun səqfini təmir etsin; **bu şərtlə ki**, bu gün başlayıb, sabah axşama kimi işini tamam edib, otağın gəcini və torpağını təmizləyib qurtarsın (C. Məmmədquluzadə. Əsərləri, 1966, s.348).

Göstərilən mürəkkəb bağlayıcılar klassiklərin dilində “bəşərti ki”, yaxud “bəşərtə ki” şəklində işlədilmişdir; məs.: Gətirdiyiniz şeylərin başın batırmaq, izin itirmək mənim boynuma, bəşərti ki, hər zaddan mənə yarı pay olsun (M. F. Axundov. Hacı Qara).

Bir çox hallarda sözügedən şərt mənalı məqsəd asılı komponentləri əsas hissədən kənara çıxaraq ayrıca bir sintaktik substansiya kimi işlənir. Parselyasiya hadisəsi əsasında formalaşan həmin frazadanböyük vahidlərdə mətnin əsas hissəsi ilə bağlı olaraq əlavə məlumat ifadə edilir. Bu, məntdüzəltmədə sağtərəfli kommunikativ funksiya olaraq qiymətləndirilir (Москальская 1980: 29): məs.: Əgər nəqd pulunuz yox isə, mən yağ ilə də sövda edərim. **Bəşərti ki**, xalis inək yağı ola (M.F.Axundov. Əsərləri, I, 1958, s.204); Qorxma, biz qalib gələcəyik. **Bir şərtlə ki**, gərək hamımız milli mənafeyə xidmət edək (Danışıqdan).

Qeyd olunmalıdır ki, şərt mənalı bağlayıcı vasitələrin sözügedən konstruksiyalarda aktualizator-bağlayıcı yerində işlənməsi həmin xüsusi-mürəkkəb PV qismən çoxmənalı sintaktik vahidlər kimi də izah etməyə əsas verir. Lakin həmin konstruksiyaların şərt budaq cümləli MC kimi qiymətləndirilməsi (Cəlilov 1983) düzgün deyildir. Birincisi, şərt budaq cümləli MC sintaktik quruluşunun koordinativliyi ilə seçilir, yuxarıdakı konstruksiyaların komponentləri arasında isə subordinativ tabelilik əlaqəsi mövcuddur. İkincisi, türk dillərində şərt kateqoriyası konkret olaraq təkə xüsusi-mürəkkəb quruluşda ifadə edilir. Ona görə də verilmiş kontekstdə “o şərtlə, bu şərtlə, bir şərtlə” biryerli bağlayıcı vasitələrinin şərt zərfliyi kimi izah edilməsi (Cəlilov 1983: 44) özünü doğrultmur. Bütövlükdə isə şərt mənası əksər MC quruluşlarında, xüsusilə də bütün çoxmənalı zərflik konstruksiyalarında özünü büruzə verir. Bununla belə, onların hamısını şərt budaq cümləli MC kimi izah etmək olmaz. Ona görə ki, həmin MC şərt mənasından əlavə, təkə onlara məxsus olan digər semantik-funksional sahələr də vardır ki, bu da omonimlikdən fərqli hadisədir. Üçüncüsü, formanın ifadəsinə görə subordinativ-məqsəd konstruksiyalarında asılı hissənin predikativ mərkəzi felin əmr və arzu şəkillərində diferensiallaşarsa, koordinativ-şərt xüsusi-mürəkkəb PV həmin komponentin xəbəri şərt şəklində işlənir.

2.3.2.4. Koordinativ-məqsəd mənalı MC

Asılı hissə əsas komponentə “deyə-diye-deyni-diyyə-tiyyin” fonomorfoloji variantlarında işlənən bağlayıcı sözlə bağlanır. Məqsəd konstruksiyalarının yuxarıda göstərilən birinci normativ-sintaktik quruluşundan fərqli olaraq, asılı hissə burada öndə gəlir. Məqsəd konstruksiyalarının həmin quruluşunun qədim türk dilində çox geniş yayılması ondakı informasiyavericiliyin intensivliyi ilə izah edilə bilər. Xüsusi-mürəkkəb quruluşda rema asılı komponentin öndə işlənməsi isə psixolinqvistik bir aktdır. Bu, istər qədim, istərsə də çağdaş türklərin doğma dil vasitəsilə dünyanı necə dərk etməsi və məqsədə hansı yollarla çatması ilə şərtlənir. Belə ki, məzmunun ifadəsində hər hansı bir məqsəd aydınlığının ilkinliyi onun sintaktik substansiyasının öndə gəlməsini, forma planına görə isə həmin konstruksiyaların komponentləri arasında ayrıca bir bağlayıcı sözün sabitləşməsini zəruri etmişdir; məs.: Azərb. Dərslərimi yaxşı hazırlayım **deyə** istirahət günü evdən bayıra çıxmadım (Danışıqdan); Kİ bakmama alemin işinə **deyni** o baalamış kendi gözlerini bir boşpaylan ‘Ailəmin işinə baxmayım deyə o öz gözlərini bir parça ilə bağlamışdır’ (D. Karaçoban. Alçak saçak altında); türkmən. Jüneyit hana bir yarıgam gütmesin **diyyə**, Hywa yarıg akidyän söwdagärleriñ önünde goýduk ‘Cüneyit Xana bir silah da getməsin deyə, Xivəyə silah aparan södagərlərin qabağına qoyduq’ (H. Derýayew. Ykbal; Нартыев, 1988, s.113); qədim türk. Açımız aramız tutmis yip sub idisiz bolmazun **tiyyin**, az budniñ itip yar (atın)... “Говоря: пусть не будет без хозяина страна (букв. Земля и вода), принадлежавшая нашим предкам, мы, устроив немногочисленный (или азский) народ...” ‘Ölkənin sahibi, yəni bizim əcdadlarımıza məxsus olan torpaq və su yox olmasın deyə biz azsaylı xalqı təşkil edərək...’ (Малов, 1951, s. 30, 38); Türk budunıñ atı küci yok bolmazun **tiyyin**, kañım kañanıñ, özim katunıñ kötürmiş tǎñri, il birigmä tǎñri, türk budun atı küci yok bol(mazun **tiyyin**, özigmin ol tǎñri)... “Небо, которое чтобы не пропало имя и слава тюркого народа, возвысило моего отца-кагана и мою мать-катун. Небо, дарующее (ханом) государство, посадило меня самого, надо думать, каганом, чтобы не пропало имя и слава тюркого народа.” ‘Tanrı, türk xalqının adı-sanı yox olmasın deyə, mənim xaqan atamı və xatın anamı yüksəklərə qaldırdı. Xana dövlət hədiyyə edən Tanrı məni xaqan etdi, türk xalqının adı-sanı yox olmasın deyə’ (Yenə orada, 31, 39).

Koordinativ-məqsəd konstruksiyalarında asılı komponent interpozisiyada da işlənir; məs.: Ben, **tekrar söze başlasun diye**, uzun uzun sabırla bekledim ‘Mən, təkrar sözə başlasın deyə, uzun-uzun səbirlə gözlədim’ (N. Hikmet. Yeşil Elmalar, 1985, s.14). Yuxarıda deyilənlərdən əlavə, koordinativ-məqsəd konstruksiyalarının komponentləri da//de (türk) tabesizlik bağlayıcıları və “üçin” (türkmən) qoşması ilə də bağlanır; məs.: Hasta iyileşsin **de** ben masrafa katlanırım ‘Səstə sağalsın da mən xərcəri ödəyəyəm’(Danışiqdan); türkmən. Şol demriñ üstündäki deşijek-den içindäki dära ot düşsün **üçin**, ol deşige-de däri dykypdyr ‘O dəmirin üstündäki deşikdən içindäki baruta od düşsün deyə, həmin deşiyə də barut qoyub’ (A. Gowşudow. Saýlanan eserler; Нартыев, 1988, s.114).

Türkmən türkcəsində müqayisə olunan digər oğuz qrupu türk ədəbi dillərindən fərqli olaraq “üçin” qoşması bağlayıcı söz yerində işlənilir. Buna səbəb odur ki, “üçin” qoşmalı MC asılı komponentinin xəbəri söügedən ədəbi dildə təsriflənən feillə ifadə olunur. Bu tip MC də “deyə” bağlayıcı sözlü xüsusi-mürəkkəb PV eyni sintaktik quruluşdadır.

Səbəb və məqsəd konstruksiyalarının normativ-sintaktik quruluşları və üslubi-sintaktik variantlarının işlənilməsi təkcə ədəbi dilin inkişafı və onun normalarının diferensiallaşması, yaxud da müxtəlif ekstralingvistik təsirlərin intensivliyi ilə bağlı deyildir. Türk dilləri sintaksisində və onun xüsusi-mürəkkəb quruluşunda hər hansı bir sintaktik konstruksiyanın müəyyənlişməsi bütövlükdə dil-nitq sistemi və informasiya-vericiliklə şərtlənir. Daha doğrusu, müxtəlif mətn-diskurs ortamlarında üslubi-sintaktik variantların işlənilməsi hər hansı bir üslubi məqamın və ya şəxsin fərdi yaradıcılıq məhsulu olmayıb, bütövlükdə dil-dialekt sisteminin, yaxud da sistemlərinin iyerarxik qanunauyğunluqları ilə bağlıdır.

İkinci hissənin ikinci bölümünə dair yoxlama sualları və tapşırıqlar

1. MC konseptual-struktur və ya mənaca növləri subordinativ, koordinativ və korrelyativ omonimik-sintaktik modellərdə başlıca olaraq hansı semantik-funksional sahələrə görə təsnifləndirilir? Sözügedən növlər semantik-funksional mənə sahələrinin MC sinaksisinə aid olan hansı kateqoriyalaşdırmaları əsasında öyrənilir?

2. Aydınlaşdırma konstruksiyalarının omonimik-sintaktik quruluşu semantik-funksional mənə sahələrinə görə hansı MC növünə ayrılır?

3. Türk dillərində subordinativ-subyekt və korrelyativ-subyekt xüsusi-mürəkkəb PV olaraq adlandırılan MC ənənəvi türkoloji dilçilikdə ifadə edən termin-qarşılıqlar hansı söz və birləşmələrindən ibarətdir? Onlar və digərləri çağdaş dilçilikdə nə üçün yeni linqvistik terminlərlə ifadə oluna bilər? Sözügedən MC növlərinə aid öyrənilən türk ədəbi dilləri ədəbi abidələrindən və çağdaş yazarlarının əsərlərindən örnəklər seçərək dəyərləndirin.

4. Subordinativ-subyekt mənalı MC uyğun bir danışıq ortamında sağa doğru genişlənməsilə əmələ gələn frazadanböyük vahidlərə və ya mikromətnlərə aid örnəklər göstərin. Bunu bir mürəkkəb cümlə və mətn sintaksisi özəlliyi olaraq izah etməyə çalışın.

5. Korrelyativ omonimik-sintaktik quruluşu xarakterizə edən başlıca özəlliklər nədən ibarətdir? Korrelyativ-subyekt mənalı MC dair öyrənilən türk ədəbi dillərindən örnəklər göstərin.

6. Korrelyativ-subyekt mənalı MC normativ-sintaktik quruluşları ilə üslubi-sintaktik variantları komponentlərin sıralanması və bağlayıcı vasitələrin işlənməsinə görə bir-birindən necə fərqlənir? Örnəklərlə açıqlayın.

7. Predikativ təyinli asılı cümlələrin işləndiyi MC nə üçün üslubi-sintaktik norma olaraq izah edilir? Ümumiyyətlə, MC sistemində normativ-sintaktik quruluş, üslubi-sintaktik norma və üslubi-sintaktik variant anlayışları nə deməkdir? Bunları dərs vəsaitindən gətirilən örnəklərə görə konkret olaraq açıqlamağa çalışın.

8. Aydınlaşdırma-obyekt konstruksiyalarının öyrənilən türk ədəbi dillərində hansı konseptual-struktur növləri vardır? Sözügedən xüsusi-mürəkkəb PV ənənəvi türkoloji dilçilikdə MC sintaksisinə aid olan hansı terminlərlə adlandırılmışdır?

9. Qədim və yeni digər türk ədəbi dillərində MC aydınlaşdırma əlaqəli sintaktik quruluşları ən çox hansı bağlayıcı sözlərin işlənməsilə diferensiallaşır? Subordinativ-qapalı xüsusi-mürəkkəb vahidləri digər MC quruluşlarından fərqləndirən əsas sintaktik özəllik nədən ibarətdir?

10. Korrelyativ-obyekt xüsusi-mürəkkəb PV və ya konseptual-struktur MC növünü xarakterizə edən əsas sintaktik özəllik nədən ibarətdir? Örnəklərlə göstərin.

11. Təyin konstruksiyaları ənənəvi türkoloji dilçilikdə MC sintaksisinə aid olan hansı terminlərlə adlandırılmışdır? Predikativ təyinli asılı komponentlər faktoru nə deməkdir və konkret olaraq ən çox hansı

MC quruluşlarında özünün göstərir? Bunun yiyəlik halın sintaktik funksiyası ilə nə kimi bir əlaqəsi vardır?

12. Subordinativ-təyin mənalı MC vasitəsilə frazadanböyük və ya mikromətn örnəkləri konkret olaraq necə əmələ gəlir? Buradakı mürəkkəb cümlə və mətn sintaksisi özəlliyinə dair örnəklər göstərin.

13. Subordinativ-təyin mənalı MC üslubi-sintaktik variantlarını fərqləndirən başlıca sintaktik özəlliklər hansılardır? Öyrənilən türk dillərindən həmin özəllikləri ifadə edən örnəklər göstərin.

14. MC komponentləri arasında ənənəvi olaraq hansı sintaktik- və leksik-morfoloji əlaqə üsulları müəyyənləşdirilir? Təyin konstruksiyalarının komponentləri leksik-morfoloji üsulla əlaqələnən və MC olaraq adlandırılan növünə aid örnənilən türk ədəbi dillərindən örnəklər göstərin.

15. Təyin konstruksiyaları korrelyativ-obyekt xüsusi-mürəkkəb PV sintaktik-normativ quruluşu və üslubi-sintaktik normalarını bir-birindən fərqləndirən sintaktik özəllikləri örnəklərlə göstərin.

16. Zərflik konstruksiyaları hansı semantik-funksional məna sahələrinə görə kateqoriyalaşdırılır? Bunların dərəcə vəsaitində göstərilən üst və alt kateqoriyaları hansılardır?

17. Zaman-məkan əlaqəli MC konseptual-struktur növləri hansılardır? Bunlardan biri olan subordinativ-zaman mənalı MC komponentləri ən çox hansı bağlayıcı vasitələrlə əlaqələnir? Türk ədəbi dilləri abidələrindən və çağdaş yazarların əsərlərindən örnəkləri seçərək dəyərləndirin.

18. Koordinativ-zaman mənalı MC normativ-sintaktik quruluşunun asılı komponentində hansı leksik vasitələr işlənir? Bəs sözügedən MC üslubi-sintaktik variantlarının komponentlərinin əlaqələnməsində hansı morfoloji əlamət özünü göstərir. Örnəklərlə açıqlayın.

19. Korrelyativ-zaman mənalı MC komponentləri ən çox hansı sintaktik-morfoloji üsulla və uyğun bağlayıcı vasitələrlə əlaqələnir? Örnəklərlə açıqlayın.

20. Korrelyativ-yer mənalı MC öyrənilməsində özünü göstərən mübahisə nədən ibarətdir? Öyrənilən türk ədəbi dillərində sözügedən MC hansı normativ-sintaktik quruluşuna təsadüf edilir?

21. Səbəb-məqsəd əlaqəli MC konseptual-struktur növləri hansılardır? Azərbaycan dilçiliyində səbəb və məqsəd budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələr olaraq adlandırılan sintaktik konstruksiyaların təsrifləndirilməsindəki mübahisə əsas etibarilə nədən ibarətdir? Bu mübahisə necə həll edilir?

22. Subordinativ-səbəb mənalı MC komponentlərinin bağlayıcı vasitələrlə əlaqələnməsinə görə müəyyənləşən normativ-sintaktik quruluşun öyrənilən türk ədəbi dillərində hansı formalaşmaları vardır? Çağdaş türk ədəbi dillərindən seçdiyiniz uyğun örnəklərlə açıqlamağa çalışın.

23. Türk ədəbi dillərində koordinativ-səbəb mənalı MC normativ-sintaktik quruluşu və üslubi-sintaktik variantları hansı bağlayıcı vasitələrin işlənilməsilə formalaşır? Ədəbi dil abidələrindən seçdiyiniz uyğun örnəklərlə açıqlayın.

24. Türk ədəbi dillərində subordinativ-məqsəd mənalı MC komponentləri əsas etibarilə hansı qurucu bağlayıcı vasitələrlə əlaqələnir? Subordinativ-səbəb mənalı MC məndüzəldici özəlliklərini konkret örnəklərlə açıqlayın.

25. Koordinativ-məqsəd mənalı MC komponentləri qədim türk dilindən etibarən qədim və yeni türk ədəbi dillərində ən çox hansı bağlayıcı sözlə bir-birinə bağlanır? Müxtəlif türk yazılı abidələrindən MC aid seçdiyiniz örnəklərlə mövzunu açıqlamağa çalışın.

Ədəbiyyat

ABDULLAYEV, Ələvsət 1974, *Müasir Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlələr*. B.: "Maarif" Nəşriyyatı, 418 s.

ABDULLAYEV, Ələvsət 1978, *Azərbaycan dilində yiyəlik halın sintaktik vəzifəsi*. ADU "Elmi əsərləri", № 4, s. 3-7.

ADİLOV, Musa 1973, *Qəzet dili*, B.: ADU nəşri, 111 s.

AXUNDOV, Ağamusa., ƏHMƏDOV, İsmayıl 1983, *Bizim fikrimizcə...* –Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi, № 4, s. 34-37.

АЛИЕВ А. А. 1985, *Явление парцелляции в языке современной азербайджанской прозы*. –Советская Тюркология, № 3, s. 72-78.

АШНИН Ф. Д. 1957, *Принципы дифференциации туркменских указательных местоимений*. –Труды Института языка и литературы АН Туркм. ССР, В. II, с. 69-78.

АВЕЗОВ М. 1973, *Придаточное предложение времени и его структура в современном каракалпакском языке*. АҚД, Ташкент, 27 с.

BAĞIROV, Əbdülhəmid 1978, *Mürəkkəb cümlələrin üslubi xüsusiyyətləri*. B.: ADU nəşri, 52 s.

BAYRAMOV, Hüseyn 1978, *Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları*. B.: "Maarif" nəşriyyatı, 174 s.

БАЙРАМОВ М. М. 1987, *Инверсия в современном азербайджанском языке*. АҚД, В.: 24 с.

СƏФƏРЗАДƏ М. М. 1976, *Azərbaycan danışıq nitqində qoşulma konstruksiyaları (dialekt materialları üzrə)*. “Elmi əsərlər”, Azərb. SSR Ali və Orta İxtisas Təhsili Nazirliyi, “Dil və Ədəbiyyat” seriyası, No 3, s. 8-15.

СƏФƏРЗАДƏ М. М. 1977, *Azərbaycan dialekt nitqində qoşulma cümlələr*. “Elmi əsərlər”, Azərb. SSR Ali və Orta İxtisas Təhsili Nazirliyi, “Dil və Ədəbiyyat” seriyası, No 1, s. 42-46.

СƏФƏРЗАДƏ М. М. 1990, *Azərbaycan dilinin dialekt sintaksisi*, В.: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 349 s.

СƏЛİLƏВ В. 1983, *Şərt budaq cümləsinin bir tipi haqqında*. – Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi. No 4, s. 44-45.

ДМИТРИЕВ Н. К. 1962, *Строй тюркских языков*. М.: Изд-во “Восточной литературы”, 607 с.

ФЕРДИНАНД ДЕ СОССЮР 1977, *Труды по языкознанию*. Москва.: “Прогресс”, 639 с.

HANSER O. 1975, *Türkische Nebensätze in der Form direkter reze*. Turcia. Rewue U”e”tudes Turques Tome Y11, Paris-Straßbourg, s. 34-24.

HƏSƏNOV Q. M. 1957, *“Dəhnamə”dəki tabeli mürəkkəb cümlələr haqqında*. ADU Aspirantlarının Elmi əsərləri, III buraxılış, В.: ADU nəşriyyatı, s. 133-152.

HÜSEYNZADƏ, Muxtar 1962, *Tabeli mürəkkəb cümlə*. – Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. В.: Azərtədrisnəşr, 183-210.

HÜSEYNZADƏ, Muxtar 1972, *Müasir Azərbaycan dili*. Morfologiya, III hissə, В.: “Maarif” nəşriyyatı, 356 s.

KAZIMOV, İsmayıl 1989, *Azərbaycan dilində parselyasiya hadisəsi*. – Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi. No 2, s. 17-19.

КОНОНОВ А. Н. 198, *Грамматика языка тюркских рунических памятников VIII-IX вв*. Л: “Наука”, Ленинградское отделение, 1980- 255 с.

КОНОНОВ А. Н. 1956, *Грамматика современного турецкого литературного языка*, Издательство АН СССР, М. – Л., 562 с.

Гаджиева Н. З. 1963, *Синтаксис сложноподчиненного предложения в азербайджанском языке (в историческом освещении)*. М.: Изд-во АН СССР, 220 с.

QULİYEV, Əbülfəz 1990, *Qədim türk yazılı abidələrinin sintaksisi*. B.: 76 s.

MÜRZƏZADƏ, Hadi 1990, *Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası*, Azərbaycan Universiteti Nəşriyyatı, Bakı, 375 s.

МУРАТАЛИЕВ М. 1962, *Придаточные предложения времени в киргизском языке*. АҚД, Фрунзе, 12 s.

MUSAYEV, Mehman 1984, *Müasir Azərbaycan dilində mübtəda budaq cümləsinin tipləri*. –Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi. No 3, s. 65-67.

МУСАЕВ М. М. 1986, *Структурно-функциональная классификация в тюркских языках (на материале огузской группы)*. – Советская Тюркология, № 4, с. 60-67.

МУСАЕВ М. М. 1987, *Полипредикативные единицы с каузальным и целевым отношением в тюркских языках огузской группы*. –Советская Тюркология, № 6, с. 77-85.

MUSAYEV M. M. 1988, *Predikativ təyinli budaq cümlələr və onların nitqdə yeri*. – Azərbaycan nitq mədəniyyəti problemləri, Elmi-metodik konfransın materialları (18 dekabr 1987-ci il), Bakı, s.153-154.

MUSAYEV M. M. 1989, *Oğuz qrupu türk dillərində yer budaq cümləsi*. –Azərbaycan SSR EA Xəbərləri, Ədəbiyyat, dil və incəsənət seriyası, No 2, s. 96-99.

МУСАЕВ М. М. 1990, *Обстоятельственные сложноподчиненные предложения со сравнительным отношением в тюркских языках огузской группы*. –Доклады АН Азербайджана. № 2 с. 59-62.

НАРТЫЕВ Н. 1988, *Строй сложного предложения в современном туркменском языке*, Ашхабад: Ылым, 200 с.

ПОКРОВСКАЯ Л. А. 1964, *Грамматика гагаузского языка, Фонетика и морфология*. Москва, Изд-во “Наука” 157 с.

SADIQOV, Əvəz 1980, *Azərbaycan orijinal nəsr abidələrinin dilində qoşulma konstruksiyalar*. –Azərbaycan SSR EA Xəbərləri, Ədəbiyyat, dil və incəsənət seriyası, No 1, s. 104-108.

SADIQOV, Əvəz 1982, *Üçüncü növ təyini söz birləşməsi haqqında bir neçə söz*. – Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi, No 4, s. 45-50.

SADIQOV, Əvəz 1986, *Azərbaycan dilinin yazılı abidələrində işlənmiş təyin budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlənin xüsusi bir növü haqqında*. –Azərbayc. SSR EA Xəbərləri, Ədəbiyyat, dil və incəsənət seriyası, № 1, s. 64-71.

SEYİDOV Y. M. 1958, *Qrammatik cəhətdən cümlə üzvləri ilə əlaqədar olmayan sözlər*. B.: ADU nəşri, 74 s.

SEYİDOV Y. M. 1984, *Bir neçə söz bir cümlə üzvü rolunda*. – “Azərbaycan müəllimi” qəzeti, 14 aprel 1984-cü il.

СОЕГОВ М. 1991, Развитие синтаксической системы туркменского литературного языка в советскую эпоху(в связи с расширением сфер его применения). АДД. Ашхабад, 55 с.

ШЕРБАК А. М. 1981, Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков (Глагол). Л: “Наука”, Ленинградское отделение, 182 с.

ŞİRƏLİYEV, Məmmədəğa., HÜSEYNOV, Muxtar 1951, *Azərbaycan dilinin qrammatikası*, II hissə, B.: Azərnəşr, 182 s.

ŞİRƏLİYEV, Məmmədəğa., MEHDİYEV, Nəsim 1981, *Tabeli mürəkkəb cümlə*. –Müasir Azərbaycan dili, III, Sintaksis. B.: “Elm” nəşriyyatı, s. 387-426.

ŞİRƏLİYEV, Məmmədəğa., HÜSEYNZADƏ, Muxtar., KAZIMOV, Qəzənfər 1987, *Azərbaycan dili*, Sintaksis, 7-8-ci siniflər üçün dərslik. B.: “Maarif” nəşriyyatı, 182 s.

ТУРНИЯЗОВ Н. К. 1987, *К вопросу о синтаксической деривации гипотаксиса (на материале современного узбекского языка)*. –Советская Тюркология, № 6, с. 111-115.

TAĞIZADƏ, Seynal 1952, *Tabeli mürəkkəb cümlə haqqında*. – “Azərbaycan məktəbi” jurnalı, № 6, s. 36-37.

Mənbələr

ADIVAR H. E. 1958, *Akile Hanım Sokağı*, İstanbul, 247 s.

AĞAYEV F. 1981, *İldırım ömrü*, roman. B.: Gənclik, 303 s.

AXUNDOV M. F. 1958, *Əsərləri*, I. Azərbaycan SSR EA nəşri, 450 s.

AXUNDOV M. F. 1961, *Əsərləri*, II. Azərbaycan SSR EA nəşri, 573 s.

AXUNDOV S. S. *Qorxulu nağıllar*. B.: Gənclik, 128 s.

Akıllı Fok Balığı 1984, *Ögüyaımları*. Ankara: Cemal Gürsel caddesi, 16 s.

ALİ S. 1966, *Son Hikayeler*, Eserler, Varlık Yayınevi, İstanbul, 127 s.

ANAR 1981, *Beşmərtəbəli evin altıncı mərtəbəsi*, Povest və roman. B.: yazıçı, 356 s.

Айдаров Г. 1971, *Язык орхонских памятников древнетюркской письменности VIII века*. Алма-Ата: Изд-во “Наука” Казах. ССР, 377 s.

“Aydınlıq” qəzeti, 2-18 aprel 1991-ci il.

AZADY, Döwletməmməd 1962, *Wagzy-azat*. Aşgabat: TSSR İlymlar Akademiyasının neşiriyatı, 118 s.

“Azərbaycan” qəzeti, 19 dekabr 1991-ci il.

“Azərbaycan qadını” jurnalı, 1972, No 2; 1983, No 5.

“Azərbaycan gəncləri” qəzeti, 31 may 1983-cü il; 25 iyun 1983-cü il.

BABA OGLU N. 1962, *Gagauz dili*, 7-8 klasslar için, Kişinev: “Kartya Moldovenyaske”, 256 s.

BABA OGLU N. N. 1979, *Bucak ecelleri*. Kişinev: “Literatura artistike”, 209 s.

BABAYEV A. 1971, *Bir parça həyat*. B.: Gənclik, 96 s.

BABAYEVA Ə. 1973, *Adamlar və teleler*. B.: “Gənclik” nəşriyyatı, 272 s.

Баскаков А.Н. 1984, *Предложение в современном турецком языке*. Москва, Изд-во “Наука”, 198 с.

BAYRAM HAN 1970, *Sayılanan eserler*. Aşgabat: “Türkmenistan” neşiriyatı, 157 s.

Bucaktan seslər 1959, *Literatura yazıları*. Kişinev: “Kartya Moldovenyaske”, 227 s.

CƏLAL M. 1969, *Seçilmiş əsərləri*, 4 c, B.: Gənclik, 474 s.

CƏLAL M. 1970, *Bir gəncin manifesti*, roman. B.: “Gənclik” nəşriyyatı, 251 s.

DMİTRİY, Kara Çoban 1977, *Tamannık*. Kişinev: “Literatura artistike”, 158 s.

DTS: Древнетюркский словарь. Л: “Наука”, Ленинградское отделение, 676 с.

“Elm” qəzeti, 28 aprel 1990-cı il.

“Elm və həyat” jurnalı, 1983, No 3.

EMRE, Yunus 1963, *Şiirleri*, İstanbul: Varlık Yayınevi.

“Ədəbiyyat və incəsənət” qəzeti, 20 may 1983-cü il; 26 aprel 1985-ci il.

ƏFƏNDİYEV İ. 1959, *Seçilmiş əsərləri*. B.: Azərnəşr, 402 s.

- ƏLİYEV A. 1985, *Daşlar da ağlayarmış*. B.: Gənclik, 184 s.
- ƏLİYEV S. 1985, *Cənub mirvarisi*. B.: Yazıçı, 232 s.
- ƏLİZADƏ M. 1983, *Qara brilyant*. Hekayələr və novellalar. B.: Yazıçı, 175 s.
- ƏMANİ 1983, *Əsərləri*. B.: Yazıçı, 335 s.
- Əmirov C. 1958, *Sahil əməliyyatı*. B.: Uşaqgəncnəşr, 274 s.
- ƏYLİSLİ Ə. 1977, *Bu kənddən bir qatar keçdi* (hekayələr, povestlər, pyeslər), B.: Azərnəşr, 267 s.
- FÜZULİ M. 1988, *Seçilmiş əsərləri*, 2, B.: Azərb. Dövlət Nəşriyyatı, 590 s.
- “Gənclik” jurnalı, 1990, No 6, 8.
- Гагауз фольклору 1964, собиратель и составитель Н. И. Бабаоглу. Кишинев: “Карта Молдовеняскэ”, 259 с.
- Гайдаржи Г. А. 1973, *Гагаузский синтаксис. Относительное и бессоюзное подчинение придаточных*. Кишинев: Изд-во “Штиинца”, 92 с.
- Görogly 1958, Aşgabat: Türkmenistan Döwlet Neşirýaty, 627 s.
- GURBANOW A. 1982, *Gülнар. Powestler hem hekaýalar*. Aşgabat: “Türkmenistan” Neşirýaty, 383 s.
- GÜNTEKİN, Reşat Nuri 1959, *Gizli El, Roman*. İstanbul: İnkilab Kitabevi, 151 s.
- GÜNTEKİN, Reşat Nuri 1974, *Yaprak Dökümü*, Hadiye Guntekin İnkilap ve Ana kitapevleri, 136 s.
- HAFİZ N. 1978, Çevrem, Toplum, Bilim, Yazın ve sanat dergisi, Mart, VI, No 17.
- HAMİT A. 1959, *Finten, Dram*. Ankara: Maarif Basımevi, 159 s.
- HİKMET N. 1965, *Yeşil Elmalar*, Roman, İstanbul: Pınar Yayınevi, 280 s.
- İsmayılow H. 1963, *Öküz gödek. Sayılanan eserler*. Aşgabat: 278 s.
- “İki sahil” qəzeti, 4 dekabr 1991-ci il.
- “İstiqlal” qəzeti, 4 may 1991-ci il; iyul 1991-ci il, No4(9).
- KANSU C. A. 1972, *Sevgi Elması*, Ankara Üniversitesi Basımevi, 46 s.
- KEMAL O. 1966, *Cemile, Roman*, Varlık Yayınları, Ankara Caddesi, İstanbul, 138 s.
- KEMAL O. 1967, *Bereketli Topraklar Üzerinde*. Sofya: NP, 66 s.
- KEMAL Y. 1978, *Ağrıdağı Efsanesi*, Milliyet Yayınları, Ağaoğlu Yayınevi, 144 s.

KEMİNE 1971, *Şahıryn ömrüne we dörediziligine değışli makalalar ýygındysy*. Aşgabat: “Ylym” neşirýaty, 384 s.

KERBABAEW B. 1957, *Nebitdag*, Aşgabat: Türkmenistan Döwlet Neşirýaty, 571 s.

KDQ: *Kitabi-Dədə Qorqud*. 1962, Bakı, Azərb. Dövlət Nəşriyyatı, 175 s.

Кыдырбаева Р., Кырбашев К., Жайнакова А. 1988, “Манас” эпосунун вариантлары. Фрунзе: Изд-во “Илим”, 158 с.

KIŞVƏRİ 1984, *Əsərləri*, B.: Yazıçı, 163 s.

KOSHQARIY, Mahmut 1960, *Türkiy suzlar devoni (Devonu luqot-it türk)*, uç tomlık, I tom. Taşkent: Uzbek. SSR Fanlar Akademiyası Naşiriyeti, 499 s.

“Kommunist” qəzeti, 30 iyun 1983-cü il; 12 yanvar 1985-ci il; 13 iyun 1991-ci il.

KÖÇƏRLİ F. 1963, *Seçilmiş əsərləri*. B.: Azərb. SSR EA nəşri, 340 s.

Kösä Mina 1975, *Kardaşlık*. Кишинев: “Картя Молдовеняскэ”, 83 s.

KUDRET C. 1958, *Havada Bulut Yok*. Roman. İstanbul.

“Маадай-Кара” дастаны 1973, Эпос народов СССР, Москва.

Magtymguly 1983, *Saýlanan eserler*, iki tomluk, I, II, Aşgabat: “Türkmenistan”, 264 s.; 299s.

Малов С. Е. 1951, *Памятники древнетюркой письменности*. Тексты и исследования. М.-Л.: Изд-во АН СССР, 79 с.

Манас 1968, *Кыргыз элинин батырлык эпосу*. 2-китей, Москва, 685 с.

MANSUROĞLU M. 1958, *Sultan Veled'in Türkçe Manzumeleri*. İstanbul: Pulhan Matbaası, 1958, 206 s.

Meläýew H. 1980, *Tylla teňňeler (Powestler we hekaýalar)*, Aşgabat, 223 s.

MƏLİKZADƏ M. 1989, *Yaşıl gecə. Roman və povestlər*, B.: Yazıçı, 305 s.

MƏMMƏDQULUZADƏ C. 1966, *Əsərləri*, 1 c. Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 679 s.

MƏSİHİ 1977, *Vərqa və Gülşə*. B.: Azərb. Dövlət Nəşriyyatı, 286 s.

MİRZƏZADƏ H. İ. 1990, *Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası*. B.: Azərb Universiteti Nəşriyyatı, 375 s.

Мошков 1904, *Орацы народной литературы Тюркских племен*. Издание В. Радловым. Часть I, Наречия бессарабских гагаузов, тексты собраны и переведены с Мошковым с двумя прибавлениям. С. Петербург.

Мусаев С. 1979, *Эпос "Манас"*. Фрунзе: Изд-во "Илим", 204 с.

NESİN A. 1960, *Güzünde Gözlük*. Karikatür Yayınları. İstanbul: Fan Matbaası, 96 s.

NESİN A. 1964, *Mahmut ile Nigar*. İstanbul, 89 s.

NESİN A. 1974, *Deliler Boşandı*. Sunar Hüsniyatı Matbaası, İstanbul, 183.

NƏSİMİ, İmadəddin 1985, *Əsərləri*, V. B.: Elm, 355 s.

Наджип Э. Н. 1975, *Тюркоязычный памятник XIV века "Гулистан" Сейфа Сарай и его язык*, ч. II. Алма-Ата: Изд-во "Наука" Казах. ССР, 299 с.

ORDUBADİ M. C. 1983, *Qılınc və qələm*. B.: Azərb. Dövlət Neşriyyatı, 663 s.

PAŞAZADE K. *Yusuf u Züleyha*. Hazırlayan Dr. Mustafa Demirel. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 248 s.

Покровская Л. А. 1978, *Синтаксис гагаузского языка в сравнительном освещении*. М.: Изд-во "Наука", 202 с.

RƏNİMOV S. 1971, *Qafqaz qartalı*. B.: Gənclik, 202 s.

"Səhər" qəzeti, 26 aprel 1990-cı il; 17, 24 mart 1992-ci il.

SƏXAVƏT S. 1982, *Yüz ilin kişisi*. B.: Gənclik, 202 s.

Seýtäkow B. 1972, *Bedir Kent, roman*. Aşgabat: "Türkmenistan" Neşiriyatı, 442 s.

Шербак А. М. 1959, *Огузنامه. Мухаббатнаме. Памятники древнеуйгурской и староузбекской письменности*. М.: Изд-во "Восточной литературы", 170 с.

ŞİXLİ, İsmayıl 1968, *Dəli Kür*, B.: Gənclik, 448 s.

TANASOGLU D. H. 1965, *Сложноподчиненное предложение в современном гагаузском языке*. АКД, B.: 43 с.

"Ulduz" jurnalı, 1979, No 10; 1981, No 7; 1982, No 11; 1983, No 5; 1984, No 2; 1990, No 12.

VƏZİROV N. B. 1935, *Əsərləri*. B.: Azərnəşr, 620 s.

VURGUN S. 1976, *Seçilmiş əsərləri*, I c., Şeirlər. B.: Azərnəşr, 286 s.

"Yeni fikir" qəzeti, 6 dekabr 1990-c-il.

YUSİFOĞLU Ə. 1981, *Düşmənimin düşməni*, roman. B.: Yazıçı,
336 s.

3. SINTAKTİK OMONİMLİK ANLAYIŞI VƏ ÇOXMƏNALI MÜRƏKKƏB CÜMLƏLƏR

Dərs vəsaitinin ikinci hissəsinin birinci və ikinci bölümlərində NC subordinativ-, koordinativ- və korrelyativ-sintaktik omomodellərindən geniş bəhs olundu. Sözügedən omomodellərdən hər birində MC mənaca müxtəlif növlərinin ifadə edilə bildiyi örnəklərlə göstərildi. Türk dillərində sintaktik konstruksiyaların komponentlərinin tabelilik əlaqəsinə görə omonimlik və ya omomodellik səviyyəsində ortaya çıxan dil-nitq hadisəsi struktur-sintaktik faktır. Komponentlərin qismən və ya tam olaraq birlikdə sırasıyla ifadə edə bildiyi müxtəlif mənalar və çaraları isə sintaktik çoxmənalılıqı təşkil edir. Bu isə semantik-funksional dil hadisəsidir.

3.1. Sintaktik omonimlik və çoxmənalılıq

Omonimlik və çoxmənalılıq dil sisteminin müxtəlif səviyyələrinə semantik hadisələr olaraq müəyyənləşdirilir. Sözügedən dil hadisələri leksik, qrammatik və semantik səciyyəli özəllikləriylə çoxmərhələli səviyyələrdə, müxtəlif konseptual kontekstlərdə və fərqli dil-danışiq ortamlarında özünü göstərir. Onlar dilin müxtəlif yaruslarında eyni bir linqvistik açıqlanma ilə birmənalı olaraq izah edilə bilmir. Əgər hər hansı bir dilin tarixi inkişafı prosesində sözün mənaları genişlənərək omonimlik əmələ gətirirsə, sintaksisidə və xüsusilə də onun sadə və mürəkkəb cümlə səviyyələrində belə bir semantik-funksional inkişaf mümkün deyildir. Cümlə sırf konstruktiv-informatik vasitə olduğundan, onun semantik-funksional sahələrinin tam və yarımçıq oppozisiyasına əsaslanan çoxmənalılıqı leksik-semantik səciyyəli bir omonimlik kimi diferensiallaşa bilmir. Sintaksisində ancaq sadə cümlələrin predikativliyə və modallığa əsasən müəyyənləşdirilən struktur-semantik modellərindən (Axmatov 1983: 158-308), mürəkkəb cümlə səviyyəsində isə komponentlərin tabeliliyinin sintaqmatik xarakterinə görə formalaşan omonimik quruluşlarından danışmaq olar. Buradan belə bir məntiqi nəticə alınır ki, indiyə qədər sintaksisdə omonimlik adı altında əslində leksikologiyada bəhs edilən eyniadlı və məzmunlu leksik-semantik kateqoriyadan danışılmışdır. Mürəkkəb cümlə sistemində isə omomodellər komponentlər arasındakı tabeliliyin xarakterinə görə müəyyənləşdirilir. Belə bir kateqoriyalaşdırma aparılmadığından həmin omomodellərdə təsnif edilə bilən struktur-semantik və ya konseptual-struktur tiplər də əslində indiyə qədər təhtəşür olaraq öyrənilmişdir.

3. 1.1. Linqvistikada sintaktik omonimlik məsələsi

Bu məsələ ilk dəfə diaxronik aspektdə L.A.Bulaxovskinin “Omonimlərin həyatından” adlı məqaləsində işıqlandırılmışdır. Həmin əsərdə leksik və morfoloji omonimlərin bir-birindən fərqləndirilməsinə cəhd göstərilmişdir (Булаховский 1928). Bir ümumi dil hadisəsi kimi isə omonimliyi linqvistikada V.V.Vinoqradov daha geniş bir şəkildə öyrənmişdir. Belə ki, onun “Müasir rus dilində qrammatik omonimlik haqqında” adlı əsərində morfemlərin omonimliyi və bununla bağlı olaraq da omomodellər məsələsi daha ətraflı və dəqiq bir tədqiqata cəlb olunmuşdur (Виноградов 1940).

Sintaksisdə isə göstərilən məsələyə birinci dəfə D.S.Lottenin elmi-texniki terminologiyada omonimliyə həsr edilmiş məqaləsində toxunulmuşdur (Лотте 1944). Həmin əsərdə “газаход”, “пружинная шайба” kimi sözlər və söz birləşmələri “sintaktik omonimliyə” bir nümunə olaraq gətirilmişdir.*

1950-çi illərdən başlayaraq “sintaktik omonimlik” anlayışı mühəndis-quruluş linqvistikasında geniş işıqlandırılmışdır. Avtomatik tərcümə ilə ələqədar olaraq onun işlənməsi tətbiqi dilçilikdə, hər şeydən öncə, mətnin komponentləri olan cümlələrdəki çoxmənalılığı aradan qaldırmaq cəhdi ilə bağlıdır (Данеш 1964: 4; Махмудов 1991). Buna görə də quruluş linqvistikasında qrammatikanın “bilavasitə təşkil edənlər” (непосредственно составляющих) konsepsiyası işlənilib hazırlanmışdır (Хомский 1963: 237). Elə buradan da çıxış edilərək cümlənin semantik quruluşundakı omonimliyin və çoxmənalılığın aradan qaldırılması və transformasiya metodlarının tətbiqi dilçilikdə öyrənilmişdir (Хаумова 1965). Buna baxmayaraq, istər maşın tərcüməsinin müafiq prinsiplərinin, istərsə də cümlələrdə çoxmənalılığın aradan qaldırılması metodlarının tam işlənilib hazırlanmasının daha XX yüzilin 80-ci illərinə qədər interlinqvistikada gerçəkləşdirilmədiyini ortadadır (Пумянский 1983). Yalnız 1990-ci illərdən etibarən maşın tərcüməsi sahəsində bir dildən başqa bir dilə avtomatik olaraq edilən tərcümələrin adekvat örnəkləri ortaya çıxarılmışdır. Günümüzdə isə artıq Yaponiya, Amerika, İngiltərə, Almaniya, Hollandiya, Fransa və Türkiyə kimi ölkələrdə sözügedən avtomatik maşın tərcüməsi

*Qeyd etmək lazımdır ki, “qaxaxod” sözü sintaktik yox, leksik omonimdir. Ona görə də, o ya müstəqil leksik vahid, ya da mürəkkəb söz kimi izah olunmalıdır. Müəllifin gətirdiyi ikinci “пружинная шайба” ifadəsində isə oxşar mənalar şəxslənir. Beləliklə, hər iki halda “sintaktik omonimlik” vəziyyəti istisna olunur.

işləri aparılmaqdadır. Bunların aparılmasını təmin edən konkret kompüter proqramları və müxtəlif dil materialları istifadəçilərinin xitmətinə verilmişdir (Oflazer 2005: 16).

Qeyd olunmalıdır ki, müasir nəzəri “törəmə (порождающая) qrammatika”da dil quruluşu tipologiyasının müəyyənləşdirilməsi işi nəticəsiz də qalmamışdır. Burada mühüm elmi nailiyyətlər əldə edilmişdir. Heç də təsadüfi deyildir ki, dilçiliyin həmin sahəsinə aid olan tədqiqatları bütövlükdə müəyyən etaplar üzrə qruplaşdırmaq da olar. Bu baxımdan A.A.Kibrik “törəmə qrammatika”nın ayrı-ayrı inkişaf etaplarını amerikan nəzəri linqvistikasında aşağıdakı ardıcılıqla müəyyənləşdirmişdir. O, “törəmə qrammatika”nın zəif və güclü cəhətləri haqqında yazmışdır: “1960-cı illərin ortalarına doğru “törəmə qrammatika” amerikan nəzəri linqvistikasının diqqət mərkəzinə çıxdı, sonra isə “anqlosentrik” nəzəriyyənin təsiri altında bir neçə şəkə düşdü. Məsələn, “törəmə semantika” kimi. 1970-ci illərin ortalarında və ikinci yarısında müxtəlif, həmçinin “ekzotik” dillərin materiallarının nəzəri linqvistikanın arsenalına daxil edilməsi dalğası başladı ki, bu da əks tərəfdə “törəmə qrammatika”nın formalizmini–tipoloji funksionalizmi ortaya çıxartdı, yəni onun apriorluğunu aşkarladı. Bunun nəticəsində “törəmə qrammatika”nın 1980-ci illərin əvvəllərində nüfuzu aşağı düşdü. Xomskinin “törəmə qrammatika”nı sağaltmaq və onun “yeni nəslini” yaratmaq üçün etdiyi uğurlu cəhd də məhz buna cavab olaraq özünü göstərdi. “Törəmə qrammatika”nın müasir variantı – idarəetmə və əlaqələndirmə nəzəriyyəsi isə özünün böyük tipoloji istiqaməti ilə klassik sələfindən fərqlənir” (Кибрик 1990).

1970-ci illərdə daha çox ənənəvi dilçiliyə əsaslanan və dilin məna tərəfi ilə məşğul olan nəzəri linqvistikada işə “sintaktik omonimlik” anlayışı H.Xomskinin yuxarıda adları çəkilən terminləri ilə isah edilmişdir. Belə ki, “sintaktik omonimlik” dilin “dərindəki” və “üzdəki” qurumları kimi adlandırılan anlayışlarla əlaqələndirilmişdir (Блох 1975). Burada nəzərə alınsa ki, “üzdəki” və “dərindəki” quruluşlar nəzəriyyəsi dilin forma və məzmun tərəflərinə tam uyğun gəlir, onda razılaşmaq lazımdır ki, həmin konsepsiya omonimliyə deyil, sinoimlik anlayışına daha çox aiddir. Yəni sinonim sintaktik konstyuksiyaaların həm siqnikativ-semantik, həm də paradiqmatik-qrammatik quruluşlarında müəyyən fərqlər vardır. Bunun əksinə olaraq, omonimlik hadisəsi isə eyni bir dil vahidində müxtəlif semantik-funksional sahələrin qeyri-predikativ (normal) ifadəsi ilə xarakterizə olunur. Daha doğrusu, sinonimlik sintaktik səviyyədə də sözün əsl mənasında özünü göstərə bildiyi halda, omonimlik yalnız kon-

struksiyaların omomodelləri olaraq müəyyənləşdirilə bilər. Buna görə də V.M.Solntsev dil sistemində “dərindəki” və “üzdəki” quruluşlar konsepsiyasının komponentlərini araşdırarkən, onlardan yalnız sözün məcazi mənasında danışmağın mümkünlüyünü qeyd etmişdir (Солнцев 1976: 23).

Hind-Avropa dillərinin materialları əsasında yazılan bir sıra tədqiqatlarda isə sintaktik səviyyədə omonimlik əslində sırf leksik-semantik kateqoriya kimi izah edilmişdir. Daha doğrusu, omonimlik burada eyni bir leksik dolunumla müəyyənləşən hər hansı bir sintaktik konstruksiyada müxtəlif məzmunların ifadə edilməsi kimi açıqlanmışdır (Щепин 1961; Гвоздев 1965: 388-395; Калечиц 1969; Колесников 1981). Məsələn, A.Q.Şepin sintaktik səviyyədə söz birləşmələrinin və cümlələrin omonimliyini aşağıdakı kimi təsvir etmişdir:

“1. Verilmiş sintaktik vahidə daxil olan sözlərin qrammatik formasının və leksik tərkibinin eyniliyi (sözlərin flektiv və başqa sözdəyişdirici şəkilçilərlə tərtibi, şifahi intonasiyası-baxmayaraq ki, axırını, əgər o xüsusi olaraq ifadə edilmirsə, ola bilər ki, nəzərə alınmasın);

2. Sintaktik vahidlərin tərkibindəki qrammatik cəhətdən tərtib olunmuş sözlərin sırası və kəmiyyətinin eyniliyi;

3. Məntiqi vurğunun və intonasiyanın (pauza da daxil olmaqla) eyniliyi” (Щепин 1961:173).

Sintaktik səviyyədə omonimliyə verilən belə bir xarakteristika və göstərilən məqalədə onun “tam, yarımqıç, gizli” (Щепин 1961:173-180) bölgülərində üç qrupa ayrılması ilə sintaktik səviyyədə omonimliyin müəyyənləşdirilməsinə dair sualların heç birisinə konkret olaraq cavab verilmir. Bu suallar isə sintaktik omonimliyin müsbət, yaxud mənfə, dil və yaxud nitq faktı kimi açıqlanması ilə əlaqədar olaraq ortaya çıxmaqdadır. Belə ki, müəllifin tam omonimliyə aid gətirdiyi “посещение врача” tipli birləşmələr də əslində dil-nitq faktı kimi deyil, danışq sintaksisi ilə bağlı olan nitq aktı kimi xarakterizə olunmalıdır. Bundan başqa, A. Q. Şepinin yarımqıç və gizli omonimlər kimi təsnif etdiyi və işlənilməsi bütövlükdə danışq sintaksisi ilə şərtlənən digər faktlar isə ya kalambur (söz oyunu), ya da sintaktik anomaliyalardır.

A.N.Qvozdevin “Rus dilinin üslubiyatına dair oçerklər” adlı əsərində isə “sintaktik omonimlər” üslubi baxından izah edilir. Belə ki, müəllif nitqində onun müvafiq məqsədinə, eləcə də dilin əsas normalarına cavab verən və üslubi cəhətdən defektli olan konstruksiyalar “sintaktik omonimlər” kimi təsnif edilir (Гвоздев 1965: 358). Burada omonimlərin əmələ gəlməsinin cümlələrin bölünməsindən asılı olduğu göstərilir: “... iki

mənası olan belə konstruksiyaların başlıca mənbəyi odur ki, cümlənin məlum sözü konkret bir leksik vahidlə deyil, iki müxtəlif sözlə, yaxud da bir sözlə və söz qrupu ilə əlaqəyə girir” (Гвоздев 1965: 358).

Sintaktik səviyyədə omonimliyin bu cür müəyyənləşdirilməsinə rus dilçiliyinə dair digər linqvistik tədqiqatlarda da təsadüf edilməkdədir. Məsələn: “Она ахнула от изумления и он ахнул кулаком столу (О, heyrətdən ah çəkdi və o, yumruğunu stola vurdu). Bunlar sintaktik omonimlərdir, çünki asılı formalarının tərkibi ilə fərqlənirlər, həm də leksik omonimlərdir, ona görə ki, ахнул (ah çəkди) səs, ахнул (vurdu) isə fiziki hərəkəti bildirir” (Калечиц 1969: 76). Burada söz birləşmələrinin omonimliyi əvəzinə, feillərin çoxmənalılığından bəhs edilmişdir.

Rus dili materialları əsasında omonimliyin yuxarıda göstərilən aspektdə tədqiqi daha geniş N.P.Kolesnikovun əsərlərində aparılmışdır. Onun əsərlərində təbii quruluş linqvistikasında tez-tez nümunə kimi gətirilən örnəklərə müraciət edilmişdir. “Приглашение учителя” (müəllimin dəvəti), “за водой (su üçün), “про себя” (özüm üçün) tipli ifadələr cümləyə daxil edilmədən öncə, iki cür izah edilə bilən söz birləşmələri kimi araşdırılmışdır (Колесников 1967: 65). Gətirilən nümunələrə oxşar olan digər polisemantik birləşmələr də “sintaktik omonimlər” kimi izah edilmişdir. Məsələn, “Фотография Иванова (Ивановун şəkli). Bu birləşmənin üç mənası var: a) Şəkil Иванова məxsusdur; b) Иванов həmin şəkilin müəllifidir, yəni şəkli o çəkmişdir; b) Иванов həmin şəkildə əks etdirilən şəxsin özüdür” (Колесников 1967: 68).

Daha sonra isə müəllif omonimliyi sadə cümlə quruluşu əsasında tədqiq edərək belə bir nəticəyə gəlir ki, dildə sintaktik omonimliyin təzahürü ancaq sintaktik vasitələrin işlənilməsilə şərtlənir (Колесников 1981:7). Onun dediyinə görə, əgər həmin hadisə bir vəziyyətdə mətn vasitəsi ilə aradan qaldırılırsa, digər hallarda kənar olunmur və mənfə faktor kimi mətnin birmənalı anlaşılmasına maneçilik törədir (Колесников 1981: 9).

N.P.Kolesnikov sintaktik səviyyədə omonimliyi inversiya ilə əlaqəndirərək, ona aid müxtəlif nümunələr gətirir. Məsələn, “Девочка вошла с дровами в сарай” (Qız odunla daxməyə girdi) cümləsi onu iki cür mənalandıрмаq üçün heç bir əsas vermir. Bununla belə, əgər ikinci sintaqmada dəyişiklik edilərsə və cümlə başqa bir formada yazılırsa, onda o dərhal ikimənalı olacaqdır: Девочка вошла в сарай с дровами (девушка, имея при себе дрова, вошла в сарай; девушка вошла тот

сарай, где находились дрова) . – Qız daxmaya odunla girdi; Qız odun olan daxmaya girdi (Колесников 1981: 31).

“Sintaktik omonimliy”ə dair həmin əsərdə gətirilən başqa bir misal da mübahisə doğurur: “Nikolay, mənim böyük qardaşım, birinci dərəcə aldı... İkinci hissə omonimdir. Ona görə ki, iki cür başa düşülə bilər: 1. Nikolay, dərəcəni birinci aldı; 2. Nikolay, dərəcə aldı” (Колесников 1981: 34).

Oxşar dil-nitq nümunəsini Azərbaycan türkcəsində də gətirmək olar: “Həsən, mənim böyük qardaşım, birinci dərəcə aldı”. Göründüyü kimi, göstərilən cümlədə ikimənalılıq yoxdur. Ona görə ki, türk dillərində təyin edənin yeri sabitdir və bu, çox hallarda sadə cümlə quruluşunda çoxmənalılıq istina edir. Deməli, “sintaktik omonimlik” səviyyəsində izah edilən hadisə müxtəlif dillərdə eyni dil faktları əsasında unversal-tinoloji keyfiyyət kimi özünü göstərə bilmədiyindən sintaktik sistemdə nitq fəaliyyəti ilə bağlı olan çoxmənalılıq kimi izah olunmalıdır. Flektiv dillərdə söz sırasının sərbəstliyi ilə bağlı olan ikimənalılıq konsituasiyadan asılı olaraq mətnlə aradan qaldırılır, əks halda sintaktik anomaliyalar özünə yer tapar.

Eyni leksik dolunumlu sintaktik konstruksiyalarda müxtəlif nitq faktorlarının təsiri ilə özünü göstərən çoxmənalılığın omonimlik kimi izah edilməsi dilçilikdə səhv bir ənənədir. Bu, əslində göstərilən və həmin hadisəni eyni cür açıqlayan digər tədqiqatlarda da omonimliyin sintaktik səviyyədə sırf leksikoloji prinsiplərlə öyrənilməsi deməkdir.

Omonimliyi sintaktik konstruksiyaların omomodelləri kimi izah edən və sintaktik səviyyədə çoxmənalılıqdan fərqləndirən tədqiqatlara da ənənəvi dilçilikdə təsadüf edilir (Шендельс 1955; Горбунова 1964; Гулыга 1965; Салькова 1967). Belə ki, hələ 1950-ci illərin birinci yarısında alman dili materialları əsasında qrammatik omonimlikdən danışan E. İ. Şendels sintaktik səviyyədə omomodellər məsələsində də toxunmuş və onlarda leksik tərkibə görə eyniliyin vacib olmadığını göstərmişdir. “... istər omomodellər, istərsə də omomorfemlər üçün leksik tərkibin eyniliyi vacib deyildir, onlar müxtəlif leksik dolunumlarla da ifadə oluna bilər. Belə ki, leksik tərkibə görə müxtəliflik sintaktik omomodellərin vacib şərtidir” (Шендельс 1955: 19). Daha sonra isə T.P.Qorbunovanın “Müasir ingilis dilində sintaktik omonimlik (bir birləşmə tipinin materialı əsasında)” məqaləsində də elə həmin fikir təsdiq edilir ki, eyni bir qrammatik formalı adlıq birləşmələr cümlədə müxtəlif sintaktik funksiyalara malik olur. Belə hallarda həmin birləşmələrin ikinci komponentləri, təbii ki,

müxtəlif leksik vahidlərlə ifadə edilir (Горбунова 1964:123). E.V.Qulqanın yazdığı “Sintaktik omonimliyin bəzi məsələləri” adlı tezisdə isə budaq cümlələrin omonimliyinin bağlayıcıların çoxmənalılığı və komponentlərin söz sırası ilə bağlı olduğu göstərilir. Burada belə bir fikir maraqlıdır ki, dilin daha yüksək səviyyələrində omonimlik azalır, çünki onu aradan qaldıran faktorlar getdikcə çoxalır (Гулыга 1965: 67).

Sintaktik səviyyədə omonimliyin və çoxmənalılığın öyrənilməsinə həsr edilmiş tədqiqatlar içərisində D.A.Salkovanın (1967) araşdırmaları nəzəri daha çox cəlb edir. Müəllif sintaktik səviyyədə omonimlərin eyni mənalı olmayan, lakin eyni səs tərkibinə malik olan fofmal-paradiqmatik əlamətlərini düzgün müəyyənləşdirir (Салькова 1967: 312). Bununla da o, həmin sahədə aparılan sonrakı araşdırmalarda istifadə oluna biləcək linqvistik prinsiplərdən birini işləyib hazırlayır.

Beləliklə, tədqiqatçılar Hind-Avropa dillərində omonimlikdən sintaktik səviyyədə bəhs edərkən çox vaxt onu sırf leksikoloji prinsiplərlə izah etməyə çalışmışlar. Bəziləri isə bir qədər də irəli getmiş və həmin dilin faktını leksik omonimlikdən fərqləndirmişdir. Buna baxmayaraq, sözügedən söz birləşmələri, sadə və mürəkkəb cümlələrin sintaktik omonimləri konkret olaraq hələ indiyə qədər dilçilikdə müəyyənləşdirilməmişdir.

Türkoğlu dilçilikdə isə sintaktik omonimlik məsələsinə H.Ə.Həsənovun “Azərbaycan dilində omonimlik” (1980: 32-39) adlı əsərində toxunulmuş və polisemantik söz birləşmələri, frazeoloji vahidlər omonim konstruksiyalar kimi təhlil olunmuşdur. Həmin əsərdə bütün sintaktik konstruksiyaların, o sıradan cümlələrin omonimliyinin müəyyənləşdirilməsi üçün ənənəvi dilçilikdə geniş yer tutan linqvistik araşdırmaların nəticələrinə əsaslanılmışdır. Belə ki, yuxarıda konkret olaraq adları çəkilən dilçilərin əsərlərində sintaktik omonimliyə dair sadalanan ilkin xüsusiyyətlər H.Ə.Həsənovun yuxarıda göstərilən əsərində əsas elmi-linqvistik prinsiplər səviyyəsində qəbul edilmişdir. H.Ə.Həsənov da yuxarıda adları çəkilən digər dilçilər kimi sintaktik omonimliyin işlənilməsində eyni bir leksik-qrammatik dolunumun və ya sintaktik tərkibin mövcudluğunun vacib olduğunu göstərmişdir. Bununla əlaqədar olaraq da yazmışdır: “Omonim cümlələr təkcə omonimik sözlərə və söz birləşmələrinə görə yox, həm də dilin digər sintaktik vasitələrinə əsasən meydana çıxır. Omonim cümlələr leksik tərkibə, sözlərin qrammatik formasına, onların kəmiyyətinə, sırasına və intonasiasına görə bir-biri ilə uyğun gəlməlidir” (Гасанов1980: 36).

Göstərilən əsərdə “ağız açmaq, yoldan çıxmaq, əl vermək” və s. tipli frazeologizmlər sintaktik omonimlər kimi izah edilir (Гасанов 1980: 34), çünki həmin frazeoloji ifadələrdə ilkin və məcazi mənaların sinkretizmi omonimlik kimi dərk olunur. Verilmiş sabit feli birləşmələri təşkil edən sözlərin “yemək üçün ağızını açmaq, devrilərək yoldan çıxmaq, quyuya düşən bir adama əl vermək//uzatmaq” kimi ilkin leksik mənalarında da işlənilə bildiyi unudulur. Sözügedən sözlərin farzeolji səciyyəli ikinci adlandırmanı yalnız ilkin leksik mənalarından uzaqlaşaraq ifadə edə bildiyi düşünülür. Əsl həqiqətdə də göstərilən frazeologizmlərin dünyanın dil xəritəsində yer alan ayrı-ayrı qavramların müəyyən konseptual kontekstlərdə diaxronik olaraq şəkilləndiyi müşahidə olunmaqdadır. Məsələn, sözügedən frazeologizmlərdə ümumi şəkildə dərk edilən qavrayışlar (konseptlər) ifadə edilməkdədir. Bunlar konkret olaraq aşağıdakılardan ibarətdir: **xahiş, rica, minnət etmək; Tanrının buyurduğu və ya müvafiq surətdə hüquq və konstitusiyaya görə müəyyənləşdirilən qayda-qanunları pozmaq və mərhəmət, sevgi, yardım** duyğuları.

Bu tip frazeologizmlər ümumtürk dilində indi artıq interospektiv səciyyəli dil, etnoqrafiya, adət-ənənə kimi fenomenlərlə əmələ gələn frazeoloji kateqoriya səviyyəsində izah olunmaqdadır (Musayev., Həsənova 2006a: 45-51; 2006b: 46-53). Əgər xatırlatsaq ki, frazeologizmlər, hər şeydən öncə, leksikanın və leksikologiyanın tədqiqat obyektidir, onda burada söhbətin ancaq leksik-semantik kateqoriyalar haqqında getməli olduğu da aydınlaşar. Bundan başqa, dil sistemində ilkin və məcazi mənaların qovuşması ilkin mərhələdə omonimlik yox, çoxmənəlilik yaratmaqdadır.

Omonim cümlələrə gəldikdə isə müəllif onları “sadə və mürək-kəb” (Гасанов1980: 36) olmaqla iki yerə bölür. O, birinciləri aşağıdakı kimi xarakterizə edir: “Sadə cümlələr omonimik münasibətə omonim sözlərin, sərbəst, sabit söz birləşmələrinin və intonasiyanın əsasında, eləcə də qrammatik formanın, söz sırasının dəyişilməsi ilə daxil olur. Məsələn, bəzi sadə omonim cümlələr omonim sözlərin və söz birləşmələrinin işlənməsi ilə meydana çıxır: O, **aşıq-aşıq** oynayırdı. “Он играл в бабки”; O **aşıq** oynayırdı. “Тот ашуг танцевал”; Mən Əlinin **başını piylədim**. “Я задурил голову Али.” Mən Əlinin başını piylədim. “Я смазал голову Али жиром” и др. (Гасанов1980: 36).

Yuxarıda gətirilən birinci və ikinci cümlələrin arasında heç bir qrammatik və semantik oxşarlıq yoxdur, informasiyavericilikdə onlardan

hər biri ayrı-ayrı məlumatları bildirir. Üçüncü cümləyə gəldikdə isə, demək lazımdır ki, məcazi mənə həmin konstruksiyalarda invariantdır.

Mürəkkəb cümlələrin omonimliyi haqqında isə həmin tədqiqatda aşağıdakılar yazılır: “Azərbaycan dilində elə tabeli mürəkkəb cümlələrə rast gəlinir ki, baş və budaq cümlələr tərkibinə və quruluşuna görə bir-birindən fərqlənir. Məsələn:

Fərid elə işləyir ki, **bütün kollektiv ona hörmət edir** -tərzi-hərəkət budaq cümləsi;

Fərid elə həkimdir ki, **bütün kollektiv ona hörmət edir** -təyin budaq cümləsi;

Fəridin işi elədir ki, **bütün kollektiv ona hörmət edir** -xəbər budaq cümləsi” (Гасанов1980: 37).

Yuxarıda gətirilən nümunələrdə baş və ya budaq cümlələrin omonimliyindən ancaq ayrı-ayrılıqda danışmaq olar. Əlbəttə, söhbət omonimliyin izah edilən aspektindən gedir ki, bu da sözügedən əsərdə süni surətdə təsəvvür edilir. Ona görə ki, mürəkkəb cümlə müstəqil sinsemantik vahid kimi mətnin ayrıca bir komponentidir və vahid bir kommunikativ məqsəd daşıyır. Daha doğrusu, onu komponentlərə parçalayaraq təhlil etmək yanlış bir əməldir. Elə buradakı “bütün kollektiv ona hörmət edir” cümləsi ayrılıqda heç çoxmənalı konstruksiya da deyildir. Buna baxmayaraq, burada ondan omonim vahid kimi bəhs edilir. Bir sözlə, sintaktik omonimlik mürəkkəb cümlələrdə leksik dolunumuna və ya tərkibinə görə deyil, komponentlərin tabeliliyinin xarakterinə və onların leksik-sintaktik təyinediciləri olan xüsusi qurucu elementlərinə, başqa bir deyişlə konstituentlərə əsasən müəyyənləşdirilməlidir. Məsələn, burada gətirilən hər üç cümlə eyni bir **subordinativ-sintaktik omomodelə** aiddir. Daha doğrusu, hər üç halda budaq cümlələrin siqnalçısı, bütövlükdə isə həmin mürəkkəb cümlələrin əsas konstituenti və ya bağlayıcı sözü yerində “elə” qəlib işarə əvəzliyi özünü göstərir, komponentlər arasında “ki” bağlayıcısı işlənir və s.

Daha sonra isə omonim budaq cümlələr sözügedən əsərdə əmələ gəlməsinə görə üç qrupa ayrılır:

“1. Baş cümləsi əhəmiyyətsiz dəyişikliyə məruz qalan budaq cümlələr; məsələn: **Dərsi kim öyrənibsə**, o danışsın -mübtədə budaq cümləsi; **Dərsi kim öyrənibsə**, onu danışdırın -tamamlıq budaq cümləsi; Bu elə işdir ki, **həmişə ehtiyatlı olmağı tələb edir** -təyin budaq cümləsi; Bu iş elədir ki, **həmişə ehtiyatlı olmağı tələb edir** -xəbər budaq cümləsi.

2. Əsas komponenti dəyişməyən, asılı hissəsi dəyişikliyə məruz qalan cümlələr: Məsələn: **Qardaşıma günü qabaqdan yazmışam ki**,

məzuniyyətini mənim yanımda keçirsin – məqsəd budaq cümləsi; **Qardaşıma günü qabaqdan yazmışam ki**, məzuniyyətini mənim yanımda keçir -tamamlıq budaq cümləsi.

3. Komponentlərindən birinin dəyişikliyə uğraması nəticəsində tipi və hissələrinin yeri dəyişən cümlələr; məsələn: **O, həyəətə çıxmışdı ki**, qonşusu ilə qarşılaşsın -məqsəd budaq cümləsi; **O, hətətə çıxmışdı ki**, qonşusu ilə qarşılaşdı -zaman budaq cümləsi”(Гасанов1980: 37-38).

Yuxarıda göstərilirdiyi kimi, burada da budaq cümlələr ayrılıqda götürülür və omonim konstruksiyalar kimi izah edilir. Halbuki həmin polipredikativ vahidlərdə də budaq cümlələrin struktur-semantik tipləri əsas komponentlə tabeliliyin xarakterindən və siqnifikativ ifadənin semantik-funksional sahələrindən asılı olaraq müəyyənləşir. Ümumiyyətlə, mürəkkəb cümlə sistemində çoxmənalılıq da hər hansı bir sintaktik konstruksiyayı böyüvlükdə ehtiva edir. Bir sözlə, yuxarıda gətirilmiş nümunələrdən birinci bölgüdəki üçüncü, dördüncü, ikinci bölgüdəki hər iki, üçüncü bölgüdəki birinci cümlələr subordinativ-sintaktik omomodelə aid edilə bilər. Birinci bölgüdəki birinci və ikinci misallar isə korrelyativ-sintaktik omomodelə aid olunmalıdır. Ona görə ki, həmin mürəkkəb cümlələrin komponentləri arasındakı tabelilik əlaqəsi qarşılıqlı olub, xüsusi konstituentlərlə (budaq cümlədə relyat-bağlayıcı söz; baş cümlədə korrelyat-qarşılıq söz) nizanlanır. Komponentlər arasında şərt quruluşunun-sa² morfoloji-cintaktik əlaməti işlənir və s. Yalnız üçüncü bölgüdəki ikinci cümlə koordinativ omomodelə aid edilməlidir. Ona görə ki, həmin cümlədə asılı komponent əsas hissəyə bütövlükdə aid olur. Bu tip mürəkkəb cümlələrdə nə hər hansı bir bağlayıcı söz, nə də digər siqnalçı bağlayıcı vasitələr işlənir.

Dilin sintaktik sistemində təsəvvür və ya xəyal edilən hər hansı bir süni omonimlik yoxdur. Belə bir omonimlik dil sistemində ola da bilməz. Burada sintaktik konstruksiyaların komponentlərinin diskursiv-qrammatik xarakterinə və xüsusi linqvistik təyinedicilərinə görə qurulan omomodellər vardır. Bu leksik-qrammatik və diskursiv-sintaktik qurucu vasitələr isə müxtəlif saman, hal, mənsubiyyət və s. digər morfoloji əlamətlərdən; hər cür bağlayıcı vasitələr, bağlayıcı sözlər və qəlib-əvəzlilərdən ibarətdir. Mürəkkəb cümlə səviyyəsində əsas və asılı komponentlərin bir-birinə olan qarşılıqlı sintaktik tabeliliyinə, kontekstual olaraq sıralanmasına və müxtəlif mücərrəd və konkret qavramların konseptual-mütənasib ifadəsinə görə müəyyənləşən omomodellər isə, yuxarıda göstərilirdiyi kimi, üçdür:

1. -Subordinativ-sintaktik;
2. -Koordinativ-sintaktik;
3. -Korrelyativ-sintaktik.

Bunlar ümumtürk dilinin sintaktik sistemində həm də ona görə omomodellər olaraq adlandırılır ki, konseptual səciyyəli müxtəlif semantik-funksional sahələr onlarla omonimik səviyyələrdə mütənasib olaraq ifadə oluna bilməkdədir.

3.1.1.1. Semantik-funksional sahələr və mürəkkəb cümlə sintaksisində çoxmənallıq

Mətn çağdaş linqvistikada, ənənəvi dilçilikdə olduğu kimi, sadəcə “dərindeki quruluş”la “üzdəki quruluş”un qarşılıqlı əlaqələrinə əsasən deyil, həm də dünyanın dil xəritəsini təşkil edən qavramların semantik-funksional sahələrlə ifadəsinə görə öyrənilir. Bu baxımdan indiyə qədər mənadan və funksiyadan konkret fonetik, qrammatik, leksik və s. dil quruluşlarına doğru öyrənilən semantik-funksional sahələr bu gün artıq qavramlardan hərəkətlə araşdırılır. Beləliklə, qavramlardan mənaya və funksiyaya, oradan da konkret dil quruluşlarına doğru araşdırma-öyrənilmə istiqamətində elmi-metadoloji prinsiplər müəyyənləşir. Buna görə çağdaş linqvistikada omonimlik və çoxmənallıq məsələsi də artıq tətbiqi və ənənəvi dilçilikdəki səviyyədə qoyulmur.

Çağdaş nəzəri dilçiliyin əsas sahələrindən biri olan funksional qrammatikada daha çox insan ünsiyyətinin arxitektonikasının müxtəlif dil-nitq səviyyələrindəki uyğun modellərini müəyyənləşdirmək üçün araşdırmalar hələ də aparılmaqdadır. Burada sözügedən modellərin aktant, sirkonstant* kimi komponentləri və ya qurucuları, eləcə də ayrı-ayrı mənaların konkret dil quruluşlarında reallaşması və s. öyrənilməkdədir (Золотова 1973:13-18, 105-107; Колшанский 1980: 56-60; Касевич., Храковский 1983). Tədqiqat obyektini cümlənin sərhədlərindən kənara çıxan mətn dilçiliyində də (Звегинцев 1980: 14) sadəcə çoxmənallıq, omonimlik və sintaktik konstyuksiyaların araşdırılması ilə kifaytlənilməməkdədir. Burada, frazadanböyük və ondan da böyük dil-nitq vahidlərinin tema-

* Aktant- (lat. ago-hərəkətə gətirmək,hərəkət etmək)- prosesdə iştirak edən, şəxs, əşya bildirən və feillə ifadə edilən hər hansı bir cümlə üzvünə deyilir. Sirkonstant-prosesin hal-vəziyyətini, yəni vaxtını, yerini, tərzini və s. göstərən cümlə üzvlərinə verilən ad-anlayışdır. Birincisi daha çox mübtədaya, vasitəsiz və vasitəli tamamlıqlara, ikincisi isə zərfliklərə uyğun cəlif (ЛЭС 1990: 22).

rematik üzvlənməsi, kommunikativ məqsədi və qrammatikası diqqət mərkəzindədir (Москальская 1981; Вейхман 1984). Bilavasitə mono- və polipredikativ sintaktik konstruksiyaların kommunikativ-informatik quruluşunun qarşılıqlı olaraq öyrənilməsinə gəldikdə isə, burada daha çox nəzərə çarpan hələlik cümlənin aktual üzvlənməsinin araşdırılmasından ibarətdir (Слюсарева 1979; Крылова., Матвеева 1990).

Yuxarıda görüldüyü kimi, istər nəzəri linqvistikada, istərsə də müqayisəli dilçilikdə semantik-funksional sahələr həm bütövlükdə, həm də hissə-hissə öyrənilir (Ахметжанова 1989). Elə buna görə informasiyave-ricilikdə ünsiyyətin ümumi arxitektikasını komponentləri ilə dəqiq təsvir etmək lazım gəlir. Buna bağlı olaraq hər hansı bir dili həm öz vətəndaşlarına, həm də xaricilərə çağdaş dil təlimi və tədrisi səviyyəsində öyrətmək üçün onun ayrı-ayrı səviyyələrinin struktur-semantik modelləri müəyyənləşdirilir. Hər hansı bir dilin sintaktik təsvirində də əsas məsələ, hər şeydən öncə, sadə və mürəkkəb cümlə modellərinin və söz birləşmələrinin sayının dəqiq göstərilməsidir (Черемисина., Скрибник 1988: 5). Yalnız belə bir halda bir dilin tarixini, onun leksik-sintaktik arxitektikasını dəqiq müəyyənləşdirmək olar.

Bəs semantik-funksional sahə və sahələr anlayışı həm bütövlükdə, həm də ayrı-ayrılıqda götürüldükdə özü nə deməkdir? Sözügedən anlayış çağdaş elmsünəşliq və linqvistika baxımından necə izah olunur?

Semantik-funksional sahə anlayışına sözün geniş mənasında ümumi gedişatın və gerçəkliyin hadisə və predmetlərinin hər çür əlaqələri, həm də həmin əlaqələrə görə müəyyənləşən ümumi “predikativ və modal məzmun” aiddir. Funksiyanın eyniliyinə əsaslanan hər hansı bir dilin müxtəlif səviyyələri isə həmin anlayışın gözlə görünən tərəfidir. Məsələn, morfoloji, sintaktik, söz yaradıcılığı, leksik, həmçinin qarışıq leksik-semantik dil vasitələri, həm dilin ayrı-ayrı səviyyələri, həm də onun müxtəlif vasitələri olaraq bura daxil edilir. Sözün dar mənasında isə konkret semantik-funksional sahələr və həmin sahələrə görə müəyyənləşən dil səviyyələrinin müxtəlif təzahürləri, daha doğrusu, kateqoriyaları və ya kateqoriyalaşdırmaları vardır. Məsələn; obyekt, müəyyənlik/qeyri-müəyyənlik, zaman, tərz, səbəb, məqsəd, kəmiyyət, şərt, güzəşt və s. semantik-funksional sahələrindən hər biri konkret kateqoriyalar olaraq da seçilməkdədir. Bu baxımdan əgər həmin semantik-funksional sahələri və ya kateqoriyaları qavramlardan və müvafiq olaraq qavramlaşdırmalardan hərəkətlə müəyyənləşdirməyə çalışsaq, onda aşağıdakı mənzərə ortaya çıxar: dünyanın dillə dərk oluna bilən xəritəsində ümumi olaraq təsəvvür

edilən **kainat, xoşbəxtlik, müharibə, din, sevgi, kin, nifrət, yol, dostluq, düşmənlik, su, acıma, təəssüf, mərhəmət** və s. qavramlar vardır. Bu qavramlar sözügedən kateqoriyalarla və həmin kateqoriyaları reallaşdıran uyğun leksik, leksik-qrammatik, qrammatik, qrammatik-semantik, sintaktik mərkəzlərin və digər müxtəlif dil vasitələrinin işlənilməsilə dərk olunmaqda və ya başqa bir ifadə ilə desək qavramlaşdırılmaqda və kateqoriyalaşdırılmaqdadır.

Belə bir kontekstdə **xoşbəxtlik, sevgi, yol, ailə, bərabərlik, acıma, nifrət** kimi duyğu qavramları müəyyən zaman proseslərində həm cəmiyyətin, həm də hər bir fərdin həyatında gerçəkləşməkdə və dərk oluna bilməkdədir. Buna bağlı olaraq sözügedən *zaman semantik-funksional sahəsi və sahələri* və ya müvafiq üst və alt kateqoriyaları konkret olaraq zaman bildirən leksik, morfoloji, sintaktik vasitələrlə və digər dil səviyyələri ilə ifadə olunmaqdadır. Məsələn, morfolojiyada zaman kateqoriyasının əsas formal-paradiqmatik vasitələri felin zaman şəkilləri ilə ifadə olunur. Sintaksisdə isə onun əsas qrammatik-sintaktik ifadə mərkəzləri kimi sadə və mürəkkəb zaman konstruksiyaları, o cümlədən zaman budaq cümləli mürəkkəb cümlələr özünü göstərir. Həmin sintaktik konstruksiyaların formal-paradiqmatik əlamətləri də burada daha sırf qrammatik yox, leksik-sintaktik və sintaktik vasitələrlə müəyyən edilir. Məsələn, feli sifət, feli bağlama, qoşma, bağlayıcılar, bağlayıcı sözlər, qəlib-əvəzliliklər, -sa, -sə; -mı, -mi, -mu, -mü şəkilçiləşmiş ədatları və s. həmin dil vasitələrindən bəziləridir.

Söz birləşmələri konkret bir sintaktik əhatəyə, monopredikativ və polipredaktiv quruluşlu cümlələr isə mətnə daxil olmamışdan öncə, onlarda yaxın semantik-funksional mənaların bir çox hallarda oppozisiyası və sıralanması olur. Yəni ayrı-ayrılıqda həmin sintaktik konstruksiyalardan hər birində bir neçə oxşar semantik-funksional sahə ifadə olunur ki, bu da hər hansı bir dilin sintaktik sistemində universal-tipoloji keyfiyyət kimi özünü göstərən çoxmənəlilikdən ibarətdir.

Sintaktik sistemdə söz birləşmələrinin və cümlələrin semantik quruluşunda özünü göstərən çoxmənəlilik qarşılıqlı oppozisiyada olan semantik-funksional sahələrin, yəni qrammatik mənaların sinkretikliyi ilə şərtlənir. Bununla belə, həmin sintaktik konstruksiyalar müəyyən fərqlənmələrlə də biri digərindən seçilir. Belə ki, çoxmənəlilik monopredikativ və tərkibli, “genişlənmiş” cümlələrdə bir tərəfdən onların yarım-predikativ, yaxud da predikativ olmayan hissələrinin çoxfunksiyalılığı ilə bağlıdır. Digər tərəfdən yaxın semantik-funksional mənalar həmin sintaktik konst-

ruksiyalarda bütövlükdə də sinkretik ifadə olunur. Mürəkkəb cümlələrin sintaktik-semantik təşkilində isə çoxfunksiyalılıq adekvat bir fakt olaraq özünü göstərmir. Ona görə ki, həmin cümlələr özləri bütövlükdə predikativ hissələrdən ibarətdir və komponentlər arasındakı tabeliliyin subordinativ, koordinativ, yaxud da koppelyativ xarakteri həmin semantik keyfiyyəti istisna edir. Burada yalnız sintatik mənalara qarşılıqlı oppozisiyasına (tam və qismən) əsaslanan çoxmənalılıq nəzərə çarpır. Daha doğrusu, hər hansı bir nitq hissəsinin həm qrammatik, həm də sintaktik mənası olur. Elə həmin sintaktik məna da sadə cümlədə müxtəlif funksiyalarda reallaşır. Buna oxşar, lakin daha mürəkkəb və iyerarxik sintaktik məna mürəkkəb cümlədə də aktuallaşır. Bir sözlə, sintaktik məna ilə sintaktik funksiya qarşılıqlı əlaqədə olan və biri digəri ilə şərtlənən, lakin eyni olmayan iki mahiyyətdir. Onlar öz aralarında imkan və həmin imkanın reallaşması əlaqəsindədirlər. Qeyd olunmalıdır ki, elə məhz həmin potensialı (imkan) da mürəkkəb cümlə sintakasisində ya tam, ya da qismən reallaşır. *Yəni bir neçə potensialdan heç birinin tam bir funksiyaya çevrilə bilməməsi burada çoxmənalılığın yaranmasına səbəb olur.* Göstərilən o biri rəqəba aid olan sintaktik konstruksiyalarda isə potensialardan bir neçəsi eyni bir zamanda reallaşır. Buna görə də onlarda çoxmənalılıqla bərabər, çoxfunksiyalılıq da özünü göstərir.

Cümlələrin və söz birləşmələrinin hissələrinin yerləşməsində sərbəst söz sırasına malik olan flektiv dillərdən fərqli olaraq, türk dillərinin sabit quruluşu “приглашение учителя, После ухода мастера /в цех// принесли макет” tipli sintaktik konstruksiyalarda omonimliyi istisna edir. Xüsusi hallarda sinkretik, ya da mənası tam diferensiallaşmamış olan mürəkkəb cümlələr rus dilində də, əsasən, bağlayıcısız cümlə quruluşları ilə ifadə olunur (Ширяев 1964).

Universal-tipoloji dil kontekstində aparılan kontrastiv-müqayisli qarşılaşdırma “bağlayıcısız mürəkkəb cümlə” kimi adlandırılan sintaktik və mətnlinqvistik səciyyəli konstruksiyalara dair aşağıdakı nəticələrin ümumiləşdirilməsinə yol açmaqdadır:

-Türk dillərində bağlayıcısız mürəkkəb cümlə ayrıca bir sintaktik-semantik quruluş kimi mövcud deyildir;

-Bağlayıcısız olaraq qələmə verilən cümlələr ya bağlayıcısız işlənmə mürəkkəb cümlələr, ya frazadanböyük vahidlər, ya da tərkibli, genişlənməmiş polipredikativ konstruksiyalardır.

Məsələ burasındadır ki, bütün sadə və mürəkkəb cümlələrin təkamülü, bunlarla bağlı ismin hallarının təsnifi, digər müxtəlif qrammatik

kateqoriya və anlayışların öyrənilməsində qohum olmayan dillərə aid fikirlərin türk dillərinə basma-qəlib tətbiqi yanlışdır. Bu, indiyə qədər çağdaş elmi qrammatikamızın yaradılmasını əngəlləyən başlıca səbəblərdən biri olmuşdur. Buna görə də Hind-Avropa dillərinə aid deyilmiş fikirləri yaxşı bilmək və yerində təhlil etmək lazımdır. Lakin türk dillərinin elmi qrammatikası və tarixi inkişafı həmin fikirlərin mexaniki tətbiqi əsasında yox, öz daxili qanunauyğunluqlarına görə öyrənilməlidir.

Türk ədəbi dillərində sintaktik mənaların sinkretikliyi və ya çoxmənəliyi daha çox şərt, nəticə, tərz, müqayisə-kəmiyyət, səbəb, zaman və s. konstruksiyalarında özünü büruzə verir; məsələn: Azərb. Madam ki, belə söhbət var, verə bilmərik (Ə. Babayeva. Adamlar və talelər, 1973, s.189); türk. Bak havadan laf açıldı mı, iş dəyişir ‘Bax havadan söhbət açıldımı, iş dəyişir’ (A.Nesin. Deliler Boşandı, 1974, 675); qaç. Nekadar yaşadı Vani, nekadar tuter aklında dedusunu, nekadar biler bobasını, onnar fikaralıktan hep çıkmamışlar ‘Nə qədər yaşadı Vani, nə qədər tutar aqlında dədəsini, nə qədər bilir atasını, onlar həmişə kasıblıqdan qurtara bilməmişlər’ (Q.A.Qaydarji, 1973, s.52); türkmən. Her sañjylan buraw nebit joşup duran bolsa, biz onda dünyanı nebit kölüne gark ederdik ‘Hər qazılan buruq neft verib dursa, biz onda dünyanı neft gölüne qər q edərdik’ (B.Kerbabaew. Nebitdag, 1957, s.337) .

Yuxarıda gətirilmiş cümlələrdə sintaktik mənaların şəxələnməsini aşağıdakı ardıcılıqla müəyyənləşdirmək olar: 1. Şərt – zaman – səbəb; 2. Zaman – şərt; 3. Kəmiyyət–zaman; 4. Şərt- zaman.

Mürəkkəb cümlələrin subordinativ, koordinativ və korrelyativ-omonimik modellərində müəyyənləşdirilən 23 struktur-semantik tipindən yalnız birində, yəni tərz çoxmənəli konstruksiyalarında sintaktik mənaların tam sinkretikliyi– sıralanması özünü göstərir. Bu da, hər şeydən öncə, türk dillərində tərz kateqoriyasının özünün olub-olmaması məsələsi (Musaoğlu, Kirişçioğlu 2008) ilə də sıx bağlıdır. Belə ki, aspektualıq türk dillərinin morfoloji-tipoloji sistemində invariant və konstituent ola biləcək formal-paradiqmatik əlamətlərə malik deyildir. Buna görə də aqilütnativ-sintaktik səviyyədə, o cümlədən onun mürəkkəb cümlə quruluşunda bütövlükdə iş və ya hərəkətin ancaq tərzini ifadə edən konkret struktur-semantik modellər yoxdur.

Mürəkkəb cümlələrin digər tiplərində çoxmənəlilik qismən ifadə olunur və onlarda, yuxarıdakı nümunələrdə göstəriləyi kimi, sintaktik mənalar şəxələnilir. Mürəkkəb cümlələrin elə quruluşları da vardır ki, həmin konstruksiyalarda yalnız bir semantik-funksional mənə ifadə edilir.

Buna görə də sintaktik mənalərin diferensiallaşmasına görə mürəkkəb cümlələri üç qrupa bölmək olar:

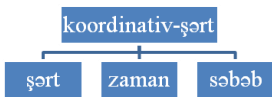
- 1) Tam çoxmənalı xüsusi-mürəkkəb polipredikativ vahidlər;
- 2) Qismən çoxmənalı xüsusi-mürəkkəb polipredikativ vahidlər;
- 3) Çoxmənalı olmayan xüsusi-mürəkkəb polipredikativ vahidlər.

Aşağıda xüsusi-mürəkkəb polipredikativ vahidlərdən mürəkkəb cümlənin konseptual-struktur tipləri kimi daha geniş danışılacaqdır. Sözügedən mürəkkəb cümlə tiplərinin yuxarıda müəyyənləşdirilən mənaca növləri konkret olaraq işıqlandırılacaqdır. Həmin sintaktik təsnifləndirmədə və ya konseptual kateqoriyalaşdırmada haqqında danışılan konstruksiyaların çoxmənalılığından da yeri gəldikcə bəhs ediləcəkdir.

Tam çoxmənalı xüsusi-mürəkkəb polipredikativ vahidlərin özəlliyi ondan ibarətdir ki, həmin konstruksiyaların bütün konseptual-struktur quruluşlarında semantik-funksional sahələrin qarşılıqlı oppozisiyası özünü göstərir, bəzən isə mənanın invariantlılığı müəyyənləşmir, çünki mənalər burada sıralanır. Qismən çoxmənalı xüsusi-mürəkkəb polipredikativ vahidlərdə isə çoxmənalılıq semantik-funksional məna sahələrinə görə müəyyənləşən ayrı-ayrı konstruksiyalardan hər birinin bütün quruluşlarında ortaya çıxmır. Daha doğrusu, bu və ya digər şəkildə sözügedən konstruksiyaların müəyyən tiplərində şaxələnir. Əyani olaraq çoxmənalı sintaktik konstruksiyalardan bəzilərinin sxemini aşağıdakı çərçivədə müəyyənləşdirmək olar; məsələn:

Qismən çoxmənalı

çoxmənalı olmayan Aydınlaşdırma-obyekt konstruksiyaları

Xüsusi-mürəkkəb quruluşlu polipredikativ vahidlərin içərisində yalnız yuxarıda göstərilən konstruksiyalarda semantik-funksional sahələrin sıralanması və şaxələnməsi özünü büruzə verir.

Qeyd olunmalıdır ki, informasiyavericilikdə semantik-funksional sahələr bütün sintaktik konstruksiyalara xas olan universal-tipoloji keyfiyyətdir. Buna görə də xüsusi-mürəkkəb quruluşlu polipredikativ vahidlərin həmin sahələrə görə adekvat təsnifini aparmaq mümkün deyildir. Mürəkkəb cümlələrin dil sistemində adekvat linqvistik təsnifi bir tərəfdən omonimik-sintaktik tabeliliyə və konstituent bağlayıcı vasitələrə, digər tərəfdən isə polipredikativliyə görə müəyyənləşdirilə bilər.

3.2. Çoxmənalı xüsusi-mürəkkəb PV

MC quruluşunda çoxmənalılıq sözlərin qrammatik forması və sintaktik əlaqəsi ilə müəyyənləşir. Bütün çoxmənalı sintaktik vahidlər xüsusi-mürəkkəb quruluşda eyni bir səs, leksik dolum, vurğu və söz sırasına malik olur. Dilin başqa yaruslarından fərqli olaraq, sintaksisdə çoxmənalılıq diaxron inkişaf prosesində omonimiyə çevrilmir və polisemiyanın xüsusi bir təzahür forması kimi PV yaxın mənaların sıralanması ilə səciyyələnir.

Yuxarıda göstəriləyi kimi, xüsusi-mürəkkəb quruluşda qismən çoxmənalı MC kimi özünü mübtədə, xəbər, təyin, zaman, səbəb, məqsəd, yer, nəticə, şərt, güzəşt konstruksiyaları göstərir. Obyekt mənalı aydınlaşdırma konstruksiyalarında bir əsas semantik-funksional sahə reallaşır. Elə buna görə də MC sistemində özgə nitqinin verilməsi, vasitəli və vasitəsiz nitq anlayışları həmin konstruksiyalarla bağlıdır. Tam çoxmənalı sintaktik vahidlər kimi isə xüsusi-mürəkkəb quruluşda subordinativ-tərz və -müqayisə mənalı, eləcə də korrelyativ-müqayisə və -kəmiyyət konstruksiyaları seçilir.

Tam çoxmənalı konstruksiyalarda yaxın semantik-funksional mənaların qarşılıqlı oppozisiyası olur. Məzmunun ifadəsinə görə çoxmənalı xüsusi-mürəkkəb PV tərz, müqayisə, dərəcə, məqsəd, kəmiyyət, şərt, qarşılaşdırma və nəticə mənaları sinkretikliyi ilə seçilir. İfadə planına görə həmin sintaktik konstruksiyaların struktur-tipoloji xarakteristikası subordinativ və korrelyativ tabelilikdə komponentlərin xüsusi-mürəkkəb ardıcılığı ilə müəyyənləşir. Yəni əsas hissədəki feil-xəbərin semantik valentliyinə, yaxud onun predikativ mərkəzinin tələbinə görə söyləmin reması kimi özünü göstərən sirkonstant (tərz, hal-vəziyyət və s. bildirən sintaktik qrup) işlənir. Əsas komponentin feil-xəbərində tərz, hal-vəziyyət bildirən

biryerli bağlayıcı vasitə-zərf-əvəzlik də, bir çox hallarda fakultativ olaraq, özünü göstərir. Digər subordinativ konstruksiyalarda olduğu kimi, subordinativ-çoxmənalı xüsusi-mürəkkəb PV tərəfləri “prepostpozitiv” (Mycaev 1990a) vəziyyətdə yerləşir. Yəni əsas hissə öncə, asılı komponent sonra gəlir. Burada həm əsas, həm də asılı hissələrin predikativ mərkəzləri felin müxtəlif formaları ilə işlənir. Korrelyativ-çoxmənalı konstruksiyalarda isə komponentlər “postprepozitiv” vəziyyətdə yerləşir. Burada əsas və asılı komponentlərin predikativ mərkəzləri təkcə feli deyil, həm də ismi xəbərlərlə ifadə oluna bilər.

Çoxmənalı konstruksiyalar tədqiq edilən türk ədəbi dillərində tərz-i-hərəkət, məqsəd, dərəcə, müqayisə, kəmiyyət, şərt, qarşılaşdırma mənalarının diferensiallaşmasına və onlara uyğun bağlayıcı vasitələrin işlənilməsinə görə beş qrupa bölünür. Həmin beş qrupa bölünən çoxmənalı konstruksiyalarda semantik-funksional sahələrin oppozisiyası aşağıdakı kimi özünü göstərir. Birincilərdə və ikincilərdə dərəcə-tərz-nəticə, üçüncülərdə və dördüncülərdə müqayisə-tərz, beşincilərdə isə kəmiyyət, müqayisə, şərt, qarşılaşdırma mənaları məzmunun ifadəsinə görə sıralanır. İfadə planına görə həmin mənaların reallaşması bağlayıcı vasitələrin işlənilməsində də özünü göstərir.

3.2.1. Subordinativ-tərz mənalı MC

Əsas komponentdə elə, belə, bir, necə, nə cür, nə təhər, o cür, bir növ və s. (Azərb.), öyle, böyle, şöyle, o şəkildə, o surətdə, öylesinə və s. (türk), öle, böle, osoy, o türlü ‘o cür’ və s. (qaq.) biryerli bağlayıcı vasitələr işlənir. Bundan başqa, həmin MC komponentləri arasında ki//kim (Azərb., türk), ki, ani, aniki (qaq.) bağlayıcıları da özünü göstərir.; məs.: Azərb. Əsərin dili **elə** olmalıdır **ki**, yeknəsəklik, sünilik, yaranmasın... (“Ədəbiyyat və incəsənət” qəzeti, 26 aprel 1985-ci il); *Öyle* etti **ki**, o beni seçməmiş hiç dünden günü ‘Elə etdi **ki**, o məni seçməmiş dündən günü’ (Y.Emre. Şiirleri, 1963, s. 48); *Öle* eşererdı o kırlar, ani hayvannar şaşırardılar... ‘Elə yaşillanırlardı **ki**, o çöllər, heyvanlar çaşıb qalardılar’ (D.Tanasoglu. Uzun Kervan, 1985, s. 18).

Azərbaycan türkcəsində asılı hissəsi frazeoloji birləşmələrlə ifadə edilmiş subordinativ-çoxmənalı-tərz xüsusi-mürəkkəb PV təsadüf edilir. Frazeoloji birləşməli MC xüsusi-mürəkkəb quruluşdakı normativ-sintaktik konstruksiyalardan müəyyən xüsusiyyətləri ilə fərqlənir. Bunları üslubi-sintaktik variantlar kimi izah etmək olar; məs.: **Elə** yalvarırdı **ki**, **gəl görəsən**; **Elə** ağladı **ki**, **ürəyim xarab oldu** (Danışığıdan).

Əsas komponenti kimi asılı hissəsi də frazeoloji birləşmələrlə işlənən MC üslubi-sintaktik variantlar səviyyəsində öyrənilməsi, hər şeydən öncə, həmin tip konstruksiyalarda məzmunun ifadəsi ilə bağlıdır. Yəni mürəkkəb konstruksiyalardakı frazeoloji komponentlər, bir qayda olaraq, informasiyavericilikdə tema (verilən, məlum olan) sintaktik qrup-hissə mövqeyində dayanır. Ona görə ki, xüsusi-mürəkkəb quruluşda müəyyən sintaktik funksiya daşıya bilən frazeologizmlər bütövlükdə həmin türkcənin özünəməxsus keyfiyyətlərindən olub, hər hansı bir prosessual ifadə-anlayışın predikativ-normativ göstəricisidir.

3.2.2. Subordinativ-dərəcə mənalı MC

Ənənəvi dilçilikdə subordinativ-dərəcə xüsusi-mürəkkəb PV daha çox kəmiyyət budaq cümlələri ilə birlikdə, yəni “ölçü və dərəcə budaq cümlələri” (Кручинина 1982) adı altında öyrənilmişdir. Türkoloji dilçilikdə isə çox zaman hər iki budaq cümlə tipi sadəcə kəmiyyət budaq cümləsi olaraq adlandırılmışdır (Танасоглу 1965: 3; Хамзаев., Курбанов., Харланова., Амангельдыева 1977:167-168). Bununla bərabər, Azərbaycan dilçiliyində kəmiyyət və dərəcə budaq cümlələri ayrılıqda da tədqiqatə cəlb olunmuşdur (Abdullayev 1974: 289-293).

Ənənəvi adları ilə adlandırsaq, dərəcə budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrlə kəmiyyət budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələr arasında semantik-funksional sahələrin çoxmənalılığına əsaslanan müəyyən bir zahiri oxşarlıq vardır. Ancaq bunlar struktur-funksional quruluşuna görə biri digərindən fərqlənən sintaktik konstruksiyalardır. Belə ki, korrelyativ-kəmiyyət mənalı MC asılı hissə pre-, əsas komponent postpozisiyada gəlir. Həmin konstruksiyaların komponentləri arasında korrelyativ-nisbi tabelilik əlaqəsi olur və asılı tərəfdə işlənən relyat-bağlayıcı sözlər bir sıra hallarda “qeyri-müəyyən əşya anlayışı ifadə edir” (Sadıqov 1983: 81). Bir sözlə, korrelyativ-kəmiyyət konstruksiyalarındakı asılı hissə əsas komponentdəki hərəkət və əlamətin miqdarını, subordinativ-dərəcə xüsusi-mürəkkəb PV isə dərəcəsini bildirir. Bundan başqa, subordinativ-dərəcə konstruksiyalarında əgər dərəcə, tərz, nəticə mənalı sıralanırsa, korrelyativ-kəmiyyət xüsusi-mürəkkəb PV kəmiyyət, müqayisə, qarşılaşdırma, şərt çarları həmin mövqedə oppozisiya təşkil edir.

Subordinativ-dərəcə mənalı MC əsas komponentində aşağıdakı biryerli bağlayıcı vasitələr işlənir: o qədər, o yerə, o dərəcədə, o dərəcəyə, elə bir dərəcədə, elə bir dərəcəyə (Azərb.), o kadar (türk, qaq.). Bundan başqa, komponentlər arasında ki//kim Azərb., türk), ki, ani, aniki (qaq.)

bağlayıcıları da işlənir; məs.: Azərb. Qurultay iştirakçılarının doxsan doqquz faizini tərpedən, dingildədən “mator” **o dərəcədə** köhnə və primitiv idi **ki**, o “matoru” susdurmaq, söndürmək üçün heç bir əsaslı qüvvə sərf etmək lazım deyildi (“Aydınlıq” qəzeti, 12-18 aprel 1991-ci il, s.2); Hazırda Toğrul **o qədər** aciz deyildir **ki**, Aran xanı ona tərksilah olunmaq təklifini etsin (M.S.Ordubadı. Qılınc və qələm, 1983, s.626); Səba xanımın fitnəkarlığı **o dərəcəyə** çatmışdı **ki**, hətta bir çox gənclərdən pul və hədiyyələr alıb Əbül-Ülanın kiçik qızı Mahtab xanımla onları tanış edəcəyini vəd etmişdi (Yenə orada, s.83); Zülm **o yerə** çatıb **ki**, hakim sünbülün dənələrini sayır, kəndlidən ona nisbət taxıl tələb eləyir (“Azərbaycan” jurnalı, 1981, № 7, s.60); türk. Zartaban yoxuşu **o kadar** aşağı indirilmişti **ki**, sokağın dibindən su çıxıyordu ‘Zartaban yoxuşu o qədər aşağı endirilmişdi ki, küçənin dibindən su çıxırdı’ (A.Nesin. Mahmut ile Nigar, 1964, s.21); qağ. ...**okadar** üşümüştü, **ki** yoktu nerası çıkarsın hiç bir laf ta, sora götürdüler taa iki kiz ‘...o qədər üşümüşdü ki, heç bir söz söyləməyə halı yoktu, sonra da iki dəfə götürdülər...’ (N.Babaoglu. Bucak ecelleri, 1979, s.122); Ben **okadar** derin daldıydım işime, ani seslemezdim onu ‘Mən işimə o qədər dərinəndən daldım ki, heç onu səsləmədim’ (D.K.Çoban. Tamannık, 1977, s.118).

Qaqauzcada sözügedən MC komponentlərinin yerləşməsində inversiya hadisəsi özünü göstərir və əsli hissə postpozisiyada gəlir; məs.: O bilməzdi şansora, ne türlü islee laflar demee, ne işlik yapmaa bu adama, **o kadar beenerdi onu** ‘O bilməzdi ki, nə desin, bu adamla necə rəftar eləsin, o qədər bəyənidir onu’ (D.N.Çoban. Tamannık, 1977, s.10).

Subordinativ-dərəcə konstruksiya əsasən çağdaş Azərbaycan, türk və qaqauz türkcələrində yayılmışdır. Məzmunun ifadəsinə görə həmin xüsusi-mürəkkəb PV dərəcə, tərz və nəticə semantik-funksional mənalı qarşılıqlı oppozisiya təşkil edərək sıralanır. İfadə planına görə isə haqqında danışılan MC əsas komponentində dərəcə mənalı biryerli bağlayıcı vasitələr işlənir. Məhz elə həmin özəlliyinə görə də dərəcə mənalı xüsusi-mürəkkəb PV nəticə konstruksiyalarından fərqlənir.

3.2.3. Subordinativ-müqayisə mənalı MC

Subordinativ, eləcə də korrelyativ çoxmənalı konstruksiya göstərilən quruluşu dilçilik ədəbiyyatında xüsusi-müqayisəli zərflik tabeli mürəkkəb cümlələri də adlandırılmışdır (Mycaeb 1990b). Məsələ burasındadır ki, həmin konstruksiyalarda məzmunun ifadəsinə görə müqayisə və tərz mənalı oppozisiya təşkil edir. Və müqayisə mənası daha üstün oldu-

ğundan asılı hissədə ona uyğun bağlayıcılar, bağlayıcı elementlər işlənir. Forma planına görə müqayisə mənalı bağlayıcıların və bağlayıcı elementlərin işlənilmə intensivliyi əsas hissədə özünü göstərən digər əvəzlik-zərf xarakterli biryerli siqnalçı vasitələrdən daha üstündür. Beləliklə, əsas komponentdə *elə*, *belə*, *necə*, *ne* (Azərb., qaç.) biryerli bağlayıcı vasitələri, asılı hissədə isə *elə* *bil*, *sanki*, *guya*, *necə ki*, *deyəsən*, *deyirsən*, *deyirdin* (Azərb.), *sansın* ‘*sanki*’, *nica*, *nije* *sansın* (qaç.), *göy*ə, *göy*əki ‘*guya ki*’ (türkmən) bağlayıcıları və bağlayıcı ifadələri işlənir; məs.: Azərb. **Elə** baxırdı, **elə** baxırdı **ki**, **sanki** onun gözləri qabağında yeddi oğlunu birdən öldürmüşdülər (F. Kərimzadə. Xudafərin köprüsü, 1982, s. 321); Hərdən külək qazlardan birini qapıp **elə** aparırdı **ki**, **deyirdin** indicə hara gəldi çırpacaq, lap dünyanın o başına atacaq (“Ulduz” jurnalı, 1981, № 7, s. 23); qaç. Onun kollarını hem ayaklarını **ölə** çəkərdi, **sansın** bir kimsey isterdi koparmaa onnarı ‘Onun həm qollarını, həm də ayaqlarını *elə* çəkirdi *ki*, *sanki* kimsə onları qoparmaq istəyirdi’ (D.Karaçoban. Tamannık, 1977, s.133); Uzakta görünər taa o atəşlər **nije** şileerlar süünerek **şansora**, **sansın** bir fasıl soluyer bu kır... ‘Uzaqda görünən o atəşlər sürünərək *necə* işıldayırdılar, *sanki* bu çöl bir fəsil solub gedirdi’ (D.Tanasoglu. Uzun Kervan, 1985, s.265); Bu erkek sayılar onnarın, da **ölə** şaşeerlar onunnan hepsi bu kızlar, **nije** **sansın** kız kızlan ‘Bu kişi sayılır onların. Ancaq bu qızların hamısı *elə* çaşırılar *ki*, *sanki* qız qızladır’ (Yenə orada, s.32).

Qaqaz türkcəsində subordinativ-müqayisə konstruksiyalarının əsas komponentlərində işlənən siqnalçı əvəzlik-zərf xarakterli sözlər fakultativ olur. Türkmən türkcəsində isə həmin biryerli bağlayıcı vasitələrə uyğun sintaktik funksiyada təsadüf edilmir; məs.: qaç. Yaban sayucular şennenerlar, üünərler, üsek-üsek diyişik seslerle baarişerlar, **sansın** bütün dunne onnarın olmuş ‘Gəlmələr şənlənirlər, öyünürlər, qırıq-qırıq dəyişik səslərlə bağırışırılar, *sanki* bütün dünya onların olmuşdur’ (D.N.Tanasoglu. Uzun Kervan, 1985, s.82); Ayna ama qarşıleer Midoru keskin bakişlan, **nije** duşmanı ‘Ancaq Ayna Midoru kəskin baxışlarla qarşılayır, *sanki* düşməni...’ (Yenə orada, s.106); türkmən. Ak yüzünde gara zülpün yáyypdyr, Göyə aýyn yüzün bulut alypdyr ‘Ağ üzünə qara zülfün yayıbdır, Guya ayın üzün bulud alıbdır’ (Kemine. Sayılanan eserler); Ogly süythor bolsa, ata bolar şat, **Göy**əki döwleti bolandyr zyýat ‘Oğlu faizçi olsa, ata olar şad, *Sanki* malı-dövləti olmuşdur ziyad’ (Magtymguly. Sayılanan eserler).

Müqayisə konstruksiyalarının başlıca konstituentləri kimi daha çox bağlayıcılar və bağlayıcı birləşmələr özünü göstərir. Həmin xüsusi-mürəkkəb

PV də asılı hissə kənara çıxır və qoşulduğu cümləyə uyğun bağlayıcılarla bağlanır; məs.: Dörd ilə yaxın bir dövrdə respublika rəhbərliyinin fərasətsizliyimi, səriştəsizliyimi, bəlkə də onlardan daha artıq şəxsi mənafeyi, vəzifə mənafeyini üstün tutması üzündənmi-bu məsələ o qədər qəlizləşib ki, indi onu həll etmək üçün bütün mümkün və qeyri-mümkün vasitələrdən istifadə etmək lazım gələcək. **Necə ki, vaxtilə Ermənistan belə üsulla 200 min bacı və qardaşımızın Vətən taleyini bir neçə gün ərzində, birdəfəyə “həll etdi”** (“Axtarış” qəzeti, 3 yanvar 1982-ci il, s.6).

Beləliklə, göstərilən MC ona görə eyni struktur-semantik bölgədə qruplaşdırılır ki, onların üçünün də komponentləri subordinativ tabelilikdə tərz semantik-funksional sahəsinin digər mənalarla qarşılıqlı ifadəsi ilə əlaqələndir.

3.2.4. Korrelyativ-müqayisə mənalı MC

Məzmunun ifadəsinə görə MC sistemində korrelyativ-müqayisə xüsusi-mürəkkəb PV yeri komponentlərinin arasındakı müqayisə və tərz mənalarının oppozisiyasında müəyyənləşir. Forma planına görə isə həmin konstruksiyaların asılı hissəsində relyat-bağlayıcı vasitələr, əsas komponentdə isə korrelyat-qarşılıq sözlər işlənir. Asılı komponentdə *necə*, *nə təhər*, *nə*, *necə ki*, *o ki* və s. (Azərbay.); *nije*, *nasıl*, *nesoy* (qaq.), *nähili* ‘*necə*, *hansı*’ (türkmən) bağlayıcı sözləri işlənir. Əsas hissədə isə *elə*, *elə də*, *eləcə də*, *o cür*, *o cür də*, *ona görə* (Azərbay.), *öle de* (qaq.), *şonuñ yaly* ‘*onun kimi*’, *şoña görə* ‘*ona görə*’ (türkmən) korrelyat-qarşılıq sözləri özünü göstərir. Digər korrelyativ konstruksiyalarda olduğu kimi, asılı hissə öncə, əsas komponent isə sonra gəlir. Asılı komponentin predikativ mərkəzi felin müxtəlif formalarında, daha çox isə şərt şəklində işlənir. Göstərilən sintaktik vahidlərə daha çox Azərbaycan, qaquz və türkmən türkcələrində təsadüf edilir; məs.: Azərbaycan. Mən sənəni qapını indicə **necə** qəflətən döydümsə, bax, **o cür** döyüldü (F.Ağayev. İldırım ömrü, 1981, s.4); **Necə** məsləhət görüblərsə, **ona görə** iş görəlim (KDQ, 1962, s.34); qaq. **Nasıl** düşünmüş, **öle de** yapmış ‘*Necə düşünmüşsə, elə də eləmiş*’ (Bucaktan seslər, 1959, s.151); **Nice** demiş kara inek, **öle de** yapmış Tuku ‘*Qara inək necə demişdirsə, Tuku da elə eləmiş*’ (Yenə orada); türkmən. Meret **nähili** okasa, men hem **şonuñ yaly** okayarıñ ‘*Meret necə oxusa, mən onun kimi oxuyaram*’ (Danışqdan); ... **nähili** maslahat berse, **şoña görə** bol ‘*Necə məsləhət versə, ona görə hərəkət elə*’ (Görogly, 1958, s.279).

Əsas komponentdə qarşılıq söz fakultativ olur. Asılı hissə inverziyaya uğrayaraq postpozisiyada işlənir; məs.: Egilür yaş ağac **necük**

tiläsäng “молодое дерево гибается так, как хочешь.” ‘Cavan ağac əyilir, necə istəsən’ (С.Сараи. Гулистан; Наджип, 1975, с.27).

Qədim türk dilində sözügedən MC komponentləri formanın ifadəsinə görə asılı və əsas hissələrdə həm bağlayıcı, həm də qarşılıq söz kimi özünü göstərən eynitipli leksik-sintaktik vasitələrlə əlaqələnin: məs.: jüzi körki qılıqı qılınçı **ne ol**/jaşı qurı bod sin avinçi **ne ol** “каковы его облик, характер и поступки,каковы его возраст, достоинство, внешность и увлечения.” ‘Onun sifəti, xarakteri və hərəkətləri necədirsə, yaşı, ləyaqəti, zahiri görünüşü də elədir’ (ДТС, с.70).

Beləliklə, korrelyativ-müqayisə xüsusi-mürəkkəb PV çoxmənəlilik yalnız müqayisə və tərz mənalarının oppozisiyasına görə müəyyənləşir. Bu isə həmin konstruksiyaları digər oxşar MC quruluşlarından fərqləndirir.

3.2.5. Korrelyativ-kəmiyyət mənalı MC

Çoxmənəli xüsusi-mürəkkəb PV korrelyativ-kəmiyyət konstruksiyalarının məzmunu “prepozitiv” kəmiyyət mənasının müqayisə, qarşılaşdırma və şərt çalarları ilə oppozisiyasında müəyyənləşir. Ümumtürk dilinin oğuz-qıpçaq arealında korrelyativ-kəmiyyət konstruksiyaları, digər korrelyativ-xüsusi-mürəkkəb PV kimi, sabit bir sintaktik quruluşda işlənməsi ilə seçilir. Yəni prepozisiyada gələn asılı hissədə bağlayıcı söz, postpozisiyada işlənən əsas komponentdə isə korrelyat özünü göstərir. Həm relyat-bağlayıcı, həm də korrelyat sözlər kəmiyyət mənalı olur. Asılı və əsas hissələrin predikativ mərkəzləri felin müxtəlif formalarında işlənir. Birinci tərəfin feil-predikativ qütübünün şərt formasında işlənilməsi də həmin xüsusi-mürəkkəb PV sintaktik quruluşu üçün xarakterik olan keyfiyyətlərdən biridir.

Korrelyativ-kəmiyyət konstruksiyalarının asılı hissəsində nə qədər, nə qədər ki (Azərb., türk), nekadər, kaç (qaq.), nəçə, ne mukdar, hança (türkmən) bağlayıcı sözləri, əsas komponentində isə müvafiq olaraq o qədər, bir o qədər də, bir o qədər, bir elə, beş o qədər, on o qədər, yüz o qədər və s. (Azərb., türk), okadar, nekadər, taa çok, taa pek (qaq.), şonça-da, şonça ‘bu qədər’, şol mukdar, şonam, şonçarak ‘ona yaxın, o qədər’ və s. (türkmən) korrelyat-qarşılıq ifadələri özünü göstərir. Asılı və əsas hissələrin feil-predikativ mərkəzləri felin şəxsə, zaman formalarına görə müəyyənləşən müxtəlif quruluşlarında işlənir. Bu tip korrelyativ-kəmiyyət konstruksiyaları şərt kateqoriyasının formal-morfoloji və sintaktik daşıyıcısı -sa//sar şəkilçi-ədatı ilə müəyyənləşən xüsusi-mürəkkəb PV olaraq dilçilikdə sintetik quruluş kimi də öyrənilmişdir (Musayev 1990a; Мысаев

1990b). Əlbəttə, felin müxtəlif zaman və şəxs əlamətlərindən və eləcə də feil köklərindən sonra artırılan -sa, -sə şəkilçiləri şərt kateqoriyasının feil paradiqmasındakı ifadəsindən başqa bir şey deyildir. Ancaq asılı hissənin predikativ mərkəzi ismi xəbərlərlə ifadə olunan MC -sa,-sə şəkilçiləri artıq sırf morfoloji əlamətlər kimi deyil, ədat-şəkilçi kimi izah olunmalıdır; məs.: Əgər igid(dir)sə, qoy gəlsin (Danışiqdan).

Asılı hissənin predikativ mərkəzi felin şərt şəklində deyil, onun digər formalarında işlənən uyğun korrelyativ-kəmiyyət konstruksiyalarına daha çox Azərbaycan və qaquz türkcələrində təsadüf edilir; məs.: **Nə qədər** demişdiniz, **o qədər** gətirmişik (Danışiqdan); Əsərin incəliyi **nə qədər ki** dilin incəliyi ilə əlaqədardır, **bir o qədər də** şairin məharət və sənətkarlığı ilə əlaqədardır (M.S.Ordubadi. Qılınc və qələm, 1983, s.24); **Nekadar** adam islee dinnener, **okadar** islee işler. ‘Adam nə qədər yaxşı dincəlırsə, o qədər yaxşı işləyir’(N.Babaoglu. Bucak ecelleri, 1979, s.14); **Kaç** yaşındayım ben, **okadar** gün acıycek ‘Mən neçə yaşındayamsa, o qədər gün gələcek’(D.Karaçoban. Tamannık, 1977, s.86).

Korrelyativ-kəmiyyət konstruksiyalarının asılı hissələrinin predikativ mərkəzinin qütbü felin şərt şəklini düzəldən -sa,-sə ədat-şəkilçisi ilə işlənir. Həmin xüsusi-mürəkkəb PV daha çox Azərbaycan, türk və türkmən türkcələrində yayılmışdır, məs.: Azərb. Qadın **nə qədər** tez aldadırsa, **o qədər də** tez aldanır (M.S.Ordubadi. Qılınc və qələm, 1983, s.413); Səməndərin sağ qalmasına **nə qədər** sevinirdisə, Rəşidin həlak olması qəlbini **bir o qədər** ağrıdırdı (F.Ağayev. İldırım ömrü, 1981, s.81); Artık Ayşe **ne kadar** karınsa, ben de **o kadar** karınım... ‘Artıq Aışə nə qədər arvadındırsa, mən də o qədər arvadınam’(R.N.Güntekin. Yaprak Dökümü, 1971, s.215); türkmən. Eline **nəçe** pul berseñ, **şonam** alyp giderdi ‘Əlinə nə qədər pul versən, o qədəri alıb gedərdi’ (Yenə orada); Göwher ejesiniñ yasıny tutup, **nəçe** aglan bolsa, Halmyrat üçün-de **şonçarak** aglady ‘Gövhər anasının yasını tutup nə qədər ağladısa, Xal-murad üçün də o qədər ağladı’(Yenə orada, s.176); Her kimin **ne mukdar** bolsa yhlasy- **şol mukdar** açykdyr hakyñ dergasy ‘Hər kimin nə qədər olsa ixlası, o qədər açıqdır haqqın dərgahı’ (Magtynguly. Saylanan eserler).

Qaquz türkcəsində korrelyativ-kəmiyyət konstruksiyalarında komponentlərin yeri daha sərbəstdir. Belə ki, sözügedən komponentlər inversiyaya uğrayır; məs.: “Saa ol” deip, pinerdim taşgasına, diil **okadar** çekinmek için, **nekadar** işitmee ondan bir eni annatmak ya da eni porezen ‘Sağ ol deyib minərdim arabasına. O qədər çəkinmirdim ondan, nə qədər

ki yeni bir söz, yeni bir əhvalat eşitmək istəyirdim ondan' (N.Babaoglu. Bucak ecelleri, 1979, s.144); Sveti Nikulay almış onlardan o kilimi, da yödemış onnara, **o kadar** para, **nekadar** onnar istemişler 'Sveti Nikulay onlardan həmin palazı almış, ödəmiş onlara o qədər pul, nə qədər ki onlar istemişlər' (Moşkov, 1904, s.26).

Korrelyativ-kəmiyyət konstruksiyalarının sözügedən normativ-sintaktik quruluşundan müəyyən fərqlərlə seçilən üslubi-sintaktik variantlarına həm qaqaüz, həm də digər türk ədəbi dillərində təsadüf olunur. Belə ki, əsas komponent öncə gəlir və onda korrelyat sözün yerində kəmiyyət mənalı "taa çok, taa pek" ifadələri işlənir, yaxud da fakultativ olur; məs.: Biz ana-baba sana **taa çok** düşüneriz, **nekadar** sen kendi-kendine 'Biz ana-bala sənin haqqında daha çox fikirləşirik, nə qədər ki sən öz-özünə fikirləşirsən' (N.Babaoglu. Bucak ecelleri, 1979, s.71); Bense çok aaza bakmazdım, işlərdim **taa pek** havezlen, **nekadar** kendi tarlamda 'Mənsə heç nəyə fikir vermədən daha böyük həvəslə işləyirdim, öz tarlamda işlədiyim qədər...' (Yenə orada, s.7).

Qaqaüz türkcəsinin sintaktik quruluşunun nisbi sərbəstliyi, daha doğrusu, cümlə üzvlərinin və mürəkkəb cümlələri təşkil edən komponentlərin inversiyasının indiyə qədər dilçilik ədəbiyyatında rus dilinin təsiri ilə yarandığı göstərilmişdir (Дмитриев 1962: 251). Halbuki çağdaş oğuz qrupu türk ədəbi dillərinin istər sadə, istərsə də mürəkkəb cümlə sintaksisində cümlə üzvləri və komponentlərin yerləşməsinin sərbəstliyi qədim türk dilindən, ondakı güclü informasiyavericiliklə bağlı olan analitizmdən irəli gəlir. Müəyyən sintaktik hadisənin ayrı-ayrı dövrlərdə dilxarici təsirlərlə bağlı olaraq daha çox işlənməsi isə dil-nitq sistemindəki hər hansı konkret bir faktı intensivləşdirə bilər. Ancaq onu yarada bilməz.

Ən qədim türk dilinin sintaktik arxitoteknikasını müəyyənləşdirmək üçün isə qaqaüz türkcəsi kimi yazısı və ədəbi dili o qədər də inkişaf etməmiş türk dillərinin sintaksisi öyrənilməlidir. Bu baxımdan qaqaüz, xələc, karaim, tofalar, xakas, tuva və s. türk dillərində mürəkkəb cümlə və mətn sintaksisi özəlliklərinin müəyyənləşdirilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Azərbaycan türkcəsində korrelyativ-kəmiyyət xüsusi-mürəkkəb PV ayrıca bir üslubi-sintaktik variantında əvəzlik-say xarakterli korrelyat söz əsas komponentin ismi xəbəri kimi işlənir; məs.: Keçən il bu vaxtı **neçə** şagirdimiz var idisə, indi də **o qədərdir** (Danışiqdan).

Canlı danışiq dilində və klassik yazı üslubunda işlənən korrelyativ-kəmiyyət xüsusi-mürəkkəb PV digər üslubi-sintaktik variantlarında

asılı komponentin bağlayıcı sözü kimi kəmiyyət mənalı leksik vahidlər, yaxud da korrelyat sözlər işlənir; məs.: Azərb. **O qədə** hindi bir inegdən süt sağmadı, **o qədə** beşinnən sağılmazdı qabağ (Cəfərzadə, 1990, s.272); türkmən. Gündə **ýüz müñ** göç hem bolsa, ol dünyä; **Ol mukdar** bu dünyä gelen-de bardır ‘Gündə yüz min o dünyaya köçən olsa da, bu dünyaya o qədər gələn də vardır’ (Magtynguly. Saylanan eserler, 2, 1983, s.39).

Asılı komponentin predikativ mərkəzinin xəbər qütübü felin şərt şəkli ilə ifadə olunur. Belə korrelyativ-kəmiyyət konstruksiyalarına qədim türk dilində rast gəlinir; məs.: avçı **neçä** al bilsä adıy **anča** jol bilir “сколькo бы охотник не знал уловок, медведь знает столько же дорог.” ‘Ovçu nə qədər hilə bilirsə, ayı o qədər yol bilir’ (ДТС, с.43).

Beləliklə, korrelyativ-kəmiyyət konstruksiyaları MC sistemində həm müəyyən normativ-sintaktik quruluşu, həm də üslubi-sintaktik variantları olan və qədim türk dilində də özünü göstərən xüsusi-mürəkkəb polipredikativ vahidlərdir. Həmin sintaktik vahidlər ifadə edilən kəmiyyət məzmununa uyğun olan bağlayıcı vasitələrinin işlənilməsi ilə, korrelyativ-yer xüsusi-mürəkkəb PV olduğu kimi, zərflik konstruksiyalarının içərisində seçilir.

İkinci hissənin üçüncü bölümünə dair yoxlama sualları və tapşırıqlar

1. Sintaktik omonimlik və çoxmənalılıq hadisələri bir-birindən hansı linqvistik-konstruktiv özəlliklərinə görə fərqlənir? Dilçilikdə sintaktik omonimlik məsələsi indiyə qədər necə izah olunmuşdur? Sintaktik omonimliyə aid aparılmış linqvistik açıqlamalarda irəli sürülən fikirlərlə razılaşmaq mümkündürmü? Əgər razılaşmaq mümkün deyildirsə, nə üçün?

2. Bəs türkoloji dilçilikdə sintaktik omonimlik məsələsi indiyə qədər necə izah olunmuşdur? Əslində dilçilikdə sintaktik omonimlik kimi izah edilən nitq-dil hadisəsi nədən ibarətdir?

3. Mürəkkəb cümlə sintaksisində çoxmənalılıq özünü hansı konseptual-struktur modellərdə və ya mürəkkəb cümlə növlərində göstərir? Mürəkkəb cümlənin hansı quruluşları tam və qismən çoxmənalı sintaktik vahidlər olaraq fərqləndirilir? Bunlara aid öyrənilən dillərdən konkret örnəklər göstərin.

4. Tam çoxmənalı mürəkkəb cümlələrin normativ-sintaktik quruluşuna, üslubi-sintaktik variantlarına və onların məndüzəltmədəki roluna

aid dərş vəsaitindən və özünüzün müxtəlif mənbələrdən seçdiyiniz örnəkləri göstərin.

Ədəbiyyat

ABDULLAYEV, Ələvsət 1974, *Müasir Azərbaycan dilində tabeli müəkkəb cümlələr*. В.: “Maarif” Nəşriyyatı, 418 s.

АХМАТОВ И. Х. 1983, *Структурно-семантические модели простого предложения в современном карачаево-балкарском языке (основные вопросы теории)*, Нальчик: Изд-во “Эльбрус”, 355 s.

АХМЕТЖАНОВА З. К. 1989, *Функционально-семантические поля русского и казахского языков /опыт сопоставительного исследования/*. Алма-Ата: Изд-во “Наука” Казах. ССР, 107 с.

БЛОХ М. Я. 1975, *О различении так называемых глубинной и поверхностной структур предложения*. В кн.: Теоретические проблемы синтаксиса современных индоевропейских языков. Л.: “Наука”, Ленинградское отделение, с. 16-18.

БУЛАХОВСКИЙ Л. А. *Из жизни омонимов*. –Русская речь, Новая серия, III, “Академия”: 1928, с. 47-60.

ЧЕРЕМИСИНА М. И., СКРИБНИК Е. К. 1988, *Глагольные грамматализованные конструкции в алтайских языках*. – Сб.: Языки народов СССР. Новосибирск, с. 5-20.

ДАНЕШ Фр. 1964, *Опыт теоретической интерпретации синтаксической омонимии*. – Вопросы языкознания, No 6, с. 3–16.

ДМИТРИЕВ Н. К. 1962, *Строй тюркских языков*. М.: Изд-во “Восточной литературы”, 607 с.

ХАМЗАЕВ М. Я., КУРБАНОВ., ХАРЛАНОВА., АМАНГЕБДЫЕВА К. Б. 1977, *Сравнительная грамматика русского и туркменского языков. Синтаксис*. Ашхабад: Ылым, 195 с.

ХОМСКИЙ Н. 1961, *Три модели описания языка*. –В кн.: Кибернетический сборник. М.: Изд-во “Иностранной литературы”, с. 237-266.

КАЛЕЧИЦ Е. П. 1969, *О синтаксической омонимии*. –Сб.: Вопросы синтаксиса русского языка. Калуга, с. 76-88.

КАСЕВИЧ В. Б., ХРАКОВСКИЙ В. С. 1983, *Конструкции с предикатными актантами. Проблемы семантики*. – Сб.: Категории

глагола и структура предложения конструкции с предикатными актантами. Л.: "Наука", Ленинградское отделение, с. 5-41.

КИБРИК А. А. 1990, *Место типологии в американской теоретической лингвистики*. – Всесоюзная конференция по лингвистической типологии. Тезисы докладов. М.: "Наука" Главная редакция восточной литературы, с. 67-68.

КОЛЕСНИКОВ Н. П. 1967, *Омонимичные словосочетания в составе предложения*. – Филологические науки, НДВШ, No 6, с. 65-78

КОЛЕСНИКОВ Н. П. 1981, *Синтаксическая омонимия в простом предложении*. Ростов-на Дону: Изд-во Ростовского ун-та, 143 с.

КОЛШАНСКИЙ Г. В. 1980, *Контекстная семантика*. М.: Изд-во "Наука", 148 с.

КРЫЛОВА О. А., МАТВЕЕВА Т. Ф. 1990, *Отдельное предложение – высказывание и связной текст*. – Филологические науки, НДВШ, No 1, с. 60-70.

Гасанов А. А. 1980, *Омонимия в азербайджанском языке*. АДД, 40 с.

ГВОЗДЕВ А. Н. 1965, *Очерки по стилистике русского языка*. Издание третье. М.: Изд-во "Просвещение", 407 с.

ГОРБУНОВА Т. П. 1964, *Синтаксическая омонимия в современном английском языке /на материале одного типа сочетаний/*. – Уч. Записки 1-й МГПИЯ. Т. 31. М.: с. 119-131.

ГУЛЫГА Е. В. 1965, *Некоторые вопросы синтаксической омонимии*. – Научная конференция "Проблемы синхронного изучения грамматического строя языка" /Тезисы докладов и сообщений. 1-й МГПИЯ. М.: с. 67-68.

LES:1990, *Лингвистический энциклопедический словарь*, Москва, "СОВЕТСКАЯ ЭЦИКЛОПЕДИЯ", 1990, 683 с.

ЛОТТЕ Д. С. 1944, *Омонимы в научно-технической терминологии*. – Изв. АН СССР, Отделение технических наук, No1, с. 99-110.

МАХМУДОВ М. А. 1991, *Система автоматической переработки тюркского текста на лексико-морфологическом уровне*. Б.: "Элм", 132 с.

МОСКАЛЬСКАЯ О. И. 1981, *Грамматика текста*. М.: "Высшая школа", 182 с.

MUSAEB M. M. 1990a, *Полипредикативная структура и структурно-типологическая характеристика синтаксических конструкций в тюркских языках*. –Всесоюзная конференция по лингвистической типологии. Тезисы докладов. М.: “Наука”, с. 112-113.

MUSAEB M. M. 1990, *Обстоятельственные сложноподчиненные предложения со сравнительным отношением в тюркских языках огузской группы*. –Доклады АН Азербайджана. № 2 с. 59-62.

MUSAYEV, Mehman, HƏSƏNOVA, Vəfa 2006a, *Türkoloji dilçilikdə frazeologiya və frazeologizmlərin kontrastiv- və konfrontativ-müqayisəli təsnifi*. *Türkologiya Dərgisi, Beynəlxalq Elmi Jurnal*, No 2-4, Aprel- Dekabr, Bakı, s. 29-54.

MUSAOĞLU, Mehman, HƏSƏNOVA Vəva 2006b, *Türkçede Deyimler*. –TÜRKSOY, *Türk Dünyası Kültür ve Sanat Dergisi*, Sayı 19, Ekim, Ankara, s. 46-53.

MUSAOĞLU, Mehman, KİRİŞÇİOĞLU, Fatih 2008, *Türk Dil Biliminde Görünüş Kategorisinin İncelenmesi Üzerine*. –*Türkologiya*, No 1-2, 2008, s. 32-54.

НАУМОВА И. А. 1965, *Применение трансформационного метода для установления омонимии на синтаксическом уровне*. –В кн.: Научная конференция “Проблемы синхронного изучения грамматического строя языка.” Тезисы докладов и сообщений. 1-й МГПИЯ. М.: с. 136-137.

OFLAZER, Kemal 2006, *Lehçeler Arası Dil Çevirisi*. BİLGİSAYAR DESTEKLİ DİL BİLİMİ ÇALIŞTAYI BİLDİRİLERİ, 14 Mayıs 2005, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, s. 99-103.

ПУМЯНСКИЙ А. Л. 1983, *О принципе языковой многозначности*. –Вопросы языкознания, No 1, с. 123–126.

SADIQOV, Əvəz 1983, *Nisbi əvəzlikli tabeli mürəkkəb cümlələrin əmələ gəlmə məsələsi*. –Azərbaycan SSR EA Xəbərləri, Ədəbiyyat, dil və incəsənət seriyası, No 3, s. 81-84.

САЛЬКОВА Д. А. 1967, *К определению синтаксической омонимии*. –Уч. Записки 1-й МГПИЯ. М.: с. 307-324.

СЛЮСАРЕВА Н. А. *Категориальная основа тематической организации высказывания-предложения*. –Сб.: Синтаксис текста. М.: Изд-во “Наука”, с. 3-15.

СОЛНЦЕВ В. М. 1976, *Относительно концепции “Глубинной структуры.”*—Вопросы языкознания, No 5, с. 13-25.

ШЕНДЕЛЬС Е. И. 1955, *О грамматической омонимии /на материале немецкого языка /*. —Иностранные языки в школе. М.: No 6, с. 15-25.

ШИРЯЕВ Е. Н. 1964, *Основы системного описания бессоюзных сложных предложений.* —Вопросы языкознания, No 1, с. 60-64

ЩЕПИН А. Г. 1961, *К вопросу о синтаксической омонимии в современном русском языке.* —Уч. Записки Читинского Госпединститута. В. 5. Чита, с. 167-194.

ТАНАСОГЛУ Д. Н. 1965, *Сложноподчиненное предложение в современном гагаузском языке.* АҚД. Баки, 43 с.

ВЕЙХМАН Г. А. 1984, *Текст и его синтаксические конститuentы.*—Филологические науки, НДВШ, No 4, с. 80-82.

ЗВЕГИНЦЕВ В. А. 1980, *О цельюоформленности единиц текста.* Серия литературы и языка. Т. 39, No 1, с. 1-21.

ЗОЛОТОВ Г. А. 1973, *Очерки функционального синтаксиса русского языка.* М.: Изд-во “Наука”, 350 с.

Mənbələr

AĞAYEV F. 1981, *İldırım ömrü, roman.* B.: Gənclik, 303 s.

“Axtarış” qəzeti, 3 yanvar 1992-ci il.

“Aydınlıq” qəzeti, 12-18 aprel 1991-ci il.

“Azərbaycan” jurnalı, 1981, No 7.

BABAĞLU N. 1979, *Bucak ecelleri.* Kişinev: “Literatura artistike”, 209 s.

BABAĞEVA Ə. 1973, *Adamlar və telelər.* B.: “Gənclik” nəşriyyatı, 272 s.

Bucaktan seslər 1959, *Literatura yazıları.* Kişinev: “Kartya Moldovenyaske”, 227 s.

DMİTRİY, Kara Çoban 1977, *Tamannık.* Kişinev: “Literatura artistike”, 158 s.

DTS: Древнетюркский словарь. Л: “Наука”, Ленинградское отделение, 676 с.

EMRE, Yunus 1963, *Şiirleri,* İstanbul: Varlık Yayınevi.

“Ədəbiyyat və incəsənət” qəzeti, 26 aprel 1985-ci il.

Гайдаржи Г. А. 1973, *Гагаузский синтаксис. Относительное и бессоюзное подчинение придаточных*. Кишинев: Изд-во “Штиинца”, 92 с.

Görogly 1958, Aşgabat: Türkmenistan Döwlet Neşirýaty, 627 s.

GURBANOW A. 1982, *Gülнар. Powestler hem hekaýalar*. Aşgabat: “Türkmenistan” Neşirýaty, 383 s.

GÜNTEKİN, Reşat Nuri 1974, *Yaprak Dökümü*, Hadiye Güntekin İnkilap ve Ana kitapevleri, 136 s.

KEMİNE 1971, *Şahyryň ömrüne we döredijiligine degişli makalalar ýygyndysy*. Aşgabat: “Ylym” neşirýaty, 384 s.

KƏRİMZADƏ F. 1982, *Xudafərin köprüsü*, Bakı.

KERBABAЕW B. 1957, *Nebitdag*, Aşgabat: Türkmenistan Döwlet Neşirýaty, 571 s.

KDQ: *Kitabi-Dədə Qorqud*. 1962, Bakı, Azərb. Dövlət Nəşriyyatı, 175 s.

Magtymguly 1983, *Saylanan eserler*, iki tomluk, I, II, Aşgabat: “Türkmenistan”, 264 s.; 299s.

Мошков 1904, *Оразы народной литературы Тюркских племен*. Издание В. Радловым. Часть I, Наречия бессарабских гагаузов, тексты собраны и переведены с Мошковым с двумя прибавлениям. С. Петербург.

NESİN A. 1964, *Mahmut ile Nigar*. İstanbul, 89 s.

NESİN A. 1974, *Deliler Boşandı*. Sunar Hüsniütabiat Matbaası, İstanbul, 183.

Наджип Э. Н. 1975, *Тюркоязычный памятник XIV века “Гулистан” Сейфа Сарай и его язык*, ч. II. Алма-Ата: Изд-во “Наука” Казах. ССР, 299 s.

ORDUBADÍ M. C. 1983, *Qılinc və qələm*. B.: Azərb. Dövlət Nəşriyyatı, 663 s.

TANASOGLU D. H. 1985, *Uzun karvan*, Kişinev: “Literatura artistike”, 413 s.

“Ulduz” jurnalı, 1981, No 7.

4. KOORDİNATİV-QOŞULMA KONSTRUKSIYALAR

Türk dillərinin oğuz-qıpçaq layında elə MC quruluşları vardır ki, onların komponentləri yalnız koordinativ tabeliliklə əlaqələnir. Həmin xüsusi-mürəkkəb PV də, digər koordinativ konstruksiyalarda olduğu kimi, asılı hissə əsas komponentə bütövlükdə aid olur. Koordinativ-qoşulma əlaqəli MC komponentlərində işlənən bağlayıcı vasitələr nə relyat-korrel-yat, nə də bilyerli siqnalçı elementlər kimi özünü göstərir. Buna görə də xüsusi-mürəkkəb quruluşun həmin PV komponentlərin yeri informasiya-vericiliyə görə daha sərbəstdir və onların hamısı qismən çoxmənalı konuskiyalar kimi izah oluna bilər.

Koordinativ-qoşulma əlaqəli MC adı altında ənənəvi dilçilikdə nəticə, şərt, güzəşt budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələr kimi öyrənilən sintaktik vahidlər nəzərdə tutulur.

Göstərilən xüsusi-mürəkkəb PV zərflik konstruksiyalarından, hər şeydən öncə, komponentlərinin yekcins sintaktik-omonimik əlaqəyə görə müəyyənəlməsi ilə fərqlənir. Bundan başqa, sadə cümlə paradiqmasında zərflik konstruksiyalarındakı uyğun asılı hissələri ifadə edən tərz-i-hərəkət, zaman, yer, kəmiyyət, səbəb, məqsəd zərflikləri kimi cümlə üzvləri vardır. Ancaq nəticə, şərt və güzəşt zərflikləri yoxdur. Doğrudur, dilçilik ədəbiyyatında şərt və qarşılaşdırma zərflikləri adı altında sintaktik konstruksiyalar müəyyənəldirilir (Həsənov 1959: 292-296). Bununla belə, həmin sintaktik vahidlər əslində tərz-i-hərəkət və zaman zərflikləridir və sadə cümlə sintaksisində çoxfunksiyalı sintaktik konstruksiyalar kimi öyrənilməlidir. Bütün bunlara görə də haqqında danışılan xüsusi-mürəkkəb quruluşlu sintaktik vahidləri zərflik konstruksiyalarının içərisində təsnif etmək (Abdullayev 1974: 306-345) düzgün deyildir.

Beləliklə, şərt, güzəşt, eləcə də dərəcə (Həsənov 1959: 291-292) zərflikləri olaraq müəyyənəldirilən sintaktik vahidlərdə uyğun semantik-funksional mənalar (tərz, dərəcə, müqayisə, zaman və s.) çoxmənalılıq yaradır. Lakin bu nə omonimlik, nə də tam çoxmənalılıq səviyəsində deyil, daha çox çoxfunksiyalı kimi özünü göstərir. Bu da sadə cümlə sintaksisinin semantikasına xas olan ümumi keyfiyyətlərdən biridir.* Bütün yuxarıda

* Dərəcə və müqayisə mənalı xüsusi-mürəkkəb PV zərflik konstruksiyalarının içərisində öyrənilir. Baxmayaraq ki, həmin sintaktik vahidlərə də uyğun gələn cümlə üzvləri sadə cümlə paradiqmasında yoxdur. Lakin onlar tam çoxmənalı sintaktik konstruksiyalar olduğundan həmin xüsusi-mürəkkəb PV tərz-i-hərəkət şaxələnen yox, sıralanan mənələrdəndir.

deyilənlərə və xüsusi-mürəkkəb quruluşda olmayan PV fərqləndiyinə görə də sözügedən konstruksiyalar koordinativ-qoşulma cümlələr kimi öyrənilir.

Qoşulma adı linqvistik termin kimi parselyasiya hadisəsində özünü göstərən konstruksiyalara da aid edilir. Onlar da həm sadə və mürəkkəb cümlə sintaksisində, həm də mətn-frazadanböyük nitq kəsiklərində işlənir. Mürəkkəb cümlələrdən danışılarda isə, yuxarıda göstəriləni kimi, aydınlaşdırma-obyekt konstruksiyalarının bir qismi qoşulma budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələr kimi təsnif edilmişdir (Adilov 1973: 5-6; Abdullayev 1974: 345-349). Əslində isə qoşulma adı linqvistik bir termin kimi türk dillərində tərəfləri sabit səbəb-nəticə əlaqəsi ilə sıralanan, monopredikativ və xüsusi-mürəkkəb quruluşda olmayan PV komponentlərinin predikativ qütblənməsi ilə fərqlənən sintaktik konstksiyalara verilməlidir.

4.1. Koordinativ-nəticə mənalı MC

Ümumtürk dilinin oğuz-qıpçaq arealında koordinativ-nəticə konstruksiyalarının komponentləri daha çox analitik üsulla, yəni müxtəlif bağlayıcı vasitələrlə əlaqələnir. Bununla belə, həmin xüsusi-mürəkkəb PV tərəflərinin analitik-sintetik üsulla bağlanmasına da təsadüf edilir. Yəni komponentlərin əlaqələnməsində bağlayıcılardan, digər bağlayıcı vasitələrdən əlavə -m⁴ şəkilçiləşmiş ədatı da özünü göstərir, yaxud da əsas hissənin xəbər-predikativ qütbü felin şərt şəklində işlənir.

Koordinativ-nəticə mənalı MC komponentlərin sıralanması sabit xarakter daşıyır. Belə ki, əsas hissə öncə gəlir, iş və hərəkətin səbəbini bildirir, asılı komponent isə həmin səbəbdən irəli gələn nəticəni ifadə edir. Asılı komponentin əvvəlinə “bunun nəticəsində” və buna uyğun başqa sözləri artırmaq olar. Bundan mənaya xələl gəlməz. Koordinativ-nəticə mənalı MC zahirən kəmiyyət, dərəcə, təyin, tərz konstruksiyalarına oxşayır. Ancaq onlardan fərqlənən sintaktik vahidlərdir. Buna görə də həmin konstruksiyalar uyğun tədris prosesində də geniş öyrənilməlidir. Azərbaycan türkcəsində həmin konstruksiyalar indiyə qədər lazımcıca tədris olunmamışdır.

Ümumiyyətlə, yeni hazırlanmış təhsil konsepsiyasına uyğun olaraq mürəkkəb cümlə sintaksisi Azərbaycan türkcəsində yenidən işlənməli və digər sintaktik konstruksiyaların da yeni struktur-semantik təsnifatı verilməlidir. Bununla bərabər, frazadanböyük vahid//mətn anlayışı açıqlanmalıdır. Mətnin komponentləri, onları bir-birinə bağlayan anaforik və kataforik leksik-qrammatik vasitələr, aktual üzvlənməsi, həcmi, sərhədləri

və s. haqqındakı məlumatlar da proqramlarımıza, dərslərlərimizə və dərslər vəsaitlərimizə daxil edilməlidir. Ona görə ki, istər sadə və mürəkkəb cümlələr, istərsə də söz birləşmələri informasiyavericilikdə mətnin komponenti kimi özünü göstərir.

Türkmən türkcəsində nəticə budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələr daha çox uyğun sinonimik konstruksiyalarla və ya xüsusi-mürəkkəb quruluşda olmayan PV və frazadanböyük nitq kəsikləri ilə ifadə olunur (Дмитриев 1962: 419-420; Хамзаев., Курбанов., Харланова., Амангельдыева 1977: 174-176). Buna görə də türkmən dilçiliyində əsl nəticə budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələr tədqiqata cəlb olunmamış, mürəkkəb cümləyə aid yazılmış ən əhatəli və son tədqiqatlarda da həmin konstruksiyalara toxunulmamışdır. Ancaq dil faktları üzərində aparılan müşahidələr türkmən türkcəsində də koordinativ-nəticə mənalı MC işlənildiyini təsdiq edir. Bu isə onu göstərir ki, Azərbaycan dilçiliyi, türkmən dilçiliyi, qazax dilçiliyi, qırğız dilçiliyi, tatar dilçiliyi, başqırd dilçiliyi və s. bunun kimi anlayış-istiqlamətlər əslində sırf nisbi xarakter daşıyır. Yəni türk dil-dialekt sistemlərinin ayrı-ayrı qollarını, laylarını, dövrlərini, abidələrini öyrənən və hər cür areal xarakter daşıyan tədqiqatlar indi artıq vahid bir türkoloji dilçilik yönümündə ümumiləşdirilməlidir. Yalnız belə olduqda türk dillərinin öz daxili qanunauyğunluqlarına söykənən uyğun bir elmi qrammatikanı və tarixini yazıb ortaya qoymaq olar.

Koordinativ-nəticə mənalı MC asılı hissə əsas komponentə bütövlükdə aid olub, ondan hasil olan nəticəni bildirir: həm qrammatik, həm də semantik cəhətdən ondan asılı olur. Aktual üzvlənməyə görə isə əsas hissə tema-məlum olan, asılı komponent isə rema-verilən yerində işlənir.

Beləliklə, qismən çoxmənalı sintaktik vahidlər kimi özünü göstərən koordinativ-nəticə konstruksiyaları komponentləri əlaqələndirən bağlayıcı vasitələrin işlənilməsinə görə ümumtürk dilinin oguz-qırpaq layında iki normativ-sintaktik quruluşa bölünür.

4.1.1. Əsas komponentində bağlayıcı vasitə işlənənlər

Əsas hissədə kim, nə, hara, harada, necə, nə cür, nə təhər, nə vaxt, haçan, havaxt, neçə, nə qədər, nə üçün, və s. sual əvəzlilikləri (Azərbay., türk., türkmən), məgər, bəs, ha, a və s. ədatları (Azərbay.) işlənir. Həmin bağlayıcı elementlər daxil olduğu sintaktik əhatədə, müxtəlif qrammatik funksiyalarda daha çox mətnin aktuallaşdırıcıları kimi işləndiyindən əsas

komponentdə hər hansı bir siqnalçı-sirkonsonant olaraq özünü göstərmir. Bundan başqa, sözügedən koordinativ-nəticə konstruksiyalarının komponentləri arasında konstituent-təyinedici vasitə kimi ki//kim bağlayıcısı işlənir; məs.: Azərb. Gör **nə** günə qalmısan **ki**, ölü üçün də sevinirsən (“Ulduz” jurnalı, 1982, №11, s.41); Tanımır a, soruşa; **Necə** verdi **ki**, sən görə bilmədin; Xalqımızın ən yaxşı ənənələri **harada** qalmışdır **ki**, belə oyunbazlıq toylarımıza yol tapır (Danışıqdan); **Məgər** mən ölmüşəm **ki**, Koroğlu xiffət çəksin (“Ulduz “ jurnalı, 1979, №10, s.41); türk. Ol can **nerde** ölür **ki**, sen ona can olasin ‘O can harada ölür ki, sən ona can olasan’(Y. Emre. Şiirleri, 1963, s.80); türkmən.

Çay bile nan üstüde kaýsı pygamber durdy?

Ol kim idi koýlara çopan eýledi gurdy?

Ol kim idi gülüstan-erem bagyna girdi?

Ol kim idi dünýäde Reşit pirini gördi?

Ol ne kimdir, ötendir hem tyg, hem burany dört (Magtymguly.

Sayılan eserler, 2, 1983, s.179).

‘Çay və çörək üstündə hansı peyğəmbər durdu?

O kim idi qoyunlara çobanlıq elədi qurdu?

O kim idi gülistani-cənnət bağına girdi?

O nə kimdir, ötəndir həm tığ, həm boran- dörd’

Koordinativ-nəticə konstruksiyalarının komponentləri öyrənilən dil-dialekt sisteminin uyğun türkcələrində təkcə ki//kim bağlayıcısı ilə də əlaqələnir; məs.: Azərb. Bir qədər əvvəl isə prezident həmin xəstəxanaya 400 min dollar pul kecmişdir **ki**, bu pulla xəstəxana üçün yapon tibb aparatları sifariş verilmişdir (“Yeni fikir” qəzeti, 6 dekabr 1990-cı il, s.8); Bu gün respublikada demokratik quruculuğun yolları, üsulları və sürəti müəyyənləşir **ki**, məhz bunun nəticəsi ilə Azərbaycan Xalq Cəbhəsinin taleyi müəyyənləşəcəkdir (“Elm” qəzeti, 28 aprel 1990-cı il, s.1); Qüdrətım yox **ki**, qılam kimsəyə şərh-i-qəmi-dil (M. Füzuli. Seçilmiş əsərləri, 1988, s.90); türk. Demek aklıma geliyordu ama, siir konusuna dalmış olan bayan sözüne hiç mola vermiyordu **ki**, bana da söz sırası gelsin (A.Nesin. Cözünde Cözlik, 1950, s.36); türkmən. Misli gençdir ki, hayrat olmaydı ‘Misli gəncdir ki, heyrat olmadı’(Döwletmämmet Azady. Wagzy-azat, 1962, s. 123); Belaly köyü idi kim, ugradım mundan belalara ‘Bəlalı kəndü idi ki, ugradım bundan bəlalara’(Baýram han. Saýlanan eserler, 1979, s.55).

Koordinativ-nəticə konstruksiyalarının göstəpilən normativ-sintaktik quruluşu bağlayıcısız da işlənir; məs.: Sən nəçisən, xalxın yerin

məngirriyirsən? (M. Cəfərzadə, 1990, s.283); turkmən. Her könlü bar idi, məhnet-u gamga yar idi, Yüz elem ygtyyar idi, galmady ygtyyar hem ‘Hər könlü ki var idi, möhnətü-qəmə yar idi; Yüz ələm ixtiyar idi, qalmaq ixtiyarı həm’ (Baýram han. Saýlanan eserler, 1979, s.76).

4.1.2. Əsas komponentində bağlayıcı vasitə işlənməyənlər

Asılı hissənin əvvəlində odur ki//odu~budu//odı, belə ki ona görə (də), buna görə (də), onun üçün (də), bunun üçün də, ondan ötrü, ta ki və s. (Azərb.) onun (şunun, bunun) için, ondan naşı, oyle ki və s. (türk), aniki, öle ki, te ne için, bunun için (de), onuştan ‘onun üçün’ və s. (qaq.), şol səbəpli ‘o səbəblə’, şonuñ için, şonuñ içinem, şonun için hem ‘onun üçün’ və s. (türkmən) bağlayıcıları və bağlayıcı birləşmələri işlənir; məs.: Bu məsələni həll etmək onun üçün çətin idi, **odur ki**, vəziyyətdən çıxmaq üçün başqa bir çıxış yolu axtarırdı; Keçən il xətrimə dəyib, **odu-budu** üzünə baxmıram; Gecələr hava ayaz olurdu, **belə ki**, diqqətlə baxanda qarşı tərəfin istehkamları aydınca görünürdü (Danışqdan); Xəmiri qayıya-qayıya (bərk-bərk) yoğrullar, odı cörək bərk olur (Cəfərzadə, 1990, s.285); Gülsüm əcazılıq texnikumunun son kursunda oxuyurdu, bu gün-sabah diplom almalı idi, **ona görə də** Cavad yamanca narahat oldu (İ. Məlikzadə. Yaşıl gecə, 1979, ş.206); Həbili məndən artuğrağ seversən, **andan** ötrü gökçəgi ana verürsən (Şühədanamə; T. İ. Hacıyev., K. N. Vəliyev. Azərbaycan dili tarixi, 1983, s.23); Bu sərxoşdur (anun çün) cavab verməz... (KDQ, 1962, s.23); Əgətimlə çoban baxmışlar ki ağa yola gəlməyir, **onun için** hali kilim döşəli odadan dar atmışlar kendilerini dışarıya ‘Təlimçi ilə çoban baxmışlar ki, ağa yola gətmir, onun üçün halı-kilim döşəli otaqdan özlərini bayıra atmışlar’ (Ceyhun Atuf Kansu. Sevgi Elması, 1972, s.21); qaq. O hoca gəlirdi bizim şkolaya hem pek islee metodika yardımınarı vererdı gençlare, **onuştan** hepsi üüredijiler severdiler Gavril Petroviçlen lafa durmaa ‘O müəllim bizim məktəbə gəlirdi, həm də genclərə metodiki köməkliklər edirdi, onun üçün bütün şagirdlər Qavril Petroviçlə söhbət etməyi sevərdilər’(N.Babaoglu. Bucak ecelleri, 1979, s.166); O pek severdi aşaalı, hodulsuz insannarı, **onun için** o göz almazdı bu komşusundan ‘O təvazökar, səmimi insanları çox sevirdi, onun üçün qonşusundan gözlərini çəkməzdi’ (Dmitriy Karaçoban. Tamanlık, 1977, s.9); turkmən. –How, dostlar, siziñ talap edişiñiz meniñ pisin-dime oturmadı, **şol səbəpli** men ahyr bazar sizden ayrılmışdym ‘Hey dostlar, sizin tələbiniz mənə görə deyil, o səbəblə mən son bazar günü sizdən ayrılmışam’ (Görogly, 1958, s. 412); Emma ben Arabyñ üstüne topar

tutup barmaga namys edýärin, **şonun üçinem** siz zzyňyza gaýdyň ‘Amma mən ərəbin üstünə getməyə cəhd edirəm, onun üçün siz yerinizə qayıdın’ (Yenə orada, s.124); **Ol** adam öz ady bilen atasynyň adyny bile tutup yüzlənməseñ, gaty halamazdy, **şonuñ üçin** hemme kişi ona Apollon Apolloniç diyərdi ‘O adam öz adı ilə atasının adını birlikdə söyləməsən, bundan heç xoşu gəlməzdi, onun üçün də hər kəs ona Apollon Apolloniç deyərdi’ (H. Ysmaýylov. Öküz gödek, 1963, s.180).

Bir məsələ də ayrıca qeyd olunmalıdır ki, bir çox hallarda koordinativ-nəticə mənalı MC asılı hissəsi müstəqil bir intonasiya ilə deyilir və ayrıca tema-rematik üzvlənmə ilə seçilir. Bu zaman həmin sintaktik vahidlər MC asılı hissəsi kimi yox, frazadanböyük nitq kəsiklərinin sonluq-komponenti funksiyasında özünü göstərir; məs.: Azərb. Qoca qördü qün, daş qayya ras qəlif. **Oydu kun** özünü o yerə qoymadı (Cəfərzadə, 1990, s.285); Öyünə geddım ağzınnan qihil (qıfıl) götürülmədi: **odubudı** heş salam bermirəm (Yenə orada); qədim uyğur. Oğuz kağan j (i) gitniñ sözün j (a) kişi kördi, sevindi, küldi, takı aitti kim mengä köb altun jumşabsän balukni jakşi saklabsän deb dedi. Anuñ üçün anga Saklab at koidi dostluk kildi “Oғуз-кағану понравились слова юноши, обрадовался он, засмеялся и говорил: “Много золото прислал ты мне, город хорошо сохранил.” Поэтому имя дал ему “Саклаб”, дружественные отношения установил.” ‘Gəncin sözləri Oğuz xaqanın xoşuna gəldi, o sevindi, güldü və dedi: “Sən mənə çoxlu qızıl göndərdin, şəhəri yaxşı saxladın.” Onun üçün ona “Saklab” adını verdi, dostluq əlaqələri qurdu’ (Şerbak, 1959, s.44); qədim türk. Jdi oksız kök türk ança olurur ermis. Bilge-kağan ermis, alp kağan ermis, buyruki yeme bilge ermis alp ermis erinçbegleri yeme budunu yeme tuz ermis. Anı üçün ilig ança tutmis erinç, ilir tutsın torug itmis “Так они царствовали. Установливая порядок среди голубых тюрков, не имевших до того господина ни (организации по) стрелам. Они были мудрые каганы, они были мужественные каганы, и их “бююруки” были мудрыми, были мужественными и их беки, и народ были прямые (единодушные).” ‘Onlar beləcə hökmranlıq etdilər. Sözügedən hökmdara qədər atış üzrə bir təlim görməyən göy türklər arasında nizam-intizam yaratdılar. Onlar müdrük xaqanlar idi, onlar mərd xaqanlar idi, onların köməkçiləri də müdrük idi, onların bəyləri də cəsəratli idi və xalq da həmrəy idi. Bunun üçün də onların uzun müddət içərisində dövləti oldu, qanunları təsis etdilər’ (Айдаров, 1971, s.27).

MC və onlın ayrı-ayrı tərəfləri frazadanböyük vahidlərin sonluq-komponenti kimi işlənilir. Sonluq-komponentlərlə mətnin öncəki hissələri

arasındaki qrammatik münasibətlərin xarakteri belə bir fikri əsaslandırmağa imkan verir ki, mətn-frazadanböyük konstruksiyalar sintaksisdə də öyrənilməlidir. Həmin konstruksiyaların komponentləri arasında ortaya çıxan semantik-funksional sahələr (zaman, atributsiya, səbəb, nəticə və s.) həm sadə, həm də mürəkkəb cümlə sintaksisindəki polipredikativ və monopredikativ hissələrin tərəflərinin münasibətində özünü göstərir. Sonuq-komponenti asılı hissələrdən ibarət olan frazadanböyük vahidlərin tərəflərinin əlaqələrinin leksik-qrammatik ifadəsi, bütün digər mətnlərdə olduğu kimi, mövcud sintaktik konstruksiyadakı ayrı-ayrı leksik vahidlərin bir-biri ilə semantik-funksional uyuşmasından başlanır. Bununla bərabər, cümlə sintaksisində geniş işlənən tabesizlik və tabelilik bağlayıcıları, bağlayıcı sözlər, bir sözlə, digər bağlayıcı vasitələr də həm anaforik (mətnin əvvəlki və sonrakı hissələrinə işarə edən hər hansı bir üzv, yaxud komponent), həm də kataforik (mətnin sonrakı hissələrinə işarə edən üzv, yaxud komponent) aktualizator-elementlər kimi özünü göstərir; məs.: Qatarlarda daşınan **bütün bu yükləri bir-birini** tanımayan cürbəcür adamlar hazırlayırdı, düzəldirdi, **yükləyirdi, bir-birinə** göndərirdi. **Əbili bunu** fikirləşirdi və hərdən **ona elə** gəlirdi **ki**, gözlərinin önündən ötüb keçən bu yük **qatarları** adi **qatarlar** deyil, **bu yük qatarları** taxtaşalbanla, traktorla, kombaynla bərabər adamların **sirrinə bir-birinə** yetirir. **Adamların o sirrinə ki, gecə yerində uzanırsan və uzaq-uzaq ölkələrdə, böyük-böyük şəhərlərdə yaşayanlar barədə fikirləşirsən** (Ə.Əylisli. Bu kənddən bir qatar keçdi, 1977).

Verilmiş mətnədə birinci cümlə başlanğıc-komponentdir. İkinci cümlədə göstərilən nitq kəsiyindəki əsas məlumat, yəni başqa yüklərlə birlikdə adamların sirrinin də bir-birinə göndərildiyi çatdırılır. Üçüncü cümlədə həmin sirr aşkarlanır. Özü də həmin üçüncü konstruksiyaya bilavasitə öncəki əsas komponentdən kənara çıxan predikativ təyinli asılı hissədən ibarətdir ki, burada o, mətnin sonluğu funksiyasında işlənir. İkinci cümlədəki təkrar olunan və olunmayan “yük qatarları, qatarlar, bir-birinə” və s. sözlər birinci-başlanğıc-komponentdəki kataforik vasitələrə (haqqında danışılan mətnüzəldici elementlər kursivlə verilir) görə işlənən anaforik leksik vahidlərdir. Həmin cümlədəki “bunu” əvəzliyi anaforik bir vasitə funksiyasında işlənərək özündən öncəki başlanğıc-komponentin remasına, yəni nəyin göndərildiyinə, hazırlandığına işarə edir. “Ona” anaforik aktualizatoru və ya müəyyənləşdiricisi yerləşdiyi frazadanböyük vahidin temasına, yəni “Əbili” sözüənə aiddir. Təkrar olunan “bu” anaforik əvəzliyi birinci cümlədə kataforik leksik vasitə olaraq işlənən və həmin

başlanğıc-komponentin tema qrupuna daxil olan “yük” sözünə işarədir. Predikativ təyinli asılı hissə ilə ifadə olunan axırıncı cümlə isə verilmiş mətnin remasıdır. Mətdəki bağlayıcılar dəqiqləşdirici və ya aktualizator funksiyasında işlənir. Belə ki, “və” tabesizlik bağlayıcısı daxil olduğu frazadanböyük vahidin komponentlərini, “ki” tabelilik bağlayıcısı isə mürəkkəb cümlənin hissələrini əlaqələndirir.

Beləliklə, daha çox aydınlaşdırma, təyin, zaman, səbəb, məqsəd, nəticə və s. konstruksiyaların rema-asılı komponentləri ya predikativ təyinli asılı hissə kimi, ya da MC olaraq frazadanböyük vahidlərin sonluğu funksiyasında işlənir. Həmin dil-nitq faktı, dərs vəsaitinin öncəki hissələrində də gətirilən örnəklərdən görüldüyü kimi, oğuz-qıpçaq arealında, özəlliklə də Azərbaycan türkcəsində çox geniş yayılmışdır.* Həmin sintaktik keyfiyyətə son dövr (60-cı illərdən bəri) Azərbaycan nəsrinin dilində daha çox təsadüf edilir. Bu da qədim türk dilində məzmunun cümlələrlə deyil, sətir-abzaslarla, yəni frazadanböyük vahidlərlə verilməsinə- etnik yaddaşa qayıdıqla bağlılıq kimi izah edilə bilər.

Buradan belə bir nəticə ortaliğa çıxır ki, komponentləri səbəb-nəticə semantik-funksional sahələrinə görə əlaqələnən göstərilən konstruksiyalar xüsusi-mürəkkəb PV kimi yox, frazadanböyük nitq kəsikləri səviyyəsində öyrənilməlidir. Ona görə ki, mövcud semantik-funksional sahələr və dilin sintaktik sistemində onlara görə müəyyənləşən bağlayıcı vasitələr həm uyğun MC tərəfləri, həm də yuxarıda gətirilmiş frazadanböyük vahidlərin komponentləri arasında özünü büruzə verir. Deməli, cümlə və mətn sintaksisləri arasındakı oxşar cəhətlər həm məzmunun, həm də formanın ifadəsində özünü göstərir. Onların arasındakı fərqli cəhətlər isə daha çox verilən məlumatın informasiya tutumuna görə müəyyənləşən çoxmərhələli və çoxpilləli aktual üzvlənmənin öyrənilməsində meydana çıxır ki, bu da xüsusi tədqiqat tələb edir.

Öyrənilən dil-danışıq sistemində koordinativ-nəticə konstruksiyalarının aşağıdakı üslubi-sintaktik variantları da özünü göstərir.

a) Asılı hissədə “mən, sən” əvəzlilikləri “ki” ədatı ilə aktuallaşaraq bağlayıcı vasitə kimi reallaşır. Bu tip xüsusi-mürəkkəb PV komponentləri arasında başqa bir bağlayıcı vasitə işlənmir. Haqqında danışılan

* Parselyativ-qoşulma birləşməli göstərilən frazadanböyük vahidlərin, eləcə də bütövlükdə mətn sintaksisi, onun komponentləri arasındakı semantik-funksional sahələrin və ayrı-ayrı mətdüzəldici leksik-qrammatik vasitələrin müəyyənləşdirilməsi ümumtürk dilində özünün hərtərəfli tədqiqini gözləyir.

koordinativ-nəticə mənalı MC Azərbaycan türkcəsində rast gəlinir; məs.: **Mən ki** dəliləri, xanımları özümdən elə incitdim, onlar day bir də mənim üzümə baxmazlar (“Koroğlu” dastanı); **Sən ki** məni dar ayaqda tək qoymadın, mən də gərək əvəzini çıxam (Danışıqdan).

b) Asılı hissədə “bir belə ki” bağlayıcı birləşməsi işlənir. Əsas komponentlə asılı hissənin arasında başqa bir bağlayıcı vasitə özünü göstərmir. Bu tip MC də Azərbaycan türkcəsində təsduf edilir; məs.: **Bir belə ki**, qan tökürük, **bir belə ki**, günaha batırıq, bu heyfi bizdə qoymayacaqlar (“Ulduz” jurnalı, 1981, № 7, s. 27).

c) Azərbaycan ədəbiyyatı klassiklərinin dilində koordinativ-nəticə mənalı MC elə üslubi-sintaktik variantları da işlənir ki, onların əsas hissələrinin əvvəlində çü//çünki səbəb bağlayıcısı özünü büruzə verir. Asılı komponentdə isə “şol səbəbli” bağlayıcı birləşməsi özünü göstərir, yaxud da fakultativ olur; məs.: Çünki Məcnundur tutan hali-məcanından xəbər, **Şol səbəbdən kim**, onunla olmuşuz addaşlar (İ.Nəsimi. Əsərləri, v, 1985, s.86); **Çü** düşdüm yardım ayrı, kərəm qıl, ey əcəl, bəri, Bu canı məndən algil kim, irür həm müzdü, həm minnət (Kişvəri. Əsərləri, 1984, s.9).

ç) Azərbaycan, türk, türkmən türkcələrində səbəb-nəticə mənalı MC əsas hissələrinin xəbəri felin şərt şəklində işlənir, yaxud da ona -mi⁴ şəkilçiləşmiş ədatı qoşulur. Bu tip MC əsas komponentində siqnalçı bağlayıcı vasitə kimi işlənməyən “nə, necə, nə cür, nə təhər” və s. sual əvəzlilikləri də özünü göstərir; məs.: Mənim işsizliyimin sənə bir ziyanı **varmı ki**, belə danışsın (danışığından); Səlminaz arvad Xanların ölümündən və Rəşidin başına gələn əhvalatdan **necə** həyəcanlanmışdısa, mətbəxdə iri bir boşqabı yerə salıb sındırdı (H. Mehdi. Səhər); Uşaq **nə dedisə**, düşdü üstümə (Danışığından); türk. ... bir **cinmiyim ki**, oğlumuzu onlar ziyarət ediyor da benim görmekliğime müsaade buyurulmuyor (R. N. Güntekin. Gizli El, 1959, s. 43); türkmən. Emma ondan **çekindilermi, nătdilermi**, garaz, kănbir garşysyna çıkan bolmadı ‘Amma ondan çekindilermi, nə etdilermi, qərəz, qarşısına çıkan olmadı’ (Y. Məmmədiyew. Ene toprak; Nartyýew, 1988, s.112).

Anadolu türkcəsində koordinativ-nəticə mənalı MC əsas komponentində *o kadar* ‘o qədər’ qarşılıq sözü siqnalçı bağlayıcı vasitə kimi yox, kəmiyyət zərfliyi funksiyasında özünü göstərir; məs.: İnsanlar benim güzel olduğumu **o kadar** çok tekrarlədılar ki, ben de buna inanmaya başladım ‘İnsanlar mənim gözəl olduğumu **o qədər** çox tekrarlədılar ki, mən də buna inanmağa başladım’ (N. Hikmet. Yeşil Elmalar, 1965, s. 59). Qədim türk dilində də koordinativ-nəticə mənalı MC normativ-sintaktik arxetipi uyğun semantik quruluşda özünü göstərir. Fərq yalnız ondadır ki,

həmin MC bağlayıcı vasitələr ya yarımçıq işlənir, ya da ki fakultativ olur; məs.: uluy tənri ayırladı/anın qut qiv tozi (?) toydı 'Ulu Tanrı ona mərhəmət etdi, buna görə onun xoşbəxtliyi toz buludu kimi burum-burum oldu'(ДТС, s.45).

Beləliklə, koordinativ-nəticə mənalı MC həm komponentlərin yerləşməsi, həm də mətnin digər hissələri ilə tema-rematik bağlılığına görə digər qoşulma-koordinativ xüsusi-mürəkkəb PV fərqlənir. Ona görə ki, koordinativ-qoşulma əlaqəli digər MC komponentləri postprepozitiv mövqedə sıralanır, yəni həmin sintaktik konstruksiyalarda öncə asılı, sonra isə əsas hissə gəlir. Bununla bağlı olaraq aşağıda haqqında bəhs ediləcək həmin xüsusi-mürəkkəb PV tema-rematik üzvlənmə də birincilərdən seçilir.

4.2. Şərt-güzəşt mənalı MC

Koordinativ-qoşulma xüsusi-mürəkkəb PV bir sintaktik quruluşu kimi təsnif edilən şərt-güzəşt mənalı MC əsas və asılı hissələrinin əlaqəsi şərtli səbəb-nəticə semantik-funksional sahələrinə əsasən müəyyənləşir. Daha doğrusu, həm şərt, həm də güzəşt konstruksiyalarının struktur-semantik quruluşunda ifadə formasına görə oxşar cəhətlər çoxdur: hər ikisinin komponentləri koordinativ tabeliliklə, postprepozitiv vəziyyətdə, bir çox hallarda isə eyni bağlayıcı vasitələrlə əlaqələnir. Fərqləri isə ondadır ki, birincilərdə reallaşan ilkin məna şərt, ikincilərdə isə güzəştdir. Bir sözlə, ikincilərdə şərtlə bərabər, güzəşt mənası da olur.

4.2.1. Koordinativ-şərt mənalı MC

Ənənəvi dilçilikdə şərt budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələr hərəkətin icra edilib-edilməsinə görə üç qrupda müəyyənləşdirilmişdir: 1. işin icra olunduğunu bildirən şərt budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələr; 2. işin icra olunmadığını bildirən şərt budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələr (Brockelman 1954: 398-410; Пoцелуевский 1975: 246); 3. işin icra olunacağı ehtimal edilən şərt budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələr (Гордлевский 1928: 110-112; Abdullayev 1974: 323; Nartyýew 1981:74-80).

Ümumtürk dilinin oğuz-qıpçaq layında şərt budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələr və ya MC hərəkətin icrasına görə təsnifi sırf semantik əlamətlərə əsaslanır. Buna görə də koordinativ-şərt mənalı MC hərəkətin icrasının üç hissəyə bölünməsinin əsas və asılı komponentlərin predikativ mərkəzlərinin qrammatik forması ilə əlaqələndirilməsi və həmin xəbər-

lərin ayrı-ayrı növlərinin felin müəyyən zaman, eləcə də forma əlamətlərinə görə qruplaşdırılması özünü doğrultmur (Nartyew 1981:74-80). Ona görə ki, göstərilən sintaktik vahidlərin asılı və əsas komponentlərinin xəbəri təkcə feillərlə yox, həm də isimlərlə, bütövlükdə adlarla da ifadə edilir. Bundan başqa, koordinativ-şərt mənalı MC istər asılı, istərsə də əsas komponentlərinin xəbərləri felin müxtəlif zaman və şəkillərində işlənilir. Burada mütləq bir qanunauyğunluq tapmaq çətindir. Yalnız bir sıra hallarda asılı hissənin xəbərinin felin şərt şəklinin hekayəsində (sa-idi) işlənməsi koordinativ-şərt mənalı MC hərəkətin icrasının qeyri-real olması ilə də şərtlənir (Abdullayev 1974: 330-336).

Heç də təsadüfi deyildir ki, koordinativ-şərt mənalı MC komponentləri arasında şəxələnen məna əlaqələri Azərbaycan dilçiliyində hərəkətin icrasının reallığına, yaxud da qeyri-reallığına görə deyil, əsas və asılı hissələr arasındakı zaman münasibətlərinə görə öyrənilir (Abdullayev 1974: 330-336).

Koordinativ-şərt mənalı MC qismən çoxmənalı sintaktik vahidlərdir. Həmin MC bu və ya digər şəkildə şərt, zaman, səbəb və nəticə semantik-funksional sahələri ehtiva olunur. Bir sözlə, çoxmənalılıq koordinativ-qoşulma konstruksiyalarının hamısına xasdır və mürəkkəb cümlə sistemində həmin sintaktik vahidlərin fərqləndirici əlamətlərindəndir.

İfadə planına görə koordinativ-şərt mənalı MC dilin kommunikativ-sintaktik sistemində şərt semantik-funksional kateqoriyasının reallaşdığı əsas sintaktik vahidlərdəndir. Buna görə ənənəvi türkologiyada da şərt budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələr şərt kateqoriyasının əsas ifadə vasitəsi olaraq “şərt dövrü” kimi izah olunmuşdur (Гордлевский 1928:110; Кононов 1956: 526-524). Bundan başqa, felin şərt şəklinə həsr olunmuş araşdırmalarda da uyğun budaq cümlələrin xəbərinin felin şərt şəkli ilə ifadə olunduğundan geniş danışılmışdır (Баскаков 1963; Рəhimov 1965:119-197). Bununla bərabər, türk ədəbi dillərinin MC sintaksisində digər budaq cümlələrin də predikativ mərkəzləri felin şərt şəklində işlənir (Abdullayeva 1975: 59-61).

Bir sözlə, predikativ mərkəzləri felin şərt şəkli və şərt quruluşunun -sa² morfoloji-sintaktik əlamətinin qoşulması ilə adlardan düzələn sintaktik vahidlər dil sistemində şərt məzmununun müxtəlif quruluşlu sinonimik ifadə vasitələri kimi izah olunur. Koordinativ-şərt mənalı MC isə həmin sintaktik-semantik quruluşun bir səviyyəsidir. Bunlar komponentlərinin koordinativ tabeliliyi ilə seçilir. MC sistemində şərt konstruksiyalarının ancaq bir struktur-semantik tipi, yəni koordinativ-şərt mənalı MC

mövcuddür və “şərt dövrü” də təkcə həmin sintaktik vahidlərə görə müəyyənləşdirilə bilməz. Əslində “şərt dövrü” məzmunun ifadəsinə görə bir sığra xüsusi-mürəkkəb və xüsusi-mürəkkəb olmayan PV, eləcə də monopredikativ sintaktik sistemdə bir yarımsistem səviyyəsində öyrənilməlidir. Formanın ifadəsinə görə isə xüsusi-mürəkkəb quruluşda şərt mənalı konstruksiyalar koordinativ tabeliliyin, yəni koordinativ-sintaktik modelin təzahür formalarındandır .

Beləliklə, bağlayıcı vasitələrin işlənilməsinə və asılı komponentin predikativ mərkəzinin felin şərt şəkli ilə, yaxud da $-sa^2$ şəkilçiləşmiş morfoloji-sintaktik elementinin qoşulması ilə adlardan düzəlməsinə görə koordinativ-şərt mənalı MC iki normativ-sintaktik qrupa və müxtəlif üslubi-sintaktik variantlara ayrılır.

Koordinativ konstruksiyaların komponentlərinin bağlayıcı vasitələrə görə yuxarıda göstərilən şəkildə əlaqələnməsi də üç sintaktik üsulda müəyyənləşir: analitik, sintetik, analitik-sintetik (Mycaeb 1988; Mycaeb 1990). Yəni tərəfləri analitik üsulla əlaqələnən koordinativ konstruksiyaların asılı hissələrinin predikativ mərkəzləri felin şərt forması, yaxud da $-sa^2$ və $-m_i^4$ şəkilçi-ədədlər qoşulmuş sözlərlə ifadə edilmir. Asılı komponentdə bağlayıcılar və bağlayıcı birləşmələr işlənilir. Əsas hissədə isə zaman mənasının ifadə vahidləri olaraq “onda, o vaxt, o zaman” və s. əvəzlik-zərflər özünü göstərir. Bununla belə, həmin konstruksiyaların asılı hissələrinin predikativ mərkəzi şərt quruluşunun $-sa^2$ morfoloji-sintaktik əlaməti ilə formalaşdığından onlar hamısı, eləcə də ifadə formasına görə digər semantik məzmunlara malik olan və bağlayıcılarla, bağlayıcı birləşmələrlə işlənən koordinativ-şərt quruluşlu MC də üslubi-sintaktik variantlar kimi öyrənilməlidir.

Komponentləri sintetik üsulla əlaqələnən koordinativ-şərt konstruksiyalarında asılı hissələrin predikativ mərkəzləri felin şərt şəkli, yaxud da şərt quruluşunun $-sa^2$ morfoloj-sintaktik əlaməti ilə işlənən adlarla ifadə olunur. Bu tip konstruksiyalarda bağlayıcılar işlənilmir, daha doğrusu, fakultativ olur və şərt-zaman mənalının çoxmənalılığı özünü göstərir. Analitik-sintetik üsulla əlaqələnən koordinativ-şərt konstruksiyalarının isə asılı hissələrinin xəbərləri şərt quruluşunun $-sa^2$ morfoloj-sintaktik əlaməti ilə reallaşır. Həmin konstruksiyaların asılı komponentlərində digər bağlayıcı vasitələr də işlənilir. İkincilərlə (sintetik) üçüncülərin (analitik-sintetik) semantik-sintaktik quruluşu arasında elə bir fərq yoxdur. Yəni koordinativ-şərt konstruksiyalarının hər iki sintaktik üsulla əlaqələnən normativ-sintaktik quruluşlarında şərt-zaman çoxmənalılığı

özünü bu və ya digər şəkildə göstərir. Daha doğrusu, ifadə formasına görə həmin konstruksiyaları şərt bildirənlər və şərt-zaman bildirənlər adları altında iki yerə bölmək mümkün deyildir (Кондратьев 1981: 176). Bununla belə, şərt-zaman mənalı bütün koordinativ-şərt konstruksiyalarının əsas komponentlərində “onda, o zaman, o vaxt” əvəzlik-zərf xarakterli sözlər özünü göstərir, yaxud da işlənə bilər. Bu da həmin vəziyyətdə çoxmənalılığın leksik-semantik göstəriciləri kimi müəyyənləşdirilir. Beləliklə, sonuncuların birincilərdən fərqi bağlayıcıların və bağlayıcı birləşmələrin onlarda fakultativ olmasından ibarətdir.

1. Sintetik üsul. Asılı hissənin predikativ mərkəzi şərt quruluşunun $-sa^2$ morfoloj-sintaktik əlaməti ilə formalaşır; məs.: Azərb. Söz bir **olsa**, zərbi kərən sındırar (Atalar sözü); Mən hər sən kimi qadın düşkünlərinə qəlbimin açarını **versəydim**, Səba xanım ola bilməzdim (M. S. Ordubadi. Qılinc və qələm, 1983, s.263); hər necə azar **qılsa**, yar yarımduz həman (Kışvəri. Əsərləri, 1984, s.16); bir igidin Qaradağ yumrusunca malı **olsa**, yığar durur, tələb eylər, nəsibindən artığın (xanım) yeyə bilməz (KDQ, 1962, s.12); türk. O üç kişi **gelmeseydi**, türkü söyleyerek gidecekti tarlaya ‘O üç adam gəlməsəydi, mahnı oxuyaraq gedəcəkdə tarlaya’ (N. Haviz. Çevren, 1978, s.168); Kapundan red **olursak** yüzümüz yok ‘Qapından rədd olsaq, üzümüz yox’ (K. Paşazadə. Yusuf u Züleyha, s.33); Burada bir banyo **olsa**, annarsın sen benim sesimin gözəllini! ‘Burada bir hamam olsa, sən mənim səsimin gəzəlliyini başa düşərsən’(Bucaktan sesler, 1959, s.160); Bir uzak er **olsa**, hiç canım acımaz ‘Bir uzaq yer olsa, heç canım ağrımaz’ (Yenə orada, s. 51); türkmən. Mertler ata **çyksa**, söweş sarydyr ‘İgidlər ata minsə, döyüşə doğrudur’ (Magtymguly. Saylanan eserler, I, 1983, s.12); Yşk eser **etmese**, yanmaz çyraglar, yşka **düşse**, guşlar eñrär, gurt aqlar ‘Eşq əsər etməsə, yanmaz çıraqlar, eşqə düşsə quşlar aqlar, qurd aqlar’(Yenə orada, s.20); Qədim oğuz. Kulak eşitsä, köñil bilir, Köz körsä üzük kelir ‘Qulaq eşitsə könül bilər, Göz görsə üzük gələr’ (M. Koşğariy. Turkiy suzlar devoni-Devonu luğot-it turk, 1960, s.219); qırğız. Jeti tümön kol **kelse**, Jelbegey kirip kol saman... ‘Əgər yetmiş min düşmən hücum etsəydi, Jelbegey yaxasiaçıq onların üstünə atıldı...’ (C.Мусаев. Эпос “Манас”, 1989, s.188).

Komponentləri sintetik üsulla əlaqələnen koordinativ-şərt konstruksiyalarının asılı hissələrinin predikativ mərkəzlərini formalaşdıran şərt quruluşunun $-sa^2$ morfoloj-sintaktik əlaməti fakultativ olur; məs.: O yer yaxşıdı, day burda niyə yığışırıq; Öyrən getmək istəyir, bir yerdə gedək (Danışıqdan).

Göstərilənlərdən başqa, Azərbaycan türkcəsində komponentləri sintetik üsulla əlaqələnen koordinativ-şərt mənalı MC asılı və əsas hissələrinin bir-birinə bağlanması ara sözlər də özünü göstərir; məs.: O qaban qalxsa, çox güman ki, bax buradan qayıdacaq geri ("Ulduz" jurnalı, 1981, № 7, s.42).

Komponentləri sintetik üsulla əlaqələnen koordinativ-şərt mənalı MC komponentlərinin inversiyaya uğraması da öyrənilən dil-danışıq sisteminə aid olan türkcələrdə çox geniş yayılmışdır; məs.: Azərb. Gəribliq ixtiyar etməz kimin kim, **yari yar olsa** (Kişvəri. Əsərləri, 1984, s.12); Oğul dəxi neyləsin, **baba ölüb mal qalmasa?** Baba malından nə fayda, **başda dövlət olmasa?** (KDQ, 1962, s.12); türkmən. Mert çykar myhmana güler yüz bilen, Namart özün gizlər, **myhman ýoluxsa** 'Mərd qarşılar mehmanı güler üz ilə, Namərd özün gizlər, mehman baş çəksə' (Magtymguly. Saylanan eserler, I, 1983, s.119); Ulug iller dagar, çaşar, Mert ärden hany bolmasa 'Böyük ellər dağılar, çaşar, mərd ərdən xanı olmasa' (Yenə orada, s.230).

Koordinativ-şərt konstruksiyalarının hər iki hissəsi birlikdə frazadanböyük vahidlərin sonluq-komponenti kimi də özünü göstərir; məs.: Bir nəfər – təkcə ürəyi dağlı ana sakit ola bilmir, ona elə gəlirdi ki, dünya öz mehvərindən çıxıb. Mehvərindən **çixmasaydı**, oturduğu yerdə belə oyuna düşə bilərdimi? (A. Əliyev. Daşlar da ağlayarmış, 1985, s. 98).

2. Analitik-sintetik üsul. Asılı hissədə *gər//əgər//eer//eger; eer; qer//eqer; hərgah, şayəd* bağlayıcıları işlənir. Sözügedən komponentin predikativ mərkəzi şərt quruluşunun -sa² morfoloj-sintaktik əlaməti ilə formalaşır; məs.: **Əgər** bü ütdən də **çixsa**, onda mən özüm onu öldürəcəyəm (Danışiqdan); **hərgah** sən gözəl **olmasaydın**, böyük şair Əbül-Üla səni öz evində saxlamazdı (M. S. Ordubadi. Qılınc və qələm, 1983, s. 95); **Dutsan** iqrarın **əgər**, təmkin verəm əğyarına (Məsihi. Vərqa və Gülşa, 1977, s. 28); türk. **Ger anlarsa** bu hikmet sözlərini, temaşa kıl gülüstan defterini 'Əgər bu hikmətli sözləri başa düşsə, onda gülüstan dəftərinə tamaşa et'(K. Paşazadə. Yusuf u Züleyha, s.32); **Eger** gerçək kul **imişsen**, ona kulluk kılaidim ' Əgər həqiqi bəndəsənsə, ona bəndəlik edəydim'(Y. Emre. Şiirleri, s.16); qaç. **Eer** ben bu döşəkləri **çürüdurseydim**, yazıktır benim gençliime 'Əgər mən bu döşəkləri çütütsəydim, mənim gençliyim hədə yerə keçəcəkd'i'(Bucaktan sesler, 1959, s.54); türkmən. **Eger** şahyñ adamlary bilip, derwezeleri baglap goýsalar, onda Hüñkar biziñ barymyzy gylyçdan ötürer 'Əgər şahın adamları xəbər tutub darvazaları bağlasalar, onda Xünkar bizim hamımızı qılıncdan keçirər' (Görögly, 1958, s.249);

Ger eşitse zarymy, Karun unudar pälini ‘Əgər eşitsə zarılıımı, Xarun unudar nəfsini’ (Magtymguly. Saýlanan eserler, I, 1983, s. 236); qədim muyğur. Ağar mädxin bitsä kök däbiri bitiltäs yüz yil içrə mindä biri ‘Əgər sənin Merkurinin şərəf-şanını təsvir etsə, onda min il müddətində onun minbir hissəsi təsvir ediməyəcək’ (Шербак 1959, s.131).

Asılı hissələrinin predikativ mərkəzlərini formalaşdıran şərt quruluşunun -sa² morfoloji-sintaktik əlaməti haqqında danışılan koordinativ-şərt mənalı MC fakultativ olur; məs.: **Əgər** varındır, aləm yarındır (Atalar sözü); qaq. **Eer yaptırarsan**, dokuz günnen dokuz gejede iki puluk, ben sürecem bir günde hem bir gecede senin erlerini ‘Əgər doqquz gün doqquz gecədə iki tuluq elətdirsən, onda mən sənin yerlərini bir gün bir gecədə sürəcəm’ (Bucaktan sesler, 1959, s.137).

Analitik-sintetik üsulla əlaqələnən koordinativ-şərt mənalı MC asılı hissələri inversiyaya uğrayır. Asılı hissənin predikativ mərkəzini formalaşdıran şərt quruluşunun -sa² morfoloji-sintaktik əlaməti fakultativ olur; məs.: Bu visalə yuxu əhvali demək mümkün idi, **əgər olsaydı** yuxu dideyi-giryanimizə (M. Füzuli. Seçilmiş əsərləri, 1988, s.113); Dirilməz yarsız bir dəm kişi **gər** ixtiyar **olsa** (Kişvəri. Əsərləri, 1984, s.28); qaq. Beki xaliz öle da bu işler gececeydi, **eer ilkyazın işidilmeyedi ansızdan bir prost haber** ‘Bəlkə də həqiqətən bu işlər beləcə keçəcəkdə, əgər yazda qəflətən bir pis xəbər eşidilməseydi’ (Bucak ecelleri, 1979, s.17); türkmən. Miwe bitmez, ýapragy **ger** bolmasa ‘Meyvə bitməz, əgər yarpağı olmasa’ (Döwletmämmet Azady. Wagzy-azat, 1962, s.126).

Koordinativ-şərt mənalı MC hər iki normativ-sintaktik forması yalnız bağlayıcı vasitələrin və semantik-funksional sahələrin çoxmənalılığının leksik-sintaktik göstəricilərinin işlənilmə intensivliyinə görə biri digərindən fərqlənir.

Koordinativ-şərt mənalı MC üslubi-sintaktik variantları digərlərinin uyğun quruluşları ilə müqayisədə daha geniş yayılmışdır. Bu, əgər bir tərəfdən həmin konstruksiyaların qismən çoxmənalılığı və buna müvafiq olaraq digər semantik-funksional sahələrin leksik-sintaktik göstəricilərinin işlənilməsi ilə əlaqədardırsa, başqa bir tərəfdən şərt kateqoriyasının dilin kommunikativ-sintaktik sisteminin bütün səviyyələrində həm müxtəlif, həm də oxşar ifadə formalarına malik olmasından irəli gəlir. Beləliklə, bağlayıcı vasitələrin işlənilməsinə və asılı hissələrin predikativ mərkəzinin ikinci tərəfinə şərt quruluşunun -sa² morfoloji-sintaktik əlamətinin qoşulub-qoşulmamasına görə, öyrənilən dillərdə şərt mənalı MC aşağıdakı üslubi-sintaktik variantları müəyyənləşir.

a) Asılı hissədə *madam ki, indi ki, vaxta ki, bir halda ki* və s. zaman, şərt bildirən bağlayıcılar və bağlayıcı birləşmələr özünü göstərir. Əsas komponentdə “onda, o vaxt, o zaman” əvəzlik-zərf xarakterli leksik-sintaktik göstəricilər işlənir, yaxud da fakultativ olur. Bu tip koordinativ-şərt mənalı MC asılı hissələrinin predikativ mərkəzində şərt quruluşunun -sa² morfoloji-sintaktik əlaməti özünü göstərmir; məs.: Xeyir, gözəl qız, yormur. **Madam ki**, mən bu yorğunluğu çıxarmaq və dincəlmək üçün gəlirəm, **o zaman** nə üçün də yorulur... (M. S. Ordubadi. Qılınc və qələm, 1983, s.76); **Bir halda ki**, o mənimlə görüşmək istəmir, **onda** mən nə üçün danışığa getməliyəm (Danışıqdan); **İndi ki**, vüsalə yox məvane, Mümkünmi olam xəyalə qane?! (Məsihi. Vərqa və Gülşə, 1977, s.117); **Madem ki**, atım qaçmış gitmiş, onun kapısında durmuş, ne isterse ona verirəm ‘Madam ki, atım qaçıb gedib və onun qapısında durub, nə istəsə ona verərəm’ (Y. Kemal. Ağrıdağı Efasanesi, 1978, s.17).

Türk ədəbi dillərinin mürəkkəb cümlə sintaksisində qismən çoxmənalı MC kimi özünü göstərən şərt konstruksiyalarının qrammatik-sintaktik mənaları xüsusi-mürəkkəb quruluşda olmayan PV uyğun semantik-funksional sahələri ilə sinonimlik təşkil edir. Yəni həmin polipredikativ vahidlərin, eləcə də digər sintaktik konstruksiyaların semantik-funksional sahələri bir-biri ilə həm sistem, həm də kontekstual sinonimik münasibətlərində olur.* Məsələn, “madam ki” bağlayıcılı koordinativ-şərt mənalı MC ilə feli sifət tərkibli konstruksiyaların birincinin əlavə, ikincinin əsas mənalının sistem sinonimliyində aid aşağıdakı örnəkləri misal göstərmək olar; məs.:

ia. **Madam ki** belə söhbət var, verə bilmərik (Ə. Babayeva. Adamlar və talelər).

ib. **Gözümə yuxu gedən kimi** elə bil qulağımın dibində, daşlıq bir yerdə at çapırlar (Ə. Məmmədخانlı. Seçilmiş əsərləri).

Digər sintaktik konstruksiyaların, o cümlədən xüsusi-mürəkkəb quruluşda olan və olmayan zaman konstruksiyalarının kontekstual sinonimliyi dil sistemində geniş yayılmışdır. Birincilərin əsas semantik-funksional sahəsi ilə ikincilərin əlavə qrammatik-sintaktik mənası sinonim olur. Məsələn, aşağıda gətirilən örnəklərdən birincisinin əsas mənası zamandır. İkincinin əsas mənası kəmiyyət, əlavə mənası isə zamandır:

* Sintaktik konstruksiyaların sistem sinonimliyində birinci (əsas) və bəzən də ikinci (əlavə), kontekstual sinonimliyində isə yalnız ikinci və şəxələnən sonrakı mənalılar özünü göstərir.

ia. Yekaterina barədəki yazının təhlili adı qaydası ilə rahatca sona yetməkdə idi ki, uşaqlardan Tofiq adlı birisi əlini qaldırdı (M.İbrahimov).

ib. Səfər siqaretini çəkib qurtarana qədər Əhməd də dincəlirdi (Danışıqdan).

Birincilərin əlavə, ikincilərin isə əsas semantik-sintaktik mənaları sinonimlik təşkil edir. Məsələn, aşağıda gətirilən örnəklərdən birincinin əsas semantik-sintaktik mənası kəmiyyət, əlavə qrammatik-sintaktik mənası zamandır. İkincinin isə əsas semantik-sintaktik mənası zamandır:

ia. Nə qədər ki o dəmirçi sağdır, onun başı üstündədir, biz belə şeylərə yol verə bilmərik... (M. İbrahimov. Pərvanə).

ib. Qızlar oxuyan zaman Sultan Mahmud fikrə gedir (Nağıllardan).

Birincilərin və ikincilərin zaman tərkibli semantik-sintaktik mənaları kontekstual sinonimlik təşkil edir:

ia. Nə qədər ki rəhmətlik Məmməd Rza bəyi şəxsən tanıyan zabitlər Tiflisdə idi, onun ailəsinin də qeydinə qalırdılar (M. İbrahimov. Pərvanə).

ib. O qayıdana kimi qız yalnız anası haqqında fikirləşdi (danışıqdan).

Oğuz qrupu türk ədəbi dillərində koordinativ-şərt konstruksiyalarının ikinci semantik-funksional sahəsi (zaman) ilə feli tərkibli sadə geniş cümlələrin birinci semantik-sintaktik mənası(zaman) arasında da sinonimlik münasibəti olur, məs.:

ia. Əgər gəlib Səfiqulə bəyigillə açıq cəngi-cidala çıxsın, Səkinəni və Cəfəri buralardan uzaq bir yerə köçürməyi, Gəncədə və ya Qarabağda yerbəyer eləməyi də düşünmüşdü (M. İbrahimov. Pərvanə).

ib. Bulağa yaxınlaşdıqları zaman birdən qardaşının qaşqabağı açıldı (Danışıqdan).

ii. Madem ki kendi çocuklarımin pek şikar matahlar olmadığını teslim ediyorum, şu halde ince eleyip sık dokumağa hakkım yok ‘Madam ki öz uşaqlarımin çox da əməli-saleh olmadıqlarını etiraf edirəm, onda başqalarına qarşı tələbkər olamağa haqqım yoxdur’ (R.N.Güntekin. Yaprak Dökümü).

ii. Musanın karisiylə Güllü avluya girdikləri sıra Cemile oda kapısının yanına sinmiş... ‘Musanın arvadıyla Güllü həyəətə girdikləri vaxt Cəmilə otağın qapısının yanında gizlənmişdir’ (O. Kemal. Cemile, 1966, s.133).

Beləliklə, həm xüsusi-mürəkkəb quruluşlu, həm də xüsusi-mürəkkəb quruluşda olmayan PV eyni bir məzmun ifadə edilir. Fərq yalnız onların sintaktik quruluşunda, yəni formanın ifadəsindədir ki, bu da birincilərin predikativ mərkəzlərinin bir xəbər olaraq təsriflənməsinə görə müəyyənləşməsi ilə şərtlənir. Özü də predikativ mərkəz olaraq feil-xəbər qütübünün sintaktik mövqeyi burada daha hələdicedir. Bir sözlə, istər eyni, istərsə də müxtəlif quruluşlu konstruksiyaların sinonimliyi türk ədəbi dillərinin sintaktik sistemində bütövlükdə aiddir. Konstruksiyaların omonimliyi isə sintaktik səviyyələrdə (söz birləşməsi, sadə və mürəkkəb cümlə) omomodellər kimi ayrı-ayrılıqda özünü göstərir. Buradan belə bir nəticə ortalığa çıxır ki, dilin digər səviyyələrində (leksikdə, morfolojiyada, söz yaradıcılığında, frazeologiyada vəs.) müstəqil kateqoriyalar kimi öyrənilən omonimlik və sinonimlik anlayışları sintaksisdə ayrı-ayrı baxımlardan araşdırılmalıdır. Yəni birincisi sintaktik konstruksiyaların quruluşu və konstituentləri (təyinedici bağlayıcı vasitələr), ikincisi isə həm quruluşu, həm də semantik-funksional sahələri ilə bağlı olaraq açılmalıdır.

b) Asılı hissədə *ta, ki* və *s.* bağlayıcıları, *işdi-şayəd, o ki, herçend ki, eger ki* və *s.* bağlayıcı birləşmələri, *keşkə//keşki//kəşgə, məgər* və *s.* ədatları işlənir. Koordinativ-şərt konstruksiyalarının bu tip üslubi-sintaktik variantlarının asılı hissələrinin predikativ mərkəzlərinə şərt quruluşunun *-sa²* morfoloji-sintaktik əlaməti həm qoşulur, həm də fakultativ olur; məs.: **Ta** işdən xəbəri **olmasa**, gəlməz (Danışqdan); Əmani, Kə'beyi-kuyin təvaf et, **Gər** istərsən **ki**, bolğay cövhərin yek (Əmani. Əsərləri, 1983, s.127); **İşdi-şayəd** inək sabahacan tapılmadı, bil canavar yeyib (Danışqdan); Mən səndən ayrılmanam, **məgər** əcəl ayıra (bayatı); türk. **Keşki** yatığına girip **yatsaydı** hastalığı bu hale gelmezdi 'Keşkə yatığına girib yatsaydı, xəstəliyi bu hala gəlməzdi' (A. C. Emre. Türk Dilbilgisi); türkmən. **Kəşgə** ol yöne bir garaşma **bolsa**, gözünüñ kökünü gyryp okapdy 'Keşkə o sadəcə bir gözləmək olsaydı, gözünün nurunu eridib oxuyardı'(A. Gurbanow. Gülnar, 1982, s.159); **Herçend ki yaşasañ** özüñ, ýagşy-ýaman galar, sözün 'Hərçənd ki yaşasan özün, yaxşı-yaman qalar sözün'(Magtymguly. Saýlanan eserleri, 2, 1983, s.143); Gulzумы gyr sanyp kyrk ýol geçer men, **Eger ki** meýl **etsə** ýar bizim sarı 'Okeanı çöl sanıb qırx yol keçərem, Əgər ki meyl etsə yar bizə sarı'(Magtymguly. Saýlanan eserler, I, 1983, s.22); **Meger** eýäm **istese**, bolgaý nury-agla nur 'Əgər Rəbbim istəsə, nurdan nur olar'(Yenə orada, s.17).

Misallardan görüldüyü kimi, koordinativ-şərt konstruksiyalarının haqqında danışılan üslubi-sintaktik variantları da inversiyaya uğrayır.

c) Asılı hissənin predikativ mərkəzi daxili obyektli feillərlə, yaxud da sintaktik təkrarlarla ifadə olunur; məs.: **Tikməyinə tikirsən**, bir az gen-bol elə (Danışiqdan); Divin yerin **deyirsən de, demirsən** səni iki parça edəcəyəm (Nağıllardan); Axşamacan **getdik, getdik, getmədik**, onda qal oğlu qalıq burada (Danışiqdan).

ç) Asılı komponentin xəbəri felin şərt şəkli ilə deyil, arzu formasında ifadə edilir; məs.: **Əgər** qəvlin **ola**, qövlü qərarın bərqərar olsun (Kişvəri. Əsərləri, 1984, s.76).

d) Koordinativ-şərt konstruksiyalarının asılı hissələri müxtəlif leksik-sintaktik dolumlarda təkrarlanır, yəni bu tip MC bütövlükdə açıq quruluşlu olması ilə fərqlənir; məs.:

Säher wagty derwüş nalyşa **gelse**,
Bilinden ýüp alyp, boýnuna **salsa**,
Taňry söýen bende bet doga **kylsa**,
Pelek titreder, arşy ýandyryr (Magtymguly, I, 1983, s.17).
‘Səhər vaxtı dərviş naləyə gəlsə,
Belindən ip alıb, boynuna salsa,
Tanrı sevən qul bəddua qılsa,
Fələyi titrədər, ərşi yandırar.’

Koordinativ-şərt konstruksiyalarının üslubi-sintaktik variantları da dilin müxtəlif kommunikativ-sintaktik imkanlarının informasiyavericilikdə aktuallaşması hesabına müəyyənleşir. Deməli, informasiyavericilikdə özünü göstərən hər hansı bir üslubi məqam ayrı-ayrı söz usatalarının, yaxud da dövrün və zamanın fərdi və ümumi yaradıcılıq ixtirası olmayıb, dil sisteminin müəyyən məzmun-ifadə qanunauyğunluqları ilə bağlı olaraq təzahür edən üslubi-sintaktik imkanlardır.

MC quruluşunun retrospektiv aspektdə müqayisəli-tarixi araşdırılmasından görüldüyü kimi, çağdaş türk ədəbi dillərində özünü göstərən xüsusi-mürəkkəb PV struktur-semantik tiplərinin əksər modelləri qədim türk dilində də işlənir. Belə ki, koordinativ-şərt konstruksiyalarının asılı hissələrinin xəbəri qədim türk dilində də şərt quruluşunun-*sa//sar//sär* morfoloji-sintaktik əlaməti ilə formalaşır, *ägär* bağlayıcısı da həmin xüsusi-mürəkkəb PV komponentlərinin əlaqələnməsində özünü göstərir. Qeyd olunmalıdır ki, qədim türk dilində də göstərilən MC asılı komponentlərinin açıq quruluşda işlənilərək müxtəlif leksik-sintaktik dolunumlarda təkrarlanması və inversiyası da özünü büruzə verir; məs.: *ägär mu'min ərşəñ tāvazu qilin 'Əgər möminsənsə, itaətkar ol'* (ДТС, s.75); *ägär bilsə qaşyar tilin hər kişi/bilür ol ədibniñ ne kim aymışi 'Əgər hər*

hansı bir adam qaşqar dilini bilsə, o, ədibin nə dediyini başa düşər' (Yenə orada, s.197); ərđämsizin ögünsä eñmägüdə eñär 'Düşüncəsiz öyünərsə, sınaq vaxtı özünü itirər' (Yenə orada, s.381); bu qartlar qışıl sar jumyuqa eşkək süti bersünlər 'Nə zaman bu yaralar sıxıl sa, onda bütün yaralardan eşşək sütü versinlər' (Yenə orada, s.447); edi tərş turur bu aş ičkü jegü/seziklig kişidin jesä 'Yeməyin qəbulu işi çox çətin olur, əgər yemək şübhəli bir adamın əlindən alınır sa'(Yenə orada, s.555).

Göründüyü kimi çağdaş türkcələrin normativ-sintaktik quruluşu özünün ilkin variantlarından o qədər də fərqlənmiş. MC yayılmasında yeni türk (XVI-XX əsrlər) və türk-oğuz (XI-XV əsrlər) mərhələlərinin qədim türk dilindən fərqi birincilərdə üslubi-sintaktik variantların daha intensiv işlənilməsidir.

4.2.2. Koordinativ-güzəşt mənalı MC

Sözgedən MC şərt konstruksiyalarından fərqli olaraq qarşılaşdırma mənası da ehtiva olunur. Bununla belə, həmin MC qarşılaşdırma mənalı digər xüsusi-mürəkkəb quruluşu olmayan sintaktik vahidlərdən və uyğun frazadanböyük kəsiklərdən ələ məzmunun ifadəsinə görə seçilir. Belə ki, haqqında danışılan konstruksiyalarda ilkin semantik-funksional sahə kimi özünü güzəşt mənası göstərir. Buna görə də onların MC sistemində yeri və burada göstərilən adı bir tərəfdən koordinativ-sintaktik tabeliliyə, digər tərəfdən isə güzəşt semantik-funksional sahəsinə əsasən müəyyənləşir. Sırf qarşılaşdırma mənalı konstruksiyalar isə xüsusi-mürəkkəb quruluşla ifadə edilmiş. Onlar ya ənənəvi dilçilikdə qarşılaşdırma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələr kimi açıqlanan (Bayramov 1981: 369-380) frazadanböyük konstruksiyalardır, ya da xüsusiləşmiş zərflilər olaraq izah edilən (Bayramov 1981: 248-250) və xüsusi-mürəkkəb quruluşu olmayan polipredikativ vahidlərdir.

Koordinativ-güzəşt mənalı MC yuxarıda göstərilən hər iki mənanın və ələcə də şərt mənasının sıralanan sinkretik səviyyədə ifadə olunması MC sistemində fərqli sintaktik keyfiyyətdir və ayrıca bir monoqrafik tədqiqatın mövzudur. Güzəşt və qarşılaşdırma mənalı şərtli səbəb-nəticə funksional asılılığında sıralanan-sinkretik səviyyədə ifadə edilir. Buna görə də haqqında danışılan konstruksiyalar müxtəlif cür adlandırılmışdır (Musayev 1987). Bununla bərabər, həmin sintaktik vahidlər tabesiz mürəkkəb cümlə kimi izah edilən frazadanböyük konstruksiyalarla da qarışdırılmışdır (Musayev 1987).

Qarşılaşdırma-ziddiyyət əlaqəli frazadanböyük konstruksiyaların komponentlərində MC fərqli olaraq iki ayrı-ayrı bir-birindən asılı olmayan hərəkət icra edilir; onlardakı iş müxtəlif prosessual aktlardan ibarət olur. Bu tip sintaktik vahidləri, eləcə də xüsusi-mürəkkəb quruluşda olmayan PV təşkil edən komponentlərin əlaqəsi sadə cümlələrin, digər vəziyyətdə isə predikativ və yarım predikativ hissələrin müəyyən ardıcılıqla sıralanması ilə şərtlənir. Yəni həmin sintaktik konstruksiyalar dil-nitq sistemində üslubi-sintaktik variantlar kimi müəyyənləşmir, hissələri inversiyaya uğramır və s. *Bir sözlə, qarşılaşdırma-ziddiyyət əlaqəli frazadanböyük vahidlər tərkibi, xüsusi-mürəkkəb quruluşda olmayan PV xüsusiləşmiş, MC isə mürəkkəb-kompleksiv sintaktik konstruksiyalardır.* Ona görə də indiyə qədər ənənəvi dilçilikdə hipotaksis//parataksis qarşılaşdırılması ilə öyrənilən MC əslində xüsusi-mürəkkəb PV//xüsusi-mürəkkəb olmayan PV//monopredikativ vahidlər oppozisiyalarında mürəkkəb və sadə cümlələr kimi açıqlanmalıdır.

Subordinativ, koordinativ və korrelyativ-sintaktik modellərdə müəyyənləşən tabelilik əlaqəsi MC ayrı-ayrı struktur-semantik tiplərində müəyyən qrammatik vasitələrlə reallaşır. Yəni həmin struktur-semantik tiplərin normativ-sintaktik konstruksiyalarında özünü göstərən leksik-morfoloji vasitələr və tabelilik bağlayıcıları xüsusi-mürəkkəb quruluşun özünə məxsusdur. Elə məhz həmin fakt və semantik-funksional məna sahələrinin müxtəlif sintaktik səviyyələrdəki sinonimliyi ilə bərabər, çoxmənəlilik da linqvistikada indiyə qədər lazımınca işıqlandırılmamışdır. Buna görə də son dövrlərə qədər frazadanböyük vahidlərlə tabeli mürəkkəb cümlələr arasında müəyyənləşdirilən semantik-qrammatik fərqlər, eləcə də mürəkkəb cümlələrlə “cümlələr ardıcılığı”nı bir-birindən ayıran mövcud şərtlər nəzəri planada da son, tamamlanmış hədd hesab oluna bilməz (Toyın 1978: 286).

Koordinativ-güzəşt mənəli MC və ya güzəşt budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin normativ-sintaktik quruluşu və buna uyğun üslubi-sintaktik variantları ənənəvi dilçilikdə indiyə qədər müəyyənləşdirilməmişdir. Həmin sintaktik vahidlərdə qarşılaşdırma semantik-funksional sahəsi bir çox hallarda ilkin məna olaraq izah edilmişdir ki, bu da özünü güzəşt budaq cümlələrinin adlandırılmasında da göstərmişdir. Belə ki, həmin sintaktik konstruksiyalar türk ədəbi dillərinə aid yazılmış əsərlərdə “Güzəşt budaq cümləsi” (Корохов 1956:534; Həsənov 1957: 150-151; Nartyéw 1981: 83-89), “Qarşılıq (güzəşt) budaq cümləsi” (Şirəliyev., Hüseynov 1951:154; Tağızadə 1960:137), “Qarşılıq budaq

cümləsi” (Dəmirçizadə 1948: 31-32; Həzirkı zaman türkmen dili 1962: 282-285), “Qarşılıq-güzəşt budaq cümləsi” (Şirəliyev., Mehdiyev 1981: 421-423), “Qarşılaşdırma budaq cümləsi” (Abdullayev 1974: 337-345) adları altında öyrənilmişdir. Koordinativ-güzəşt mənalı MC tərkibli sadə cümlələrlə, eləcə də digər xüsusi-mürəkkəb quruluşlu PV də qarışdırılmışdır (Гордлевский 1928:149; Дмитриев 1962: 409; Баскаков 1984: 169).

Koordinativ-güzəşt konstruksiyalarının normativ-sintaktik quruluşu və eləcə də onun üslubi-sintaktik variantları dil-danışıq sistemində haqqında danışılan qarşılaşdırma-güzəşt mənalarının sinkretik-şaxələnən vəziyyətdə ifadəsinə görə müəyyənləşir.

Koordinativ-güzəşt konstruksiyalarının normativ-sintaktik quruluşunun asılı hissəsinin xəbəri -sa² morfoloj-sintaktik əlaməti ilə formalaşır. Asılı hissənin həmin predikativ mərkəzinə “da, də, belə” bağlayıcı ədatları da qoşulur. Asılı hissəsinin predikativ mərkəzi bu cür formalaşan koordinativ-güzəşt mənalı NC birinci tərəflərində *əgər, hərgah, hərçənd (ki), gərçi, necə, nə qədər, egerçi* (Azərbay., türk), *makar ki, makar ani ‘məgər ki’, ne kadar ‘nə qədər’* (qaq.), *ger//eger ‘əgər’, gerçe, egerçi, herçent ki, nije ‘necə’* (Türkmen) bağlayıcıları və bağlayıcı funksiyasında işlənən digər leksik-sintaktik vasitələr özünü göstərir. Bir sıra hallarda həmin sintaktik konstruksiyaların postprepozitiv mövqedə gələn əsas komponentlərində “amma, ancaq, lakin” bağlayıcıları da işlənir ki, bunlar da qarşılaşdırma mənasının leksik-sintaktik ifadəçiləridir; məs.: O, **nə qədər** çalışdısa **da**, həmsöhbətini başa sala bilmədi (Danışqdan); Söz sahibi **ölsə də**, söz qalar (atalar sözü); Üzünü **görməmişdisə də**, amma (ancaq, lakin) gücünə, qüvvətinə bələd idi (“Koroğlu” dastanı); türkmen. Men ony nəçə göresim **gelse-de**, görüp bilməyirdim ‘Mən onu nə qədər görmək istəsəm də, görə bilmirdim’ (A. Gurbanow. Gülnar, 1982, s. 28); **Gerçe** dilde dost **hem bolsa** şanynda, Bir it bilip, ağac sakla ýanynda ‘Gərçi dildə dost olsa da şanynda, Bir it bilib, ağac saxla yanında’ (Magtymguly. Saýlanan eserler, 2, 1983, s.182); **Nije** zar **eýlesem**, gulagyn tutmaz ‘Necə ah-vay eləsəm də qulağın eşitməz’ (Magtymguly. Saýlanan eserler, I, 1983, s.202); qədim qırpaq. **Necä** kim fil häybätli **bolursa**, Tügär suri cibin lär şah filin ‘Fil nə qədər heybətli olsa da, ovçu çar filini öldürür’ (C. Сарай. Гулистан; Наджип, 1975, s.121).

Bir çox hallarda asılı hissənin xəbərində şərt quruluşunun -sa² morfoloji-sintaktik əlaməti özünü göstərmir, yaxud da fakultativ olur. Bu tip koordinativ-güzəşt mənalı MC komponentləri şərt-güzəşt məzmunlu bağlayıcı vasitələrlə və güzəştli qarşılaşdırma intonasiyası ilə əlaqələnir;

məs.: Azərb. **Gərçi** öldürdün məni-bimarni həsrət bilə, Şükr kim, tabutuma nəzzarə qıldın aqibət (Kişvəri. Əsərləri, 1984, s.10); türk. **Egerçi** şahlar olur taca muhtaç, Sana muhtaçdır bu taht ilə tac ‘Gərçi şahlar olur taca möhtac, sənə möhtacdır bu taxt ilə tac’(K. FPaşazadə. Yusuf u Züleyha, s.45); türkmən. **Gerçi** güzəri ýok maña billahi senden, Ýokdur güzərim, ha ynan, ha ynanma ‘Gərçi güzəri yox mənə billahi səndən, Yoxdur güzərim, ha inan, ha inanma’ (Baýram han. Saýlanan eserler, 1970, s.40).

Qaqauz türkcəsində koordinativ-güzəşt konstruksiyalarının komponentlərini əlaqələndirən şərt-güzəşt mənalı bağlayıcılar o biri türkcələrdəki uyğun bağlayıcı vasitələrdən fərqlənir. Həmin türkcədə asılı hissəni əsas komponentə bağlayan ayrıca *makar ki//makar ani*, *makar* ‘məgər, məgər ki’ güzəşt bağlayıcıları vardır (Гайдаржи 1981: 90-94); məs.: **Makar ki** kurak havalar oldu, **ama** bereket kolhozda bükük ‘Gərçi quraq havalar oldu, amma kolxozda bərəkət çoxdur’(Гайдаржи 1973, s.91); **Makar ani** yorgundum, işimi brakmadım ‘Gərçi yorgundum, işimi buraxmadım’; **Makar ki** dilim usta, **ama** testereyi ben kullanerim isle ‘Gərçi usta deyiləm, amma mişarı yaxşı işlədirəm’ (yenə orada).

Koordinativ-güzəşt konstruksiyalarının normativ-sintaktik quruluşunda bəzən şərt-güzəşt mənalı bağlayıcılar və digər bağlayıcı vasitələr işlənmiş, yaxud da fakultativ olur. Bu tip koordinativ-güzəşt mənalı MC asılı hissələrinin prediktiv mərkəzi şərt quruluşunun -sa² morfoloji-sintaktik əlaməti ilə formalaşır və bir çox hallarda burada “belə” ədat-bağlayıcısı da işlənir; məs.: Danışmaq gümüş olsa, danışmamaq qızıldır (Atalar sözü); Qoşun arasında mövcud olan qiyam Hüsaməddin tərəfindən düzəldilmiş **olsa belə**, yenə də bu onun öz fikri deyil (M. S. Ordubadi. Qılınc və qələm, 1983, s. 413); Sınıq qaba pinc **qoysan**, Yenə gedər su durmaz (Bayatı); türk. Her nereye **döner isem**, aşk iledir benim işim ‘Haraya dönsəm, eşqlədir mənim işim’(Y. Emre. Şiirleri, 1963, s. 76); Yanlarından keçərken burnunuzu **tıkarsanız bile** bulaşan kokuları bir ay burnunuzdan gitmiyor ‘Yanlarından keçərkən burnunuzu tıxasanız belə üstünüzə-başınıza hopan qoxular bir ay burnunuzdan getmir’ (A. Nesin. Mahmut ile Nigar, 1964, s.33); qaq. Ben **kıydıysam** seni, sen kıyma beni ‘Mən sənə qydımsa, sən mənə kıyma’ (Bucaktan sesler, 1959, s. 51); türkmən. –Səniñ ağan osmanly patyşasy hüñkar patyşa Göroglyny bir eşek ogrusy, adam öldürüp yören haywan diýip görkezýän **hem bolsa**, ol atababasy bilen ýalan aýdypdyr ‘Sənin ağan osmanlı patişahı xünkar patişah

Koroğlunu bir eşşək oğrusu, adam öldürən heyvan kimi göstərsə də, o ata-babası ilə yalan deyibdir'(Görogly, 1958, s.277).

Güzəşt-qarşılaşdırma mənalı MC asılı hissələri inversiyaya uğrayır; məs.: Azərb. Görünür, biz imkan tapıb Orta Asiya respublikalarında da müəyyən izahat işi aparmalıyıq, **hərçənd ki, müsəlmanların belə tez oyanacağına güman azdır** ("Səhər" qəzeti, 24 mart 1992-ci il, s.1); türkmən. Ýagşy niyətdən sowap tataý kişi, **Gerçe kim işlemese hem ol işi** 'Yaxşı niyyətdən adam savab qazanar, gərçi adam həməni işi görməsə də' (Döwletməmmet Azady. Wagzy-azat, 1962, s.105).

Koordinativ-güzəşt mənalı MC normativ-sintaktik quruluşunun müəyyənləşməsində həm şərt-güzəşt mənalı bağlayıcılar və bağlayıcı vasitələr, həm -sa² morfoloji-sintaktik əlaməti, həm də qarşılaşdırma-güzəşt intonasiası özünü göstərir.

Öyrənilən türkcələrdə koordinativ-güzəşt mənalı MC üslubi-sintaktik variantları da yayılmışdır. Belə ki, həmin MC asılı hissəsinin predikativ mərkəzi sintaktik təkrarlardan ibarət olan, yaxud da bütövlükdə ara sözlərlə, ədatlarla işlənən və s. quruluşlarını üslubi-sintaktik variantlar kimi müəyyənləşdirmək mümkündür. Koordinativ-güzəşt mənalı MC üslubi-sintaktik variantları normativ analoqlarından onunla fərqlənir ki, burada şərt-güzəşt bağlayıcıları, yaxud da güzəşt mənalı digər bağlayıcı vasitələr, -sa² morfoloji-sintaktik əlaməti işlənir. Həmin MC komponentləri qarşılaşdırma-güzəşt intonasiası ilə əlaqələndirilir. Mövcud leksik-sintaktik vasitələr isə burada gücləndirici və dəqiqləşdirici aktualizatorlar kimi özünü göstərir.

a) Koordinativ-güzəşt mənalı MC asılı hissəsində *lap, düzdü, xem veli* (Azərb., türkmən) ara söz və ədatları işlənir, yaxud da heç bir bağlayıcı vasitə özünü göstərmir; məs.: **Lap** valideyni gəlsin, yazmaram; O olmasın, bu olsun; Öldü var, döndü yox; Ac ol, kişi ol; Sən sən ol, mən də mən (Danışığından); Düzdü mən razı deyiləm, amma qızı verək gərək (Danışığından); türkmən. Gyš düşdi **hem weli**, əmma sowuk dälđi 'Qış gəlđi, əmma soyuq deyildi'(Danışığından).

b) Asılı hissənin predikativ mərkəzi sintaktik təkrarlarla ifadə olunur; məs.: Azərb. Kim nə **deyir, desin**, mən öz sözümdən geri dönməyəcəyəm; **Xoşladın, xoşlamadın**, gərək çıxış ələyəsən (Danışığından); türk. **Hangi motor olursa olsun**, gözü bağlı söker takarım 'Hansı motor olursa olsun, gözübağlı söküb-yığaram'(O. Kemal. Berekətli Topraklar Üzerinde, 1967, s. 23); **Ama ne olursa olsun**, memnundu 'Ama nə olursa olsun, məmnundu' (Yenə orada, s. 48); türkmən. Gürrüñ edebiyat

işinin həyati uçaşığı barada **gitsə-gitsin**, B. Kerbabişew her bir adamdan dolı joğapkarlığı, düşüneliği, prinsipiallığı talap ediyirdi ‘Söhbət ədəbiyyat işinin hansı sahəsi haqqında gedirsə-getsin, B. Kerbabayev hər adamdan düzgünlüyü, düşüncəliliyi, prinsipiallığı tələb edirdi’ (“Edebiyat we sungat” gazetisi).

c) Azərbaycan türkcəsində koordinativ-güzəşt mənalı MC üslubi-sintaktik variantlarından birində asılı hissə əsas komponentə “o ki qaldı” bağlayıcı birləşməsi ilə bağlanır. Qeyd olunmalıdır ki, asılı hissənin predikativ mərkəzi də elə həmin bağlayıcı birləşmə ilə ifadə olunur; məs.: **O ki qaldı (i)** foneminə, onun üçün xüsusi hərflər ayırmağa ehtiyac yoxdur (“Ana sözü” jurnalı, 1990, № 2, s.32); **O ki qaldı** çoxəsrlik mədəniyyətimizin ərəb qrafikası ilə bizim nəslə gəlib çatmasına, burada da elə bir müşkül məsələ yoxdur (Yenə orada, s.33).

Koordinativ-güzəşt mənalı MC qədim türk dilində işlənən sintaktik arxetipləri çağdaş türk ədəbi dillərindəki uyğun quruluşlarından, demək olar ki, fərqlənir. Burada yalnız şərt-güzəşt bağlayıcılarından və digər uyğun leksik-sintaktik vasitələrdən **neçə** sözünə daha çox rast gəlinir. Haqqında danışılan sintaktik konstruksiyaların arxetiplərinin asılı hissələrinin predikativ mərkəzi -sə//sär morfoloji-sintaktik əlaməti ilə formalaşır; məs.: **neçə** jitiğ biçək **ərsə** özi sabin jonumas ‘Nə qədər iti pıçaq olsa, öz sapını kəsə bilməz’ (JTC, s.98); esizlik ədikməz **neçə çöləsə** ‘Murdar yaxşı olmaz, ona nə qədər diqqət edilsə də’ (Yenə orada, s. 165); **neçə** əksük kərgək bolti **ərsär** emti tənrim jazuyda boşunu ötünür biz ‘Nə qədər nöqsanlarımız olsa da, indi Allaha yalvarırıq ki, bizi günahlarımızdan xilas etsin’ (Yenə orada, s.168); negü **kəlsə** jüdgil şen inçiqlama ‘Nə olursa olsun, sən səbr et, alovlanma’ (Yenə orada, s.283); jəmā **neçə** otaçı otin birlə **kəlsär** anı otaju umayaj ‘Nə qədər həkim dərmanla gəlsə də, onlar onu müalicə edə bilmir’ (Yenə orada, s.373).

Beləliklə, MC əksər struktur-semantik və ya konseptual-struktur modellərinin həm yeni türk (XX-XVI), həm türk-oğuz (XV-XI), həm də qədim türk (X-VII) mərhələlərində oxşarlığı və bütövlükdə ümumtürk dilinin qərb qoluna daxil olan türkcələrin arxitokenikasının eyniliyi onların yenidən təsnifləndirilməsi zəruriyyətini qarşıya qoyur. Bu, o deməkdir ki, indiyə qədər türk ədəbi dillərinin və dialektlərinin təsnifində, yəni onların dil, dialekt, şivə xüsusiyyətlərinin göstərilməsində daha çox leksik, fonetik və morfoloji fərqlənmələrə üstünlük verilmiş, sintaksisin milli-özümlü əlamətləri isə diqqəti cəlb etməmişdir. Halbuki hər hansı bir dil ünsiyyət və ifadə vasitəsi olaraq özünün sintaksisi ilə müəyyənləşir.

İkinci hissənin dördüncü bölümünə dair yoxlama sualları və tapşırıqlar

1. Koordinativ-qoşulma konstruksiyaları digər MC quruluşlarından başlıca olaraq hansı sintaktik və semantik özəllikləri ilə fərqlənir? Bunlara nə üçün qoşulma konstruksiyaları adı verilir? Mürəkkəb cümlə və mətn sintaksisində daha hansı konstruksiyalar və sintaktik bütövlər koordinativ-qoşulma əlaqəli MC müqayisə oluna bilər?

2. Koordinativ-qoşulma əlaqəli konstruksiyaların MC olaraq məna hansı növləri vardır? Sözügedən konstruksiyalar nə üçün aydınlaşdırma, təyin, zərflilik və çoxmənalı MC quruluşlarından fərqli bir sintaktik-semantik kontekstdə təsniflənirlər?

3. Türk ədəbi dillərində bağlayıcı vasitələrin işlənilməsi ilə müəyyənləşən hansı sintaktik əlaqə üsullarına görə koordinativ-qoşulma konstruksiyalarının komponentləri bir-biri ilə əlaqələnir? Koordinativ-nəticə konstruksiyaların ümumtürk dilinin oğuz-qıpçaq layında hansı normativ-sintaktik quruluşları və üslubi-sintaktik variantları işlənir?

4. Koordinativ-nəticə mənalı MC mürəkkəb sintaktik bütövlərin təşəkkülündə və ümumiyyətlə məndüzəltmədə oynadığı rol barədə nə deyə bilərsiniz? Sözügedən konstruksiyaların müxtəlif mikromətlərin ayrıca bir komponenti səviyyəsində işlənilməsinə dair dərs vəsaitində konkret olaraq hansı nümunələr gətirilmişdir? Koordinativ-nəticə mənalı MC ümumtürk mətni sintaksisində oynadığı rolu həm bədii ədəbiyyatdan, həm də müxtəlif dil-danışıq ortamlarından seçdiyiniz konkret nümunələrlə izah etməyə çalışın.

5. Koordinativ-qoşulma əlaqəli PV içərisində təsrifləndirilən şərt-güəşt konstruksiyaları türk ədəbi dillərində hansı semantik-funksional məna sahələrinə görə diferensiallaşır? Sözügedən konstruksiyalar konkret olaraq hansı mürəkkəb cümlə növlərinə ayrılır?

6. Türk ədəbi dillərində koordinativ-şərt mənalı MC hansı normativ-sintaktik quruluşları və üslubi-sintaktik variantları işlənir? Nümunələrlə göstərin.

7. Türkoloji dilçilikdə “şərt dövrü” hansı morfoloji-sintaktik əlamətə bağlı olaraq izah edilmişdir? Koordinativ-şərt mənalı MC komponentləri hansı sintaktik əlaqə üsulları ilə bir-biri ilə əlaqələnir? Qədim türk dilində sözügedən konstruksiyaların sintaktik arxetipləri işlənilmişdir? Nümunələrlə göstərin.

8. Koordinativ-güzəşt mənalı MC mürəkkəb şərt konstruksiyalarından fərqləndirən hansı sintaktik və semantik özəlliklər vardır? Sözügedən MC normativ-sintaktik quruluşlarına və üslubi-sintaktik variantlarına dair müxtəlif türk ədəbi dillərindən örnəklər seçməyə çalışın. Seçdiyiniz örnəkləri bir-biri ilə müqayisə edin.

Ədəbiyyat

ABDULLAYEV, Əlövsət 1974, *Müasir Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlələr*. B.: “Maarif” Nəşriyyatı, 418 s.

ABDULLAYEVA, Nabat 1975, *Müasir Azərbaycan dilinin sintaksisi üzrə xüsusi seminar materialları (Tərkiblər və budaq cümlələrin sinonimliyi)* B.: “Maarif” nəşriyyatı, 277 s.

ADİLOV, Musa 1973, *Qəzet dili*, B.: ADU nəşri, 111s.

БАСКАКОВ Н. А. 1963, *К вопросу о происхождении форма на -са, -се в тюркских языках*. –Сб.: Академику В. А. Гордлевскому к его семидесятилетию. М.: с. 35-63.

БАСКАКОВ А. Н. 1984, *Предложение в современном турецком языке*. М.: Изд-во “Наука”, 198 с.

BAYRAMOV, Hüseyin 1981, *Məna əlaqələrinə görə tabeli mürəkkəb cümlələrin təsnifi*. –Müasir Azərbaycan dili, III, Sintaksis, B.: “Elm” nəşriyyatı, s. 369-380.

BROCKELMAN, Carl 1954, *Osttürkische grammatik der Islamischen literatur Sprachen Mittelasiens*, Leiden. 429 s.

DƏMİRÇİZADƏ, Əbdülzəl 1948, *Mürəkkəb cümlələr*. – “Azərbaycan məktəbi” jurnalı. No 1(25), s. 24-35.

ДМИТРИЕВ Н. К. 1962, *Строй тюркских языков*. М.: Изд-во “Восточной литературы”, 607 с.

HƏSƏNOV, Ağamalı 1959, *Cümlənin ikinci dərəcəli üzvləri*. – Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. B.: ADU nəşriyyatı, s. 214-296.

HƏSƏNOV, Qasım 1957, *“Dəhnamə”dəki tabeli mürəkkəb cümlələr haqqında*. ADU Aspirantlarının Elmi əsərləri, III buraxılış, B., ADU nəşriyyatı, s. 133-152.

ХАМЗАЕВ М. Я., КУРБАНОВ., ХАРЛАНОВА., АМАНГЕБДЫЕВА К. Б. 1977, *Сравнительная грамматика русского и туркменского языков*. Синтаксис. Ашхабад: Ылым, 195 с.

Häzirki zaman türkmen dili. Sintaksis 1962, A. M. Gorkiy adındaky Türkmen Döwlet Uniwersiteti, 331 s.

КОНДРАТЬЕВ В. Г. 1981, *Грамматический строй языка памятников древнетюркской письменности VIII-XI вв.* Л.: Изд-во Ленинградского ун-та, 191 с.

КОНОНОВ А. Н. 1956, *Грамматика современного турецкого литературного языка*, Издательство АН СССР, М. – Л., 562 с.

Гайдаржи Г. А. 1981, *Гагаузский синтаксис. Придаточные предложения союзного подчинения*. Кишинев: Изд-во «Штиинца», 132 с.

ГОРДЛЕВСКИЙ Вл. 1928, *Грамматика турецкого языка (морфология и синтаксис)*. М.: Издание Института Востоковедения им. Н. Нариманова при ЦИК СССР, 159 с.

МУСАЕВ М. М. 1987, *Полипредикативные единицы с каузальным и целевым отношением в тюркских языках огузской группы*. – Советская Тюркология, № 6, с. 77-85.

МУСАЕВ М. М. 1988, *Сложноподчиненные предложения с причинно-следственными отношениями частей в тюркских языках огузской группы*. – Сб.: Языки народов СССР. Новосибирск, с. 83-92.

МУСАЕВ М. М. 1990, *Обстоятельственные сложноподчиненные предложения со сравнительным отношением в тюркских языках огузской группы*. – Доклады АН Азербайджана. № 2 с. 59-62.

NARTYÝEW N. 1981, *Häzirki zaman Türkmen dilinde goşma sözlemiň gurluşy*, II bölüm, Eýerjeňli goşma sözlem. Aşgabat, 120 s.

ПОЦЕЛУЕВСКИЙ А. П. 1975, *Избранные труды*. Ашхабад: «Ылым», 236 с.

RƏNİMOV, Mirzə 1965, *Azərbaycan dilində feil şəkillərinin formalaşması tarixi*. B.: Azərb. SSR EA Nəşriyyatı, 268 s.

ŞİRƏLİYEV, Məmmədağa., HÜSEYNOV, Muxtar 1951, *Azərbaycan dilinin qrammatikası*, II hissə, B.: Azərneşr, 182 s.

ŞİRƏLİYEV, Məmmədağa., MEHDİYEV, Nəsim 1981, *Tabeli mürəkkəb cümlə*. – Müasir Azərbaycan dili, III, Sintaksis. B.: “Elm” nəşriyyatı, s. 387-426.

TAĞIZADƏ, Zeynal 1960, *Müasir Azərbaycan dilinin sintaksisi*. V. İ. Lenin adına APİ nəşri, Bakı, 154 s.

ТОЙН А. Ван Дейк 1978, *Вопросы прагматики текста*. –В кн.: Новое в зарубежной лингвистике. В. VII, Лингвистика текста, Москва: Прогресс, s. 259-336.

Mənbələr

- “Ana sözü” jurnalı, 1990, No 2.
- Айдаров Г. 1971, *Язык орхонских памятников древнетюркской письменности VIII века*. Алма-Ата: Изд-во “Наука” Казах. ССР, 377 s.
- AZADY, Döwletmämmed, 1962, *Wagzy-azat*. Aşgabat: TSSR Ilmymlar Akademiyasynyň neşirýaty, 118 s.
- BABA OGLU N. 1979, *Bucak ecelleri*. Kişinev: “Literatura artistike”, 209 s.
- BAYRAM HAN 1970, *Saýlanan eserler*. Aşgabat: “Türkmenistan” neşirýaty, 157 s.
- Bucaktan seslär 1959, *Literatura yazıları*. Kişinev: “Kartya Moldovenyaske”, 227 s.
- CƏFƏRZADƏ M. M. 1990, *Azərbaycan dilinin dialekt sintaksisi*, B.: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 349 s.
- ДТС: *Древнетюркский словарь*. Л: “Наука”, Ленинградское отделение, 676 с.
- EMRE, Yunus 1963, *Şiirleri*, İstanbul: Varlık Yayınevi.
- “Elm” qəzeti, 28 aprel 1990-cı il.
- ƏLİYEV A. 1985, *Daşlar da ağlayarmış*. B.: Gənclik, 184 s.
- ƏLİYEV S. 1985, *Cənub mirvarisi*. B.: Yazıçı, 232 s.
- ƏMANİ 1983, *Əsərləri*. B.: Yazıçı, 335 s.
- ƏYLİSLİ Ə. 1977, *Bu kənddən bir qatar keçdi* (hekayələr, povestlər, pyeslər), B.: Azərnəşr, 267 s.
- FÜZULİ M. 1988, *Seçilmiş əsərləri*, 2, B.: Azərb. Dövlət Nəşriyyatı, 590 s.
- Görogly 1958, Aşgabat: Türkmenistan Dövlət Neşirýaty, 627 s.
- GURBANOW A. 1982, *Gülнар. Powestler hem hekaýalar*. Aşgabat: “Türkmenistan” Neşirýaty, 383 s.
- GÜNTEKİN, Reşat Nuri 1959, *Gizli El, Roman*. İstanbul: İnkilab Kitabevi, 151 s.
- HACIYEV, Tofiq., VƏLİYEV, Kamil 1983, *Azərbaycan dili tarixi. Oçerklər və materiallar*. B.: “Maarif”, 182 s.

HAFİZ N. 1978, *Çevrem, Toplum, Bilim, Yazın ve sanat dergisi*, Mart, VI, No 17.

HİKMET N. 1965, *Yeşil Elmalar*, Roman, İstanbul: Pınar Yayınevi, 280 s.

Ysmaýylow H. 1963, *Öküz gödek. Saýlanan eserler*. Aşgabat: 278 s.

DMİTRİY, Kara Çoban 1977, Tamannık. Kişinev: “Literatura artistike”, 158 s.

KANSU C. A. 1972, *Sevgi Elması*, Ankara Üniversitesi Basımevi, 46 s.

KEMAL O. 1966, *Cemile, Roman*, Varlık Yayınları, Ankara Caddesi, İstanbul, 138 s.

KEMAL O. 1967, *Bereketli Topraklar Üzerinde*. Sofya: NP, 66 s.

KEMAL Y. 1978, *Ağrıdağı Efsanesi*, Milliyet Yayınları, Ağaoğlu Yayınevi, 144 s.

KEMİNE 1971, *Şahyryn ömrüne we dorediziligine degişli makalalar ýgyndysy*. Aşgabat: “Ylym” neşirýaty, 384 s.

KDQ: *Kitabi-Dədə Qorqud*. 1962, Bakı, Azərb. Dövlət Nəşriyyatı, 175 s.

KİŞVƏRİ 1984, *Əsərləri*, B.: Yazıçı, 163 s.

KOSHQARİY, Mahmut 1960, *Türkiy suzlar devoni (Devonu luqot-it türk)*, uç tomlik, I tom. Taşkent: Uzbek. SSR Fanlar Akademiyası Naşiriyeti, 499 s.

Гайдаржи Г. А. 1973, *Гагаузский синтаксис. Относительное и бессоюзное подчинение придаточных*. Кишинев: Изд-во “Штиинца”, 92 с.

Magtymguly 1983, *Saýlanan eserler*, iki tomluk, I, II, Aşgabat: “Türkmenistan”, 264 s.; 299s.

Манас 1968, *Кыргыз элинин батырлык эпосу*. 2-китей, Москва, 685 с.

MƏLİKZADƏ M. 1989, *Yaşıl gecə. Roman və povestlər*, B.: Yazıçı, 305 s.

MƏSİHİ 1977, *Vərqa və Gülşə*. B.: Azərb. Dövlət Nəşriyyatı, 286 s.

Мусаев С. 1979, *Эпос “Манас”*. Фрунзе: Изд-во “Илим”, 204 с.

НАРТЫЕВ Н. 1988, *Строй сложного предложения в современном туркменском языке*, Ашхабад: Ылым, 200 с.

NESİN A. 1960, *Güzünde Gözlük*. Karikatür Yayınları. İstanbul: Fan Matbaası, 96 s.

NESİN A. 1964, *Mahmut ile Nigar*. İstanbul, 89 s.

NESİN A. 1974, *Deliler Boşandı*. Sunar Hüsniabiabı Matbaası, İstanbul, 183.

NƏSİMİ, İmadəddin 1985, *Əsərləri*, V. B.: Elm, 355 s.

Наджип Э. Н. 1975, *Тюркоязычный памятник XIV века "Гулистан" Сейфа Сарай и его язык*, ч. II. Алма-Ата: Изд-во "Наука" Казах. ССР, 299 s.

ORDUBADI M. C. 1983, *Qılinc və qələm*. B.: Azərb. Dövlət Nəşriyyatı, 663 s.

PAŞAZADE K. *Yusuf u Züleyha*. Hazırlayan Dr. Mustafa Demirel. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 248 s.

"Səhər" qəzeti, 24 mart 1992-ci il.

Шербак А. М. 1959, *Огузнаме. Мухаббатнаме. Памятники древнеуйгурской и староузбекской письменности*. М.: Изд-во "Восточной литературы", 170 s.

"Ulduz" jurnalı, 1979, No 10; 1981, No 7; 1982, No 11..

"Yeni fikir" qəzeti, 6 dekabr 1990-cı il

III HISSƏ

TÜRK ƏDƏBİ DİLLƏRİNDƏ MÜRƏKKƏB CÜMLƏ KOMPONENTLİ MİKROMƏTN

Dərs vəsaitinin ikinci hissəsində əvvəlcə mürəkkəb cümlə və mikromətn səviyyələrində aktual üzvlənmədən və mürəkkəb sintaktik bütövlərin bəzi digər linqvistik özəlliklərindən bəhs edildi. Sonra isə MC üslubi-sintaktik variantlarından danışılarkən mürəkkəb sintaktik bütövlərin bəzi konseptual-struktur və -sintaktik əlamətləri üzərində duruldu. Daha doğrusu, komponentləri arasında MC quruluşlu sintaktik vahidlərin də yer tutduğu mikromətnlərin dil-danışq sistemindəki intensivliyinə dair konkret örnəklər göstərildi. Bu hissədə isə ümumtürk mətninin ontoloji-tipoloji mahiyyətindən və bəzi linqvistik-sintaktik özəlliklərindən bəhs ediləcəkdir.

1. Türkcə mətnin konseptual-intellektual mahiyyəti

Sözgedən mətnin nüvəsini və milli mentalitet fenomeni olaraq var ola bilmə əsasını öncə əski şaman-türk və Göy Tanrı inancı, sonra isə türk-islam, təsəvvüf və çağdaş mədəniyyət tərkibli, monoloji, dialoji və ritmik səciyyəli nəql etmə və ya anlatım hadisəsi təşkil edir. Qopuza və saza söykənən şifahi xalq ədəbiyyatı örnəkləri, ümumxalq dilinin müxtəlif şəkilləri, dialektləri və şivələri həmin konseptual-intellektual mahiyyətin konkret ifadə vasitələri. Yunus İmrə, M.P.Vaqif, Aşıq Ələsgər, Məh-timqulu, Əhmət Yəsəvi, Hacı Bektaş Vəli, Cambul, Manas, Kitabı-Dədə Qorqud kimi real və əfsanəvi şəxsiyyətlərin dilində müşahidə edilən türkcə təhkiyə və ya anlatım təzi sonrakı türk dil-danışq mətninin əsasında durur. Türkcə yazılan divan ədəbiyyatı, məsələn, Nəsimi, Füzuli və Nəvainin dili də başlanğıcda ümumtürk mətninin formalaşmasında çox böyük rol oynamışdır.

XIX yüzilin əvvəllərindən etibarən öncə heca, sonra isə sərbəst şeirlə, həm də nəsrə yazılan, yeni bir nəql etmə hadisəsinə və ya dil-danışq sisteminə söykənən türk ədəbi dilləri təşəkkül tapır. XX yüzildə həmin yeni ədəbi dillərdə və onların mətnlərində güclü bir dəyişmə prosesi başlayır. XXI yüzildə isə ümumtürk ədəbi mətni artıq nətnlərarası əlaqələr kontekstində formalaşır. Azərbaycan türk ədəbi mətnində konseptual-intellektual mahiyyətli və mətnlərarası səciyyəli nəql etmə hadisəsinin ilk örnəklərini Kamal Abdullanın əsərlərinin dilində müşahidə edə bilərik. Məsələn, “Yarımqıç əlyazma” romanında əsərin süjet xəttini

təşkil edən yarı mifoloji, ədəbi-tarixi səciyyəli hadisələr və novellavari gedişatlar yazıcının kəndinə məxsus bir Oğuz türkcəsi ilə nəql edilir. Daha doğrusu, XI-XIV yüzillərdə Anadolu-Qafqaz coğrafiyasında işlənən Oğuz türkcəsi ilə günümüz Azərbaycan türkcəsi arasında konseptual-lingvistik səciyyəli ədəbi paralellik qurulur. Belə bir konseptual-intellektual açıqlanma gerçəkliyi və ədəbi-lingvistik paralellik epik və nağılvary səciyyəli söyləm-diskurs anlatımı və ya şifahi nəql etmə hadisəsi əsnasında həyata keçirilir. Məsələn, Kamal Abdullanın “Yarımcıq əlyazma” romanı mətninin anlatımına epik səciyyəli bir nəql etmə tərzii xasdır. Yazıcının “Sehrbazlar dərəsi” əsərinin mətnində isə anlatım nağılvary bir üslubla yerinə yetirilir. Daha doğrusu, hər iki əsərin mətnində fonetik, morfoloji, leksik və frazeoloji dil-danışıq vasitələri XI-XIV və XX-XXI yüzillər arasında mövcud olmuş ümümtürk mətnləri arası tarixi kontekstin konseptual-intellektual mahiyyətinə və dil-danışıq üslubuna uyğun olaraq işlənir. Söz birləşmələri, cümlə və mürəkkəb sintaktik bütövlər isə sözügedən mətnlərdə dialoji-çərçivəli kontekstual sıralanma və qafiyəli ümümtürk mətninin sintaktik bütövdən-bütövə açılımı arxitektonikası əsasında qurulur.

Günümüzdə müxtəlif türk ədəbi dillərində yazılan bədii mətnlərin ənənəvi səciyyəli filoloji elmlərin klassik prinsiplərinə görə araşdırılması hələ də bütün cidd-cəhdilə davam etdirilir. Belə ki, mətnlərin ədəbi-tənqidi nüsxələri klassik filoloji-tekstoloji prinsiplərlə hazırlanılır. Bəzən hər hansı bir sözün oxunuşu aylarla və illərlə sürən bir mübahisəyə səbəb olur. “Mətnin lingvistik təhlili” kurslarında isə ədəbi mətnlərdə fonemlər, morfemlər, sintaksemlər, leksemlər və frazemlər ənənəvi-təsviri dilçilik metodları ilə müəyyənlişdirilir. Halbuki, çağdaş filologiya elmində müxtəlif dillərdə yazılan bədii mətnlərin funksional və koqnitiv-konseptual yönüm və yönümlərlə aparılan ədəbi-lingvistik təhlili getdikcə daha geniş bir miqyasda yayılmaqdadır. Həmin yönüm və yönümlər artıq ali məktəb praktikasında da tətbiq olunmaqda və bədii mətnlərin öyrənilməsində əsas elmi-metodoloji yönüm və yönümlər olaraq özünü göstərməkdədir (Popovskaya 2006; Aktaş 2009).

2. Türköloji dilçilikdə mətn dilçiliyi və sintaksisi araşdırmaları

Mətnin cümlədən daha böyük bir sintaktik bütöv səviyyəsində araşdırılması problemi dilçilikdə XX yüzilin ikinci yarısından sonra ortaya çıxmışdır. Bütövlükdə isə mətn sintaksisi, bir filoloji elm sahəsi kimi, XX

yüzyil son qərinasində formalaşmışdır. XX yüzyil ortalarında Avropa dilçiliyi, xüsusilə də Praqa funksional dilçilik məktəbi nümayəndələrinin uğurları kommunikativ və semantik məzmunlu yeni linqvistik açıqlanmaların meydana çıxmasına və xüsusilə də cümlədən böyük mürəkkəb sintaktik bütövlərin filologiyada ayrıca olaraq tədqiqinə geniş yol açmışdır. Avropa və Rusiyada bu sahədə böyük uğurlar olsa da, türkoloji dilçilikdə mətn sintaksisi məsələsi o dövrdə hələlik nisbətən az öyrənilmişdir.

Qeyd olunmalıdır ki, filologiyada mətnin ümumi filoloji-ədəbi və - linqvistik özəllikləri daha Antik dövrdən, yəni Aristoteldən başlayaraq öyrənilməkdədir. Belə ki, mətnin ümumi və təfərrüatlı filoloji araşdırılması ilk öncə mətnşünaslıq və ədəbi mətnlərin tənqidi nüsxələrinin hazırlanması və mətn nəzəriyyəsi və ya ədəbi mətnlərin müxtəlif funksional üslublar və ən yaygın ədəbiyyatşünaslıq və dilçilik metodları baxımından müştərək işıqlandırılmasıyla bilinməkdədir (Musaoğlu 2008:112). 1980-ci illərdən (Гальперин 1981) etibarən isə mətn dilçiliyi, qrammatikası, quruluşu və sintaksisi və ya mətnin həm fonetik-fonoloji və morfonoloji, həm də qrammatik-leksik, leksik-leksikoqrafik və farazeoloji-semantik və funksional özəllikləri mətn-diskurs, intertekstual və interdiskursiv kontekstlərdə bir bütün olaraq araşdırılmaqdadır. Bu isə özəlliklə mətn dilçiliyi və sintaksisinin türkoloji dilçilikdə ayrıca bir linqvistik sahə olaraq müəyyənləşdirilməsini şərtləndirməkdədir. Əslində ilk öncə, mürəkkəb sintaktik bütövlər, frazadan böyük və ya cümlədən böyük vahidlər və bunlarla bağlı olaraq da mətn sintaksisi, mətn qrammatikası və mətn quruluşu anlayışları ortaya çıxmışdır. 1980-ci illərdən etibarən isə ən çox "mətn dilçiliyi" termin-anlayışının işlənilməsi yaygınlaşmışdır. Bu baxımdan mətn dilçiliyi termin-anlayışı üst qavram, "mətn qrammatikası", "mətn quruluşu" və "mətn sintaksisi" termin-anlayışları onun alt qavramları, "sintaktik bütövlər, mürəkkəb sintaktik bütövlər, frazadan böyük vahidlər" və s. isə onların altındakı alt qavramlar və ya başlıqlar olaraq müəyyənləşdirilə bilər. Dərs vəsaitində əsas etibarilə ümumtürk mətninin sintaktik özəllikləri üzərində durulur və bununla əlaqədar ən çox MC quruluşlu və ya MC quruluşlarının mətnqurucu vasitələr olaraq işlənilməsi sintaktik bütövlər öyrənilir.

Türkoloji dilçilikdə və onun müstəqil bir bölümü səviyyəsində səciyyələndirilə bilən Azərbaycan dilçiliyində sözügedən filoloji qavrama aid yuxarıda göstərilən adlandırılma səciyyəli terminlərdən daha çox "Mətn sintaksisi" termininin işlədilməsi və ya alt qavram olaraq açıqlanması tərcih edilmişdir (Novruzova 2002). Bu bir tərəfdən, aşağıda da göstəriləyi kimi, sözügedən problemin başlanğıcdan etibarən türkoloji dilçilikdə daha çox

“mürəkkəb sintaktik bütöv” və “cümlədənböyük və ya frazadanböyük vahidlər” adlı sintaktik səciyyəli termin-anlayışlarla işıqlandırılması, digər tərəfdən isə Azərbaycan dilçiliyində sintaksisin və özəlliklə də mürəkkəb cümlə sintaksisinin çox geniş bir ölçüdə tədqiq olunması və buna bağlı olaraq da mövzunun sövq-təbii bir şəkildə metalinqvistik səciyyəli yönümdə açıqlana bilməsiylə də izah edilə bilər.

XX yüzilin 40-50-ci illərində mətn sintaksisinə dair Avropa və rus dilçiliyində əldə edilən uğurlar keçmiş Sovetlər birliyində yaşayan türkdilli xalqların da dil materialları əsasında bu və ya digər filoloji-lingvistik istiqamətlərdə yeni elmi araşdırmaların aparılmasına güclü təkan vermişdir. XX yüzilin 60-cı illərində Kazan Universitetinin professoru M. Z. Zəkiyev mətn sintaksisi sahəsində uğurlar qazanan ilk tədqiqatçı türkoloqlardandır. Onun «Синтаксический строй татарского языка» (1963) adlı əsəri bu baxımdan fundamental tədqiqat işi sayılır. Müəllif kitabın böyük bir bölməsini mürəkkəb sintaktik bütövlərin quruluşuna və onun tərkibindəki cümlələrin əlaqələnməsi məsələsinə həsr etmişdir. Tatar türkcəsinin materialları əsasında mətn üzərində araşdırmalar aparən müəllif mürəkkəb sintaktik bütövlərin sərhədləri, həcmi, semantik xüsusiyyətləri, mətndə əlaqələndirici vasitələri haqqında ətraflı məlumat vermişdir. Tədqiqatçıya görə, mürəkkəb sintaktik bütövləri təşkil edən cümlələr arasındakı bağlılığı (münasibətləri), onları bağlayan vasitələri ətraflı öyrənmək əsas məsələlərdən biridir. Müstəqil-bərabərhüquqlu cümlələr arasındakı bağlılığı öyrənmək üçün lazım olan tələblərə əlaqəli nitqin hansı hissəsi cavab verirsə, mürəkkəb sintaktik bütövün də hüdudları ondan asılı olaraq müəyyənləşir (Zakiev 1963: 361).

Türk ədəbi dillərində mətn sintaksisinə dair tədqiqatlar başlıca olaraq **mətnin qrammatikası və semantikasi, mətn və üslubiyyat** istiqamətlərində aparılan araşdırma işlərinin mövzusu olmuş və ən çox mətnin **komponentlərinin bir-biri ilə bağlanması, bağlayıcı vasitələri, sərhədləri, həcmi** kimi məsələləri öyrənilmişdir. Türkoloji dilçilikdə isə **mətn dilçiliyi terminlərinin** dəqiqləşdirilməsinə cəhd göstərilmişdir. Türk ədəbi dilləri materialları əsasında mətn sintaksisinə aid araşdırmalar əsasən bədii mətnlər üzərində aparılmışdır. Bunun əsas səbəbi bədii mətnlərin üslub zənginliyi və bədii əsərlərdə fərdi mətn quruculuğunun daha rəngarəng formalarının mövcudluğu ilə əlaqəlidir. Lakin türk ədəbi dillərinə dair qədim yazılı abidələrin mətnləri və folklor mətnləri də zaman-zaman araşdırma mövzusu olmuşdur. Mətn dilçiliyinə aid istər ümumi və xüsusi, istərsə də türkoloji dilçilik sahəsində aparılan araşdırmaların bəzilərinin adı yuxarıda

çəkilməmişdir. Həmin araşdırmaların bəzilərinə isə aşağıda yeri gəldikcə toxunulacaqdır.

3. Mətn dilçiliyində konseptual-lingvistik yöntəmlərin tətbiqi

Mətn şifahi və ya yazılı olaraq gerçəkləşir. Klassik filologiya elmində daha çox yazılı olaraq gerçəkləşən mətnlər öyrənilmişdir. Hər şeydən öncə, yazılı abidələrimizin tənqidi mətnləri hazırlanmışdır. Mətn nəzəriyyəsi kimi bilinən ümumi elm sahəsində istər ədəbiyyatşünaslıq və mətn dilçiliyi, istərsə də üslubiyyat və semiotika arasındakı fənlərarası əlaqələr işıqlandırılmışdır. Müasir mətn dilçiliyində isə müəyyən bir iyerarxik bütövlüyə malik olan mətnin quruluş qaydaları və həmin qaydalara görə müəyyənləşdirilən semantik-funksional əlaqələr öyrənilir. Mətn araşdırmaları bir elm sahəsi olaraq filologiyanın içərisində yer alır (LES 1990: 507).

Semiotkada hər cür sistemli, ardıcıl və mənalı işarələr və ya kommunikativ şəkillənmələrlə bərabər; müəyyən bir tədbir, mərasim, rəqs, yuxu, oyun və s. kimi fərdi, kütləvi və etnik-millət xarakterli fəaliyyətlər də ayrı-ayrı mətnlər olaraq tərif edilir. Lingvistikada isə mətn sözlü işarələrin bütönlüyü və iyerarxikliyi formasında, sadə və mürəkkəb cümlələrlə mikro- və makromətn çərçivələrində struktur, semantik və funksional baxımlardan (LES 1990: 507), son illərdə isə konseptual-intellektual mahiyyətinə görə öyrənilir.

Günümüzdə hər hansı mətnə konkret bir mözu və ya hadisə olaraq ifadə olunanların və həmin mətnin struktur komponentlərinin konseptual səciyyəli “dərk etmə, şüur və təfəkkür müstəvi”ndə müəyyənləşdirilən “*Tanrı haqqı, axirət, qədər, qonşuluq əlaqələri, ailə, bəkarlik, xoşbəxtlik, sədaqət, qəhrəmanlıq, şəhidlik, dostluq, düşmənlik, kainat, yol, iltifat, sevgi, nifrət, gözəllik, acı, mərhəmət*” kimi uyğun üst və alt qavramlarla əlaqələndirilərək araşdırılması gündəmə gəlməkdədir. Bu isə ümumtürk mətninin fəlsəfi, antropoloji, psixoloji, folklorik, lingvistik, koqnitiv və kompüter-mühəndis dilçiliyi baxımlarından kompleksiv olaraq öyrənilməsinin yolunu açılmaqdadır. Artıq mətnqurucu dil vahidlərinin sıraları və bir-biri ilə struktur-semantik əlaqələri və mətnə ifadə edilən anlamların **koqnitiv müstəvi** ilə bağlılıqları türkoloji dilçiliyin də mövzularından birinə çevrilməkdədir. Daha doğrusu, ümumtürk mətni konseptual-lingvistik yönüm və yöntəmlərlə də öyrənilməkdədir (Musaoğlu 2003a).

1970-ci illərdən etibarən müasir sinxronik dilçilik və diaxronik ədəbiyyatşünaslıqda struktur, semantik və funksional yöntəmlərlə aparılan lingvistik-folklorik səciyyəli araşdırmaların nəticələrindən türkologiya

müəyyən bir ölçüdə təsirlənmişdir. Türkoloji mətn dilçiliyində folklorik mətnlərdə sintaktik paralellik, parselyatikləşmə və diskursların struktur-semantik sistemə dair aparılmış folklorik-mifoloji səciyyəli konseptual-intellektual açıqlanmalar həmin təsirin nəticəsində ortaya çıxmışdır (Üstünova 1998; Musaoğlu 2002: 66-71 və s.).

Bu baxımdan “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı mətnində başlanğıcı “mübtədə-xəbər” və sonu “xəbər” semantik-funksional qütbləşməsilə işlənən cümlələrin və mürəkkəb sintaktik bütövlərin araşdırılması maraq doğurur. Dərs vəsaitində də “qapalı” sintaktik quruluşlu mətnlinqvistik parçaların mətnə ifadə edilən tarixi hadisələrlə və gedişatlarla retrospektiv, interospektiv və prospektiv səciyyəli konseptual əlaqələri müəyyənləşdirilir.

4. Mətn nədir və onun hansı konseptual-lingvistik özəllikləri vardır?

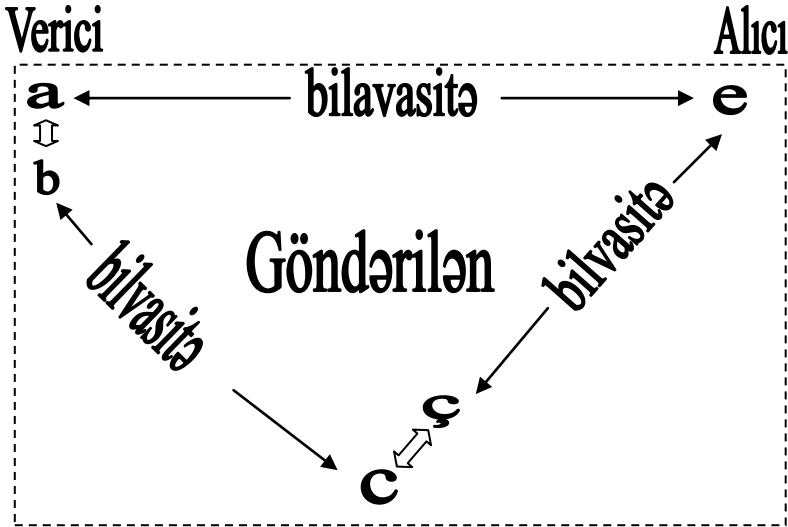
İşarəli dil vahidləri zaman-məkan, səbəb-nəticə, şərt-müqayisə və s. mənəli funksional-semantik aurada paradiqmatik və sintaqmatik komponentlər olaraq ifadə olunur. Mətn həmin komponentlərin hər hansı bir kommunikativ prosesdə ardıcıl birləşməsilə şifahi və ya yazılı olaraq gerçəkləşir. O, hər şeydən öncə, bir ünsiyyət vasitəsidir və konkret bir tərkib və ya rəbitəli söyləmə (diskurs) kimi tərif edilir. Bütövlük, ardıcılıq və komponentlərin bir-birinə daxili bağlılığı, yəni lingvistik iyerarxiylik hər hansı bir mətnin indiyə qədər çox geniş bir miqyasda öyrənilən əsas struktur, semantik və funksional əlamətləridir. Bunların öyrənilməsi günümüzdə artıq klassik mahiyyət daşıyır. Buna görə də mətn dərs vəsaitində konseptual-intellektual və -lingvistik özəllikləri ilə də araşdırılır.

Mətn yetərli ölçüdə daxili enerji ehtiva edən, həmin enerji əsasında təşəkkül tapan, öz-özünə inkişaf edən və etdirilən və sözü tam mənasında mədəniyyətlə qidalanan bir prosesdir. Sözügedən təşəkkül və tədrisi inkişaf klassik tərfi ilə bütövlükdə verici və alıcı, ayrılıqda isə danışan və dinləyən arasında şifahi, yazıçı və oxucu arasında yazılı mətn olaraq gerçəkləşir. Danışan və dinləyən, yazıçı və oxucu, bir başqa sözlə, verici və alıcı mətnquruculuğu prosesinin ayrı-ayrı konseptual-intellektual komponentləri olaraq müəyyənləşir. Mətnin qurulması və ya onunla ünsiyyət saxlamaq prosesi olaraq tərif edilə bilən mətn təşəkkülünün bütününi təşkil edən komponentlər çağdaş dil-danışq ortamında iç-içə gəlir. Çünki bilgi akışı gündən-günə sürətlənir, dil ortamı şifahiləşir və çox hallarda görünən bir hala çevrilir, e-dil və buna bağlı olaraq e-türkcə və ya e-Azərbaycanca ehtiyacı getdikcə aktuallaşır. Bunun nəticəsində

lingvistik-kommunikativ vahid olaraq “verici-alıcı” formulu şəklində tərif edilən mətnquruculuq işi çağdaş dil-işlənilmə ortamına görə yeni bir konseptual-filoloji müstəvidə öyrənilir. Başqa bir sözlə, mətn müasir dilçilikdə bir tərkib, bir lingvistik-kommunikativ proses və təşəkkül şəklində və ya onu təşkil edən komponentlərinin bir yerə yığılması olaraq qiymətləndirilir. Sözügedən yığılmaya görə müəyyənləşdirilən “*verici-göndərilən-alıcı*” formulu isə mətn komponentləri müstəvisində yenidən təsnifləndirilir (Zalevskaya 2002). Bu kontekstdə mətnin komponentlərinin yeni bir tərifı və ya “kommunikativ dövrə”si, “verici-göndərilən-alıcı” əlaqələrinin “bilvasitə-bilavasitə proyeksiyalı gerçəkləşməsi”nə görə, aşağıdakı şəkildə formullaşdırılır:

- a-Verici
- b-Vericinin proyeksiyası
- c-Mətnin gövdəsi və ya göndərilən
- ç-Mətnin proyeksiyası
- d-Alıcı

Kommunikativ dövrə

Sxem 1

Verici-alıcı əlaqələrinin bilavasitə proyeksiyalı gerçəkləşməsi danışan-dinləyən, bilavasitə proyeksiyalı gerçəkləşməsi isə yazıçı-oxucu

komponentləri ilə yerinə yetirilir. Birincidə şifahi, ikincidə isə yazılı mətnin gerçəkləşməsi prosesi həyata keçirilir.

Ümumtürk mətni XX yüzilin 70-ci illərindən bəri, yuxarıda göstəriləndiyi kimi, türkoloji dilçilikdə struktur-semantik və müəyyən bir ölçüdə funksional baxımlardan mətnlinqivistik meyarlarla araşdırılır. Bu araşdırmalarda ən çox mətni təşkil edən komponentlərin sintaktik və mətnlinqivistik sıralanması öyrənilir. Mətnin sərhədləri, məzmunu, “hökm-bilgi və cümlə-mətn” müstəvisində temaya və remaya ayrılması və mətndüzəldici struktural faktorlar göstərilir. Konkret mətn parçalarındakı cümlələrarası əlaqələr və həmin əlaqələri əvəzliliklərlə və digər dil vahidləri ilə yaradan faktorlar müəyyənləşdirilir. Sonuncular **anaforiklik və kataforiklikdən** (Yun. anaphora-önə və arxaya göndərən; catarhoric reference: önə göndərmə elementi; anaphoric reference: önə və arxaya göndərmə elementi) və koranaforiklik və korkataforiklik (co-reference: mətnin həm yuxarı, həm də aşağı hissələrinə göndərmə və göndərilmə faktorları) ibarətdir (LES 1900: 32; Dilçilik ensiklopediyası 2006: 49, 321). Göründüyü kimi, linqivistik ədəbiyyatda mətn komponentlərini bir-birinə bağlayan konkret dil vasitələri anafora, anaforiklik və katafora, kataforiklik; koranafora, koranaforiklik və korkatafora, korkataforiklik terminləri ilə adlandırılır. Həmin terminlər flektiv quruluşlu Hind-Avropa dillərinə aid mətnlərin komponentləri arsındakı struktur, semantik və funksional əlaqələri işarələyir. Bəzən bu terminlərlə ümumtürk mətninin komponentləri arasında əlaqə yaradan dil vasitələri göstərilərkən anafora //anaforiklik və katafora//kataforiklik terminlərinin işlədilməsində “fikir qarışıqlığı” özünü göstərir. Birincilərin həm mətnin sonrakı, həm də öncəki hissələrinə bir “qrammatik-semantik göndərmə götürə bilmə” özəlliyi vardır. İkincilər mətnin sonrakı hissələrinə “qrammatik-semantik göndərmə”ni birincilərin işlənməsilə gerçəkləşdirir. Ümumtürk mətninin mətnlinqivistik quruluşu simmetrik və asimmetrik-sintaktik xarakterli komponentlərin bir yerə yığılaraq sıralanması ilə müəyyənləşir və sözügedən linqivistik terminlərin ümumtürk mətni komponentlərinin işlənməsinə eynilə tətbiq olunması özünü doğrultmur. Buna görə də dərs vəsaitində *katafora* və *kataforiklik* termini, Türkiyə türkcəsində olduğu kimi, *öngöndərən*, *öngöndərimli* və *öngöndərimlilik*, *anafora* və *anaforiklik* termini isə *altgöndərən*, *altgöndərimli* və *altgöndərimlilik* sözləri ilə də ifadə olunur. *Koranafora*, *koranaforiklik* və *korkatafora*, *korkataforiklik* terminləri də, Türkiyə türkcəsində olduğu kimi, *eşgöndərimli* və *eşgöndərimlilik* “işçi termini” ilə əvəzlənir (Musaoğlu 2008: 113). Burada fikrin və ya ifadə olunan mesajın eşgöndərimli dil vahidləri ilə mətnin yuxarı və aşağı hissələrinə bərabər surətdə və

proporsional olaraq götürülə və göndərilə bilməsi başa düşülür. Yuxarıda sözügedən bütün mətn düzəldici elementlər indiyə qədər həm tarixi yazılı abidələrin, həm də çağdaş mətnlərin kompozisiyası ilə əlaqədar olaraq müəyyən bir ölçüdə işıqlandırılmışdır (Uzun 1995; Üstünova 1998; Abdullayev 1999; Musaoğlu 2003a vb.).

Gəlinən nöqtədə sözügedən araşdırmalardakı mətnlinqivistik xarakterli bilgiler və nəticələr elmi-praktik şəkildə ümumiləşdirilir, onlardan mümkün olduğu qədər faydalanılır. “**Haqq, ədalət, demokratiya, insan, planet, kainat, xoşbəxtlik, dostluq, nifrət, sevgi, müstəqillik, vətən, torpaq, qəhrəmanlıq, şəhidlik, yalnzlıq, ekologiya, düşmənlik**” və s. qavramların “*subyekt-obyekt, zaman-məkan, səbəb-nəticə, şərt-qarşılaşdırma, tərz-müqayisə*” kimi kontekstual idrak etmə proseslərindəki ifadəsi üzərində durulur. Və ümumtürk mətninin bir ünsiyyət vasitəsi olaraq təşəkkül tapma prosesləri, nəticələri və növləri konseptual-linqivistik yöntəmlərlə öyrənilir.

Ümumtürk mətninin kompozisiyasını təşkil edən əsas sintaktik-mətnlinqivistik növlər türkoloji dilçilikdə qismən öyrənilmişdir. Bunlar dialoji-çərçivəli, inversiyalı-sintaktik (Musaoğlu 2003b) və parselyatikli mətnlinqivistik quruluşlardan və ya mürəkkəb sintaktik bütövlərdən ibarətdir. Müasir türkoloji dilçilikdə ilk öncə əsl ontoloji ümumtürk mətni örnəyi olan dialoji-çərçivəli sintaktik konstruksiyalar işıqlandırılmışdır (Kononov 1980: 230-231; Quliyev 1990: 72). Daha sonra isə türk dillərində asimmetrik sintaktik hadisə olaraq qiymətləndirilə bilən inversiyalı-sintaktik və parselyatikli mətnlinqivistik quruluşlar araşdırma obyektinə olmuşdur (Abdullayev 1999: 239). Dərs vəsaitində əsas etibarilə əsl ontoloji xarakterli ümumtürk mətni örnəyi olan dialoji-çərçivəli-sintaktik və simmetrik-asimmetrik dil-danışığ hadisəsi olaraq qiymətləndirilə bilən parselyatikli və qismən də inversiyalı sintaktik bütövlərdən bəhs edilmişdir.

4.1. Dialoji-çərçivəli sintaktik quruluşlar və ya ontoloji* səciiyyəli əsl ümumtürk mətni örnəkləri

Tema (verilən, məlum olan) və rema (söylənilən, yeni verilən) cümlənin və mətnin bir-birinə bağlı olaraq işlənilən semantik-funksional

* Azərbaycan türkcəsində “ontoloji” şəkildə işlənilən söz “ontologiya” isminin sifətidir. “Ontologiya” isə varlıq haqqında elm deməkdir (Türkçe Sözlük 2005:1505). Burada “ontoloji” sözü bir işçi termin olaraq bütövlükdə ümumtürk dilinə, ayrılıqda isə türk ədəbi dillərinə məxsus olan simmetrik-tipoloji özəllikli mürəkkəb cümlə və buna bağlı müəyyənlaşən konkret bir mətn növünü ifadə etmək üçün işlənilir.

komponentlərdir. Onların simmetrik xarakterli sıralanması ilə subordinativ-obyekt mənalı mürəkkəb cümlələrin cümlə və mətn səviyyələrində gerçəkləşən subordinativ-qapalı konstruksiyalarından dərs vəsaitinin üçüncü fəslində ayrıca olaraq bəhs edilmişdir. Cümlə və mətn üzvlərinin semantik-funksional üzvlənməsinə görə sıralanan dialoji səciyyəli çərçivəli-sintaktik quruluşlar dərs vəsaitində əsl ümumtürk mətni örnəkləri səviyyəsində müəyyənləşdirilir. “Ontoloji, dialoji və çərçivəli” sözləri sözügedən linqvistik qavramın açıqlanması üçün ilk dəfə tərəfimizdən işlədilir (Musaoğlu 2002: 14). *Dialoji* (Yun. Diálogos-söhbət, iki və ya çox şəxsin bir-biri ilə danışması) leksemi *dialoq* sözünün sifəti və ya təyini kimi *dialoqla* əlaqəli olan mənasına gəlir. Türk ədəbi dillərinə aid nəsrə yazılan mətnlərdə özgə nitqi (vasitəli və vasitəsiz nitq) və daxili nitq şəkillərində danışq və qarşılıqlı dialoq qurulması ortamlarına görə gerçəkləşir. Buna görə türkcə əsl mətn hadisəsi semantik-funksional özəlliyini ifadə edən linqvistik terminin ilk komponenti *dialoji*, ikinci komponenti isə *çərçivəli* sözləri ilə ifadə olunur. Sözügedən linqvistik anlayışın çərçivəli alt qavramına görə ifadə olunması göstərilən sintaktik-mətnlinqvistik hadisənin “çərçivələnmək” fəaliyyəti ilə gerçəkləşməsinə bağlıdır (Musaoğlu 2002: 318). Dialoji-çərçivəli-sintaktik quruluşlar türk ədəbi dillərində həm nəsrə, həm də şeirlə nəql edilən və yazılan mətnlərdə işlənir.

4.1.1. Nəsrə söylənilən və ya yazılan türkcə mətn örnəkləri

Dərs vəsaitinin ikinci hissəsinin ikinci bölümündə türkcə əsl mətn örnəkləri, yuxarıda göstəriləyi kimi, qapalı sintaktik konstruksiyalar olaraq həm mürəkkəb cümlə, həm də mürəkkəb sintaktik bütöv çərçivələrində örnəklərlə işıqlandırılmışdır. Burada isə türkcə əsl mətn örnəkləri onlarda ifadə edilən qavramlara görə mürəkkəb sintaktik bütövlər olaraq konseptual-linqvistik yöntəmlərlə öyrənilir. Belə ki, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının mətnindən gətirilən örnəklərə görə, sintaktik-mətnlinqvistik quruluşla onlarda ifadə edilən qavramlar arasında koqnitiv-konseptual əlaqələr qurulur. Məsələn:

ia. Qonşuların çağırır ki; Qız Züleyxa! Zübeydə! Üreydə! Can qız, can paşa! Ayna Mələk! Qutlu Mələk! Ölməyə itməyə getmişdim? Yatacaq yerim yine bu haraba olasıydı. Nolaydı benim evimə bir ləhzə baxaydınız. *Qonşu haqqı, Tanrı haqqı - deyib söylər* (Araslı 1978: 7).

ib. Geldük ol kim tılduran tıbdur: Depretince yərindən örü turdı. Elin yüzün yumadın obanuş ol ucından bu ucına, ol ucına çarpışdurdı, kov

kovladı, diñ diñledi, öyləndəncə gezdi. Öylədən sonra evinə geldi. Gördikim oğrı köpek yiğə tanağ evini birbirinə katmış, tavuk kümesinə, şığır tamına dönmüş, **konşularına çağırur ki:** “Kız Zaliha, Zübeydə, Ürüveydə, Cān Kız, Cān Paşa, Aynə Melik, Kutlu Melik, ölmege yitmege gətmemişidüm. Yatacak yerüm gənə bu harāb olasıydı. Nolaydı benüm evümə bir lahza bakayduñuz. **Koñşu hakkı Tanrı hakkı” deyü söyler.** Bunun gibi-nün, hānum, bebekleri bitmesün, ocağuna bunun gibi avrat gelmesün* (Tezcan 2001: 33).

ic. Beyrek aydır:

-Necə səht olmayayım? On altı ildir ki, (sənin) babanın dustağıyam. Ataya, anaya, qovuma, qardaşa həsrətəm və həm bir qara gözlü yavuglum vardı. Yalancı oğlu Yalaçıq derlər bir kişi vardı. Varmış yalan söyləmiş. Bəni öldü demiş. Qız ona varar olmuş –dedi (Araslı 1978: 59).

iç. Meger kəfir beginün bir biki kızı varıdı. Her gün Beyreği görmege gelüridi. Ol gün gərü görmege geldi. Bakdı, gördi Beyrek saht olmuş, kız eydür: “Nəçün səht-sın, hānum yigit? Geldügümcə seni şən görüridüm, güleridün oynarıduñ. “Şimdi nolduñ?”, dedi. **Beyrek eydür:** “Nəce saht olmayayım? On altı yıldur kim babanıñ tutsakıyam, atayaq anayaq, kavmaq kardaşq hasretəm. Ve hem bir karq gözlü yavuklum vardı. Yalancı oğlu Yaltacuk dərler bir kişi varıdı, varmış, yalan söylemiş, beni Öldi demiş. Aña varur olmuş” **dədi.** Böylə dəgeç, kız Beyreği aşıklamışdı, eydür: “Eger seni hişərdən aşağa urğanıla salınduracak olurısam, babanaq ananaq sağılıqla varacaq olurısanq beni bunda gelüb helallığa alurmısın?” dedi. Beyrek and içdi...(Tezcan 2001).

Sözügədən mikromətnlər danışıq və ya diskurs ortamına görə subordinativ-obyekt mənalı mürəkkəb cümlə modelində işlənir. Mətnin rema-komponenti sadə və mürəkkəb cümlələrdən ibarət olan sintaktik vahidlərlə ifadə olunur. Bunlar bütövlükdə nəsr üslubu və özünə məxsus nəql etmə tərzii ilə gerçəkləşən konkret bir mətnləşmənin linqvistik-konseptual nüvəsini təşkil edir.

Bəlli bir ölçüdə Azərbaycan türkcəsinə uyğunlaşdırılmış olan **ia.** və orijinal mətndəki **ib.**-də başda baş cümlə və sonda təkrar olunan

* Dərs vəsaitində “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanından gətirilən bütün örnəklər eyni olub, H. Araslının (1978), S. Tezcan və H. Boeschotenin (2001) hazırladıkları tənqidi mətnlərdən alınmışdır. Yalnız ikincisi Qorqudşünaslıqda dastanın orijinalına ən yaxın olan tənqidi mətn hesab edildiyindən, oradan gətirilən eyni örnəklər daha geniş bir həcmdə verilmişdir.

xəbərlə ifadə edilmiş **tema** və baş cümlə ilə təkrar olunan xəbərin arasındakı mətn parçasından ibarət olan **rema** arasındakı sintaktik-mətnliqivistik əlaqələr mətndə ifadə edilən əsas qavrama görə qurulur. Mətnə ifadə edilən anlayış isə İslamiyyətdən gələn “Qonşu haqqı, tanrı haqqı” konseptual düşüncəsinə bağlı olaraq gerçəkləşən “qonşuluq əlaqələri” qavramından ibarətdir. **Qonşuluq əlaqələri** qavramı Türk-İslam mədəniyyətində konkret olaraq həyata keçirilən praktik tətbiq olunmaları ilə önəmli bir yer tutur. Sözügedən sintaktik-mətnliqivistik quruluşda da qonşuluq əlaqələri qavramını bir dil-düşüncə qəlibi olaraq “**Qonşu haqqı, Tanrı haqqı!**” deyimi ifadə edir. Həmin qəlib-ifadə mətnin söyləmədəki qurucu-komponenti və ya frazeoloji xarakterli birləşməsi olaraq özünü göstərir. Sözügedən deyim-ifadə həm çağdaş Azərbaycan türkcəsinin mətn sintaksisi və durğu işarələri ilə müəyyənləşdirilə bilən və mətnliqivistik kontekstdə işıqlandırılan **ia.** mikromətninin, həm də dastanın **ib.**dəki orijinal normal mətninin retrospektiv səciyyəli konseptual-liqivistik üzvü olaraq qiymətləndirilə bilər.

Azərbaycan türkcəsinə uyğunlaşdırılmış olan **ic.** sintaktik bütövündə və orijinal mətn olaraq verilən **ic.** mikromətnində tema ilə (başda baş cümlə, sonda xəbərlə) rema (baş cümlə ilə xəbərin arasındakı mətn parçası) sintaktik-mətnliqivistik komponentlər olaraq bir-birini tamamlayır. Sözügedən mətnə komponentlərin aktual üzvlənməsi türk-islam mədəniyyətini təşkil edən başqa bir dəyişməz amilə görə müəyyənləşir. Bu amil ailənin başından etibarən sağlam əsaslar üzərində qurulmasını təmin edən **bakirəlik** qavramından ibarətdir. Bakirəlik qavramı və ya etnik-dini əsasına görə isə ilk dəfə evlənən oğlanlar bakir, qızlar isə bakirə olmalıdır.

Bu kontekstdə dastanın mətnində ifadə edilən Beyrəklə Banu-çiçəyin eşqi və evlənmə səhnəsi hadisəsi böyük maraq doğurur. Həmin eşq və evlənmə səhnəsi hadisəsi türk ailə quruluşuna dair mentalitet xarakterli ilk özəlliklərdən birinin bariz örnəyi və ya simvoludur. Sözügedən yazılmamış ailə quruluşu qaydası mifoloji və ya yazısız eradan qopuz-dastan və ya yazı epoxasına keçid dönəmində “Türklük fenomeni” ni təşkil edən əsas elementlərdən biri olaraq özünü göstərir. Həmin etnik-millətlik özəllik dastanın mətnində sözügedən dialoji-çərçivəli-sintaktik quruluşla ifadə olunur. Buna görə də sözügedən dialoji-çərçivəli-sintaktik quruluş türk konseptual düşüncəsinin qurucu-koqnitiv elementini ifadə edən əsl ümumtürk mətni örnəyi olaraq səciyyələndirilir.

Yuxarıda sözügedən konseptual-lingvistik xarakterli süjet-mətnləşmə hadisəsi antik dövr Hind-Avropa dastanların mətnlərində də özünü göstərir. Bir çox Hind-Avropa və dünya folklor mətnlərində yer tutan “ər öz arvadının toyunda, ərin qayıtması və ya qəhrəmanlıqla nişanlanma” folklorik süjetinə görə yeni evlənmiş bir gənc ər 3, 5, 7, 14 və s. il müddətində öz arvadından ayrılır. O, ya bir iş dalınca uzaq səfərə gedir və ya düşmən qüvvələrinə əsir düşür. Ər evinə qayıtdıqda isə arvadının bir başqasına ərə verildiyini görür və öz arvadının toyunda iştirak etmək məcburiyyətində qalır (Əfəndiyev 1992: 377-378). Türk qəhrəmanlıq və məhəbbət dastanlarında isə belə deyildir. Türk dastanları mətnlərinin təhkiyəsində ayrılıb gedən bir ər deyildir, bakir bir nişanlıdır. Cənc nişanlıyı gözləyən isə bakirə bir qızıdır. Axırda bakir və bakirə nişanlılar bir-birinə qovuşur. Buna görə də antik dövr Hind-Avropa mənşəli dastanlardan fərqli olaraq ümumtürk dastanlarında mətnləşən tema və ya süjet bütövlükdə bakirlik qavramından ibarətdir.

4.1.2. Şeirlə söylənilən və ya yazılan türkcə mətn örnəkləri

Ümumtürk folklorik mətninin ilk örnəklərində sərbəst olaraq ifadə olunan şeir parçaları əsasən 2-24-28 saylarında gerçəkləşən ritmik bir hecalanma sistemi ilə qafiyələnir. Mətnləşmə burada söz birləşmələri və qrupları, sadə və mürəkkəb cümlələrlə qurulan sintaktik bütövlərin simmetrik və asimmetrik səciyyəli sıralanmaları ilə özünü göstərir. Dastan söyləmə anlatımına xas olan belə bir poetik mətnləşmə quruluşu daha çox asimmetrik səciyyəli sintaktik-mətnlingvistik hadisələrin ümumtürk mətnində işlənilməsilə gerçəkləşir. *Sintaktik paralellik, inversiya və parselyatıqlaşma* həmin hadisələrə örnək olaraq göstərilə bilər (Musaoğlu 2003b).

Sintaktik paralellik hadisəsi hər hansı bir dil-danışıq ortamında fərqli və yaxın anlamların eyni qrammatik meyarlarla müəyyənləşdirilə bilən cümlə komponentləri və cümlələrlə anlatılması deməkdir. Əslində belə bir dil-nitq hadisəsi qohum və qohum olmayan müxtəlif dillərdə özünü göstərən nisbi xarakterli sintaktik universallıqdır. Sözügedən sintaktik hadisə oxşar və fərqli leksik tərkiblərdə (лексическое наполнение) gerçəkləşir. Ancaq burada söz birləşmələri və qrupları, cümlələr və s. kimi eyni qrammatik quruluşda olan dil vahidləri eyni bir sintaktik-mətnlingvistik vəzifəni yerinə yetirir. Ümumtürk folklorik mətninin müxtəlif janrlarında istər sadə, istərsə də mürəkkəb cümlələr və komponentləri

sözügədən poetik-folklorik mətnləşmə prosesində sintaktik paralellər olaraq işlənir. Məsələn:

A. Sadə cümlə örnəyində:

Sxem 2.

- Türkiyə türkcəsi: **Anasına bak, kızını al,
kenarına bak, bezini al.**
- Azərbaycan Türkcəsi: **Anasına bax, qızını al,
qırağına bax, bezini al.**
- Türkmən Türkcəsi: **Enesini gör-de gızını al,
gırasın, gör-de bezini al.**

Yuxarıda hər üç oğuz qrupu türk yazı diindən eyni bir atalar sözü örnəyi gətirilir. Həmin atalar sözü genişlənmiş sadə cümlə ilə ifadə olunur və onun tək bir mübtədası vardır. Bu da “sən” şəxs əvəzliyi ilə ifadə olunan leksik vahiddən ibarətdir. Buradakı genişlənmiş sadə cümlə tarixi-diaxronik xarakterli bir poetik-folklorik mətnləşmə prosesi keçirmişdir. O, həmin prosesdə müəyyən bir konseptual-linqvistik mahiyyət qazanmış və ümumtürk dilində ədəbi mətn səviyyəsində gerçəkləşmişdir. Mətnin leksik-sintaktik paralellər olaraq işlənən komponentləri sözügedən sadə genişlənmiş cümlədə şeir misraları kimi qafiyələnmişdir. Həmin atalar sözü örnəyi konkret bir sadə geniş cümlənin eyni sintaktik vəzifədəki “Anasına bax, kənarına bax; qızını al, bezini al” xəbərlərinin sintaktik paralellər olaraq təkrarlanması ilə qurulmuşdur.

B. Mürəkkəb cümlə örnəyində:

Sxem 3.1.

1.	85. Menin Manas kulunum
“Attanamın, jortom!” deyt,
“Alıska sapar baram!” deyt.
“Medineni sıdırıp,
çon Bukardı kıdırıp
2.	90. İt-Keçüüden keçem” deyt,
“Beş-Terekten ötem”, deyt,
“Bejindegi Konur-bay
barıp uruş salam”, deyt (Manas 1968:18)

Yuxarıda “Manas” dastanının mətnindən verilən sintaktik konstruksiyalar baş və budaq cümlələr arasındakı sintaktik bağlılığa görə müəyyənləşən konseptual-struktur modeldə subordinativ-obyekt mənalı mürəkkəb cümlə komponentlərinin təkrarlanması ilə qurulur. 85-ci və 90-cı sətirləri təşkil edən subordinativ-obyekt mənalı mürəkkəb cümlələrdə qara hərflərlə yazılan asılı komponentlər sintaktik paralellər olaraq işlənir. Həmin sintaktik paralellər mətndə xəbərləri həmcins olan və təkrarlanaraq işlənən baş cümlələrlə, daha doğrusu həm birinci, həm də ikinci halda tək bir cümlə ilə çevrələnir (Musaoğlu 2003b:18-19).

Sxem 3. 2.

Küçələrə su səpmişəm,
Yar gələndə toz olmasın.
Elə gəlsin, elə getsin,

Aralıqda söz olmasın (“Küçələrə su səpmişəm” Azərbaycan xalq mahnısı).

Yuxarıda gətirilən örnəkdə diaxronik səciyyəli poetik-folklorik mətnləşmə prosesi mürəkkəb cümlə komponentlərinin qafiyəli sıralaması ilə gerçəkləşmişdir. Qafiyəli sıralanma sözügedən mətndə sintaktik paralellik hadisəsinə əsasən qurulmuşdur. Göstərilən mətn-şeyr parçasının 2, 3, 4 misraları əslində oxşar bir leksik tərkibdə gerçəkləşən sintaktik paralellərlə ifadə olunur. Şeyr ilk iki misrası subordinativ-məqsəd mənalı MC və ya klassik terminologiya ilə ifadə etsək, məqsəd budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlədən ibarətdir. Burada baş cümlə öncə, budaq cümlə sonra gəlir. Baş cümlədə bağlayıcı söz və bağlayıcının yeri poetik tələbə görə fakultativdir. Əslində isə sözügedən MC adi danışq dilində belə bir normativ-sintaktik quruluşda işlənəcəkdi: “Küçələrə su səpmişəm ki, yar gələndə toz olmasın”. Mətndə isə həmin MC bir üslubi-sintaktik variant olaraq işlənir. Mətn-şeyr parçasının üçüncü və dördüncü misraları isə qismən çoxmənalı olan subordinativ-tərz-nəticə mənalı MC və ya klasik terminologiya ilə ifadə etsək tərz budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlə ilə ifadə olunur. Baş cümlədə “elə” bağlayıcı sözü təkrarlanır. Beləliklə, sözügedən şeyr parçasının “Küçələrə su səpmişəm” şəklində işlənən ilk cümləsi bütövlükdə mətnin öngöndərimli bir komponenti olaraq qiymətləndirilə bilər. Çünki həmin cümlə ilə mətnin sonrakı komponentlərində ifadə olunan fikrə işarə edilir. Şeyr parçasının son misrası isə sözügedən durumda mətnin öncəki komponentlərində ifadə olunmuş ana fikri tamamlayan altgöndərimli mətnlinqvistik göstəricidir.

C. Mikromətn və ya mürəkkəb sintaktik bütöv örnəyində.

Sintaktik paralellərlə ilk ümumtürk poetik-folklorik mətninin dialoji-çərçivəli örnəkləri qurulur. Əsl ümumtürk mətninin sözügedən örnəkləri də həm bəşəri sivilizasiya, həm də türk-islam mədəniyyəti özəlliklərini ehtiva edən üst qavramlara bağlı olaraq özünə məxsus konseptual-linqvistik quruluşları ilə gerçəkləşir. Məsələn, dostluq və dostluqda sədaqət qavramı epik mətnləşmədə komponentləri sintaktik paralellərlə qurulan mikromətn örnəyinin dialoji-çərçivəli sintaktik quruluşu ilə ifadə olunur:

11 a. -Qazana mən asi olmazam deyib and içdi — söylədi, aydır:

Mən Qazanın ne'mətini çox yemişəm,
Bilməzsəm gözümə dursun!
Qaraqoçda qazılıq atına çox minmişəm.
Bilməzsəm mana tabut olsun!
Yaxşı qaftanların çox geymişəm,
Bilməzsəm kəfənim olsun!
Ala barigah otağına çox girmişəm.
Bilməsəm mana zindan olsun!

Mən Qazandan dönməzəm, bəlli bilgil! – dedi (Araslı 1978: 155-156).

11 b. Beyrek: “Hoş, ola!” dēdi. Atın çekdiler bindi, kırk yigidilē Aruzuñ ēvinē geldi. Taş Oğuz begleri otururiken girib selām vērdi. Beyreğē Aruz eydür: “Bilürmisin seni neyē kığırduq?” Beyrek eydür: “Neyē kığırduñuz?” Aruz eydür: Heb şol oturan begler Kazana āsī olduk, and içdük.” Mushaf getürdiler: “Sen dahı and iç” dēdiler. “Kazanañ men āsī olmazam” dēyü and içdi. Soyladı, eydür:

“Men Kazanuñ nimetini çok yemişem,
bilmezisem gözüme tursun.
Kazağucda kazılık atına çok binmişem,
bilmezisem maña tábüt olsun.
Yahşı kaftanların çok geymişem,
bilmezisem kefenüm olsun.
Ala bārgāh otağına çok girmişem,
bilmezisem maña zindān olsun.

Men Kazandan dönmezem, bellü bilgil” dēdi... (Tezcan 2001).

Azərbaycan türkcəsinə uyğunlaşdırılmış olan **11a.** və orijinal **11b.** kimi ümumtürk mətni örnəklərində qafiyələnmənin və ritmik ifadənin bir dil-işlənilmə vasitəsi olaraq qurulması heca vəznli epik-lirik şerimizin və

ya xalq mahnılarımızın və bayatılarımızın poetik şəkillənməsindən öncəki mifoloji epoxya və sözügedən dövrdən qopuz-dastan anlatımı çağına keçid dönəminə təsadüf edir. Buna baxmayaraq, sözügedən poetik-folklorik qafiyələnmə sistemi epik xarakterli dastan anlatımında hələ günümüzdə də öz işləkliyini qoruyub saxlamaqdadır. Qeyd olunmalıdır ki, belə bir poetik-mətnliqivistik quruluş ən qədim ümumtürk mətninin ritmik hecalı şeir sistemi ilə təşkil olunmuşdur. Mətdəki 1, 3, 5, 7 və 2, 4, 6, 8-ci misralar bir-biri ilə həm qafiyədir. Birincilərdə 10-14, ikincilərdə isə 9-10 heca vardır. Sözügedən şeir parçasındakı birinci misralar eyni qrammatik quruluşda və oxşar bir leksik tərkibdə və ikinci misralar da eyni bir qrammatik quruluşda və oxşar bir leksik tərkibdə müəyyən-ləşdirilə bilən sintaktik paralellərdən ibarətdir. Hər biri bir beyt kimi müəyyən-ləşdirilə bilən 1, 2; 3, 4; 5, 6; 7, 8-ci misralar isə ayrılıqda asimmetrik formalı, koordinativ-şərt və səbəb mənalı MC səviyyəsində gerçəkləşən mikromətn komponentləridir.

Yuxarıda sözügedən beytləri təşkil edən birinci misralar sintaktik paralellər olaraq təkrar olunan iki komponentli mikromətnlərin və ya klassik terminologiya ilə ifadə etsək, qarışıq tipli tabeli mürəkkəb cümlələrin baş cümləsidir. İkinci misralar və ya budaq cümlələr birinciləri bütövlükdə tamamlayır və poetik anlatımda onların səbəb mənalı bir nəticəsi kimi ortaya çıxır. Sözügedən sintaktik konstruksiya adi danışq dilində bütövlükdə koordinativ-səbəb mənalı MC olaraq belə bir üslubi-sintaktik quruluşda işlənəcəkdə: “Əgər bilməzsəm, gözümə dursun, çünki mən Qazanın nemətini çox yemişəm”. Buradakı budaq cümlələr ayrılıqda koordinativ-şərt mənalı MC kimi də qiymətləndirilə bilər. Çünki, onlarda sintaktik paralellər olaraq işlənən “bilmezisem” komponentləri budaq cümlədir. “Gözümə tursun, maña tábüt olsun, kefenüm olsun, maña zindān olsun” sintaktik paralelləri isə həmin mürəkkəb cümlə növündə baş cümlə vəzifəsini daşıyır. Mətn-şeir parçasındakı 1, 3, 5, 7 və 2, 4, 6, 8-ci misralar sintaktik paralellərlə simmetrik olaraq qafiyələnir. 1, 2; 3, 4; 5, 6; 7, 8-ci beytləri təşkil edən misralar isə MC baş və budaq cümlə komponentləri ilə asimmetrik olaraq ifadə olunur. Beləliklə, sözügedən poetik-folklorik mətnin sintaktik paralellərlə ifadə olunan komponentləri sintaqmatik olaraq sıralanır.

Sözügedən poetik-folklorik mətdə Beyrəkin dialoq nitqi şəklindəki sintaktik-çərçivəli cavablandırması ilə bütövlükdə dostluq qavramı ifadə olunur. Burada Türklük fenomenini təşkil edən ən əsas qavramlardan birinin və ya onun dosta sədaqət “teması və konkret mözusu”nun

(Aktaş 2009: 32) ayrıca olaraq mətnləşməsi poetik-folklorik anlatımla gerçəkləşir. Türk-islam mədəniyyətinə bağlı “Tanrı haqqı, axirət, qədər, qonşuluq əlaqələri, ailə, bəkirəlik, qəhrəmanlıq, yol, sevgi, qonaqpərvərlik, nifrət” kimi digər qavramlar da ümumtürk mətninin poetik-folklorik təhkiyəsində geniş yer tutur. Belə bir mətnləşmə və ya diskursiv anlatım isə türkcə olaraq konseptual-linqvistik səciyyəli mikro- və makromətn komponentlərinin çərçivəli-sintaktik sıralamaları və sintaktik paralellərlə qurulur.

Ç. İnvərsiyalı ümumtürk mətni örnəyində. Normal bir anlatımda və ya danışq ortamında işlənən cümlələri təşkil edən sintaktik vahidlər ümumtürk mətnində əsasən “mübtəda-təyin-tamamlıq-zərflək-xəbər” sırası ilə sıralanır. Mürəkkəb cümlənin baş və budaq cümlələri subordinativ-, koordinativ- və korrelyativ-sintaktik tabelilik əlaqələrinə görə kontekstual olaraq müəyyənləşən pre-, inter- və postpozisiya mövqelərində gəlir. Mətn sintaksisi komponentləri təşkil edən cümlələr və digər sintaktik vahidlərin mikromətnə və ya mürəkkəb sintaktik bütövlərdə ardıcıl və bir-birinə bağlı olaraq sıralanmasına görə müəyyənləşir. Belə bir ardıcıl və iyerarxik sıralanma isə, yuxarıda göstərilədiyi kimi, öngöndərimlilik, altgöndərimlilik, eşgöndərimlilik ifadə edən vasitələrlə müəyyənləşən struktur, semantik və funksional əlaqələrə əsasən gerçəkləşir. Ümumtürk mətnində invərsiya hadisəsi həm sadə və mürəkkəb cümlə, həm də mətn və mürəkkəb sintaktik bütövlərdə komponentlərin normal yerlərinin dəyişməsi və ya tərsinə sıralanması ilə müşahidə olunur. Sadə cümlələrdə ən çox mübtəda və xəbərlərin yerləri dəyişir. Məsələn, cümlənin mübtədası sonda, xəbəri öndə gəlir. Mürəkkəb cümlələrdə gerçəkləşən invərsiya hadisəsi, dərş vəsaitinin öncəki fəsillərində göstərilədiyi kimi, ən çox üslubi-sintaktik variantlar olaraq ortaya çıxır. İnvərsiya ümumtürk mətnində sintaktik paralellər, parselyatikləşmə, kalambur (söz oyunu) və s. dil-nitq vasitələri kimi asimmetrik-sintaktik bir hadisə olaraq dəyərləndirilir. Sözügedən dil-danışq hadisəsi konkret danışq-ünsiyyət ortamlarında danışan-dinləyən səciyyəli və bilavasitə proyeksiyalı sözlərdiskurs mətnlərində ortaya çıxır. Yazılı mətnlərdə isə invərsiya yazıçı-oxucu və bilvasitə proyeksiyalı mətn düzəltmə şərtlərinə bağlı olaraq müəyyənləşir. Ənənəvi qrammatikada istər invərsiyadan, istərsə də digər asimmetrik-sintaktik hadisələrdən daha çox üslubi-qrammatik vasitələr olaraq üslubiyyatda bəhs edilir. Müasir mətn sintaksisi və ya qrammatikası fənnində isə sözügedən dil-danışq hadisələri və invərsiya artıq sözlün geniş anlamında konseptual- və kontekstual-linqvistik özəllikləri ilə geniş

bir filoloji təhlilə cəlb olunur. Və inversiya sadəcə müasir türk ədəbi dillərində özünü göstərən asimmetrik-sintaktik səciyyəli bir hadisə də deyildir. Çünki, həmin dil-danışıq hadisəsinin işlənilməsinə türk ədəbi dillərində şifahi olaraq söylənilən poetik-folklorik mətnlərdə də təsadüf edilir.

Məsələn:

İa. 35 Sağımda güneş parlıyordu,

Solumda ay parlıyordu.

Alnımda sabah yıldızı parlıyordu.

Bunları anlatmış.

Baba büyük oğullarına (Radloff 1999: 34).

ib. 890 Geriye Kalan halk,

Sekiz bin dövüşçü

Atlarından inmiş.

Börklerini koltuk altlarına sıkıştırıp,

Hep beraber egilerek (Radloff 1999: 346).

Sözügədən poetik-folklorik və ya genişlənmiş cümlə-mətnlərin predikativ mərkəzləri “Bunları anlatmış” və “Atlarından inmiş” xəbər qrupları ilə ifadə olunur. Bu xəbər qrupları sözügedən mikromətn-şeyr parçalarında misraların ritmik-qafiyələnmə sıralanmasının tələbinə uyğun olaraq inversiyaya uğrayır. İnversiyaya uğraması sözügedən xəbər qruplarının mikromətnin eşgöndərimli üzvü olaraq işlənilməsinə şərtləndirir. Çünki həmin xəbər qrupları mikromətnin sintaktik paralellərlə ifadə olunan öncəki və sonrakı komponentlərinə eyni bir dil-danışıq kontekstində aid olur. Birinci sintaktik bütövde xəbər qrupu mətnin sintaktik paralellərlə ifadə olunmuş öncəki sadə cümlələrinə və sonrakı inversiyaya uğramış mübtədə və tamamlığına aiddir. İkinci sintaktik bütövün mübtədə qrupu isə öndə gələn sintaktik paralellərlə işlənilən müxtəlif söz birləşməsi modellərindən, zərflilik qrupu isə sonda gələn və sintaktik paralellərlə ifadə olunan feli bağlama tərkiblərindən ibarətdir. Bu ritmik-poetik səciyyəli şeyr-anlatım sıralanmasını sadə-geniş cümləyə çevirsək, onda sözügedən poetik-folklorik mətn parçası aşağıdakı şəkldə düşür:

İb. Geriye kalan halk, sekiz bin dövüşçü;

börklerini koltuk altına sıkıştırıp,

hep beraber egilerek atlarından inmiş.

‘Geriye qalan xalq, səkkiz min dövüşçü börklərini qoltuqlarının altına qoyub, hamısı bir yerdə əylərək atlarından düşüb.’

4.2. Türkcə mətn örnəklərində parselyatıqlaşma* hadisəsi

Sözügedən asimmetrik-sintaktik hadisə öncə müxtəlif danışq və ya diskurs ortamlarında, sonra isə yazılı olaraq ifadə olunan ədəbi-bədii mətnlərdə gerçəkləşir. Sintaktik-mətnlinqivistik xarakterli bir dil-nitq hadisəsidir. Parselyatıqlaşma hadisəsi əslində sadə və mürəkkəb cümlələrin qırılaraq mətnləşməsi deməkdir və türk yazı dillərində mətnləşmənin əsas təşəkkül və həm nəslə, həm də şeirlə ifadə olunan təkamül yollarından biridir. Sadə və mürəkkəb cümlələrdən qopub ayrılan ayrı-ayrı komponentlər və ya cümlə üzvləri, baş və budaq cümlələr yeni sintaktik kontekstdə artıq müstəqil cümlə intonasiası ilə deyilir. Cümlələrdən qopub ayrılmış parselyatıqlarla bazis-cümlələr bir mürəkkəb sintaktik bütöv təşkil edir. Qoşan bazis-cümlələrlə qoşulan parselyatik-konstruksiyalar arsında obyekt, zaman, məkan, səbəb-nəticə və s. semantik-funksional əlaqə sahələri ifadə olunur. Sözügedən sintaktik bütövlərdə bazis-cümlələr mətnlinqivistik əlaqələr baxımından öngöndərimli, parselyatıqlar isə altgöndərimli mətnqurucu vasitələr olaraq göstərilir. Parselyatıqlar bağlı olduqları bazis-cümlələrin mübtədasını, tamamlığını, təyinini, zərfliyini və s. digər açıq olaraq ifadə olunmamış üzvlərini və ya oxşar anamlı cümlələrini tamamlayır və semantik baxımdan konkretləşdirir. Bu isə mətnin struktur-semantik quruluşunda altgöndərimli əlaqə ilə komponentlərin bir-birinə bağlanması mənasına gəlir. Bazis-cümlənin parselyatıqla bağlılığı daha çox öngöndərimli mətnlinqivistik əlaqə olaraq izah oluna bilər. Parselyatik-konstruksiya ilə özündən öncə gələn bazis-cümlənin sintaqmatik əlaqəsi isə öngöndərimli və altgöndərimli sintaktik əlaqələr səviyyəsində öyrənilə bilər.

Parselyatıqlaşma hadisəsinə həm folklorik, həm də çağdaş ümumtürk ədəbi-bədii mətni örnəklərində təsadüf edilir. Türk dillərinin qərb qoluna daxil olan “Koroğlu”, “Kitabi-Dədə Qorqud”, şerq qoluna

*Parselyasiya – sözünün lüvəği-leksik mənası (fransız- parselle-hissə) yer sahələrinin bölünməsi deməkdir. Linqivistikada isə bu, hər şeydən öncə, nitq fəaliyyətində özünü göstərən kommunikativ-informativ fakt kimi başa düşülür. Şifahi və yazılı olaraq gerçəkləşən sözləmlərin və mürəkkəb sintaktik bütövlərin ayrı-ayrı tiplərində qoşan (bazis-cümlə) və qoşulan (parselyatik) vahid bir struktur-semantik bütöv təşkil edir. Bu cür sintaktik formalaşma nitq fəaliyyətində bazis-cümləyə və parselyatıqlara bölünür. Parselyatik-qoşulma konstruksiyalar bazis-cümlənin hər hansı bir ifadə edilməmiş üzvünü (genişləndirici-determinant, mübtəda-agens, tamamlıq-obyekt və s.) konkretləşdirir, aydınlaşdırır, yaxud da ümumiləşdirir. Beləliklə, parselyatik-konstruksiyalar bazis-cümlə ilə birlikdə dilin invariantı, nitqin isə variantıdır.

daxil olan “Manas” (qırğız), “Maaday-Qara” (Altay) qəhrəmanlıq dastanlarının mətnlərində sözügedən dil-nitq hadisəsi geniş yayılmışdır. Türk qəhrəmanlıq eposlarının dilində perselyatik-qoşulma konstruksiyalı sintaktik bütövlərin müxtəlif struktur- semantik tipləri işlənir:

A) Parselyatiklər özündən əvvəlki bazis-cümlədən qopub ayrılır, onun ifadə edilməmiş, yaxud da “yarımçıq üzə çıxarılmış” agens-mübtədasını, obyekt-tamamlığını aydınlaşdırır və semantik baxımdan əvəz edir; məs.: Ayza menen geçtirdi. **Eşiginin köngögün** (Manas; P. Kıdırbaeva, 1988, c.17); Kılıç menen kestirdi. **Jeledəgi kulunun** (Yenə orada); Kettekik, karınar. **Bayjigit toktop kalğanı**; Baştan ayak baarınar. **Kalkka süylop salğanı** (“Manas” eposu); Aylangılap turbay kayttı. **Kara-Kula kaan kiji** (“Maaday-Kara” dastanı. Эпос народов СССР, М., 1973, c.175); At ayağı külük olur, Ozon dili çevik (KDQ); Cılasun goç jigitlərə qalaba ölkə verdi: şalvar, cübbə, çuqa (KDQ); Bu işə Mehri xanim da razı oldu. **Əhməd xan da** (“Koroğlu” dastanı).

B) Parselyatiklər bazis cümlədəki buraxılmış olan genişləndirici-determinat üzvləri konkretləşdirir; məs.: Atası Manas baatırday, Баатыр болчу жан экен. **Tayatası Karakan**; Nogoydun Çagoo karı bar. **Oşo toptun içinde**; Kırgız, kazak çoğulup. **Kara Kum, Sarı Arka** (“Manas” dastanı); Arban yattı, kargan yattı. **Kara-Tayı abakayda** (“Maaday-Kara” dastanı, s, 178); Başlar kəsildi. **Top kibi** KDQ); Çadır digdilər. **Kafər için** (Yenə orada); Paşalar Çənlibelə qoşun çəkirlər. **Boly bəy Ərzincan tərəfdən, Ərəb Reyhan Qars tərəfdən, Hasan paşa özü də Toqat tərəfdən** (“Koroğlu” dastanı).

Parselyatik-qoşulma konstruksiyalı və xüsusi-mürəkkəb quruluş xarakterli sözügedən sintaktik bütövlərin müxtəlif struktur-semantik tipləri “Koroğlu” və “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının mətnlərində işlənir; məs.: Beyrək gördi Qazan bəgin xatunı boyı uzun Burla gəldi. **Qara qıyma gözləri qan yaşlı**. (KDQ); Baxdı ki, gələn Koroğludu. **Dəlilərin arxası** (“Koroğlu” dastanı); Atı vurub sıldırımın başına qalxdı ki, oradan Arab Reyhanı yaxşı görsün. **Düşməni** (Yenə orada).

Yuxarıda gətirilmiş nümunələrdən də görüldüyü kimi, parselyatik-qoşulma konstruksiyaların quruluşca sadə olan semantik-struktur tipləri daha çox söyləm//cümlə səviyyəsində özünü göstərir. Bununla bərabər, “Koroğlu” dastanının, eləcə də çağdaş Azərbaycan ədəbi-bədii mətnlərində parselyatik-qoşulma konstruksiyaların xüsusi-mürəkkəb quruluşlu tiplərinin işlənməsinə də təsadüf edilir. Maraqlıdır ki, bu tip parselyatik-qoşulma konstruksiyalarda əsas və asılı hissələr, uyğun sintaktik

formalaşmaların sadə analoqlarındakı kimi, yarımçıq cümlə quruluşunda olur. Ancaq “mürəkkəb parselyasiya”ya uğramış komponentlər bazis-cümlələrlə birlikdə, quruluşca sadə olan uyğun analoqlardan mətnlingvistik quruluşu baxımından fərqlənir. Onlar, sözügedən mətnləşmə prosesində sıradan söyləm//cümlə deyil, sözün tam mənasında frazadanböyük vahidlər və ya mürəkkəb sintaktik bütövlər səviyyəsində özünü göstərir; məs.: Koroğluya özü kimi fəndgir adamlar lazımdı. **Elə adamlar ki, paşalara, xotkarlara qan uddura bilsin** (“Koroğlu” dastanı); Bizə, ümumiyyətlə, şeir deyil, zəmanəmizin, həyatımızın problemləri ilə ayaqlaşan, onun inkişafına təkan verən, böyük ideallarımızı vəsf edən, insanları ucaldan poeziya lazımdır. **Elə poeziya ki, bir yel kimi ötüb keçməsin, həmişə öz ətrini, tərəvətini saxlasın** (“Kommunist” qəzeti, 12 yanvar 1985-ci il, s.4).

Sintaksisin petpospektiv istiqamətdə tarixi-müqayisəli tədqiqi qədim dilin bütün səviyyələrdəki apxetiplərinin uyğun modellərini bərpa etməyə kömək edə bilər. Bu isə həm hər bir türk yazı dilinin, həm də biri digəri ilə yaxın olan türk dil-dialekt sistemlərinin keçib gəldiyi yolu və məphələləri ətpafli olaraq izləməyə imkan verir. Oğuz-qıpçaq və qırğız-yenisey dil-dialekt sistemlərinə daxil olan ayrı-ayrı türkcələrin struktur-tipoloji quruluşlarının özəlliklərinin müəyyənləşdirilməsi isə bütövlükdə Ural-Altay nəzəriyyəsinin nə dərəcədə doğru olub-olmadığını göstərir. Məhz belə bir tarixi-müqayisəli və müqayisəli-tipoloji təsnifatdan aydın olur ki, türk dillərinin qərb qolu, yəni oğuz-qıpçaq layı, şərq qolundan, o cümlədən həmin qola daxil olan və xarakterik türk dillərdən biri sayılan qırğız türkcəsindən sintatik quruluşunun analitikliyi ilə seçilir. Bu isə onu göstərir ki, birincilər hələ qədim türk dövründən öncə Ön Asiyanın qonşu dilləri ilə yaxın təmasda olmuşdur. İkincilərin quruluşundakı sintetiklik isə həmin dövrdə onların Mərkəzi və Şərqi Asiyanın sintetik quruluşlu dilləri ilə yanaşı və birlikdə işlənməsindən irəli gəlir. Orxon-Yenisey epoxasındakı qədim türk dilinin bütün səviyyələrdəki analitizmi isə onun bir dövlət dili kimi güclü informasiyavericiliyə malik olması ilə izah edilir.

Türk dillərinin oğuz-qıpçaq dil-dialekt sistemində MC konseptual-struktur modelləri formal-paradiqmatik vasitələrlə sintakmatik əlamətlərin vahid bir sistem kimi inkişafına əsaslanaraq müəyyənləşdirilir. Bununla bərabər, sintaktik tabeliliyin xarakterindən asılı olaraq polipredikativ konstruksiyaların düzülüşündə ortaya çıxan çoxmənalılıq da burada mütləq nəsərə alınmalıdır.

4.2.1. Türkiyə və Azərbaycan türkcələrinin ədəbi-bədii mətnlərində parselyatıqlaşma

Cümlələrin parselyatıqlaşma nəticəsində qırılaraq mətnləşməsi hadisəsi subyekt-obyekt, zaman-məkan, səbəb-nəticə, kəmiyyət-keyfiyyət, müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik kimi konseptual durumların ifadə edildiyi dil-danışıq ortamlarında geniş yayılmışdır. Sözügedən asimmetrik-sintaktik hadisə Türkiyə türkcəsi ədəbi-bədii mətnlərində həm sadə, həm də mürəkkəb cümlə quruluşları əsasında gerçəkləşir. Aşağıda Türkiyə türkcəsi ədəbi-bədii mətnlərindən parselyatıqlaşma hadisəsinə aid gətirilən örnəklər yuxarıda göstərilən semantik-funksional anlam sahələrinə, sadə və mürəkkəb cümlə quruluşlarının qırılaraq mətnləşməsinə görə sıralanmışdır:

1. Obyekt, zaman və məkan semantik-funksional anlam sahəsinə görə gerçəkləşən parselyatıqlaşma hadisəsi və ya parselyatikli sintaktik bütövlərin işlənilməsinə Türkiyə türkcəsi ədəbi-bədii mətnlərində çox təsadüf edilir. Sözügedən parselyatıqlaşma hadisəsi sadə və mürəkkəb cümlə quruluşlarının qırılaraq mətnləşməsi nəticəsində formalaşır.

1.1. Sadə cümlə və ya cümlələr quruluşunda:

1.1.1. Türkiyə'de bir yılda **dört mevsimi de** yaşayırız. **İlkbahar, yaz, sonbahar ve kış** (2, s. 27). 'Türkiyədə bir ildə dörd mövsümü də yaşayırıq. **Yaz, yay, payız və qış.**'

Mətn 1.1.1.1.

Türkiyə'de Dört Mevsim

Türkiyə'de bir yılda dörd mevsimi de yaşayırız. İlkbahar, yaz, sonbahar ve kış. İnsanlar genellikle yazın denizlere, kışın dağlara gidiyorlar. İlkbaharda ağaclar çiçekler açıyor ve havalar ısınıyor. Çok soğuk veya çok sıcak olmuyor. Yazın ise Antalya, Bodrum ve Kuşadası gibi yerler çok sıcak ve nemli oluyor. Sonbaharda yapraklar dökülüyor ve yavaş yavaş hava soğuyor. Sonbaharda, Abant ve Yedigöller çok harika oluyor. Kapadokya ise, her mevsimde çok güzel.

'Türkiyədə dörd mövsüm

Türkiyədə bir ildə dörd mövsümü də yaşayırıq. Yaz, yay, payız və qış. İnsanlar əsasən yayda dənizlərə, qışda dağlara gedirlər. Yazda ağaclar çiçək açır və havalar istiləşir. Çox soyuq və ya çox isti olmur. Yayda isə Antaliya, Bodrum və Quşadası kimi yerlər çox isti və

nəmli olur. Payızda yarpaqlar tökülür və hava yavaş-yavaş soyuyur. Payızda Abant və Yedigöller xariqə olur. Kapadokya isə hər mövsümdə çox gözəldir!

1.1.2. Burada iğneden ipliğe **her şey** bulunur; **kumaş, halı, kilim, kürk, tütün...** (2, s. 89). ‘Burada iynədən ipliyə **hər şey** tapılır: **parça, halı, kilim, kürk, tütün...**’

Mətn 1.1.2.2.

Urfa'nın Etrafı

Cumhuriyet Gazetesi muhabiri Zafer Dinçer Güneydoğu Anadolu üzerine bir yazı dizisi hazırlamaqla görevlendirilir və rəportajlar yapmaq üzere bölgəyə gider. Zafer Dinçer'in bu gezisindəki ilk durağı Urfa'dır. Dinçer Urfa'da ilk olaraq Zülfikar adında bir marangozla tanışır. Zülfikar doğma büyüme Urfalıdır; ilkokul mezunu olmasına rağmen şəhri tərihi və folklorüylə ilgili pek çox bilgiyə sahiptir. Bu durum Zafer Dinçer'in çox hoşuna gider, çünkü burada yapacağı araştırmalarda kendisine yardımcı olacak iyi bir rehber bulmuştur. Birlikte bir kahveye gidilir, birer bardak soğuk ayran içilir, hal hatır sorulur, uzun uzun sohbət edilir. Daha sonra Zülfikar, Zafer Dinçer'i Urfa Çarşısı'na götürür; **rengarenk, capcanlı, tarihî Urfa Çarşısı'na...**

Zülfikar: Buralar benden sorulur, beyim. Kendimi bildim bileli bu çarşıdayım. Büyük küçük herkes tarafından sevilip sayılırım burada. Benim dükkanım da az ileride. Bu şehirdeki birçok bebek benim yaptığım beşiklerde büyümüştür.

Zafer: Burası ne kadar büyük bir çarşı! Neler satılıyor burada?

Zülfikar: **Burada iğneden ipliğe her şey bulunur; kumaş, halı, kilim, kürk, tütün... Kumaşların bazıları komşu ülkelerden getirilir, bazıları da Urfa'nın köylerinde genç kızlarımız tarafından el tezgahlarında dokunur.**

Zafer: Çarşı esnafı arasında güzel bir dostluk ve dayanışmanın olduğu ilk bakışta görülüyor, yanılıyor muyum Zülfikar?

Zülfikar: Doğrudur, beyim. Buranın esnafı birbirini rakip olarak görmez. Sabah erken saatlerinde hep beraber dükkanlar açılır, mallar yardımlaşarak kapı önlerine taşınır. Sonra birer tütün sarılıp çaylar yudumlanır. İlk müşteriler beklenirken esnaf arasında tatlı bir sabah sohbeti başlar.

Zafer: Şu bakır işləmələr çox güzel. Bunlar da mı burada yapılıyor?

Zülfikar: Bakırcılıq Urfa'da çox eski bir zanaattır. Son zamanlarda unutulmaya yüz tuttu, ama bu çarşıda birkaç kişi bu işi baba mesleği olaraq sürdürüyor.

Zafer ile Zülfikar konuşa konuşa bir saate yakın Urfa Çarşısı'nda gezerler. Biraz dinlenmek için, çarşı içinde küçücük bir çay ocağının önüne dizilmiş hasır taburelere oturup birer kahve isterler. Zülfikar cebindən tabakasını çıkarıp birer sigara sarar. Zafer, Zülfikar'ın Urfa'yla ilgili anlattığı her şeyi büyük bir diqqətlə dinlərkən bütün çarşını kaplayan bir türkü duyulur...

'Urfanın ətrafı

Cümhuriyyət qəzetinin müxbiri Zəfər Dinçərə Şərqi Anadolu haqqında bir yazı seriyası yazmaq tapşırılır və o, reportajlar aparmaq üçün bölgəyə gedir. Zəfər Dinçərin bu səfərdə ilk dayanacağı Urfadır. Dinçər Urfada ilk olaraq Zülfüqar adında bir dülgərlə tanış olur. Zülfüqar Urfada doğulub boya-başa çatmışdır və sadəcə ibtidai məktəb qurtarmasına baxmayaraq, şəhərin tarixi və folkloru ilə əlaqədar çox şey bilir. Bu durum Zəfər Dinçərin çox xoşuna gəlir, çünki burada görəcəyi işlərdə ona kömək edə biləcək birini tapmışdır. Onlar birlikdə bir qəhvəxanaya gedir, hərəsi bir stəkan soyuq ayran içir və uzun-uzun söhbət edirlər. Daha sonra Zülfüqar Zəfər Dinçəri Urfa bazarına aparır: **rəngarəng, cəpcanlı, tarixi Urfa bazarına...**

Zülfüqar: Burada məni hamı çox yaxşı tanıyır. Ağlim söz kəsəndən bu bazardayam. Böyüklə böyüyəm, kiçiklə kiçiyəm. Mənim dükanim bir az qabaqdadır. Bu şəhərdəki bir çox körpə uşaq mənim düzəltdiyim beşiklərdə böyümüşdür.

Zəfər: Bu nə qədər böyük bir bazardır! Nələr satılır burada?

Zülfüqar: Burada iynədən ipliyə hər şey tapılır: **parça, halı, kilim, kürk, tütün...** Parçaların bəziləri qonşu ölkələrdən gətirilir, bəziləri də Urfanın kəndlərində gənc qızlarımız tərəfindən dəzgahlarda toxunur.

Zəfər: Bazardakılar arasında yaxşı bir dostluq və həmrəyliyin olduğu ilk baxışdan hiss edilir, səhv eləmirəm ki, Zülfüqar?

Zülfüqar: Doğrudur, qardaş. Burada işləyənlər bir-birini rəqib olaraq görmür. Sabah tezdənnən hamı birlikdə dükanını açır, mallar daşınıb qapının önünə yığılır. Sonra çaylar içilir, siqaret çəkilir. Bazara

gələn ilk müştəriləri gözləyərkən bazardakılar arasında şirin bir sabah söhbəti başlayır.

Zəfər: O mis əl işləri nə gözəldir! Bunlarmı da burada düzəldilir?

Zülfüqar: Misgərlik Urfada çox köhnə sənətdir. Son zamanlarda unudulmağa başlayıb, amma bazarda bir neçə kişi bu işi hələ də baba sənəti kimi davam etdirir.

Zəfərlə Zülfüqar danışa-danışa bir saata yaxın Urfa bazarında gəzdilər. Bir az dincəlmək üçün bazarın içərisində kiçik bir çayxananın qabağına düzülmüş hasır taburetkalarda oturub bir fincan qəhvə içdilər. Zülfüqar cibindən tütün torbasını çıxarıb hərəyəyə bir siqaret bükdü. Zəfər Zülfüqarın Urfa ilə əlaqədar danışdıqlarına qulaq asarkən bütün bazarı başına alan bir mahnı eşidildi...'

1.1.1.1-ci mətndə öngöndərimli komponentin yerində “dörd mövsümü” şəklində işlənən bir sintaktik vahid işlənir. Mətnin göndəriləni vericinin və ya yazıçının bilvasitə xarakterli proyeksiyasına görə müəyyənləşir. Türkiyədə bir ildə yaşanıla bilən və parselyatıqla konkretləşdirilən dörd mövsüm hadisəsi mətn gövdəsində “yaz, yay və payız” haqqında verilən biliklərlə ifadə edilir. Başlangıç cümlədə parselyatıqla konkretləşdirilən və vericinin mətnlinqvistik proyeksiyasına görə müəyyənləşən dörd mövsüm faktoru burada Türkiyəni yaxşı tanımayan bir xarici vətəndaşa, yəni alıcıya və ya oxucuya və dinləyiciyə ünvanlanaraq açıqlanır. Elə mətnin funksionallığı da buna görə müəyyənləşir. Mətnin bitiş komponenti “Kapadokya isə hər mövsümdə çox gözəldir!” cümləsi ilə ifadə olunur. Bitiş cümləsindən öncə Türkiyədə yaşanan qış mövsümünə dair də mətndə hər hansı bir məlumat verilsəydi, onda anlatılan mövzu ilə sözügedən mətnləşmə arasında konseptual bir bütünlük mühafizə edilmiş olacaqdı. Çünki mətnləşmədə ifadə olunan qavram bütövlükdə “turizm və Türkiyənin bir turizm ölkəsi olması” anlayışından ibarətdir və qış turizmi anlayışı da Türkiyəni bütövlükdə bir turistik ölkə olaraq tanıdan alt qavramlardandır.

Yuxarıda verilən 1.1.2.2-ci mətnləşmədə isə Türkiyənin xarici bir vətəndaşa və ya oxucuya və dinləyiciyə ünvanlanan tanıtımı vericinin bilvasitə və bilvasitə proyeksiyalı göndəriləni ilə ifadə olunur. Çünki mətnləşmə prosesi bir dialoq mətni ilə diskursiv olaraq gerçəkləşir. Sözügedən mətndəki parselyatıqlar qara hərflərlə yazılmışdır. Parselyatıqlar içərisində yer aldıkları sintaktik bütövləri təşkil edən öncəki cümlələrdə öngöndərimli cümlə üzvlərini altgöndərimli dil vahidləri olaraq həm

struktur, həm də semantik quruluş baxımlarından tamamlayır. Birinci sintaktik bütövə işlənən **‘rəngarəng, capcanlı, tarixi Urfa bazarına...’** parselyatik öncəki cümlənin buraxılmış olan obyekt-mübtədasını struktur bir komponent olaraq dəqiqləşdirir. Həmin parselyatik semantik baxımdan da sadəcə qoşan bazis-cümlənin bir komponenti deyildir. O, bütövlükdə mətnin giriş-remarka olaraq ifadə edilən sintaktik bütövünün altgöndərimli komponenti yerində işlənir.

Dialogi mətnləşməni təşkil edən mikromətnlərdən birinin başlanğıc komponenti, görüldüyü kimi, qoşan bazis-cümlə və qoşulan parselyatikdən ibarət olan bir sintaktik bütövlə **“Burada iynədən ipliyə hər şey tapılır: parça, halı, kilim, kürk, tütün...”** ifadə olunur. Parselyatik burada bazis-cümlənin obyekt-mübtədasını tamamlayır. Həmin sintaktik bütövü təşkil edən parselyatik bütövlükdə sözügedən mətnləşmənin eşgöndərimli komponenti olaraq da özünü göstərir. Çünki bu komponent sözügedən məndə Urfanın tarixi keçmişinə dair konkret milli-etnoqrafik saxlancların ifadəsinə ünvanlanaraq işlənir və konseptual-lingvistik xarakterli dil vasitəsidir.

1.2. Mürəkkəb cümlə və ya cümlələr quruluşunda:

1.2.1. Ancak, bu fəlakətlərdən daha önəmli bir şey var ki, hər zaman göz ardı edilmişdir: **“Çevre kirliliği” sorunu** (II, s. 71). ‘Ancaq, bu fəlakətlərdən daha önəmli bir şey var ki, hər zaman göz ardı edilmişdir: **“Ətraf mühitin çirkləndirilməsi” problemi.**’

1.2.2. Belki de kendi kafanızın içindən sevdiyimiz, hatırladığımız bir ses, ses olmadan sizi çağırılmışdır. **Olabilir**_(III, s. 26). ‘Bəlkə də öz qəlbimizin dərinliklərindən gələn sevdiyimiz, xatırladığımız bir səs, səs olmadan sizi çağırılmışdır. **Ola bilər.**’

Mətn 1.2.1.3.

Doğa Hak ettiğimiz Sürece Bizimle Olacak

İnsanlık, var oluşundan bu yana çeşitli dönemlerde çok değişik fəlakətlərlə qarşılaşmışdır. Tariximizdəki en büyük fəlakət “Nuh Tufanı”dır. Bu tufanda Nuh peyğambər hər canlıdan birer çifti gemisinə alaraq insanlığı yok olmaktan kurtarmışdır. Bəzi dövəmlərdə sıtma, verem, cüzzam gibi hastalıklar insanlığı kırıp geçirmişdir. Günümüzə isə AIDS, kanser, hepatit B gibi önəmli hastalıklar insanları öldürməktə, tıbbi da düşündürməktədir. Ancak, bu fəlakətlərdən daha önəmli bir şey var ki, hər zaman göz ardı edilmişdir: **“Çevre kirliliği” sorunu.** Bu tehlikə, toprağı,

havayı, suyu kirletmektedir. Türkiyə də bu sorunla qarşı qarşıyadır. 1985 yılında NASA bu konuda bir araşdırma yapmışdır. Araşdırmanın sonucu ürkütücüdür; Türkiyə 55 yıl sonra çöl ola bilər! Gerçektən də dünya hızla çölleşməkdədir. Bu konuda Türkiyə'də duyarlı bir kurum vardır: TEMA Vakfı. Bu vakfın kurucusu Hayrettin Karaca “Türkiyə'də hər gün 150 kamyon dolusu, hər yıl 500 milyon ton verimli toprağı erozyon sonucu kaybediyoruz.” diyor. Nedeni isə ağacları katletməmiş. Doğal olaraq bu sonuq akıllı insanları düşündürüyor. Bu sözlər, onlara filmlərdəki uçsuz bucaksız çölləri hatırlatıyor və “Bugünə kadar bizdən kilometrələrcə uzaktaki coğrafiyanın sorunu olaraq düşündük bunu, şimdiki bizim kapımızı mı çalıyor acaba?” dediriyor.

Toprak yok olmaqla kalmıyor, tarım alanlarını da sürükleyip götürüyor bərabərində. Bu da başqa bir sorunu gündəmə gətiriyor; köyden kente göç. Erozyon, susuzluq və kuraklığı doğuruyor. Böyləce su kaynakları yeterincə bəslənəmiyor, çoğu bitki örtüsü də yok oluyor. Yinə araşdırmalar göstərir ki, bugünə deyin Türkiyə'də on iki tür bitki yok olmuş. Bu sorunla ancaq insanları bilinçləndirərək başa çıxabiliriz. TEMA Vakfı da bunun bilincində. Bunun için hərkesi ağac dikməyə özəndiriyor, halkı bilgiləndirmək için eđitmenlər yetiştiriyor. Vakıf hərkesi çalışmalarına çağırıyor, hər yardımını qəbul ediyor, yeter ki “Türkiyə çöl olmasın!” Bu sloganla çalışmalarına hiç yılmadan davam ediyor TEMA Vakfı.

İnsanlık, olumlu ya da olumsuz davranışlarının sonucunu mutlaka görecektir. Unutmayalım ki; doğa, bizim onu hak ettiğimiz sūreçə vardır.

‘Təbiət ona layiq olduğumuz müddətdə bizimlə olacaq

İnsanlık var olduqdan bəri ayrı-ayrı vaxtlarda çox müxtəlif fəlakətlərlə qarşılaşmışdır. Tariximizdəki ən böyük fəlakət “Nuh Tufanı” dır. Bu tufanda Nuh peyğəmbər hər canlıdan ayrı-ayrı cütləri gəmisinə götürərək insanlığı yox olmaqdan qurtarmışdır. Bəzi dönəmlərdə qızdırma, və-rəm, vəba kimi xəstəliklər insanları qırıp tökmüşdür. Günümüzdə isə AIDS (spit), xərcəng, hepatit B kimi önəmli xəstəliklər insanları öldürür, tibbi də düşündürür. **‘Ancaq, bu fəlakətlərdən daha önəmli bir şey var ki, hər zaman göz ardı edilmişdir: “Ətraf mühitin çirkləndirilməsi” problemi.** Bu təhlükə torpağı, havanı, suyu çirkləndirir. Türkiyə də bu problemlə qarşı-qarşıyadır. “1985-ci ildə “NASA” bu mövzuda araşdırma aparmışdır. Araşdırmanın nəticəsi qorxuducudur. Türkiyə 55 ildən sonra çöl ola bilər. Həqiqətən də dünya sürətlə çölləşəcəkdir. Türkiyədə bu problemlə məşhur olan həssas bir qurum vardır. “TEMA vəqfi”. Bu vəqfin

qurucusu Xeyrəddin Qaraca “Türkiyədə hər gün 150 maşın dolusu, hər il 500 milyon məhsuldar toprağı erroziya nəticəsində itiririk” deyir. Bunun səbəbi ağacları kəsməyimizdir. Təbiidir ki, bu nəticə ağıllı insanları düşündürür. Bu sözlər onlara filmlərdəki ucsuz-bucaqsız çölləri xatırladır və “Bu günə qədər bizdən kilometrərlə uzaqdakı coğrafiyanın problemi olaraq fikirləşdik bunu, indi də bizim qapımızı çalır, görəsən?” dedirtdirir.

Torpaq yox olmaqla qalmır, təsərrüfat sahələrini də sürükləyib götürür özüylə. Bu da başqa bir problemi gündəmə gətirir: kənddən şəhərə köç. Erroziya, susuzluq və quraqlığı doğurur. Beləcə su mənbələri kifayət qədər qidalanmır, bir çox bitki örtüyü də yox olur. Yenə araşdırmalar göstərir ki, bu günə qədər Türkiyədə on iki bitki növü yox olmuşdur. Bu problemi ancaq insanları maarifləndirərək həll edə bilərik. “TEMA vəqfi” də bunun fərqindədir. Bunun üçün hamını ağac əkməyə həvəsləndirir, xalqı maarifləndirmək üçün həmin sahədə mütəxəssislər yetişdirir. Vəqf hamını öz işlərinə cəlb etmək istəyir, hər yardımını qəbul edir, kifayətdir ki, “Türkiyə çöl olmasın!” Bu şüarla işlərinə heç yorulmadan davam edir “TEMA vəqfi.”

İnsanlıq müsbət, ya da mənfi davranışlarının nəticəsini mütləq görəəcəkdir. Yaddan çıxartmaq ki, təbiət bizim ona layiq olduğumuz müddətdə var olacaqdır.

Mətn 1.2.2.4.

Yolun kenarına oturdum. Az ötemdə bir eşək otluyor. Onun da rəngi çağla bademi; ağız, dişləri, kulakları, boynu nə gözəl! Otluyor. Otları adeta çatırdada çatırdada yiyor. **Belki de** bu çıtırtılı sesi “Hist, hist!” diye duymuşumdur. Eşəğin ot koparışının sesindən apayrı bir ses “Hişt, hişt!” dedi. Hani bəzən kulağımızın dibində çox tanıdığımız bir ses isminizi çağırır. Olur değıl mi? Pek enderdir. **Belki de** kendi kafanızın içindən sizin sevdiyiniz, hatırladığınız bir ses, ses olmadan sizi çağırır. **Olabilir.**

“Yolun kənarında oturdum. Məndən az aralıda bir eşək otlayır. Onun da rəngi yaşıl badamıya çalır. Ağız, dişləri, qulaqları, boynu nə gözəldir! Otlayır. Otları sanki çıtırdada-çıtırdada yeyir. **Bəlkə də** bu çıtırtılı səsi “Hoşşa, hoşşa!” deyə eşitmişdim. Eşşəyin otları qopartmasından tamən başqa bir səs “Hoşşa, hoşşa!” dedi. Hani bəzən kulağımızın dibində çox tanıdığımız bir səs adınızı çağırır. Olur deyilmi? Çox nadir olan bir hadisədir. **Bəlkə də** ürəyinizin dərinliyindən sizin sevdiyiniz, xatırladığınız bir səs səs olmadan sizi çağırır. **Ola bilər.**”

1.2.1.3-cü mətnin gövdəsini təşkil edən cümlələr bir-birinin arxasınca ətraf mühiti çirkləndirən obyektiv şərtlərin müəyyən bir zaman və məkan içərisində gerçəkləşməsilə ardıcıl olaraq sıralanır. Mürəkkəb cümlə əsasındakı **‘Ancaq, bu fəlakətlərdən daha önəmli bir şey var ki, hər zaman gözardı edilmişdir: “Ətraf mühitin çirkləndirilməsi” problemi.**’ parselyatikli sintaktik quruluşu həmin sıralanmada mətnin eşgöndərimli komponenti olaraq yer tutur. Parselyatikli quruluş ayrılıqda mətni təşkil edən birinci sintaktik bütövün, bütövlükdə isə sözügedən mətnin digər sintaktik bütövlərində yer tutan həm üst, həm də alt xarakterli linqvistik komponentlərə işarə edir. Sintaktik bütövlərin komponentləri konseptual və kontekstual olaraq səciyyələndirilə bilən bir mətnləşmə prosesində mətndə ifadə edilən “məna yükü”nə görə ön-, alt- və eşgöndərimli göstəricilərlə bir-birinə bağlanır.

Parselyatikli quruluşun birinci komponenti mürəkkəb bir cümlədən ibarətdir: **‘Ancaq, bu fəlakətlərdən daha önəmli bir şey var ki,**’ baş, **‘hər zaman göz ardı edilmişdir**’ isə budaq cümlədir. Budaq cümlə baş cümlənin tamamlanmamış və ‘bir şey’ bağlayıcı sözü ilə yarımçıq olaraq ifadə edilmiş sintaktik üzvünü konkretləşdirir. Ancaq gözardı edilən bir şeyin nə olduğu parselyatikle, başqa bir sözlə, **“Ətraf mühitin çirkləndirilməsi” problemi**’ birləşməsilə ifadə olunur. Sözügedən cümlənin parselyatıqlaşmamış durumu belə olacaqdır: **‘Ancaq bu fəlakətlərdən “Ətraf mühitin çirkləndirilməsi” problemi” kimi daha önəmli bir şey var ki, hər zaman göz ardı edilmişdir.**’ Burada **“Ətraf mühitin çirkləndirilməsi”** üzvü bilvasitə səciyyəli mətn proyeksiyasına görə göndərilənin yozum-komponenti yerindədir və mürəkkəb cümlənin parselyatıqlaşməsilə daha aktiv bir sintaktik-mətnlinqvistik vəziyyətdə parselyatik olaraq işlənir. Beləliklə, sözügedən parselyatikli quruluş üç parçadan və ya sintaktik bütövdən ibarət olan **‘Təbiət ona layiq olduğumuz müddətdə bizimlə olacaq**’ mətninin komponentləri arasında semantik və struktur bütünlük yaradır.

Konkret bir obyekt və səs assosiasiyasına görə gerçəkləşən 1.2.2.4-cü mətnləşmə prosesində sintaktik bütövün altgöndərimli komponent olaraq təkrar olunan “Bəlkə də” modal sözü özünü göstərir. “Bəlkə də” modal sözü sözügedən sintaktik-mətnlinqvistik vəziyyətdə içərisində yer aldığı cümlənin və sintaktik bütövün bir yozumu olaraq işlənən ‘Ola bilər’ parselyatiki ilə tamamlanır. ‘Ola bilər’ parselyatiki həm də sözügedən sintaktik bütövün bir “bitiş cümləsi”dir.

2. Səbəbiyyət anlamlı semantik-funksional sahəyə görə gerçəkləşən parselyatikləşmə hadisəsi və ya parselyatikli quruluşlar

2.1. Mürəkkəb cümlə quruluşunda

2.1.1. A. İşten sonra markete uğradım, sonra kasaba. **Çünkü evde hiçbir şey yok** (I, s.97). ‘İşdən sonra əvvəl marketə getdim, sonra ət dükanına. **Çünkü evdə heç bir şey yoxdu.**’

B. Herkes Özlem’e selam verdi, **çünkü orada onun birkaç arkadaşı vardı** (I, s.92). ‘Hər kəs Özləmə salam verdi, **çünkü orada onun bir neçə yoldaşı vardı.**’

Metin 2.1.1.B.5.

Eşimle Nasıl Tanıştık?

İyi hatırlıyorum, on sekiz yaşındaydım. En iyi arkadaşım Özlem’le birlikte bir partiye gittik. Çok kalabalık bir partiydi. İçeri girdik. **Herkes Özlem’e selam verdi, çünkü orada onun birçok arkadaşı vardı.** Özlem uzun boylu, güzel ve cana yakın bir kızdı. Ben ise ufak tefek, hafif toplu ve oldukça sıkılığandım; üstelik pek de güzel değildim. Partide bütün gençler Özlem’le dans etmek istedi. Ben ise bir kenarda oturdum: Hiç kimse beni dansa kaldırmadı. Bu sırada Özlem arkadaşlarından birinin yanına gitti ve beni işaret etti, bir şeyler söyledi. Biraz sonra o genç yanıma geldi ve beni dansa davet etti. Ben utandım ve teklifini kabul etmedim, ama o genç çok ısrar etti. Biraz dans ettik. Adı Ali’ydi, benimle aynı yaşıydı ve gerçekten çok kibar bir gençti. Danstan sonra bana “Yarın ne yapıyorsun, Meral? Meşgul müsün?” dedi. Ben de “Hiçbir işim yok.” dedim. Beni sinemaya davet etti, ben de memnuniyetle kabul ettim. Daha sonra Ali ve ben çok iyi anlaştık. Tam iki yıl sonra bana evlenme teklif etti. Benim doğum günümde, yani 12 Mart’ta evlendik. Şimdi üç çocuğumuz var ve çok mutlu aileyiz. Sık sık Özlem’le buluşuyoruz, o hâlâ benim en iyi arkadaşım. Özlem zaman zaman bana “o akşam iyi ki Ali’yi senin yanına gönderdim ve sen de onun teklifini kabul ettin, değil mi?” diyor. Özlem çok haklı.

‘Həyat yoldaşım ilə necə tanış olduq?’

Yaxşı yadımdadır, on səkkiz yaşındaydım. Bir gün ən yaxın rəfiqəm Özləmlə birlikdə bir ziyafətə getdik. Çox qələbəlik bir ziyafətdi. İçəri girdik. **Hər kəs Özləmlə salamlaşdı, çünki orada onun bir çox dostu vardı.** Özləm uzunboylu, gözəl və yaraşığı bir qızıdı. Mən isə balacaboylu, bir az kök və olduqca utancaqdım. Bir sözlə, gözəl deyildim.

Ziyafətdə bütün gənclər Özləmi rəqsə dəvət etdi. Mən isə bir tərəfdə oturdum. Heç kim məni rəqsə dəvət etmədi. Bu arada Özləm yoldaşlarından birinin yanına getdi, məni göstərdi, ona bir şeylər söylədi. Bir az sonra gənc oğlan yanıma gəldi və məni rəqs etməyə dəvət etdi. Mən utandım və onun təklifini qəbul etmədim, amma o gənc çox ısrar etdi. Bir az rəqs etdik. Adı Əliydi, mənimlə bir yaşdaydı və həqiqətən çox nəzakətli bir gənçdi. Rəqsdən sonra məndən “Sabah nə işin var Maral, boşsan?” deyə soruşdu. Mən də “Heç bir işim yoxdur!” dedim. Məni kinoya dəvət etdi, mən də məmnuniyyətlə qəbul etdim. Daha sonra mən Əliylə çox yaxın dost oldum. Tam iki il sonra o, mənə evlənmək təklifi etdi. Mənim anadan olduğum gün, yəni Mart ayının 12-də evləndik. İndi üç uşağımız var və çox xoşbəxt bir ailəyik. Tez-tez Özləmlə görüşürük, yenə də o mənim ən yaxın rəfiqəmdir. Özləm indi də bəzən mənə “o axşam, yaxşı ki, Əlini sənın yanına göndərdim və sən də onun təklifini qəbul etdin” deyir. Özləm doğru söyləyir.’

2.1.2. Hep birlikte yenen yemekten sonra Mahmut Bey, Alican ve Bahadıra çevreyi gezdirdi. Gesi’ye elli yıl önce yerleşmiş olan Hamdi Dede’ye de haber gönderdi, **Buraları en iyi bilen oydu_çünkü** (II, s. 164). ‘Hamımız birlikdə yemek yedikdən sonra Mahmut bəy Əlican və Bahadıra ətrafı gəzdirdi. Gesiyə əlli il öncə köçmüş olan Həmdi Dədəyə də xəbər göndərdi. **Buraları ən yaxşı tanıyan çünkü oydu.**’

2.1.3. İnsanların arasındaki iletişimde yalnız sözcükler değil, yüz, el, kol ve beden hareketleri de oldukça önemlidir. **Çünkü yüz ifadeleri, el ve kol hareketleri, bedenin duruş tarzı, sesin tonu gibi sözsüz mesajlar kullanarak da iletişim kurabiliriz** (II, 19). ‘İnsanların arasında ünsiyyətin saxlanılmasında yalnız sözlər deyil; üz, əl, qol və bədən hərəkətləri də çox böyük çox böyük rol oynayır. **Çünki üz ifadələri, əl və qol hərəkətləri, bədənin duruş tərzı, səsin tonu kimi sözsüz mesajları işlədərək də ünsiyyət saxlaya bilərik.**’

2.1.4 Meslek yaşamınız konusunda önemli bir **karar vermeniz** gerekiyor. Bu kararı **verirken** partnerinize de danışın. **Çünkü, yaşamı onunla paylaşıyorsunuz** (II, s.109). ‘İş həyatınız haqqında önəmli bir **qərara gəlməyiniz** lazımdır. Bu **qərara gələrkən** həyat yoldaşınızla da məsləhətləşin. **Çünkü həyatı onunla bölüşürsünüz.**’

Mətn 2.1.2.6.

“Gesi Bağlarında Dolanıyorum” metnindən parça:

Hep birlikte yenen yemekten sonra Mahmut Bey, Alican ve Bahadır’a çevreyi gezdirdi. Gesi’ye elli yıl önce yerleşmiş olan Hamdi Dede’ye de haber gönderdi; buraları en iyi bilen oydu çünkü.

Hamdi Dede: Buralar eskiden üzüm bağıydı; şimdi de bağlar var, ama benim gençliğimdəki gibi değıl. Şu yamaçta gördüğünüz taş yapılara “güvercinlik” denir. Gesi’nin her yerində bunlardan bulunur. Güvercinliklərin üstü açıktır; içeriye ancak yerin altına oyulmuş tünellerden geçilerek girilir.

‘Gesi bağlarında dolaşırım’ mətnindən bir parça

Hamımız birlikdə yemək yedikdən sonra Mahmut bəy Əlican və Bahadıra ətrafı gəzdirdi. Gesiyə əlli il öncə köçmüş olan Həmdi Dədəyə də xəbər göndərdi. **Buraları ən yaxşı tanıyan çünkü oydu.**

Həmdi Dədə: Buralar keçmişdə üzüm bağıydı; indi də bağlar var, amma mənim gəncliyimdəki kimi deyil. O yamaçda gördüyünüz daş mağaralara “göyərçinlik” deyilir. Gesinin hər yerində bunlardan vardır. Göyərçinliklərin üstü açıqdır, içeriyə ancaq yerin altında oyulmuş tunellərdən keçilərək girmək mümkün olur.’

Mətn 2.1.3.7

Kelimelerin Ötesində Sözsüz İletişim

Bir atasözümüz “Hayvanlar koklaşa koklaşa, insanlar konuşa konuşa anlaşır.” der.

İnsanların arasındaki iletişimde yalnız sözcükler değil, yüz, el, kol ve beden hareketleri de oldukça önemlidir. Çünkü yüz ifadeleri, el ve kol hareketleri, bedenin duruş tarzı, sesin tonu gibi sözsüz mesajlar kullanarak da iletişim kurabiliriz.

İnsanlar arasındaki iletişimde, hem sözlü hem de sözsüz mesajları aynı anda kullanırız. İki kişinin konuşmadan birbirleriyle iletişim kurması, birbirini anlamaya çalışması zordur, ama olanaksız değildir. Aslında konuşmalarımızda sözlü mesajlar, mesaj alış verişinin ancak küçük bir bölümünü oluşturur. Yüz ifadeleri, el kol hareketleri, bedenin konumu ve sesin yükselip alçalması gibi sözsüz mesajlar, iletişimdeki mesajların büyük bir bölümünü meydana getirir.

Kimi zaman insanların duygularını anlamak gerçekten zordur. Bazen de insanlar düşüncelerini ve duygularını başkalarıyla paylaşmak istemezler. Bu kişilerin kafalarının içine girerek düşüncelerini öğreneme-

yeceğimize görə yüz ifadələrinə, bədən hərəkətlərinə bəkarak duyğu və düşüncələrini anlamaya çalışırıq.

Sözsüz iletiřim açasından insan vücudundakı en önəmli bölge yüz, yüzde de en önəmli organ gözlərdir. Ancaq yüz ifadələrini anlamak o kadar kolay değıldir. Çünkü yüz, karmařık bir iletiřim sistemi oluřturur. İnsanların konuřarak ya da konuřmayarak yüzləriylə bir-birlərindən farklı, kaç ayrı ifade belirtebileceğı konusu, henüz açaıklığa kavuřmuř değıldir.

(Doğın Cücelođlu'nun Yeniden İnsan İnsana adlı eserinden uyarlama)

'Sözsüz ünsiyyət

Bir atalar sözündə 'Şirin dil ilanı yuvasından çıxardar' deyilir.

İnsanların arasında ünsiyyətin saxnanılmasında yalnız sözlər deyil; üz, əl, qol və bədən hərəkətləri də önəmli rol oynayır. **Çünki üz ifadələri, əl və qol hərəkətləri, bədən duruř tərzi, səsin tonu kimi sözsüz mesajları işlədərək də ünsiyyət saxlaya bilərik.**

İnsanlar arasındakı ünsiyyətdə həm sözlü, həm də sözsüz mesajlardan eyni zamanda istifadə edirik. İki nəfərin danıřmadan bir-biriləriylə ünsiyyət saxlaması, bir-birini başa düşməyə çalışması çətindir, ancaq mümkün olmayan bir şey də deyildir. Əslində söhbətlərimizdə sözlü mesajlar mesaj alıř-veriřinin və ya fikir mübadiləsinin ancaq kiçik bir hissəsini təşkil edir. Üz ifadələri, əl-qol hərəkətləri, bədən vəziyyəti və səsin yüksəlib-ałçılması kimi sözsüz mesajlar ünsiyyətdəki mesajların böyük bir hissəsini meydana gətirir.

Bəzən insanların fikirlərini başa düşmək həqiqətən çətin olur. Bəzən də insanlar fikirlərini və hissələrini başqalarıyla bölüşdürmək istəmirlər. Bu adamların başlarının içinə girərək nə fikirdə olduqlarını öyrənmək mümkün olmadığına görə, üz ifadələrinə, bədən hərəkətlərinə baxaraq duyğu və düşüncələrini başa düşməyə çalışırıq.

Sözsüz ünsiyyət baxımından insan bədənindəki ən önəmli hissə üz, üzdə də ən önəmli organ gözlərdir. Ancaq üz ifadələrini başa düşmək o qədər də asan deyildir. Çünkü üz çox qarışıq bir ünsiyyət sistemini əmələ gətirir. İnsanların danıřaraq ya da danıřmayaraq üzləriylə bir-birlərindən fərqli neçə ifade edə biləcəyi mövzusu daha müəyyənləşdirilməmişdir.'

Məlum olduđu kimi, mürəkkəb cümlənin konseptual-struktur növlərindən biri koordinativ-səbəb mənalı sintaktik konstruksiyalardır. Məsələn, 2.1.1.5.B.5-ci mətndəki "Hər kəs Özləmə salam verdi, çünkü orada onun bir neçə yoldaşı vardı" mürəkkəb cümləsində birinci birləşən

baş cümlə, ikinci birləşən isə budaq cümlədir. Budaq cümlə baş cümləyə bütövlükdə aiddir və onu səbəbiyyət əlaqəli semantik-funksional sahəyə görə tamamlayır. Səbəbiyyət semantik-funksional sahəsinə görə müəyyən-ləşən 2.1.1.A; 2.1.2.6; 2.1.3.7; 2.1.4-cü mətnlərdəki kursivlə göstərilən parselyatikli sintaktik konstruksiyalar isə mürəkkəb cümlələr deyildir. Çünki həmin mətnlinqvistik təşəkküllərdəki ardıcıl komponentlərin hər biri ayrıca bir sintaktik intonasiya ilə deyilir. Sözügedən mətnlinqvistik komponentlər bir-birinə ‘çünki’ tabelilik bağlayıcısı ilə bağlansa da, burada ikinci birləşənlər birinciləri səbəbiyyət əlaqəli semantik-funksional sahəsinə görə bir parselyatik olaraq tamamlayır. Sözügedən mətnlinqvistik təşəkküllərdə ‘Çünki’ bağlayıcısı böyük hərfə yazılır və ondan sonra yazıda çox vaxt sövqi-təbii olaraq vergül işarəsi qoyulur. Koordinativ-səbəb mənalı mürəkkəb cümlələrdə isə vergül işarəsi ənəvi olaraq ‘çünki’ bağlayıcısından əvvəl qoyulur.

Beləliklə, ‘çünki’ bağlayıcılı parselyatikli sintaktik konstruksiyalar və ya cümlə-komponentlər türk ədəbi dillərində koordinativ-sintaktik omomedel olaraq gerçəkləşən mürəkkəb cümlələrin qırılaraq mətnləşməsi nəticəsində formalaşır. Onlar digər parselyatiklərdən fərqli olaraq müstəqil bir cümlə quruluşunda işlənir.

3. Zaman və səbəb əlaqəli semantik-funksional sahələrə görə gerçəkləşən parselyatikləşmə hadisəsi və ya parselyatikli quruluşlar

3.1. Mürəkkəb cümlə əsasında

3.1.1. Yapımına ne zaman başladığını bilmirəm, ama **1953**'te ancak bitirilebildiyini biliyorum. **Çünkü 10 Kasım 1953'te düzenlenen bir törenle Atatürk'ün naaşı Anıtkabir'e nakledilmiş** (II, s, 146). ‘İnşaatına nə vaxt başlanıldığını bilmirəm, amma 1953-cü ildə ancaq bitirilə bildiyini bilirəm. **Çünkü 10 Kasım 1953-cü ildə təşkil olunan bir mərasimlə Atatürkün məzarı Anıtkəbrə köçürülmüşdür.**’

Metin 3.1.1.8.

Anıtkabir

Paskazi: Hocam, Anıtkabir'in mimarisi bana çok değişik geliyor. Ne zaman yapılmış acaba?

Tülay: Yapımına ne zaman başladığını bilmirəm, ama **1953**'te ancak bitirilebildiyini biliyorum. **Çünkü 10 Kasım 1953'te düzenlenen bir törenle Atatürk'ün naaşı Anıtkabir'e nakledilmiş.**

Paskazi: Peki hocam, Atatürk 1938'de ölmedi mi? O tarihte Anıtkabir yapılmamış demek ki!

Tülay: Söylediklerin doğru. Atatürk'ün İstanbul'da Dolmabahçe Sarayı'nda öldüğünü biliyorsun değil mi? Naaşı, Atatürk'ün vasiyeti üzerine 21 Kasım 1938'de Ankara'daki Etnografya Müzesine getirildi. Anıtkabir'in yapımı bitirilinceye kadar da orada kaldı.

Paskazi: Hocam Anıtkabir kim tarafından yapılmış?

Tülay: Atatürk'ün vefatının ardından, ona yakışır bir anıt mezarın yapılacağı yer olarak, Ankara'ya hakim konumu nedeniyle o yıllarda Rasattepe denilen alan seçildi. Proje için bir yarışma açıldı ve yarışma sonucunda Emin Onat ve Orhan Arda'nın ortak projesinin uygulanmasına karar verildi. Ancak bu proje çeşitli nedenlerle değiştirilerek günümüzdeki şekline getirildi.

Paskazi: Anıtkabir için seçilen yer çok güzel. Üstelik akşamları Ankara'nın her yerinden görünebiliyor.

Tülay: Tabii, orası eksiden Ankara'nın en yüksek noktası olduğu için "Rasattepe" olarak adlandırılmış.

Paskazi: Bence doğru bir seçim. Atatürk gibi bir devlet adamına da böyle bir yer yakışır. Ancak Anıtkabir'de Bir mezar daha gördüm. O kime ait?

Tülay: Hımm, o mu? O, Atatürk'ün en yakın silah arkadaşı ve aynı zamanda ikinci cumhurbaşkanımız İsmet İnönü'nün mezarı. O da Türk halkı için Atatürk gibi önemli bir devlet adamıdır.

Paskazi: Verdiğiniz bilgiler için teşekkür ederim hocam, hoşça kalın.

Tülay: İyi günler Paskazi.

‘Anıtqəbir

Paskazi: Tülay müəllim, Anıtqəbirin memarlığı mənə çox fərqli gəlir. Nə vaxt inşa edilmişdir, görəsən?

Tülay: *İnşasına nə vaxt başlanıldığını bilmirəm, amma 1953-cü ildə ancaq bitirilə bildiyini bilirəm. Çünki 10 Kasım 1953-cü ildə təşkil olunan bir mərasimlə Atatürkün məzarı Anıtqəbirə köçürülmüşdür.*

Paskazi: Tülay müəllim, bəs Atatürk 1938-ci ildə vəfat etməmişdir? Həmin tarixdə, demək ki, Anıtqəbir daha tikilməmişdi?!

Tülay: Söylədiklərin doğrudur. Atatürkün İstanbulda Dolmabağça Sarayında vəfat etdiyini hər halda bilirsən. Cənazəsi, Atatürkün vəsiy-

yətinə görə, 21 noyabr 1938-ci ildə Ankaradakı Etnoqrafiya Muzeyinə gətirildi. Anıtqəbirin inşası bitirilincəyə qədər orada qaldı.

Paskazi: Tülay müəllim, Anıtqəbir kim tərəfindən inşa edilmişdir?

Tülay: Atatürkün vəfatından sonra, ona layiq olan bir mavzoleyin inşa olunacağı yer kimi Ankarada hər tərəfdən görünə bilən və həmin illərdə Rasattəpə deyilən sahə seçildi. Projekt üçün yarışma açıldı və yarışmanın nəticəsində Emin Onat və Orxan Ardanın orta q proyektinin həyata keçirilməsi qərara alındı. Ancaq bu projekt nmüxtəlif səbəblərlə dəyişdirilərək günümüzdəki formasına gətirildi.

Paskazi: Anıtqəbir üçün seçilən yer çox gözəldir. Üstəlik axşamlar Ankarının hər yerindən görünür.

Tülay: Təbii, ora keçmişdə Ankaranın ən yüksək nöqtəsi olduğu üçün “Rasattəpə” adı ilə adlandırılmışdır.

Paskazi: Məncə də düzgün bir seçimdir. Atatürk kimi bir dövlət adamına da elə belə bir yer yaraşır. Ancaq Anıtqəbirdə başqa bir məzar da gördüm. O kimindir?

Tülay: Hımm, onu? O Atatürkün ən yaxın silahdaşı və eyni zamanda ikinci prezidentimiz İsmət İnönünün məzarıdır. O da türk xalqı üçün Atatürk kimi bir dövlət adamıdır.

Paskazi: Verdiyiniz bilgiler üçün təşəkkür edirəm, Tülay müəllim, xudhafiz.

Tülay: Xudhafiz, Paskazi.’

3.1.1.8-ci mətndə ifadə olunan mövzu Atatürk Mavzoleyinin 1938-1953-cü illər arasında inşa olduğu və bundan sonra 1953-cü ildə təşkil olunan xüsusi bir dövlət mərasimi ilə Atatürkün cənazəsinin Anıtqəbirə köçürülməsindən ibarətdir. Mətdə bəlli zaman içərisində baş verən bir hadisədən bəhs olunur ki, bu da onun zaman semantik-funksional sahəsinə görə gerçəkləşdiyindən xəbər verir. Təbii ki, mavzoley Atatürkün məzarının ora köçürülməsi üçün inşa olunmuşdur. Bu isə hadisənin baş vermə səbəbilə əlaqədardır. Beləliklə də mətnin nə üçün zaman və səbəb əlaqəli semantik-funksional sahələrə görə gerçəkləşdiyi aydın olur.

Göründüyü kimi, ‘çünki’ bağlayıcısı ilə mürəkkəb cümlə əsasında gerçəkləşən parselyatikli sintaktik-mətnlinqvistik hissə həm müəyyən bir zaman, həm də səbəbiyyət əlaqəli semantik-funksional sahəyə əsasən gerçəkləşir. Və bu hissə müstəqil bir cümlədən ibarətdir. Sözügedən sintaktik-mətnlinqvistik hissədə konkret bir zaman anlayışının ifadə edilməsi və lazımi mətnlinqvistik iyerarxiyinin təmin olunması üçün, ikinci və

üçüncü komponentlərdə təkrar olunan “**1953-cü ildə**” altgöndərimli sözü işlənir. 1953-cü il və özəlliklə də 10 noyabr tarixi (Atatürkün vəfat etdiyi gün) Türkiyə Cümhuriyyəti və türk milləti üçün çox böyük əhəmiyyətə malikdir. Buna görə də **10 noyabr 1953-cü ildə** sintaqmı parselyatikdə yer tutur.

4. Zaman və konkret bir obyekt əlaqəli semantik-funksional sahələrə görə gerçəkləşən parselyatikləşmə hadisəsi və ya parselyatikli quruluşlar

4.1. Sadə cümlə əsasında

4.1.1. O **sırada** kocası da evdə söylene söylene **kravatını arıyordu. “Hemen giyinmem gerek. Yoksa geç kalacağım. Kravatım nerede?”** (II, s.76). **Həmin vaxt** əri də evdə deyinə-deyinə **qalstukunu** axtarırdı. **“Dərhal geyinməliyəm. Yoxsa gecikəcəyəm. Qalstukum haradadır?”**

4.1.1.9.

Annenin Bir Günü

Güzin, o sabah uyandıktan sonra hemen elini yüzünü yıkadı. Mutfığa gidip bebeği için mama hazırlamaya başladı. Mama piştikten sonra soğuması için tezgahın üstüne koydu. Kocasını uyandırmak için yatak odasına yöneldi. Yarım saat kadar sonra onlar kahvaltı ederken bebek de uyanıp ağlamaya başladı. Güzin bebeği kucağına alıp önce onun elini yüzünü yıkadı, altını dəğiştirdi. Sonra da karnını doyurdu. *O sırada kocası da evdə söylene söylene **kravatını arıyordu. “Hemen giyinmem gerek. Yoksa geç kalacağım. Kravatım nerede?”*** Güzin bebeği yatağına koyup kocasının kravatını getirdi. Orçun Bey sinirli sinirli kravatını alıp taktı ve karısına”Hoşça kal” bile demeden evden çıktı.

Kocası evden çıktıktan sonra bebeği yataktan kaldırıp bir yelek giydirdi; ev biraz serin gibiydi. Bebeğe birlikde salona gitti, onunla biraz oynadı. Bebeğe oyuncaklarını verdikten sonra kendinse bir kahve yapıp dinlenmeye karar verdi. Neyse ki, bugün kızı sakin bir günündeydi. Bu sırada kendi kendine mırıldanmaya başladı.

Bir bakıçı tutup işe başlamanın zamanı geldi de geçiyor bile. Sanırım bu benim için daha iyi olacak. Bazen annelik de evlilik kadar zor. Bebek doğduğundan beri çok yoruluyorum. Galiba ben de evde oturmaktan sıkıldım. Çünkü her gün evde aynı işleri yapmaktan bıktım. Hiç

sosyal yaşantım kalmadı. Hem para da kazanmam gerek. Yarın eski patro-
numa bir telefon etsem iyi olacak galiba.

Bebeğin ağlamasıyla düşüncelerinden sıyrıldı. Ögleye uykusuna yat-
masına daha iki saat vardı. Onu biraz dışarıya çıkarmaya və parkta
gezdirməyə karar verdi. Bebeği hazırladı, kendisi de hazırlandıktan sonra
evdən çıxdı.

‘Ananın bir günü

Güzin həmin gün yuxudan oyandıqdan sonra əlini-üzünü yudu.
Mətbəxə gedib uşağı üçün yemək hazırlamağa başladı. Uşağın yeməyi
bişdikdən sonra soyuması üçün stolun üstünə qoydu. Həyat yoldaşını
oyatmaq üçün yataq otağına getdi. Yarım saatdan sonra onlar sabah yemə-
yi yeyərkən uşaq da yuxudan oyanıb ağlamağa başladı. Güzin uşağı
qucağına alıb əvvəlcə onun əlini-üzünü yudu, altını dəyişdirdi. Sonra da
yeməyini yedizdirdi. *Həmin vaxt əri də evdə deyində-deyində qalstukunu
axtarırdı. “Dərhal geyinməliyəm. Yoxsa gecikəcəyəm. Qalstukum
haradadır?”* Güzin uşağı yatağına qoyub ərinin qalstukunu gətirdi. Orçun
bəy hirsli-hirsli qalstukunu alıb taxdı və arvadına “Sağ ol” belə demədən
evdən çıxdı.

Əri evdən çıxdıqdan sonra uşağı yatağından götürüb geyindirdi, ev
bir az sərinə. Uşağı götürüb qonaq otağına getdi, onunla bir az oynadı.
Oyuncaqlarını uşağa verdikdən sonra, bir qəhvə bişirib içmək istədi. Nəyə
bu gün qızının sakit bir günüydü. Bu arada öz-özünə danışmağa başladı.

Bir baxıcı tutub işə başlamaq lazımdır. Zənn edirəm ki, belə daha
yaxşı olar. Bəzən analıq da evlilik qədər çətin olur. Uşaq anadan olandan
bəri çox yoruluram. Deyəsən, artıq evdə otura bilmirəm. Çünki evdə hər
gün eyni işləri görməkdən bezdim. Heç adam arasına çıxmıram. Həm də
artıq pul qazanmaq lazımdır. Sabah keçmiş müdirimə bir zəng etsəm, çox
yaxşı olar!

Uşağın ağlamağa başlamasıyla düşüncələrindən ayrıldı. Onun
günortadan sonra təkrar yatmasına daha iki saat vardı. Ona görə də uşağı
bir az bayıra çıxartmaq və parkda gəzdirmək qərarına gəldi. Əvvəl uşağı
hazırladı, sonra özü də hazırlandıqdan sonra evdən çıxdı.’

Sözgedən parselyatikli sintaktik-mətnlinqvisitik parçanın birinci
komponenti bir sadə cümlədən ibarətdir və müəllif nitqi ilə ifadə olunur.
Birinci komponenti tamamlayan və sadə cümlələrdən təşkil olunan parsel-
yatıklar isə ikinci komponent olaraq ərin daxili nitqi ilə ifadə olunur. Buna

görə də parselyatıqlər qoşan-cümlənin ənənəvi dilçiliyə görə müəyyən-ləşdirilən buraxılmış konkret bir mübtədasını, xəbərini, tamamlığını, təyi-nini və ya zərfliyini əvəz etmir. Onlar mətnin müəllif nitqindəki funk-sional olaraq konkret bir zamana və obyektə işarə edən aktual üzvlərini ta-mamlayır. Birinci komponentdə zaman semantik-funksional sahəsinə işarə edən altgöndərimli aktual üzv olaraq ‘o sırada’ sintaqmı işlənilir. İkinci komponentdə mətnləşmədəki həmin zamanı tamamlayan altgöndərimli aktual üzvlər kimi ‘hemen//dərhal’ sözü və ‘geç kalacağım//gecikəcəyəm’ sintaqmı özünü göstərir. Mətnləşmədəki konkret bir obyekt semantik-funksional sahəsinə ifadə edən altgöndərimli təkrarlanan aktual üzv olaraq isə həm birinci, həm də ikinci komponentlərdə işlənilən ‘kravat//qalstuk’ sözünü göstərmək olar.

Sözügədən mətn müəllifin, arvadın və ərin daxili nitqlərindən təşkil olunur. Belə ki, mətnin “Güzin həmin gün yuxudan oyandıqdan sonra əlini-üzünü yudu. Mətbəxə gedib uşağı üçün yemək hazırlamağa başla-dı. Uşağın yeməyi bişdikdən sonra soyuması üçün stolun üstünə qoydu. Həyat yoldaşını oyatmaq üçün yataq otağına getdi. Yarım saatdan sonra onlar sabah yeməyi yeyərkən uşaq da yuxudan oyanıb ağılamağa başladı. Güzin uşağı qucağına alıb əvvəlcə onun əlini-üzünü yudu, altını dəyişdirdi. Sonra da yeməyini yedizdirdi. *Həmin vaxt əri də evdə deyindəyində qalstukunu axtarırdı.*”; “Güzin uşağı yatağına qoyub ərinin qalstukunu gətirdi. Orçun bəy hirsli-hirsli qalstukunu alıb taxdı və arva-dına “Sağ ol” belə demədən evdən çıxdı.”; “Əri evdən çıxdıqdan sonra uşağı yatağından götürüb geyindirdi, ev bir az sərinli. Uşağı götürüb qo-naq otağına getdi, onunla bir az oynadı. Oyuncaqlarını uşağa verdikdən sonra, bir qəhvə bişirib içmək istədi. Nəysə bu gün qızının sakit bir gün-üydü. Bu arada öz-özünə danışmağa başladı” və “Uşağın ağılamağa baş-lamasıyla düşüncələrindən ayrıldı. Onun günortadan sonra təkrar yatma-sına daha iki saat vardı. Ona görə də uşağı bir az bayıra çıxartmaq və parkda gəzdirmək qərarına gəldi. Əvvəl uşağı hazırladı, sonra özü də hazırlandıqdan sonra evdən çıxdı.” parçaları müəllif, *“Dərhal geyinmə-liyəm. Yoxsa gecikəcəyəm. Qalstukum haradadır?”* parçası ərin nitqidir. Mətnləşmədə yer tutan “Bir baxıcı tutub işə başlamaq lazımdır. Zənn edirəm ki, belə daha yaxşı olar. Bəzən analıq da evlilik qədər çətin olur. Uşaq anadan olandan bəri çox yoruluram. Deyəsən, artıq evdə otura bilmirəm. Çünki evdə hər gün eyni işləri görməkdən bezdim. Heç adam arasına çıxmıram. Həm də artıq pul qazanmaq lazımdır. Sabah keçmiş

müdirimə bir zəng etsəm, çox yaxşı olar!” parçası isə arvadın nitqindən ibarətdir.

Burada ərin parselyatikli sintaktik-mətnlinqivistik parça ilə ifadə edilən nitqi müəllif nitqinin içərisində yer tutur. Həmin daxili nitq birinci komponentlə birlikdə ayrıca bir sintaktik bütöv olaraq da qiymətləndirilə bilər. Çünki ərin daxili nitqi sözügedən birinci komponentlə mətnin “semantik-funksional nüvəsi”ni və ya mətnlinqivistik-kontekstual mərkəzini təşkil edir.

5. Keyfiyyət-kəmiyyət əlaqəli semantik-funksional sahəyə görə gerçəkləşən parselyatıqlaşma hadisəsi və ya parselyatikli quruluşlar

5.1. Sadə cümlə əsasında

5.1.1.. **“Lider” ilk olanı yapan, ilk olanı kəşfedendir. Tıpkı Colomb’un Amerika’yı kəşfi, Edison’un elektrik ampulü icadı gibi** (III, s. 145-146). **‘Lider ilk olanı yerinə yetirən, ilk olanı kəşf edəndir. Eynilə Kolombun Amerikanı kəşfi, Edisonun elektrik lampasını icad etdiyi kimi.’**

Metin 5.1.1.10.

Liderlik

A. Bir liderde bulunması gereken özellikler sizce neler olmalıdır? Bu özelliklerin sizde olduğuna inanıyor musunuz?

Zordur liderlik. Bir topluma yön vermek, tek bir yürek olmuş milyonlarca insanı meydanlarda toplayabilmek, hele hele on binlerce insandan o ideal uğruna canlarını bile vermelerini beklemek zordur, zor. İşte bu nedenle liderlerin sayısı azdır. O denli üstün özellikler ister ki; tüm bu özellikler sıradan insanlarda bulunmaz. İşte onun içindir ki, “Yurtta sulh, cihanda sulh.” sözlerini duyduğumuzda Mustafa Kemal Atatürk’ü, “Bir hayalim var.” sözünü duyduğumuzda Martin Luter King’i hatırlarız. Onların, yani tarihin seyrini değiştiren, evrensel mesajlarla toplumlara önderlik eden “gerçek” liderlerin insanları ortak değerler etrafında birleştirdiklerini kabul ederiz. Onların kılavuzluğunda yolumuzu çizer, onların ilkelerini kendi ilkelerimiz biliriz.

Burada eskilerin değişşi ile bir mim koyalım:”Lider” birçok kişinin sandığı gibi bir yönetici, bir ülkeyi ya da bir kurum veya kuruluşu yöneten insan değildir. **“Lider” ilk olanı yapan, ilk olanı kəşfedendir. Tıpkı Colomb’un Amerika’yı kəşfi, Edison’un elektrik ampulü icadı gibi.** Ama, liderin işi daha zordur. Çünkü, o tüm alışkanlıkları, tüm kokuş-

muşlukları yıkmaya çalışandır. Çünkü, o insanın kurtuluşunu insana rağmen sağlamaya çalışır. Ama, en garip olanı birçoğu çöpün, batağın içinden çıkardıkları tarafından öldürülür. Gandhi gibi, bir kısmı ise katili yakalanmayanlar safındadır Luther King gibi... Sonra yıllar geçer, meydanlar dolmaya başlar yine o insanları anmak, o insanlara vefa borcunu ödemek isteyenlerce.

Yaşanan tüm toplumsal sorunlara rağmen her toplumun zor durumlarda sığınacağı bir lider var yüreğinde. Bir kişinin değil, bir toplumun yüreğinde yer etmek, lider olmayı gerektiriyor. Hemen hemen toplumun her katmanında farklı sözcüklerle de olsa bu coşkun sevginin dile getirildiğini duyabilirsiniz. Türk halkının Atatürk'e duyduğu sevgi ve bağlılık bunun bir örneğidir. Her birimiz farklı görüşleri savunuyor olsak da Atatürk söz konusu olduğunda duruyor ve sanki aramızdaymış, sanki her an onunla karşı karşıya kalacakmış gibi sözlerimizi tartıyorsak; bizim için yaptıklarını düşündüğümüzde en kuvvetli görünenimiz bile bir yutkunup susuyorsa bu, çekindiğimizden, korktuğumuzdan değil, her birimizin farklı bir güçle bu lidere bağlı oluşumuzdandır. Şüphesiz bizim gibi toplumlar çok. Pek çok ülkeden pek çok insan kendi ülkesi ve insanları için böyle bir liderin olduğunu dile getirecektir. İşte bu, bedeni çoktan toprak olsa da ruhu yaşayan liderlerin niçin unutulmadığı sorusunun cevabı; bize tüm değişen yaşam şartlarımıza, kendimizi oyalama taktiklerimize rağmen yürüyecek bir yolumuz olduğunu hatırlatmalarıdır. Henüz yürümeye başlamasak da bir liderin sesini duyduğumuzda dilini anlamıyor olsak da yüreğimiz ona cevap veriyor. Gitgide daha da küçülen dünyamızda, özünde aynı sözleri farklı dillerde söyleyen gerçek liderlerimizin bizi birbirimize yakınlaştıracığı günlere hazırlıyoruz.

‘Liderlik

Bir liderdə olması zəruri olan özəlliklər, sizcə, nələr olmalıdır? Bu özəlliklərin sizdə olduğuna inanırsınız mı?

Liderlik çətinidir. Bir cəmiyyəti istiqamətləndirmək, tək bir yumruq olmuş milyonlarla insanı meydanlara toplaya bilmək, hələ-hələ on minlərlə insandan bir ideal uğrunda canlarından belə keçmələrini gözləmək çətinidir, çox çətin! Məhz buna görə də liderlərin sayı azdır. Lider olmaq o qədər özəlliklər istəyir ki, bütün bu özəlliklər adi insanlarda olmur. Məhz bunun üçündür ki, “Yurdda sülh, cahanda sülh” sözlərini eşidəndə Mustafa Kamal Atatürkü, “Bir xəyalım var” sözünü eşidəndə isə Martin Luter Kinqi xatırlayırıq. Onların, yəni tarixin istiqamətini dəyişdirən,

bəşəri mesajlarla cəmiyyətlərə öndərlik edən “gerçək” liderlərin insanları ortaq dəyərlər ətrafında birləşdirdiklərini qəbul edirik. Onların rəhbərliyi ilə yolumuzu müəyyənləşdirir, onların söylədiklərini öz prinsiplərimiz hesab edirik.

Burada köhnə kişilərin dediyi kimi “bala, bir dayan görək” deyək. Lider bir çox adamın zənn etdiyi kimi, sadəcə bir rəhbər, bir ölkəni və ya qurum və quruluşu idarə edən insan deyildir. **Lider ilk olanı yerinə yetirən, ilk olanı kəşf edəndir. Eynilə Kolumbun Amerikanı kəşfi, Edisonun elektrik lampasını icad etdiyi kimi.** Amma liderin işi daha çətinidir. Çünki o bütün yaramaz vərdişləri, bütün pislilikləri ortadan qaldırmağa çalışandır. Çünki o, insanın qurtuluşunu insana baxmayaraq təmin etməyə çalışır. Ancaq ən qərribə olanı da odur ki, bir çoxu zibilin, bataqlığın içərisindən çıxardıqları tərəfindən öldürülür. Qandı kimi. Bir qismi isə qatili tutulmayanlar cərgəsindədir Luter Kinq kimi... Sonra illər keçər, meydanlar dolmağa başlayar yenə o insanları xatırlamaq, o insanlara vəfadarlıq etmək istəyənlər tərəfindən.

Yaşanılan bütün ictimai problemlərə baxmayaraq, hər bir cəmiyyətin çətin vəziyyətlərdə sığınacağı bir lideri var ürəyində. Bir adamın deyil, bir cəmiyyətin hər layında fərqli sözlərlə də olsa bu coşqun sevginin dilə gətirildiyini eşidə bilərsiniz. Türk xalqının Atatürkə qarşı hiss etdiyi sevgi və bağlılıq bunun bir örnəyidir. Hər birimiz fərqli görüşləri müdafiə etsək də, Atatürkdən bəhs ediləndə dayanır və sanki o aramızdaymış, sanki hər an onunla qarşı-qarşı gələcəkmişik kimi ehtiyatla danışıyıq. Onun bizim üçün elədiklərini fikirləşəndə ən qüvvətli görünənimiz belə udqunaraq susursa, bu, çəkdiyimizdən, qorxduğumuzdan deyil, hər birimizin fərqli bir güclə həmin liderə bağlı olduğumuzdandır. Şübhəsiz ki, bizim kimi cəmiyyətlər çoxdur. Çox ölkədən çox insan öz ölkəsi və insanları üçün belə bir liderin olduğunu dilə gətirə bilər. Məhz bu, bədəni torpaq olsa da, ruhu yaşayan liderlərin nə üçün unudulmadığı sualının cavabı; bizə bütün dəyişən həyat şərtlərimizə, başımızı bir şeylərlə qarışdırma oyunlarımıza baxmayaraq, gedəcək bir yolumuz olduğunu daima xatırlatmaqlarından ibarətdir. Daha hərəkət etməyə başlamasaq da, bir liderin səsinə eşidəndə onun dilini başa düşməsək də, ürəyimiz ona cavab verir. Getdikcə daha da balacalaşan dünyamızda özündə eyni sözləri fərqli dillərdə söyləyən həqiqi liderlərimizin bizi bir-birimizə yaxınlaşdıracağı günlərə hazırlanırıq.’

Sözügedən sintaktik-mətnlinqivistik parçanın parselyatıqlaşmamiş şəkli bir sadə cümlə olaraq aşağıdakı quruluşda özünü göstərir: “Lider ey-nilə Kolumbun Amerkanı kəşfi, Edisonun elektrik lampasını icad etdiyi kimi, ilk olanı yerinə yetirən, ilk olanı kəşf edəndir.” Göründüyü kimi, parselyatıqlaşma ilə sözügedən “lider səciyyələndirilməsi” xüsusu mətndə daha açıq və lakonik bir şəkildə ifadə olunur. Bir başqa sözlə, parselyatikli sintaktik konstruksiya və onun yer tutduğu paraqraf bütövlükdə “Liderlik” adlı mətnin birinci paraqrafına görə altgöndərimli, ikinci paraqrafına görə isə öngöndərimli mətnlinqivistik mövqedə işlənir. Bu baxımdan parselyatikli sintaktik konstruksiyanın həm yer tutduğu sintaktik bütövün, həm də üstdə və altıda yerləşən digər sintaktik bütövlərin “mətnlinqivistik mərkəzin”ni təşkil etdiyi söylənilə bilər.

6. Müəyyənlik-qeyri-müəyyənlik semantik-funksional sahəsinə görə gerçəkləşən parselyatıqlaşma hadisəsi və ya parselyatikli quruluşlar

6.1. Sadə cümlə əsasında

6.1.1. **Kökaldaş ve Ebul Kasım medreseleri de Taşkent'te görülmeden geçilmemesi gereken yerler. Özəllikle de Orta Asya tarihini merak edenler için...** (III, s. 171). ‘**Kökaldaş və Əbül Qasım mədrəsələri də Daşkənddə görülmədən keçilməməsi vacib olan yerlərdəndir. Özəlliklə də Orta Asiya tarixi ilə maraqlananlar üçün...**’

Metin 6.1.1.11
Özbekistan Notları

Özbekistan'ın her köşesi tarih kokuyor. Taşkent'te dolaşırken bu tarihî dokunun büyüleyici güzelliği insanı bir anda eski zamanlara götürüyor. Yalnızca Taşkent mi? Ya Semerkant, Hive ve Buhara'ya ne demeli.

Bu diyarlarda eğitime, folklore, kültüre ne kadar önem verildiği ilk bakışta görülüyor. Taşkent Devlet Üniversitesi ve Cihan Dilleri Üniversitesi bunun örneklerinden yalnızca ikisi. Taşkent'in merkezinde, Türkçenin zenginliğini kanıtladığı Muhakemet'ül Lugateyn adlı eseriyle nam salan Ali Şir Nevai'nin adını taşıyan Edebiyat ve Tarih Müzesi bulunuyor. Nevai'nin adına bir de tiyatro kurulmuş şehirde. **Kökaldaş ve Ebul Kasım medreseleri de Taşkent'te görülmeden geçilmemesi gereken yerler. Özəllikle de Orta Asya tarihini merak edenler için...**

Özbekler çok sıcak kanlı insanlar. Türk konukseverliği yalnızca Türkiye’de görebileceklerini düşünenler, Özbekistan’a gelince bu fikirlerini değiştireceklerdir mutlaka. Ortak bir tarihi ve kültürü paylaştığımız Orta Asya halkı bizlere o kadar benziyor ki!...

Semerkant’ta bulunduğum süre içinde öyle güzel anılarım oldu ki, Özbek konukseverliği, bize ikram edilen hoş kokulu kavunlar ve yüzlerce çeşidi bulunan tandır ekmeği üzerine bir makale yazabilirim.

Semerkant’ta da pek çok tarihi yapı var; okullar, şifahaneler, külliyeler... Bunlardan belki de en önemlisi; tarihçi, matematikçi, gök bilimci ve devlet adamı olan, Semerkant’ı İslam uygarlığının başlıca merkezlerinden biri durumuna getiren Uluğ Bey’in adını taşıyan rasathane...

Uluğ Bey’in bir de medresesi var. Ayrıca Tilla Kari ve Şerdar medreseleri de mutlaka görülmeli. Registan Meydanı’nın yakınında bulunan bir parkta yüzleri birbirine dönük dört bahşi (ozan) heykeli var. Bunlar; İslam Şair, Erşey Cümenbülbüloğlu, Fazıl Yoldaş ve Muhammedkul’a ait heykeller.

Özbek heykel sanatçıları, Ali Şir Nevai’nin de görkemli bir heykelini yapmışlar. Yüzyıllar önce yaşamış bu ozanların heykelleri Özbek tarihinin bekçileri gibi duruyor meydanlarda; heybetli, sessiz ve dimdik.

Özbekistan seyahatimiz boyunca tarihin koridorlarında dolaştık. Orta Asya kültürünün izlerini medreselerde, külliyelerde, şehrin sokaklarında aradık. Özbeklerin yerel müzik aletleri “rehap, dutar ve daire” ile çalıp söyledikleri şarkılar kulağımızın pasını sildi.

Dilimizde şarkılarla Özbekistan’a veda ederken, bayramlarda çalınan iki metre uzunluğundaki bir çalgı olan Kerney’in sesi peşimizden geliyordu sanki...

‘Özbəkistan qeydləri

Özbəkistanın hər bir bucağından tarix iyi gəlir. Daşkənddə dolaşarkən bu tarixi məzmunun sehrli gözəlliyi insanı bir anda keçmiş zamanlara aparır. Yalnız Daşkəndmi? Bəs Səmərqənd, Xivə və Buxaraya nə deyirsən.

Bu yerlərdə təhsilə, folklorə, mədəniyyətə nə qədər əhəmiyyət verildiyi ilk baxışda görünür. Daşkənd Dövlət Universiteti və dünya Dilləri Universiteti bu örnəklərdən yalnız ikisidir. Daşkəndin mərkəzində türk dilininin zənginliyinin sübut olunduğu Mühakemet’ül Lügətəyn adlı əsəri ilə şöhrət qazanan Əli Şir Nəvainin adını daşıyan Ədəbiyyat və Tarix muzeyi vardır. Şəhərdə Nəvainin adına bir teatr da qurulmuşdur. **Kökəl-**

daş və Əbül Qasım mədrəsələri də Daşkənddə görülmədən keçilməməsi vacib olan yerlərdəndir. *Özəlliklə də Orta Asiya tarixi ilə maraqlananlar üçün...*

Özbəklər çox istiqanlı insanlardır. Türk qonaqpərvərliyini yalnız Türkiyədə görə biləcəklərini fikirləşənlər Özbəkistana gedincə bu fikirlərini mütləq dəyişdirəcəkdir. Ortaq bir tarixi və mədəniyyəti bölüşdüyümüz Orta Asiya xalqı bizlərə o qədər bənzəyir ki!...

Səmərqənddə olduğum müddətdə elə gözəl xatirələrim oldu ki, özbək qonaqpərvərliyi, bizi qonaq etdikləri xoş qoxulu yemişlər və yüzlərlə növü olan təndir çörəyi haqqında bir məqalə yaza bilərəm.

Səmərqənddə də çoxlu tarixi yerlər vardır: məktəblər, şəfəxanələr, külliyyələr...

Tarixçi, riyaziyyatçı, astronom və dövlət adamı olan, Səmərqəndi İslam mədəniyyətinin başlıca mərkəzlərindən biri vəziyyətinə gətirən Uluq Bəyin adını daşıyan rəsətxanə bunların içərisində bəlkə də ən önəmlisidir.

Uluq Bəyin bir də mədrəsəsi var. Ayrıca Tila Kari və Şərdar mədrəsələri də mütləq görülməlidir. “Registan Meydanı”nın yaxınlarında olan bir parkda üzləri bir-birinə baxan dörd baxşı (ozan) heykəli var. Bunlar İslam Şair, Erges Cümenbülbüloğlu, Fazlı Yoldaş və Məhəmmədqulun heykəlləridir.

Özbək heykəltaraşları Əli Şir Nəvainin də möhtəşəm bir heykəlini qoymuşdur. Yüz illər öncə yaşamış bu ozanların heykəlləri özbək tarixinin qoruyucuları kimi dayanırlar meydanlarda. Heybətli, səssiz və dimdik.

Özbəkistana səyahətimiz boyunca tarixin koridorlarında dolaşdıq. Orta Asiya mədəniyyətinin izlərini mədrəsələrdə, külliyyələrdə, şəhərin küçələrində axtardıq. Özbəklərin yerli musiqi alətləri “rəhab, dutar və dairə” çalıb söylədikləri mahnılar könümüzü oxşadı.

Dilimizdə mahnılar Özbəkistanla vidalaşarkən bayramlarda çalınan iki metrə uzunluğundakı bir çağlı aləti olan “Kerney”in səsi arxamızca gəlirdi sanki...’

Sözgedən parselyatikli sintaktik konstruksiyanı bir sadə cümlə ilə də ifadə etmək mümkündür. O zaman həmin konstruksiya aşağıdakı şəkllə düşər: “Kökaldaş və Əbül Qasım mədrəsələri də Daşkənddə, özəlliklə də Orta Asiya tarixi ilə maraqlananlar üçün, görülmədən keçilməməsi vacib olan yerlərdəndir.” Ancaq burada sadə cümlə qırılaq mətnləşir. Mətnə işlənən “Özəlliklə də Orta Asiya tarixi ilə maraqlananlar

üçün” parselyatiki ilə Kökaldaş və Əbül Qasım mədrəsələri ilə kimlərin maraqlandığına konseptual olaraq işarə edilir. Sözügedən mətnədə bütövlükdə ifadə olunan əsas qavram turistik səciyyəli yerləri və abidələri ilə məşhur olan Orta Asiya türk tarixidir. Bu qavramın uyğun dil vahidlərinin leksik-qrammatik əlaqələri ilə və ünsiyyət vasitəsi olaraq sözügedən mətnlə bütövlükdə ifadəsi asimmetrik-sintaktik səciyyəli bir sintaktik bütövün işlənilməsi ilə mümkün olur. Sintaktik bütöv isə sözügedən parselyatikle formalaşır. Həmin parselyatik mətnədə həm “Kökaldaş və Əbül Qasım mədrəsələri” sintaqmı, həm də mətnin digər parçaları ilə bağlı olaraq işlənilir. O, mətnin ön-, alt- və eşgöndərimli bir komponentidir və buna görə də onun konseptual-linqvistik mərkəzi səciyyəsinə daşır.

Beləliklə, yuxarıda gətirilən örnəklərin hamısı Türkiyə türkcəsindən Azərbaycan türkcəsinə müxtəlif ədəbi mətnlər səviyyəsində uyğunlaşdırılır və ya çevrilir. Burada Türkiyə türkcəsindən gətirilən örnəklər qaynaq (orijinal) və həmin örnəklərin Azərbaycan türkcəsinə uyğunlaşdırılan variantları isə hədəf mətnlər olaraq qiymətləndirilir. Buna müvafiq olaraq sözügedən durumda Türkiyə türkcəsi qaynaq dil, Azərbaycan türkcəsi isə hədəf dil səciyyəsi daşır. Qaynaq dil çevrilən və ya uyğunlaşdırılan, hədəf dil isə üzərində uyğunlaşdırma və ya çevrilmə işinin gerçəkləşdirildiyi dildir. Qaynaq mətnin hədəf mətnə çevrilməsi ədəbi mətn uyğunlaşdırması işini təşkil edir.

Çevrilmə prosesində öncə qaynaq mətn mövzu və məzmun baxımından öyrənilir. Bundan sonra qaynaq və hədəf dillərdəki eyni və fərqli olan, bir-biri ilə dil-üslub variantları, çoxmənalılıq və omonimlik təşkil edən sözlər müəyyənləşdirilir. Və müxtəlif qrammatik vasitələr, söz birləşmələri, sadə və mürəkkəb cümlələr çevrilmənin edildiyi dilə və tərtib edilən hədəf mətnə görə seçilərək işlənilir. Qaynaq və hədəf dillər və mətnlər interospektiv səciyyəli milli-mədəni kontekstdə dəyərləndirilərək ədəbi mətn uyğunlaşdırması işinə cəlb olunur. İstər simmetrik, istərsə də asimmetrik quruluşlu sintaktik vahidlər və əksəriyyət etibarilə bir və ya iki-üç sözdən ibarət olan mikro mətnlər də qaynaq dildən hədəf dilə çevrilir. Çevrilmə işi bütün hallarda hədəf dilin imla qaydalarına və ümumi mətn kompozisiyasına görə həyata keçirilir. Sadə və mürəkkəb cümlələrin qırılaq mətnləşməsi prosesində gerçəkləşən parselyatikləşmə hadisəsi isə qaynaq və hədəf dillərdə eyni bir sintaktik-linqvistik quruluşda özünü göstərir. Qaynaq və hədəf mətnlərdə özünü göstərən digər qrammatik-sintaktik fərqliliklərdən isə aşağıda bəhs ediləcəkdir.

5. Qaynaq və hədəf mətnlərin linqvistik-sintaktik özəllikləri

Ümümtürk dili əsasında hər hansı şifahi və ya yazılı mətn bir türk ədəbi dilindən digərinə dil-danışıq eynilikləri, fərqləri, variantları və şəkilcə eyni və mənaca fərqlilikləri olan sözlərlə çevirilir. Qaynaq və hədəf dillərə və mətnlərə dair fonetik-, fonoloji- morfoloji-, sintaktik-, leksik-, frazeoloji-linqvistik özəlliklər öncəliklə müqayisəli-təsviri yontəmlərlə sinxronik olaraq müəyyənləşdirilir. Həmin özəlliklər tarixi-müqayisəli yönümlə və ret-, pros-, pers- və interospektiv aspektlərdə kompleksiv olaraq da dəyərləndirilir. Bundan sonra isə türk ədəbi dillərinin türk-islam mədəniyyətinə və hər bir dilin daşıyıcılarının da özünün söykəndiyi milli dünyagörüşünə, məsələn Azərbaycanlıların Azərbaycançılığa bağlı olaraq öyrənilməsi məsələsi gündəmə gətirilir. İntellektual-sintaktik özəlliklər Kamal Abdullanın Azərbaycan türkcəsindən Türkiyə türkcəsinə çevrilən “*Yarımqıç əlyazma*”, “*Sehrbazlar dərəsi*” və “*Tarixsiz gündəlik*” əsərlərinin qaynaq və hədəf mətnlərinə görə işıqlandırılır. Öncəki uyğun araşdırmalardan fərqli olaraq mətni təşkil edən müxtəlif linqvistik vasitələr burada artıq müxtəlif ist və alt qavramlara söykənilərək konseptual dərk olunma əsnasında öyrənilir. Və müxtəlif dil-danışıq eynilikləri, fərqləri, variantları və leksik-frazeoloji paralelləri sözügedən mətnlərdə konkret mətnlinqvistik örnəklərlə göstərilir.

5.1. “Yarımqıç əlyazma” romanından bir mətn parçasının linqvistik-sintaktik təhlili

Ia. Və mən başladım söz söylədim. At ayağı yel kimi olursa, ozan dili dəxi çevik olur. Amma hər ozanın dili yox. Mən isə Tanrının buyruğu ilə ozanam. Hərdən mənə elə gəlir ki, mən qayıbdən dəxi dürlü xəbərlər söyləyə bilərəm. Nə olacaq, necə olacaq? – bunları kimsə bilməz. Mən isə bilərəm. Başladım nə başladım. Danışmağım düz üç gün, üç gecə çəkdi. Düz üç gün, üç gecə Bayandır Xan bir kəlmə səs çıxarmadı, bir kərə də olsun mənim sözümlü kəsmədi, arada bir aş gəldi, səssiz-səmirsiz yedik, sonra yenə mən davam etdim. Arada bir Bayandır Xanı küçücük ölüm tutdu, uyquya getdi, mən də, Qılbaş da başımızı hərə bir tərəfə atıb elə Xan otağında gözümlü acısını çıxardıq. Bayandır Xanın ayılmasından bir an öncə Qılbaş məni dümsüklədi, “dur” işarəti verdi, mən mürgünü gözümdən qovub yenidən özümü danışığa hazır edən zaman gördüm ki, Bayandır Xan gözünü açdı və heç nə demədən üzünü üzümə, gözünü gözümlü zillədi, bu bir işarət idi, yəni “davam et”. Mən dəxi davam

edirdim. Beləcənə üç gün üç gecə keçdi. Bu müddətə bir dəfə də olsun Xan həyətinə ürəyi niyarançılıq çəkən Salur Qazan yada düşmədi, Şir-şəmsəddin də, Uruz da, bütün digər Xanın xidmətinə gəlməyin növbətini gözləyənlərin heç biri. Heç kim yada düşmədi. Üç gün və üç gecə. Mən Qorqud danışdım, Xanlar Xanı Bayandır mənim sözümə kəsildi, ünümə diqqət etdi. Nə danışdım?! Nə üçün danışdım? Bəlkə heç bütün bunları danışmamalı idim Bayandır Xana? Burasını bilmirəm. Bircə onu bilirəm ki, Qadir Tanrı könlümə ilham verdi, danışdıqca boşaldım, boşaldıqca yumşaldım və düz üç, gün üç gecədən sonra, nəhayət ki, yarımcan, yarım-nəfəs az qala bayılaraq sözümə yum verdim, ağzımı yumdum... (Abdulla 2004: 58).

Ib. Ve ben başladım anlatmaya. At ayağı yel gibi olursa ozan dili de çevik olur. Ama her ozanın dili değil. Ben Tanrının buyruğuyla ozan olmuşum. Bazen gaipten türlü haberler verebildiğimi sanıyorum. Ne olacak, nasıl olacak? Bunları kimse bilemez. Ben bilirim. Başladım ama ne başlamak!... Anlatmam tam üç gün üç gece sürdü. Tam üç gün üç gece Bayandır Han bir kelime konuşmadı, bir kere olsun benim sözüme kesmedi, arada bir yemek geldi, sessiz sedasız yedik, sonra yine devam ettim. Arada bir Bayındır Han'ı küçük ölüm tutuyordu, uyuyordu, ben de, Kılbaş da başımızı rast gele bir yerlere koyup Han odasında kestiriyorduk. Bayındır Han'ın uyanmasından biraz önce Kılbaş beni dürtüyor, "kalk" işareti veriyor, ben tam mahmurluğu atıp yeniden anlatmaya hazırlandığım zaman Bayındır Han'ın da gözlerini açtığını görüyordum. Hiçbir şey demeden yüzünü yüzüme, gözlerini gözlerime dikiyordu, bu bir işaretti, yani "devam et" diyordu. Ben de devam ediyordum. Böylece üç gün üç gece geçti. Bu müddet zarfında bir defa da olsun Han avlusunda huzursuz bekleyen Salur Kazan aklımıza gelmedi. Ne Şir Şəmsəddin, ne Uruz, ne de Han'ın hizmetine gelmek için sıra bekleyenlərin heç biri... Hiç kimse aklımıza gelmedi. Üç gün üç gece ben konuştum, Hanlar Xanı Bayındır Han kulak verdi, benim sözlerimi dinledi. Ne konuştum? Neden konuştum? Belki de bunları hiç anlatmamalıydım Bayındır Han'a? Burasını bilemiyorum. Sadece Kadir Tanrının gönlüme ilham verdiğini, anlattıkça rahatladığımı, rahatladıkça yumuşadığımı biliyorum. Tam üç gün üç gece sonra nihayet yarı canlı halde, neredeyse bayılmak üzereyken sözlerime son verdim, ağzımı kapattım... (Abdulla 2006a: 62-63).

Yuxarıda "Yarımqıç əlyazma" romanının qaynaq və hədəf mətnlərindən eyni bir parça gətirilir. Mətn parçasında ən qədim köçəri türk

mədəniyyəti və sonrakı oturaq türk-islam sivilizasiyası ənənələrini əlaqələndirən konseptual komponentlərindən biri ifadə olunur. Həmin konseptual komponent və ya qavram isə bütövlükdə oğuz türklərinin həyat-davranış tərzinin hər yönü ilə əks olunmasından ibarətdir. Burada Dədə Qorqudun Bayanadır Xanın hüsurunda oğuz türklərinin davranışlarına dair söylədiyi uzun hekayəsindən bir parça verilir. Sözügedən hekayə ayrılıqda milli şüura, bütövlükdə isə türkün həyat-təfəkkür tərzinə çevrilən konseptual dərk etmə əsasında nəql edilir. Və konseptual məzmunlu bütün şifahi amillər qaynaq və hədəf mətnlərdə eyni quruluşlu sadə və mürəkkəb cümlə növləri ilə ifadə edilir. Məsələn:

- 1a. Azerb: At ayağı yel kimi olursa, ozan dili dəxi çevik olur.
- 1b. Türk: At ayağı yel gibi olursa ozan dili de çevik olur.
- 11a. Azerb. Mən isə Tanrının buyruğu ilə ozanam.
- 11b. Türk. Ben Tanrının buyruğuyla ozan olmuşum.
- 111a. Azerb. Hərdən mənə elə gəlir ki, mən qayıbdən dəxi dürlü xəbərlər söyləyə bilərəm.
- 111b. Türk. Bazen gaipden türlü haberler verebildiğimi sanıyorum.

Yuxarıda gətirilən örnəklərdən sadəcə üçüncüsü qaynaq və hədəf mətnlərdə işlənilərkən bir-birindən fərqlilik göstərir. Sözügedən örnək qaynaq mətnə subordinativ-obyekt mənalı mürəkkəb cümlə, hədəf mətnə isə sadə geniş cümlə ilə ifadə olunur. Eyni məzmun və ya konkret bir mətləb Azərbaycan türkcəsində çox zaman mürəkkəb cümlələrlə, Türkiyə türkcəsində isə tərkibli sadə geniş cümlələrlə ifadə olunur. Ümumiyyətlə, sözügedən dil-nitq hadisəsi digər türk ədəbi dillərinin də sintaksisində geniş yayılmış əsas sintaktik fərqliliklərdən biridir. Bununla bərabər, qaynaq və hədəf mətnlərdə digər müxtəlif dil fərqlilikləri və variantlarının işlənildiyinə də təsadüf edilir. Məsələn:

Fərqliliklər; Azerb: Mən isə bilərəm. Türk: Ben bilirim.

Göründüyü kimi, eyni bir örnəkdə yer tutan **bil-** feli qaynaq mətnə qeyri-müəyyən gələcək zamanda, hədəf mətnə isə geniş zamanda işlənilir. Çünki, Azərbaycan türkcəsində geniş zaman qavramı Türkiyə türkcəsində olduğu kimi, özünə məxsus qrammatik göstərici (şəkilçi) ilə qrammatikləşməmişdir. Həmin qavram yerinə görə həm qeyri-müəyyən gələcək zaman, həm də indiki zaman morfoloji əlaməti ilə ifadə edilir.

Bununla bərabər, qaynaq mətndə işlənən *'yada düşmək'*(*xatırlamaq*), *gözünün acısını çıxarmaq* və ya *almaq* (*kestirmek*) frazeoloji ifadələri isə sadəcə Azərbaycan türkcəsində işlənən və buna bağlı olaraq da interospektiv aspektdə qiymətləndirilə bilən dil vahidləridir.

Variantlar: Azərb. Ağzını yummaq; Türk. Çenesini kapatmak .

Yuxarıda göstərilən frazeoloji ifadənin Azərbaycan türkcəsində və Türkiyə türkcəsində işlənən variantlarının etimologiyası fərqli linqvistik açıqlamalarla müəyyənləşdirilə bilər. Birincisi türk mənşəli olub, görüldüyü kimi, Dədə Qorqud mətnində də işlənir. İkincisi isə birincisi ilə hər nə qədər yerinə yetirilən işin eyniliyinə görə bir-birinə bənzəsə də, Hind-Avropa dillərindən semantik olaraq çevrilmiş kalkadan (Müq. Et: İng. *Shut up*; Rusça. *Zakroy rot*) başqa bir şey deyildir. Türk-islam mədəniyyətinə görə ölən bir insanın son dəfə olaraq gözləri və çənəsi bağlanılır, ancaq yumulmur. Əgər canlı bir insan həqiqətən susdurulmaq istənilirsə, onda onun ağzı bağlanmalı (kapatılmalı) deyil, türkcəyə və türk-islam məntiqinə görə yumulmalıdır. Beləliklə, sözügedən frazeoloji ifadənin Türkiyə türkcəsində işlənməsi xarici dillərin təsiri olaraq da izah oluna bilər.

Yuxarıda gətirilən mətn dastanın əsas qəhrəmanı Dədə Qorqudun daxili nitqi olaraq söylənilir. Dədə Qorqud “Dış Oğuz və İç Oğuz”da olub-bitənləri “üç gün, üç gecə” içərisində Bayandır Xana və onun yanındakı digər dastan qəhrəmanlarına nəql edir. Türk mifik təfəkküründə müəyyən bir zaman hədudunu şərtli məqamlarda ifadə edən “üç gün, üç gecə” folklorik ifadəsi sözügedən mətnin təkrar olunan qurucu-altgöndərimli komponenti olaraq işlənir.

5.2. “Sehrbazlar dərəsi” romanından bir mətn parçasının linqvistik-sintaktik təhlili

IIa. Karvan hayla-küylə yola düşməyə artıq hazır idi. Hamı yığışıb hərə öz yerində hərəkət əmrini gözləyirdi. Bircə Karvanbaşının çadırı təzəcə ağaran dan işığında yavaş-yavaş qaralmağındaydı. Xacə İbrahim ağa bir daha əməllicə yüklənmiş dəvələrə, qatırlara, karvan boyu öz yerini tutmuş səbirlə atlara, çadırın yanındakı böyük ocağın külünü eşələyib söndürən və onu gözləyən üç nəfər nökrəə öteri nəzər saldı, çadırın ağzında “öhö, öhö”ləyib boğazını arıtladı, ehmalca başını əyib içəri keçdi:

-Qurbanın olum, sabahın xeyirli olsun, biz hazır.

Karvanbaşı artıq səfər geyimində idi, bardaşını qurub hələ də isti yatağında fikrə gedib oturmuşdu, Xacə İbrahim ağanın bu sözlərini gözləyirmiş kimi dərhal ayağa qalxdı, ətəyini çırpıb əziklərini səliqəyə saldı:

-Çox gözəl, çox pakizə. Yolçu yolda gərək, sənin də sabahın xeyirli olsun, çadırı de söksünlər (Abdulla 2006b: 25-26).

İlb. Kervan curcuna içinde yola çıkmaya artıq hazırdı. Herkes toplanmış, hareket emrini beklemekteydi. Yalnız Kervancıbaşı'nın çadırı yenidən parlamaya başlayan tan yeri ışıklarında yavaş yavaş aydınlanıyordu. Hoca İbrahim Ağa, denkleri esaslı biçimde yerləşdirilmiş olan develeri, katırları, kervanın başından sonuna yerini almış olan atları, keza çadırın yanındaki büyükçe atəşin külünü karışdıraraq söndürməkdə olan və kendisini bekleyen üç uşağı gözden geçirdi; çadırın girişində "öhö, öhö" diye gırtlığını temizledi, yavaşca başını eğerek içeri girdi.

"Kurban olduğum hayırlı sabahlar, biz hazırız."

Kervancıbaşı artıq yolculuk giyisilerini kuşanmış, bağdaş kurarak, sıcaqlığını hâlâ korumakta olan yatağının üstündə düşünceli düşünceli oturmaktaydı. Hoca İbrahim Ağadan bu sözlərini beklilyormuş gibi dərhal ayağa kalktı, eteklerini silkip, buruşuklarını düzeltti:

"Çok iyi, çok güzel. Yolcu yolunda gerek, sana da iyi sabahlar, söyle çadırı da çözsünler." (Abdulla 2007: 21).

"Sehrbazlar dərəsi" romanının qaynaq və hədəf mətnlərindən gətirilən örnəklərdə qrammatik, leksik və frazeoloji səciyyəli dil eynilikləri və fərqlilikləri geniş bir ölçüdə işlənilir. Bununla bərabər, şəkilsə eyni, mənaca fərqlilikləri olan sözlərin işlənməsinə də sözügedən mətnlərdə çox təsadüf edilir. Məsələn:

Eyniliklər: Bardaş qurmaq və ya bağdaş kurmaq;

Fərqliliklər: Hay-küy//curcuna; yığışmaq//toplaşmaq; gözlemek-//beklemek; boğazını arıtlamak//gırtlığını temizlemek;

Variantlar: Yola düşmək//yola çıkmak; sabahın xeyir//hayırlı sabahlar; ətəyini çırpmak//eteğini silmək;

Şəkilsə eyni, mənaca fərqlilikləri olan sözlər:

Nökər//uşak; qaralmaq//karalmak//kararmak.

Yuxarıda gətirilən mikromətnin əsas qurucu komponenti təkrar olunaraq işlənən “Karvan-Karvanbaşı” sözləri və bunlarla bir yerdə təsəvvür edilən “Dəvə Karvanı” leksik paralelləridir. Mikromətni təşkil edən birinci sintaktik bütöv və ya bütövlükdə makromətn “Karvan” sözü ilə başlayır. “Karvan” sözü burada öngöndərimli leksik-sintaktik vahid olaraq da qiymətləndirilə bilər. Ondan sonrakı durumlarda isə “Karvanbaşı, karvan, Karvanbaşı” şəkillərində təkrar olunaraq işlənən eyniköklü leksik vahidlər artıq altgöndərimli mətn komponentləri olaraq özünü göstərir. Sözügedən leksik vahidlər və ya sintaktik-linqvistik paralellər əslində romanın və ya bütün makromətnin də ön-, alt- və eşgöndərimli qurucu komponentlərindəndir. Onlar romanda əks olunan mifik dünyanın konseptual və bəlli bir ölçüdə də linqvopoetik səciyyəli ifadə vasitələrindəndir. “Karvan qavramı” və bunu ifadə edən “karvan” leksik vahidi türk-islam dünyasının milli-mənəvi həyatının və yaşam tərzinin ən yaygın şifahi ifadə vasitələrindən biri olaraq ümumtürk dilində çox geniş yayılmışdır. Məsələn, “İt hürər, kavran keçər” ifadəsində “karvan” sözünün sözügedən frazeologizmin qurucu komponenti olaraq işlənilməsi də bunu sübut edir.

5.3. “Tarixsiz gündəlik” povestindən bir mətn parçasının linqvistik-sintaktik təhlili

Kamal Abdullanın sözügedən əsəri Azərbaycan türkcəsindən Türkiyə türkcəsinə türk ədəbi dilləri arası dil-danışıq eynilikləri, fərqlilikləri, variantları əsasında və şəkilcə eyni, mənaca fərqli sözlərin işlənilməsi paralellərində uyğunlaşdırılmışdır (Musaoğlu 2010: 75-152). Ədəbi uyğunlaşdırma prosesində, hər şeydən öncə, leksik-leksikoqrafik olaraq bir-birindən həm şəkilcə, həm də mənaca fərqli olan sözlərin qarşılıqları Türkiyə türkcəsində tapılmış və hədəf mətnə dil-danışıq ortamına görə uyğunlaşdırılmışdır. Məsələn: berk (Azərb.) sözü. Türkiyə türkcəsinin lüğət tərkibində olmayan sözügedən leksik vahidin uyğun mənaları *‘sağlam, katı, sərt, çabuk’* (müstəqim mənalar) və *‘hasis, cimri’*(məc.) sözləri ilə hədəf mətnə işlənilmişdir. Və ya Azərbaycan türkcəsində işlənən *‘maraqlı’*sözü Türkiyə türkcəsi hədəf mətnində *‘ilginç, bes-peki, sentyabr-eylül, vəzifə-görev’* olaraq adlandırılmışdır.

Türkiyə türkcəsində **“yalancı eşdeğerler”** olaraq adlandırılan kəlmələr ümumtürk dilində şəkilcə eyni, mənaca fərqlilikləri olan leksik vahidlər kimi başa düşülür. Bunların deyilişi və yazılışı eyni olur, ancaq fərqli mənaları və mənə çalarları ilə türk ədəbi dillərində bir-birindən seçilir. Azərbaycan türkcəsində də işlənilən həmin kəlmələrin Türkiyə

türkcəsində müvafiq qarşılıqları tapılmışdır. Azərbaycan və Türkiyə türkcələrində, uyğun olaraq da qaynaq və hədəf mətnlərdə fərqli mənaları və mənə çalarları ilə işlənən aşağıdakı sözlər sözügedən leksikoqrafik vahidlərə örnək olaraq göstərilə bilər. Məsələn:

İsmlər: adam, dal, dəstə//deste, dəstək//destek, düz, qızıl//kızıl, nəfər//nefer, bayır, il, pul, mis, yay, tətil//tatil, söz, öz və s.

Feillər: gözləmək-gözlemək, danışmaq-danışmaq, qurtarmaq-kurtarmak, oxşamaq-okşamak, köçürmək-göçürmək, çatmaq-çatmaq, diysinmək-tiksinmək; dayanmaq-dayanmaq, çəkmək-çekmək, bulamaq-bulamaq, düşmək-düşmək, sıxmaq-sıkmak, qaralmaq-kararmak və s.

Yuxarıda göstərilən kəlmələrin bir çoxu və oxşarları Kamal Abdullanın “Tarixsiz gündəlik” əsərinin aşağıda gətirilən qaynaq və hədəf mətn parçalarında işlənmişdir. Sözügedən kəlmələr qaynaq və hədəf mətnlərdə kursivlə göstərilmişdir.

III. Həmən gün. Altıncı dərstdən sonra. Məktəb həyəti.

...Altı dərş və tənəffüslər azlıq etmişdi. Uzun *yay tətildən* sonra *hamımızın* bir-birinə deyiləsi nə qədər *sözümüz* vardı. Kim yayı harda, necə keçirdi?! Nə gördü, hara getdi, həyatda *marafli* nə baş verdi?! Çoxumuz yay tətili zamanı bir-birimizi görməmişdik, əlbəttə ki, bir-birimizçün darıxmışdıq. Bir-birimizin sözünü kəsə-kəsə hər kəs ancaq *özündən*, yay “macəralarından” *danışmağa* cəhd edirdi:

-Mən isə...

-Qulaq as...

-Yox e... Bilirsən nə gözəl qızlar var orda?!

-... *qaraldım*, bir qaraldım ki, indi-indi keçir.

Bəs mən nədən danışacaqdım?! Bircə mən idim susan. Bunun da səbəbi var idi. Elə ona qulaq asırdım, buna qulaq asırdım. Məktəbin həyətidən uzun müddət dağılışmaq bilmədik.

Mən təşviş içində *sentyabrın* birinci dərş gününün bitməsindən sonra *gözlədim* ki, yenə də keçənlik şit zarafatlar, “şairəm çünki vəzifəm budur... ənam alım” kimi atmacalar... Bunu Arif uydurmuşdu və hər dəfə ədəbiyyat xaric bəzi o biri dərslərdən məsələn, cəbrdən, həndəsədən, kimyadan qeyri-obyektiv aldığı yazıq “üç”lərə, “dörd”lərə (əlbəttə ki, bunlar mənim ədəbi uğurlarıma) məktəb tərəfindən bir növ “cavabı” idi) beləcə mənim arxamca yana-yana *istehza edirdi*. Yəni şairliyinin hesabına o biri dərslərdə sənə edilən *güzəştləri* elə bilmə başa düşmürük – eşşək deyilik və *çörəyi də ağzımıza yeyirik...*

Qəribədi, bu dəfə heç bir atmaca, *zarafat* olmadı. Elə bil sözləşiblər. Əksinə, hamısı, Arifin özü də mənə nəşə *qəribə* bir... baxışla baxırdılar, gözlərində istilik vardı...

Qeyd: Mən bunu nə zamansa deməliyəm, indi deyirəm. Şeir yazmaq çox *asandır* mənim üçün. Qafiyəni bildinsə, ritmi tutdunsa dalı *asandır*. Məktəbin yubileyinə də şeiri artıq yazmışdım. Bu yay ilk dəfə xəstəxanada yatası oldum, boş vaxt çox idi, müayinələr gündə bir saat, saat yarım vaxt *aparırdı*, sonra boş vaxt nə qədər istəyirsən.

Sərin, amma balaca palatada tək idim, gün ərzində yanımda həmişə *adam* olurdu, anam və atam, qohum-qardaş. Amma axşama yaxın tək qalırdım. Belə tək qaldığım axşamların birində necə oldusa məktəb *özü özünü* mənim yadıma saldı, başladım nə başladım, misra misranın dalınca gəldi, bəzən məndən qaçıb *gizləndi*, gedib *tapıb* qulağından tutub saldı “dördlüy”ün içinə, pəncərəyə vurulan bu dörd dəmir milin hər biri kimi *cağbacağ* dayandılar bir-birinin yanında, ortalarından ancaq *balaca* bir quş uçub keçə bilərdi, o da xəstəxana həyatindəki ağacın budağında idi, haradan gəlib düşəcəkdə o *çalışsız* quşcuğaz xəstəxananın bu balaca palatasına?! (Abdulla 2005: 19-21).

...İlk dəfə idi ki, gecələr istədiyim yuxunu görə bilirdim. Xəstəxanada yatdığım müddətdə buranın bir xeyri o oldu ki, öyrəşdirdim artıq özümü buna, yəni ürəyim istəyən yuxunu görməyə. Demək olar ki, sifariş kimi idi, hansı yuxunu, hansı məzmununda istəyirdim, özüm özümə sifariş edirdim (əlbəttə ki, xüsusi üsulu var idi bunun). Ən çox sevdiyim yuxu isə üzməklə bağlı idi. Elə-belə üzməyi demək olar ki, bacarmıram. Bax, bizim aramızda əsl üzgüçü İlkindir. Saatlarla üzə bilir-qəribədir. Mən isə “demək olar”sız da üzməyi bacarmıram, həqiqəti demək lazımdır. Amma yuxuda... Sürətlə, əl-qolumu geniş ata-ata, az qala bütün dənizi qucaqlaya-qucaqlaya hər gecə nə zaman, nə qədər istəsəm üzdükcə üzürəm. Ləzzət eləyir.

‘IIIb. Aynı gün. Altıncı dersten sonra. Okul bahçesi.

“...Altı ders ve teneffüsler az gelmişti. Uzun yaz tatilinden sonra *hepimizin* birbirine diyecek çok sözü vardı. Kim yazı nerede, nasıl geçirdi? Ne gördü, nereye gitti, hayatında *ilginç* ne oldu? Çoğumuz yaz tatilinde birbirimizi görememiştik, elbette ki birbirimizi özlemiştik. Birbi-

rimizin sözünü kese kese herkes sadece kendinden, kendi yaz maceralarından *konusmaya* çalışıyordu.

-Ben ise...

-Beni dinle...

-Yok e... Biliyor musun ne güzel kızlar var orada?

-*Karardım*, öyle *karardım* ki daha yeni geçiyor.

Peki, ben neden konuşacaktım? Bir tek bendim susan. Bunun da bir sebebi vardı. Öylece onu bunu dinliyordum. Okulun bahçesinden uzun bir müddet dağılmak bilmedik.

Ben telaş içinde *eylülün* ilk ders gününün bitmesinden sonra *bekledim* ki yine geçen yılki tatsız şakalar, "şairim çünkü görevim budur... Ödül alıyorum" gibi sataşmalar... Bunu Arif uydurmuştu ve her defasında edebiyat hariç bazı derslerden, mesela matematikten, geometriden, kimyadan hiç de objektif olmadan, aldığım zavallı üçlerle, dörtlerle (elbette ki bunlar benim edebi uğurlarımın okul tarafından bir tür cevabı idi) benim arkamdan *alay ediyordu*. Yani şairliğinin karşılığında diğer derslerde sana gösterilen hoşgörüyü sanki anlamıyoruz, eşek değiliz ya *ekmeği de ağzımızla yiyoruz*.

Gariptir ki bu defa hiçbir laubalilik, *şaka* olmadı. Sanki sözleşmişlerdi. Aksine hepsi, Arif'in kendisi de bana nedense *tuhaf* bir bakışla baktılar, bakışlarında bir içtenlik vardı.

Not: Ben bunu ne olursa olsun söylemeliyim, şimdi söylüyorum. Şiir yazmak benim için çok *kolay*. Kafiye biliyorsan, ritmi tutturduysan gerisi *kolaydır*. Okulun yıl dönümüne de çokça şiir yazmıştım. Bu yaz ilk defa hastanede yattım. Boş vakit çoktu. Muayeneler neredeyse günde bir-bir buçuk saati alıyordu, sonra ne kadar boş vakit istiyorsan.

Serin ama küçük odada tektim, gün içinde yanımda daima biri olurdu, annem ve babam, hısımlarım akraba. Ama akşama doğru tek kalırdım. Böyle yalnız kaldığım akşamların birinde nasıl olduysa okul *kendi kendini* aklıma getirdi. Başladım ki ne başladım, mısra mısranın ardınca geldi, pencereye vurulan dört milin her biri gibi dört bir taraftan dayandılar birbirlerinin yanına, ortalarından ancak küçük bir kuş uçup geçebilirdi, o da hastane bahçesindeki ağacın dalındaydı, nereden gelip düşecekti o çelimsiz kuşcağz hastanenin bu küçük odasına."

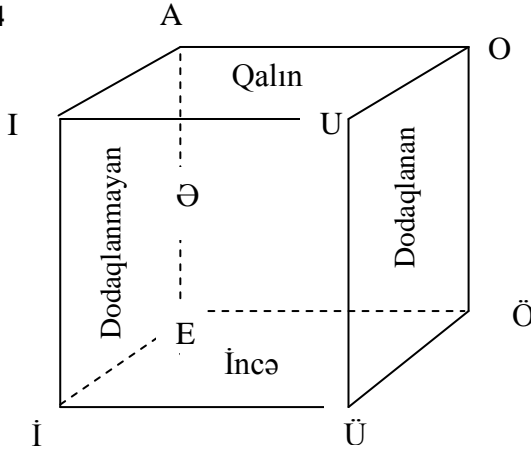
...İlk defa gece istediğim bir rüya gördüm. Hastanede yattığım müddetçe buranın bana yararı bu oldu, artık kendimi alıştırdım buna, yani istediğim rüyayı görmeye. Öyle diyebilirim ki, sipariş gibiydi, hangi rüyayı, hangi konuda istiyorsam kendi kendime sipariş ediyordum (elbette ki hususi usulü vardı bunun). En çok sevdiğim rüya ise yüzməyle ilgiliydi. Ne yaparsam yapayım yüzmeyi bir türlü öğrenemiyordum. Bizim aramızda asıl yüzücü İlkin'dir. Saatlerce yüzebilir; ilginçtir. Ben ise yüz-meyi beceremiyorum, gerçeği söylemek gerekirse. Ama rüyada... Süratle, el-kolumu geniş ata ata, az daha bütün denizi kucaklayacakmışım gibi her gece ne zaman, ne kadar istiyorsam yüzdükçe yüzüyorum. Bu çok keyif veriyor.' (Musaoğlu 2010: 81-83).

Yuxarıda həm qaynaq, həm də hədəf mətnlərdən gətirilən digər parçalarda türk ədəbi dilləri arası dil-danışıq eynilikləri, fərqlilikləri, variantları əsasında ayrı-ayrı qrammatik, sintaktik, leksik və frazeoloji özəlliklərdən bəhs edildi. Ancaq qaynaq və hədəf mətnlərdə də təsadüf edilən fonetik fərqliliklərə toxunulmadı. Eyniliklərdə təsadüf edilən ən önəmli fonetik fərqlərdən biri Azərbaycan türkcəsində bir çox türk mənşəli leksik vahiddə və ya artıq dilimizdə vətəndaşlıq hüququ qazanmış sözdə açıq 'ə' səsinin işlənməsidir. Türkiyə türkcəsində isə uyğun sözlərdə sözügedən açıq 'ə' səsinin yerində ya açıq 'a', ya da yarı qapalı 'e' səsi özünü göstərir. Yuxarıda gətirilən qaynaq və hədəf mətn parçalarında yer tutan uyğun sözlərdə də sözügedən fonetik fərqlilik asanlıqla müşahidə olunur. Məsələn: dərs//ders, tətil//tatil, tənəffüs//teneffüs, nə qədər//ne kadar, gözəl//güzel, və//ve, dəfə//defa, ədəbiyyat//edebiyat, bəzi//bezi, gəldi//geldi, pəncərə//pencere, mən//ben, eşşək//eşek, xəstəxana//hastane və s.

Azərbaycan türkcəsi və Türkiyə türkcəsinin fonetikasi arasında sözügedən fərqliliyin ortaya çıxmasının səbəblərindən birisini incəlik və qalınlığa, cingiltlilik və karlığa görə müəyyənləşdirilən fonetik məxrəclərdəki sait-samit ahəngi təşkil edir. Belə ki, Azərbaycan və Türkiyə türkcələrindəki bəzi sözlərdə açıq 'ə' saitinin 'q' və 'k' cingiltili və kar samitlərlə heca təşkil edərkən yaratdığı fonetik ahəng sözügedən fonetik fərqliliyin ortaya çıxmasına yol açır. Yuxarıda göstərilən bəzi örnəklərə, Azərbaycan və Türkiyə türkcələrindən gətirilən digər leksikoqrafik faktorlara diqqət edildikdə, göstərilən dil-danışıq hadisəsi uyğun kəlmələrin tələffüzündə asanlıqla müşahidə edilir. Məsələn, nə qədər//ne kadar, qələm//kalem, qənəd//kanat, Əkrəm//Ekrem kimi örnəklərə diqqət yetirək. O zaman nəyi müşahidə edirik? Müşahidə edirik ki, Azərbaycan türkcəsində 'ə' səsi

‘q’ səsi ilə, Türkiyə türkcəsində isə ‘a’ və ‘e’ səsləri ‘k’ və ‘k’ səsləri ilə fonetik ahəng yaradır. Beləliklə, sözügedən fonetik fərqliliyin yaranmasına açıq ‘ə’ səsinin aşağıdakı fonetik kubda göstərilən fərqli artikulyasiya mövqeyi və ‘a’ və ‘e’ fonemləri ilə yaratdığı qarşılıqlı oppozisiya (fonoloji qarşı durma) səbəb olur.

Şxem 4

Məlum olduğu kimi, Kamal Abdullanın “Tarixsiz gündəlik” povesti bəlli bir ölçüdə avtobioqrafik əsərdir. Əsərdə yazıcının da məktəb illərində yaşadığı hadisələrdən, keçirdiyi psixoloji durumlardan və s. bəhs olunur. Həmin illərdə gənclərimizin gələcəyə dair qurduğu müxtəlif planlar və bu planlar haqqında düşüncələri əslində əsərin intellektual-bədii özəyini və ya fabulasını təşkil edir. Beləliklə, 1960-1970-ci illər Azərbaycanının məktəb həyatı; Bakının 190 saylı məktəbinin təmsalında illər sonra ret-, pros-, pers- və interospektiv aurada ədəbi-bədii və publisistik dəyərləndirilməylə canlandırılır.

Povestin süjet xəttini təşkil edən əsas hadisələr, yuxarıda da göstəriləndiyi kimi, Bakının məşhur 190 saylı məktəbində baş verir. Burada sözügedən bir çox bədii surətin prototipi, məsələn ədəbiyyat müəllimi Zərbəli Səmədov, məktəb direktoru Sona xanım həyatda yaşamış həqiqi insanlar olmuşdur. Sözügedən məktəbin son siniflərindən birində baş verənlər isə əsərin əsas mövzusu olaraq ümumiləşdirilir. Sınıfdə baş verən hadisələr və gənclərin yaşadıkları bütün mənəvi-psixoloji vəziyyətlər əsərdə işıqlandırılır. Gənclərin sevincləri, üzüntüləri, özəlliklə də dəəcəllikləri və yaramazlıqları çox orijinal bir mətn kompozisiyası ilə ifadə edilir. Əsər çox yerdə nəsr və nəzmlə yazılır.

Əslində əsəri oxuduqda gözlərimiz qarşısında bütün həyəcan və coşqusuyla Azərbaycanın çağdaş bir lisey sinfi canlanır. Gənclərinin həm keçmişə və indiyə, həm də gələcəyə və milli mentalitetimizə görə dəyərləndirilə bilən interospektiv səciyyəli dərk olunma özəllikləriylə. Və yuxarıda Kamal Abdullanın “Tarixsiz gündəlik” povestindən gətirilən parçada da həmin sınıfdə yaşanan hadisələrin birindən, konkret bir gündən, yəni məktəblilər üçün çox özəl günlərdən biri sayılan sentyabrın birindən bəhs edilir.

Məktəblilər, burada son sinif şagirdləri; sevinc, qayğı və uzun yay tətildə yaşadıkları xatirələrlə dolu olaraq doğma məktəblərinə geri qayıtmışlar. Hər kəs bir şeyi və ya yaşadıklarını yoldaşlarıyla, dostlarıyla və rəqibləriylə bölüşməyə can atır. Belə bir gündə əsərin qəhrəmanı və məktəbin şairi Nazimin sentyabrın birində altıncı dərstdən sonra nə düşündüyünü ifadə edən konkret bir mətn yuxarıda örnək olaraq gətirilmişdir. **“Həmən gün. Altıncı dərstdən sonra. Məktəb həyəti.”** başlığı altında əsərin ümumi makromətnində ayrıca bir yer tutan həmin mətn özü ayrı-ayrı mikromətnlərdən və ya təbir caizsə sintaktik bütövlərdən təşkil olunur. Bu mətn əsərin baş qəhrəmanının daxili nitqi ilə ifadə olunur. Mətn bütövlükdə üç hissədən ibarətdir. Birinci hissə əslində dörd mikromətnəndən və ya sintaktik bütövdən ibarətdir. Birinci mikromətn:

1. ...Altı dər və tənəffüslər azlıq etmişdi. Uzun yay tətildən sonra *hamımızın* bir-birinə deyiləsi nə qədər *sözümüz* vardı. Kim yayı harda, necə keçirdi?! Nə gördü, hara getdi, həyatda *maraqlı* nə baş verdi?! Çoxumuz yay tətili zamanı bir-birimizi görməmişdik, əlbəttə ki, bir-birimizcün darıxmışdıq. Bir-birimizin sözünü kəsə-kəsə hər kəs ancaq *özündən*, yay “macərəlarından” *danışmağa* cəhd edirdi:

-Mən isə...

-Qulaq as...

-Yox e... Bilirsən nə gözəl qızlar var orda?!

-... *qaraldım*, bir qaraldım ki, indi-indi keçir.

Sözgedən mikromətn üç sintaktik bütövdən təşkil olunur:

1.1. ...Altı dər və tənəffüslər azlıq etmişdi. Uzun yay tətildən sonra *hamımızın* bir-birinə deyiləsi nə qədər *sözümüz* vardı. **Kim** yayı harda, necə keçirdi?! Nə gördü, hara getdi, həyatda *maraqlı* nə baş verdi?!

Yuxarıdakı sintaktik bütövün birinci cümləsi gətirilən mətnin bütövlükdə öngöndərimli komponenti olaraq özünü göstərir. İlk iki cümlə tema, son iki cümlə isə rema olaraq qiymətləndirilə bilər. İkinci cümlədə yer tutan **‘kim’** əvəzliyi də sintaktik bütövün və mətnin öngöndərimli

komponenti yerində işlənir. Çünki həmin əvəzləklə mətnin sonrakı parçalarında xatirələrini yoldaşlarıyla bölüşmək istəyənlərə işarə edilir.

1. 2. Çoxumuz yay tətili zamanı bir-birimizi görməmişdik, əlbəttə ki, bir-birimizçün darıxmışdıq. Bir-birimizin sözünü kəsə-kəsə hər kəs ancaq *özündən*, yay “macəralarından” *danışmağa* cəhd edirdi:

Sözügedən sintaktik bütövün birinci cümləsi koordinativ-səbəb və nəticə mənalı mürəkkəb cümlə ilə ifadə olunur. Mürəkkəb cümlənin baş cümləsi ilə budaq cümləsi arasında işlənən ‘əlbəttə ki’ ara sözünü asanlıqla ‘buna görə (də), bunun üçün’ və s. bağlayıcılarla əvəz etmək olar. Sintaktik bütövün teması olaraq özünü göstərən həmin cümlə ilə reması olaraq işlənən ikinci cümlə arasındakı əlaqə də səbəb-nəticə çalarlıdır.

1. 3. -Mən isə...

-Qulaq as...

-Yox e... Bilirsən nə gözəl qızlar var orda?!

-... *qaraldım*, bir qaraldım ki, indi-indi keçir.

Sözügedən sintaktik bütöv qısa-qısa ifadə olunan rema-cümlələrdən ibarətdir.

2. *Bəs mən nədən danışacaqdım?! Bircə mən idim susan*. Bunun da səbəbi var idi. Elə ona qulaq asırdım, buna qulaq asırdım. Məktəbin həyətindən uzun müddət dağılışmaq bilmədik.

Sözügedən sintaktik bütöv beş cümlədən ibarətdir. Həmin sintaktik bütövün eşgöndərimli komponenti olaraq “Elə ona qulaq asırdım, buna qulaq asırdım” cümləsi özünü göstərir.

3. Mən təşviş içində *sentyabrın* birinci dərs gününün bitməsindən sonra *gözlədim* ki, yenə də keçən ilki şit zarafatlar, “şairəm çünki vəzifəm budur... ənam alım” kimi atmacalar... Bunu Arif uydurmuşdu və hər dəfə ədəbiyyat xaric bəzi o biri dərslərdən məsələn, cəbrdən, həndəsədən, kimyadan qeyri-obyektiv aldığı yazıq “üç”lərə, “dörd”lərə (əlbəttə ki, bunlar mənim ədəbi uğurlarıma) məktəb tərəfindən bir növ “cavabı” idi) beləcə mənim arxamca yana-yana *istehza edirdi*. Yəni şairliyinin hesabına o biri dərslərdə sənə edilən *güzəştləri* elə bilmə başa düşmürük – eşşək deyilik və *çörəyi də ağzımıza yeyirik*...

Sözügedən sintaktik bütövün birinci cümləsi subordinativ-obyekt mənalı mürəkkəb cümlədən ibarətdir. Budaq cümlə burada yarımçıqdır, yəni onun xəbəri düşmüşdür. Sintaktik bütövün ikinci və üçüncü komponentləri sadə geniş cümlələrlə ifadə olunur. Üçüncü cümlədə işlənən “*eşşək deyilik və çörəyi də ağzımıza yeyirik*” ifadəsi artıq frazeo-

logizmləşmişdir. Onu əslində qoşan-cümlədən qopub ayrılmış bir “*semantik parselyatikləşmə hadisəsi*” kimi də qiymətləndirmək olar. İkinci cümlənin başında işlənən ‘*bunu*’ əvəzliyi isə sintaktik bütövün öncəki cümlədə deyilənə işarə edən altgöndərimli və konkretləşdirici aktual üzvüdür.

4. Qəribədi, bu dəfə heç bir atmaca, *zarafat* olmadı. Elə bil sözləşiblər. Əksinə, hamısı, Arifin özü də mənə nəsə *qəribə* bir... baxışla baxırdılar, gözlərində istilik vardı...

‘*Qəribə*’ sözü burada sintaktik bütövün təkrar olunan mətnqurucu üzvü yerində özünü göstərir. Birinci cümlədə həmin söz subordinativ-obyekt mənalı mürəkkəb cümlənin transformasiyaya uğramış əsas komponenti yerindədir və ya münasibət bildirən ara söz kimi də qiymətləndirilə bilər. Üçüncü komponentdə isə ‘qəribə’ sözü cümlənin təyini yerində işlənilir.

İkinci hissə iki sintaktik bütövdən və ya mikromətdən ibarətdir. Bu parçada və mətnin buna oxşar digər parçalarında yazıçının baş verən hadisələrə əsərin baş qəhrəmanının dili ilə ifadə olunan konkret bir münasibət bildirilir. Bəzən bu münasibət əsərdə şeirlərlə də ifadə olunur.

2. Qeyd: Mən bunu nə zamansa deməliyəm, indi deyirəm. Şeir yazmaq çox *asandır* mənim üçün. Qafiyəni bildinsə, ritmi tutdunsa dalı *asandır*. Məktəbin yubileyinə də şeiri artıq yazmışdım. Bu yay ilk dəfə xəstəxanada yatası oldum, boş vaxt çox idi, müayinələr gündə bir saat, saat yarım vaxt *aparırdı*, sonra boş vaxt nə qədər istəyirsən.

Sərin, amma balaca palatada tək idim, gün ərzində yanımda həmişə *adam* olurdu, anam və atam, qohum-qardaş. Amma axşama yaxın tək qalırdım. Belə tək qaldığım axşamların birində necə oldusa məktəb *özü özünü* mənim yadıma saldı, başladım nə başladım, misra misranın dalınca gəldi, bəzən məndən qaçıb *gizləndi*, gedib *tapıb* qulağından tutub saldı “dörtlüy”ün içinə, pəncərəyə vurulan bu dörd dəmir milin hər biri kimi *cağbaçağ* dayandılar bir-birinin yanında, ortalarından ancaq *balaca* bir quş uçub keçə bilərdi, o da xəstəxana həyatindəki ağacın budağında idi, haradan gəlib düşəcəkdiki o *çalimsiz* quşcuğaz xəstəxananın bu balaca palatasına?! (Abdulla 2005: 19-21).

Sözügedən mətndə yer tutan birinci mikromətn iki sintaktik bütövdən təşkil olunur.

2.1.1.Qeyd: Mən bunu nə zamansa deməliyəm, indi deyirəm. Şeir yazmaq çox *asandır* mənim üçün. Qafiyəni bildinsə, ritmi tutdunsa dalı *asandır*. Məktəbin yubileyinə də şeiri artıq yazmışdım.

Yuxarıdakı sintaktik bütöv dörd cümlədən ibarətdir. Onun birinci, ikinci və dördüncü komponentləri sadə cümlələrlə ifadə olunur. Üçüncü cümlə isə koordinativ-şərt mənalı mürəkkəb cümlədir. İlk cümlədə işlənilən və mətnin sonrakı parçalarında söylənilən xüsusə işarə edən ‘*bunu*’ əvəzliyi sintaktiv bütövün öngöndərimli üzvü olaraq özünü göstərir.

2.1.2. Bu yay ilk dəfə xəstəxanada yatası oldum, boş vaxt çox idi, müayinələr gündə bir saat, saat yarım vaxt *aparırdı*, sonra boş vaxt nə qədər istəyirsən.

Sözügedən sintaktik konstruksiya əənənəvi qrammatika kitablarında çox zaman tabesiz, sadə geniş və ya bağlayıcı mürəkkəb cümlə kimi öyrənilir. Ancaq əslində həmin sintaktik konstruksiya dörd sadə cümlədən ibarət olan sintaktik bütövdür.

2.2. ‘Sərin, amma balaca palatada tək idim, gün ərzində yanımda həmişə *adam* olurdu, anam və atam, qohum-qardaş. Amma axşama yaxın tək qalırdım. Belə tək qaldığım axşamların birində necə oldusa məktəb *özü özünü* mənim yadıma saldı, başladım nə başladım, misra misranın dalınca gəldi, bəzən məndən qaçıb *gizləndi*, gedib *tapıb* qulağından tutub saldı “dördlüy”ün içinə, pəncərəyə vurulan bu dörd dəmir milin hər biri kimi *cağbacağ* dayandılar bir-birinin yanında, ortalarından ancaq *balaca* bir quş uçub keçə bilərdi, o da xəstəxanaya həyətindəki ağacın budağında idi, haradan gəlib düşəcəkdə o *çəlimsiz quşcuğaz xəstəxananın bu balaca palatasına?!’*

Sözügedən mikromətnin birinci komponenti parselyatikli sintaktik konstruksiyadan ibarətdir. Baradakı “**anam və atam, qohum-qardaş**” parselyatiki qoşan-cümlənin “adam” sözü ilə ifadə olunmuş mübtədasını tamamlayır. Mikromətnin ikinci komponenti isə “**Amma axşama yaxın tək qalırdım**” olaraq ifadə edilən tək bir sadə cümlədən ibarətdir. Mikromətnə yer tutan sonrakı tip sintaktik konstruksiyalar isə əənənəvi qrammatikada indiyə qədər əsasən qarışıq tipli tabesiz və tabeli mürəkkəb cümlələr olaraq öyrənilir. Ancaq sözügedən sintaktik konstruksiya əslində dörd sadə və bir üslubi-sintaktik variant şəklində ifadə olunan mürəkkəb cümlədən ibarətdir və sadalayıcı intonasiya ilə ifadə olunur.

Mətnin üçüncü hissəsi geniş bir sintaktik bütövdən ibarətdir. Bu sintaktik bütövün komponentləri sadə və mürəkkəb cümlələrdən ibarətdir:

3. ‘...İlk dəfə idi ki, gecələr istədiyim yuxunu görə bilirdim. Xəstəxanada yatdığım müddətdə buranın bir xeyri o oldu ki, öyrəşdirdim artıq özümü buna, yəni ürəyim istəyən yuxunu görməyə. Demək olar ki,

sifariş kimi idi, hansı yuxunu, hansı məzmununda istəyirdim, özüm özümə sifariş edirdim (əlbəttə ki, xüsusi üsulu var idi bunun). Ən çox sevdiyim yuxu isə üzməklə bağlı idi. Elə-belə üzməyi demək olar ki, bacarmıram. Bax, bizim aramızda əsl üzgüçü İlkindir. Saatlarla üzə bilir-qəribədir. Mən isə “demək olar”sız da üzməyi bacarmıram, həqiqəti demək lazımdır. Amma yuxuda... Sürətlə, əl-qolumu geniş ata-ata, az qala bütün dənizi qucaqlaya-qucaqlaya hər gecə nə zaman, nə qədər istəsəm üzdükcə üzürəm. Ləzzət eləyir.’

Sözügədən sintaktik bütövün altgöndərimli mətnqurucu üzvü təkrar olunan ‘yuxu’ leksik vahidi ilə ifadə olunur. Həmin leksik vahid sözügədən sintaktik bütövde beş dəfə təkrarlanır. “*Ən çox sevdiyim yuxu isə üzməklə bağlı idi.*’ cümləsi isə sözügədən sintaktik bütövün eşgöndərimli üzvüdür. Çünki həmin cümlə sintaktik bütövün həm öncəki hissəsində ifadə olunan baş qəhrəmanın gecələr yuxu görmə, həm də sonrakı hissədə bildirilən onun yuxuda üzə bilmə qabiliyyətinə eyni bir kontekstual durumda işarə edir.

Üçüncü hissəyə dair yoxlama sualları və tapşırıqlar

A. Filologiya elmində və çağdaş türkoloji dilçilikdə mətnin ənənəvi və yeni filoloji yönüm və yönümlərlə öyrənilməsinə və ümumtürk mətninin konseptual-linqvistik özəlliklərinə dair tərtib olunmuş aşağıdakı suallara qaynaqlardan gətirilən örnəklərlə konkret olaraq cavab verin.

1. Türkcə mətnin varlıq əsasını və ya var ola bilmə kontekstini təşkil edən başlıca konseptual amillər hansılardır? Hansı real və əfsanəvi şəxsiyyətlər, saz və söz ustaları ümumtürk mətninin və ya türkcə nəql etmə tərzinin formalaşmasında çox böyük rol oynamışdır?

2. Müasir filologiya elmində mətnlərarası əlaqə üsulunun elmi-tədbiqi baxımdan açıqlanması və çağdaş ədəbiyyatımızda buna uyğun yazı-anlatım tərzini və konkret örnəkləri nə zaman ortaya çıxmışdır? Bu yazı üslubunun və dil-anlatım tərzinin çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatındakı nümayəndəsi kimdir və onun hansı əsərləri məhz mətnlərarası əlaqələr kontekstində yazılmışdır?

3. Mətn dilçiliyi, qrammatikası, sintaksisi, quruluşu, semantikasi və s. anlayışları tək bir linqvistik qavram olaraq müasir filologiya elmində nə vaxtdan etibarən öyrənilməyə başlanmışdır? Türk ədəbi dillərində mətn

sintaksisinə dair aparılan konkret dilçilik araşdırmaları başlıca olaraq hansı mövzuları əhatə edir?

4. Ümumtürk mətni struktur, semantik və funksional özəlliklərinə görə türkoloji dilçilikdə nə vaxtdan etibarən öyrənilməyə başlanmışdır? Bəs mətn dilçiliyində konseptual-linqvistik yontəmlərin tətbiq olunması günümüzdə hansı elmi-fəlsəfi müstəvidə, nəyə və hansı elmi prinsiplərə görə həyata keçirilir?

5. Mətn nədir və onun kommunikativ dövrdə gerçəkləşən şifahi və yazılı formalarının bir-birindən fərqlənən hansı özəllikləri müşahidə olunur? Mətnqurucu dil-danışiq vasitələri dərs vəsaitində hansı özəl-linqvistik terminlərlə adlandırılır və nə üçün? Ümumtürk mətninin nəslrlə və şeirlə yazılan hansı konkret örnəkləri vardır?

6. Sintaktik paralellik və parselyatikləşmə hadisələri və bunlarla bağlı olaraq simmetrik- və asimmetrik-sintaktik quruluşlar haqqında nə deyə bilərsiniz? Türkcə folklorik və digər ədəbi-bədii mətnlərdə özünü göstərən parselyatikləşmə hadisəsi başlıca olaraq hansı kontekstual-linqvistik şərtlər və qrammatik-sintaktik əsaslarda gerçəkləşir?

B. Mətn dilçiliyinə və sintaksisinə dair indiyə qədər öyrəndiyiniz elmi-praktik bilgiləri tətbiq edərək çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatından gətirilən aşağıdakı bədii mətn örnəklərini konseptual-linqvistik özəlliklərinə görə təhlil edin.

1. İ. Şıxlinın “Çiskin” hekayəsini tapıb oxuyun və həmin hekayədən alınmış aşağıdakı mətn parçasını Türkiyə türkcəsinə uyğunlaşdırın.

‘Çiskin

O, dirsəkliyi sürtülmüş kreslonu pəncərənin qabağına çəkdi. Qalın yun şalı kəmər yerinə qədər dartıb, dizlərini möhkəm bürüdü. Otağa qaranlıq çöksə də, işığı yandırmadı. Gözünü pəncərəyə zillədi. Pəncərənin nəfəsliyi açıq idi. *Çisələyirdi*. Küçə ilə şütüyüb gedən maşınların təkərləri şırıldayırdı. Arxa tərəfdəki qırmızı işıqlar yaş yollarda közərirdi. Səkilərin yaxası boyu cərgələnən ağacların yarpaqlarını narın damlalar döyəcləyirdi. Onların yeknəsək tappılısı qarşıdağı bağçanın xəzəl xışıltılarına qarışıb otağa dolurdu. İçərini nəm yarpaqların rütubəti bürüyürdü.’

İ. Şıxlinın “Çiskin” hekayəsinin mətninin bütününə dair verilən aşağıdakı suallara cavab verin:

Suallar: 1. Sözügedən hekayə “Çiskin” adı ilə adlandırılır. “Çisələyirdi” feli mübtədasız, zərfliksiz və digər cümlə komponentləri olmadan

sadəcə xəbərdən ibarət bir cümlə üzvü olaraq hekayə mətnində iki dəfə işlənir. Sözügedən birvariantlı feil və “*Yağış yənə çisələyirdi, Yağış çisələyirdi*” cümlələri və “*çisək, çiskin, çiskinli hava//havada, çiskinli yağış*” sözləri və birləşmələri hekayənin mətnində hansı mətnqurucu dil-danışıq vasitələri olaraq işlənir?

2. Sözügedən hekayədə konkret təbiət hadisəsinin gerçəkləşməsi sözlərin, müxtəlif fonetik, qrammatik-sintaktik və frazeoloji vasitələrin uyğun bir ədəbi-bədii kontekstə mətnləşməsilə ifadə edilir. Bununla da yazıçı tərəfindən orijinal bir konseptual kontekst yaradılır. Sözügedən kontekstin hekayənin qəhrəmanı “qoca professor”un ruhi vəziyyəti ilə əlaqələrinin bədii-lingvistik həlli mətnləşmədə necə yerinə yetirilmişdir?

II. Orxan Fikrətoğlunun “Səhər” hekayəsini tapıb oxuyun. Həmin hekayənin mətnini ədəbi-lingvistik baxımdan təhlil edin. Həmin hekayədən verilmiş aşağıdakı mətni mikromətnlərə ayırın. Onların komponentlərini və aralarındakı mətnqurucu öngöndərimlilik, altgöndərimlilik və eşgöndərimlilik lingvistik əlaqələrinin hansı sözlərə və qrammatik-sintaktik vasitələrə görə görə müəyyənləşdirildiyini göstərin.

Mətn

Üçüncü mənzilin kök kişisi eyvanda idman eləyir. İki əlini boy-nuna dayayıb, nəfəsini udur. İçəridən arvadının yoğun, xırıltılı səsi eşidilir: “Bu gün də soyuq suyan çimsən, öləcəksən daha, bəsdə yox çıxartdın”, - deyir arvad. – “Heç yox köpəkoğlu belə oyun çıxartmır!” Sözlər kişiye çatmır. İndi də başını yerə qoyub, ayaqlarını göyə qaldırır. Binanın arxasından keçən torpaq yoldan maşın uğultusu eşidilir. Səs gecənin içindən səhərə qədər dartılır. Bir-iki eyvanın qapısı açılır. Yuxulu gözlər həyəətə baxır. Sıqal səsi. Bir dəstə ağ çöl göyərçini özlərini göyə vurur. İkisi lap dərin uçar. İyirminci mənzildə yaşayan kişi maşının şüşəsini qurulaya-qurulaya quşların dalınca baxır. Qara it gecəni qovub, indi də quşlara hürür. Çiyinlərində ağır çanta bir dəstə uşaq məktəbə gedir. Eyvandan analarının gözləri və sözləri eşidilir. Uşaqlar analarının səslərindən tutub məktəbə gedir. İri ombalı, sürmə gözlü, gəl-gəl sinəli kirayənişin qız gəl-gəl deyə-deyə dərse gedir. Həyətin bütün yeniyetmələrini kişi eyləyən bu qızın ayaqları dəyən yerə min göz dəyir. Süpürgəci arvad gözlərini içinə tutub süpürgəsinə söykənir. Fikrə gedir. Cavan ölmüş ərinin iri əllərini gözünün qabağına gətirir. İçindən bir istilik axır, boğazı qəhərlənir.

Süpürgəsini hirsələ yerə çırpır. Toz qalxır. Sərcələr uçurur. İri, qara it hürür...

Ədəbiyyat

ABDULLAYEV, Kamal 1999, *Azərbaycan dili sintakasisinin nəzəri problemləri*, Ali məktəblər üçün dərs vəsaiti, “MAARİF” Nəşriyyatı, Bakı, 279 s.

AKTAŞ, Şerif 2000, *Şiir Tahlili. Teori ve uygulama*, Akçağ Yayınları, 280 s.

DİLÇİLİK ENSİKLOPEDIYASI 2006-2008, I cild, 513 s.; II cild, 526 s (dərs vəsaiti), Bakı, Mütərcim.

ƏFƏNDİYEV, Paşa 1992, *Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı*, Ali məktəblər üçün dərslik, “MAARİF” Nəşriyyatı, 479 s.

Кононов А. Н. 1980, *Грамматика языка тюркских рунических памятников VII-IX вв.* Ленинград, “Наука”, Ленинградское отделение, 225 с.

Гальперин И. Р. 1981, *Текст как объект лингвистического исследования*, Наука, М.

QULİYEV, Əbülfəz 1990, *Qədim Türk yazılı adidələrinin sintaksisi*, Bakı, 72 s.

LES: Лингвистический энциклопедический словарь, Москва, “СОВЕТСКАЯ ЭЦИКЛОПЕДИЯ”, 1990, 683 с.

MUSAOĞLU, Mehman 2002, *Türkoloji'nin Çeşitli Sorunları Üzerine Makaleler-İncelemeler*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.

MUSAOĞLU, Mehman 2003a, *Türkçenin İşlevsel Dilbilgisi ve Metin Kompozisyonu*, Dil Dergisi, Sayı 120 Mayıs-Haziran, s. 22-40.

MUSAOĞLU, Mehman 2003b, *Türk Folklorik Metinlerinin Ontolojik-Folklorik Temelleri//* –Dil Dergisi, Sayı: 118, Ocak-Şubat, Ankara Üniversitesi Basımevi, s. 16-25.

MUSAOĞLU, Mehman 2008, *Dede Korkut Metninin Sentaksı Üzerine*. -Dil, ədəbiyyat və onların tədrisi metodikasının aktual problemləri, Bakı, s.108-128.

MUSAOĞLU, Mehman 2010, *Kemal Abdullanın Eserleri Türkiye Türkçesinde*, Kültür Ajans Yayınları, Ankara, 2007 s.

NOVRUZOVA, Nuridə 2002, *Mətn sintaksisi*, Bakı.

POPOVSKAYA L. V. 2006, *Linqvistiçeskiy analiz xudojestvennoqo teksta v vuze*, Uçebnoe posobie, Rostov-na-Donu: "Feniks", 510 s.

UZUN, Leyla Subaşı 1995, Orhon Yazıtlarının Metindilbilimsel Yapısı. Simurg, 176 s.

ÜSTÜNOVA, Kerime 1998, Dede Korkut Destanları ve Cümleden Büyük Birlikler, İstanbul, 380 s.

Закиев М. З. 1963, Синтаксический строй татарского языка, Казань.

Zaevskaya A.A. 2002, Nekotore problemı teorii ponimaniya teksta, -Voprosı Yazıkoznaniya, 2002, 4, s. 62-73.

Mənbələr

ABDULLA, Kamal 2004, *Yarımqıç əlyazma*. Roman, XXI YNE, Bakı, 286 s.

ABDULLA, Kamal 2005, *Tarixsiz gündəlik*, povest, XX YNE, Bakı, 191 s.

ABDULLA, Kamal 2006, *Eksik El Yazması*. Aktaran: Ali Yılmaz, Ötügen, Ankara, 291 s.

ABDULLA, Kamal 2006, *Sehrbazlar Dərəsi*. Roman, Mütərcim, Bakı, 222 s.

ABDULLA, Kamal 2007, *Büyücülər Dərəsi*. Roman, Türkiyə Türkçesine aktaran: Arif Acaloğlu, Avropa Yakası Yayınları, İstanbul, 188 s.

ARASLI, Həmid 1978, *Kitabi- Dədə Qorqud*, Gənclik, Bakı.

FİKRƏTOĞLU, Orxan 2006, *Azərbaycan ədəbiyyatı antologiyası*, Beş cildə, V cild, "ŞƏRQ-QƏRB" Bakı, s.

Hitit. Yabancılar İçin Türkçe, 1, A.Ü. TÖMER, 2002.

Hitit. Yabancılar İçin Türkçe, 2, A.Ü. TÖMER, 2002.

Hitit. Yabancılar İçin Türkçe, 1, A.Ü. TÖMER, 2002.

Кыдырбаева Р., Кырбашев К., Жайнакова А. 1988, "Манас" эпосунун вариантлары. Фрунзе: Изд-во "Илим", 158 с.

Kitabi-Dədə Qorqud, Bakı, Azərənəşr, 1962, 175 s.

Koroğlu dastanı, Bakı, 1957

Manas. Kırgız elinin batırlık eposu. 2 – Kitap, Moskova, 1968, 685 s.

Maaday Kara. Epos narodov SSSR (SSCB Halkları Eposu), Moskova, 1973.

RADLOFF, Wilhelm 1999, *Türkielerin Kökleri, Dilleri ve Halk Edebiyatından Denemeler*. I Cilt, 458 s., II Cilt, 810 s. Ankara, EKAV Eğitim ve Kalkınma Vakfı.

ŞIXLI, İsmayıl 1971, *Seçilmiş əsərləri*, 2 cildə, C. I, Bakı, s. 36-42.

Tezcan, Semih ve Boeschoten, Hendrik 2001, *Dede Korkut Oğuznameleri*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 315 s.

Türkçe Sözlük 2005, 10. Baskı, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Dil Kurumu, Ankara, 2244 s.

IV HİSSƏ

ƏLAVƏLƏR

I ƏLAVƏ

Azərbaycan türkcəsi-Türkiyə türkcəsi qısa feil lüğəti

Lüğətdə “Azərbaycan Dilinin İzahlı Lüğəti”ndən (Bakı, 1964, I cild; Bakı, 1980, II cild; Bakı, 1983, III cild; Bakı 1987, IV cild) alınan 600-dən çox feil sıralanmışdır. Məstər şəkillərində yazılan həmin feillərin Türkiyə türkcəsindəki qarşılıqları, qarşılığı olmayanların isə açıqlamaları verilmişdir. Azərbaycan Türkcəsindən kök və bəzi sözdüzəldici şəkilçilərdən düzələn gövdə və Türkiyə türkcəsində qarşılığı olmayan söz morfemlər seçilmişdir:

1. Azərbaycan türkcəsindəki kök feillər. Məsələn: **almaq** (almak); **acmaq** (acıkmak); **qırmaq** (saçını kestirmek; tıraş olmaq, tıraş etmək) və s.

2. Azərbaycan türkcəsində yalnız etimologiyası baxımından əsas və köməkçi morfemlərə ayrıla bilən bəzi feillər. Məsələn: **bacarmaq** (becermek; yapmak); **bələmək** (belemek); **yuxalmaq** (hafifləşmək, yumuşamaq) və s.

3. **-ır, -ir, -ur, -ür** formadüzəldici şəkilçi ilə düzələn feillər. Məsələn: **bişirmək** (pişirmek); **qayıрмаq** (imal etmək, hazırlamaq); **yetirmək** (iletmək); **keçirmək** (geçirmek); **süpürmək** (süpürmək) və s.

4. Azərbaycan Türkcəsində işlənən, ancaq Türkiyə Türkcəsində qarşılığı olmayan və ya fərqli mənalar ifadə edən feillər. Məsələn: **büdrmək** (sendelemek); **qayıtmaq** (gittiği yerden geri dönmək); **qalamaq** (istiflemek); **düşmək** (inmek); **kürümək** (temizlemek); **oğurlamaq** (çalmak); **sayrışmaq** (titreşmek) və s.

“A

acımaq - acımaq
acmaq - acıkmak
açmaq - açmaq
axmaq - akmaq
axsamaq - aksamak
axtarmaq - aramak
almaq - almak
anmaq - anmaq
aramaq - aramak
arıtmaq - arıtmak
artmaq - artmaq
asmaq - asmaq
aşınmaq - aşınmaq
aşırmaq - aşırmaq
aşmaq - aşmaq
atmaq - atmaq

B

bacarmaq - becermək; yapmak
bağırmaq - bağırmaq
baxmaq - bakmaq
barınmaq - barınmaq
barışmaq - barışmaq
basmaq - basmaq
batmaq - batmaq
bayılmaq - bayılmaq
bərkimək - sertleşmək (berkimek)
bəsləmək - beslemek
bıqmaq - bıkmak
biçmək - biçmek
bilmək - bilmek
bişirmək - pişirmek
bişmək - pişmek
bitirmək - bitirmek
bitmək - bitmek

boğmaq - boğmaq
boşamaq - boşamak
boyamaq - boyamak
bölmək - bölmek
böyümək - büyümek
böyürmək - anırmak
böyütmək - büyütmeK
budamaq - budamak
bulamaq - bulamak
bulaşmaq - bulaşmaq
buraxmaq - bırakmaq
burmaq - burmaq
buyurmaq - buyurmaq
büdrəmək - sendelemek
bükmək - bükmek
büzmək - büzmek

C

calamaq - iki ağacı birbirine bağlayaraq yeni bir ağaç yetişdirmək; bağlamak; karıştırmak
cırmaq - yırtmaq
cırnamaq - herhangi bir şakaya dayanamayaraq alınganlıq etmək; çabuk gücənmək; kırılmak
cızmaq - çizmek
coşmaq - coşmaq
cummaq - hızlı koşmaq; hızlı gitmek; dalmak
cüccermək - yetişmək; üremək; büyümeK

Ç

çağırmaq - çağırmaq
çaxmaq - kurşunlamak; çakmaq

çaxnaşmaq - herhangi bir düzünün bozulması; kargaşa; birbirine girmek.

çalmaq - müzik aletinde herhangi bir şeyi, bir müzik parçasını ifade etmek; vurmak (kapıyı); sokmak; çalmak; karıştırarak pişirmek vs.

çapmaq - parçalamak; koşturmak; çapmak vs.

çarpmaq - çarpmak

çaşmaq - şaşma kalmak; şaşırmak

çatmaq - ulaşmak; varmak; birleşmek; idrak etmek vs.

çəçəmək - nefes yoluna bir şeyin düşmesi sonucunda boğulmak

çevirmək - çevirmek

çevrikmək - çevrilmək

çeynəmək - çiğnəmək

çəkmək - çəkmək

çəmkirmək - çəmkirmək

çərtmək - bıçaqla veya başka bir aletle yarayı kesmək; yonmaq; bilemək vs.

çığırmaq - bağırmaq; çığırmaq

çıxmaq - çıkmək

çimxırmaq - çəmkirmək

çirməməq - dürmək; pantolonun paçasını veya ceketin kollarını

çırpməq - çırpmək

çiləmək - çiləmək

çimçimək - iğrenmək; ikrah etmək

çimmək - yıkanmaq; banyo yapmaq

çiyənək - ikrah etmək; iğrenmək

çovumaq - ileri geri gitmək

çökmək - çökmək

çönmək - dönmək

çürümək - çürümək

D

dadmaq - tatmaq

dağılmaq - dağılmaq

dalamaq - dalamaq

dalaşmaq - dalaşmaq

dalmaq - dalmək

dammaq - damlamaq

danışmaq - konuşmaq

danmaq - danmaq

daramaq - taramək

darıxmaq - canı sıkılmək

darımaq - yırtmaq; konuşmaq (dedikodu yapmaq)

darışmaq - bir şeyin üzerine konmaq

dartmaq - çəkmək

daşımək - taşımək

daşmaq - taşmaq

davranmaq - davranmaq

dayamaq - dayamaq

demək - demək, söylemək

deşmək - delmək

devirmək - devirmək

dəbərmək - kırırdamak

dəlmək - delmək

dəyişmək - deyişmək

dəymək - tokunmaq

didmək - parçalara ayırmaq, bölmək

dikmək - dikmək

dinmək - konuşmaq, söylemək

dirəmək - dayamaq, dikkatle bakmaq

doğramaq - doğramaq

doğurmaq - doğurmaq

dolamaq - dolamaq; dalga geçmək

dolmaq - dolmaq

donatmaq - süslemək

donmaq - donmaq

doymaq - doymak
döndərmək - çevirmək
dönmək - dönmək
döşəmək - döşəmək
döymək - dövmək
döyükmək - şaşırmaq
dözmək - dayanmaq
durğuzmaq - yerindən kaldırmaq
durmaq - durmaq
duruxmaq - şaşırmaq, düşünmək
duymaq - duymaq
duyuxmaq - anlamak, duymaq
dürtmək - dürtmək
düşmək - inmək
düşürmək - düşürmək
düymək - bağlamaq; bağlanmaq
düzmək - düzmək
düzənmək (bəzənib-düzənmək) - süslenmək

E

eləmək - yapmaq
enmək - inmək
erişmək - ermək, erişmək
eşitmək - duymaq
eşmək - kazımək
etmək - yapmaq
eymənmək - korkmaq
eynimək - iyileşmək

Ə

əkmək - ekmək (bir bitkiyi)
ələmək - elemək
əmmək - emmək
əndərmək - sıvı bir şeyi veya suyu boşaltmaq, dökmək

əprimək - eprimek
ərimək - erimek
ərinmək - tembellik etmək
əritmək - eritmək
əskilmək - azalmək
əskimək - eskimek
əsmək - esmek
əsnəmək - esnemek
əsrimek - kızmək
əymək - yamultmaq
əzmək - ezmək

F

fırxırmaq - sümkürmək

G

gecikmək - gecikmek; geç kalmək
getmək - gitmek
geymək - giymək
gəbərmək - gebermek
gəlmək - gelmek
gəmirmək - kemirmək
gənəşmək - birisine sormək;
istişare etmək
gərmək - germək
gərnəşmək - gerinmək
gətirmək - getirmək
gəvələmək - gevelemek; bir şeyi
istemedən, gönülsüz yemək
gəyirmək - geğirmək
gəzmək - gezmək
gicəlmək - başı dönmək
gicikmək - aptallaşmaq
gicişmək - kaşınmaq
girləmək - pusu kurmaq; firsət
beklemek; tåkip etmək

girlənmək - gezip dolanmaq;
idare etmək
girmək - girmək
giyişmək - kaşınmaq
gizildəmək - sızıldamaq; sızıl-
maq; incinmək
gizləmək - saklamak
gizlənmək - saklanmaq
gödəlmək - kısalmək
gömmək - gömmək
göndərmək - göndərmək
görmək - görmək
göstərmək - göstərmək
götürmək - götürmək
gövşəmək - geviş getirmək
(hayvanlar)
göyərmək - mavileşmək; bit-
mək, yeşillənmək
göynəmək - sızılmaq; kaşınmaq
gözəmək - dikmək, yamamaq
gücənmək - güç sarfətmək, çox
çalışmaq
güdmək - gütmək
gülmək - gülmək
güləşmək - güreşmək
güvənmək - güvənmək

H

hayxırmaq - balgam çıxarmək
hayqırmaq - haykırmək
hərləmək - dolamaq
həvəsimek - heveslənmək; ilgi-
lənmək; bir şeyi istəmək, ilgi
göstərmək
hıçqırmaq - hıçkırmək
hırıldamaq - boşuna gülmək;
hırıldamaq

həppəmaq - sorulmaq
həppənmək - zıplamaq
həvəxurmaq - ellerini ağzına
tutarak nefəsi ilə ısıtmaq
hərmək - örmək
həvkələmək - ovmaq
hürmək - havlamaq

X

xııldamaq - fısilədamək

İ

icmək - içmək
ilinmək - biraz ısınmaq
imrənmək - imrənmək
inanmaq - inanmaq
incimək - incinmək; kırılmaq
inildəmək - sızılmaq; inləmək
irişmək - erişmək; boşuna gülmək
irkilmək - irkilmək
irmək - erişmək
isinmək - ısınmaq
isitmək - ısıtmaq
islanmaq - islanmaq
islatmaq - ıslatmaq
ismərləməq - ismərləməq
istəmək - istəmək
ışarmaq - hafifcə ışıklanmaq
ışıldamaq - hafifcə ışıklanmaq
itələmək - itmək
itilmək - çıxıp gitmək
itirmək - kayıp etmək
itmək - kaybolmaq
iyrənmək - iğrənmək

K

karıxmaq - şaşmaq
kecinmək - süslenmək
keçirmək - geçirmək
keçmək - geçmək
keyimək - uyuşmaq
kəhildəmək - zorlukla soluklaşmaq, nefes almak
kəhrimək - ihtiyarlamək, yıpranmaq, yaşlanmaq
kəkəmək - kekelemək
kərtmək - kertmək
kəsmək - kesmək
kırışmaq - şaşmaq; şaşırmaq
kiçilmək - küçülmək
kirimək - susmaq
kişnəmək - kişnəmək
korşalmaq - kütleşmək
koruxmaq - sağalmək, iyileşmək
köçmək - göçmək
köçürmək - göçürmək
köhnəlmək - yıpranmaq, eskimək
kökəlmək - kilo almək
köpmək - şişmək, içi havayla dolmaq
köpürmək - köpürmək
kövrəlmək - duygulanmaq
kövəşimək - biraz şişmək
közərmək - alevsiz yanmaq, yavaş yavaş yanmaq
kükremək - kükremək
kürümək - bir şeyle (aletle) temizlemək; atmək
küsmək - küsmək
küsənmək - küsmək, incinmək

Q

qacımaq - eğrilmək
qaçırmaq - qaçırmaq
qaçmaq - koşmaq; sakınmaq
qaxmaq - bir şeyi bütün gücüyle yere vurmaq
qaxsımaq - eskiyərək kokuşmaq, acı olmaq
qalamaq - istiflemək
qalxmaq - kalkmaq
qalmaq - kalmək
qanamaq - kanamaq
qanıqmaq - alışmaq; avlanmağa alışmaq (hayvanlar söz konusudur)
qanmaq - anlamək
qanrılmaq - geriye çevrilmək; geriye dönmək
qapamaq - kapamaq
qapmaq - kapmaq
qarğamaq, qarğımmaq – kargımək
qarıxmaq - şaşırmaq, şaşmaq
qarımaq - ihtiyarlaşmaq; yıpranmaq
qarışmaq - karışmaq
qarpışmaq - kapışmaq
qarpmaq - kapmaq
qarsmaq - hafifçe yakmaq
qartımaq - yıpranmaq; ihtiyarlamək
qaşımmaq - kaşımək
qatılmaq - katılmaq
qatmaq - katmaq
qavramaq - kavramaq
qayırmaq - imal etmək; hazırlamaq
qayıtmaq - gittiği yerden geri dönmək
qaynamaq - kaynamaq
qaytarmaq - kaytarmaq

qazımaq - kazımaq
qazmaq - kazmaq
qıcamaq - sinirindən, nefretin-
den veya başka nedene göre diş-
lerini birbirine sıkmak
qıcqırmaq - ekşimək
qılmaq - kılmak
qımışmaq - gülümsemək; hafif-
çe gülmeək
qınamaq - kınamak
qıncanmaq - naz etmeək
qırxmaq - saçını kestirmeək; tıraş
olmaq, tıraş etmeək
qırmaq - kırmak
qırpınmaq - açılıp yumulmaq;
kımıldanmaq
qırpmaq - kırpmaq
qırtmaq - biraz kesmeək; kesinti
yapmaq
qısqanmaq - kıskanmaq
qısqınmaq - utanmaq, sıkılmak
qısmaq - kısmak
qısnamaq - ısrar edereək (ısrarla)
bir şeyi istemeək; baskı yapmaq
qışqırmaq - bağırmak
qıvrılmaq - kıvrılmak
qıymaq - kıymak
qızmaq - kızmak
qocalmaq - ihtiyarlanmaq, yıpranmaq
qoxumaq - kokuşmaq
qondarmaq - uydurmaq
qonmaq - konmaq
qonuşmaq - konuşmaq
qopmaq - kopmaq
qorxmaq - korkmaq
qorumaq - korumaq
qoşmaq - bağlamaq; koşmaq

qovmaq - kovmaq
qoymaq - koymak
qucmaq - kucaklamak
qudurmaq - kudurmaq
qurcuxmaq - kurcalanmaq
qurmaq - kurmaq
qurşamaq - beline kılıç bağlamaq
qurtarmaq - kurtarmak
qurtulmaq - kurtulmaq
qurumaq - kurumaq
qusmaq - kusmaq
quylanmaq - batmaq

L

ləlimək - yalvarmaq
ləngimək - gecikmeək; geç kalmak

M

mızıldamaq - mırıldamaq
minmək - binmeək
muşqurmaq - binek ve diğər
hayvanları harekete getirmeək,
köpek vs. hayvanları çağırmaq
için çıkarılan ses
mələmək - melemeək
məzdəmək - herhangi bir teklif
beklemeksizin çabuk bir şekilde
yemeək

N

nəriləmək - bağırmak
nıqqıldamaq - hastalıqtan, ağrı-
dan inlemeək, sızlanmaq veya
şikayetlenmeək

nırıldamaq - “yok” demək
anlamında ses çıxarma
nırıldamaq - bağırmaq
nəmçimək - yaş olmaq, rutubet-
lenmək, nemlənək

O

oğurlamaq - çalmak
oxşamaq - sevmək
oxumaq - okumak
olmaq - olmaq
otarmaq - otarmak, otlatmaq
oturmaq - oturmaq
ovxalamaq - ovmək
ovmaq - ovmək
ovunmaq - sakinləşmək
ovuşdurmaq - ovuşturmaq
ovutmaq - sakinləştirmək
oyanmaq - uyanmaq
oyatmaq - uyatmaq
oymaq - delmək
oynamaq - oynamaq

Ö

öcəşmək - sürtüşmək; tartışmaq;
rahatsız etmək
ödmək - ödemək
ölçmək - ölçmək
öləzimək - atəşi hafifləmək;
yavaş yavaş yanmaq
ölmək - ölmək
öpmək - öpmək
örtmək - örtmək
öskürmək - öksürmək
ötmək - keçmək, keçip gitmək;
ötmək

ötürmək - uğurlamaq; göndər-
mək; vermək
övkələmək - ovmək
öymək - övmək
öyrənmək - öğrenmək
öyrəşmək - alışmaq
öyrətmək - öğretmək
öyünmək - övünmək

P

parlamaq - parlamək
pıçıldamaq - fısıldamaq
piləmək - üfürmək; üflemək
pisikmək - korkmaq; ürkmək
pozmaq - silmək
pörtmək - kızarmək
pusmaq - pusu kurmaq
püskürmək - püskürmək

S

saçmaq - saçmaq
sadalamaq - adları, eşyaları her-
hangi bir şeyi birer-birer saymaq
sağalmaq - hastalıktan kurtul-
maq; sağlığına kavuşmaq
sağmaq - sağmaq
saxlamaq - durdurmaq; sakla-
maq; sahip olmaq vs.
saqınmaq - sakinmək
salmaq - salmaq; koyuvermək;
bırakmaq; inşa etmək vs.
sanamaq - saymaq
sancmaq - sokmaq
sanmaq - sanmaq
sapmaq - sapmaq
saralmaq - sararmək

sarımaq - sarılmak
sarımaq - sarmak, çevrelemek
sarmaq - sarmak; yayılmak;
kaplamak; etkilemek
sarmaşmaq - sarmaşmak
sarpmaq - sarmak
sarsılmaq - sarsılmak
sarsımaq - sarsılmak
sarsıtmaq - sarsmak
sataşmaq - taciz etmək; rahatsız
etmək
satmaq - satmaq
savaşmaq - savaşmaq
sayxaşmaq - sakinleşmək
saymaq - saymaq
sayrışmaq - titreşmək; karışmaq
seçmək - seçmək
sevmək - sevmək
seyrəlmək - seyrəlmək
sezmək - sezmək
səkmək - sekmək
səndələmək - sendelemək
səpmək - toprağa tohum atmaq;
ekmək
sərimək - sarmak
sərmək - sermək
səyirtmək - çapmaq (atı)
səyrimək - sinirden, öfkeden
yüz kasları titremək
sıçramaq - sıçramak
sığınmaq - sığınmak
sığışmaq - sığmaq
sığmaq - sığmaq
sıxmaq - sıxmaq
sınamaq - denemək
sınıxmaq - zayıflamaq; üzül-
mək; kilo vermək
sınmaq - sınımaq; kırılmak

sırmaq - sırımak
sırınmaq - sırınmaq
sızmaq - sızmaq
silkmək - silkmək
silkinmək - silkinmək
silmək - silmək
sinmək - sinmək
sinsimək - sinsileşmək
sivişmək - kimseye belli etmək-
sizin, gizli olaraq çıxıp gitmək;
ayrılmak, sıvışmaq
siyirmək - soymak; temizlemek;
kınından çıkarmak
soxmaq - sokmaq
solmaq - solmaq
soluxmaq - solmaq
sormaq - sormak; emmək
soruşmaq - sormak
sovrmaq - savurmaq
sovuşmaq - savuşmaq
soymaq - soymak
soyumaq - soğumaq
sökmək - sökmək
sönmək - sönmək
söykəmək - dayamaq
söyləmək - söylemək
söymək - sövmək; küfür etmək
sulamaq - sulamaq
susamaq - susamaq
susmaq - susmaq
suvamaq - malalamak
suvarmaq - suvarmaq
sülənmək - her zaman yemek ara-
maq; yemek hakkında düşünmək
sümsürmək - dilenmək; her
zaman yemek aramaq
sümürmək - emmək; sorumaq
süpürmək - süpürmək

sürmək - kullanmak (arabayı); sürmek
sürtmək - sürtmek
sürümək - sürümek
sürüşmək - kaymak
süzmək - süzmek

Ş

şaşmaq - şaşırmaq
şaxımaq - etkilenmek (güneş-ten); vurmak
şığmaq - çok hızlı bir biçimde hedefe doğru saldırmak; çakmak
şışirmək - şişirmek
şışmək - şişmek
şitənmək - şımarıklık etmek; şımarmak
şötdəmək - acele olarak dikmek
şütümək - hızlı koşmak; hızlı gitmek

T

taxmaq - takmak
talamaq - talan etmek;
yağmalamak
tanımaq - tanımak
tapdamaq - ayaklamak
tapmaq - bulmak
taytmaq - aksamak; topallamak
tələsmək - acele etmek
təngimək - bıkmak; canı sıkılmak
təntimək - acele etmek; canı sıkılmak
təpçimək - kumaşı üst üste dikmek
təpimək - kurumak

təpinmək - korkutmak; fırçalamak; tehdit etmek
təpmək - tepmek; saldırmak
tərgitmək (siqareti tərgitmək) - herhangi kötü bir alışkanlığı bırakmak, sigarayı bırakmak)
tərpənmək - kımıldamak; kımıldanmak
tərpəsmək - kımıldamak
tərpətmək - kımıldatmak
tıxamaq - tıkamak
tıxanmaq - tıkanmak
tıncıxmaq - nefesi daralmak; nefesi kesilmek
tırlıdamaq - motorun çalışması veya çalışmaya başlaması
tıslıdamaq - fazla yemekten sonra zorlukla nefes almak
tikmək - kurmak; inşa etmek; tikmek vs.
titrəmək - titremek
toxtamaq - sakinleşmek; dayanmak
toxumaq - dokumak
toxunmaq - dokunmak; hafifçe değmek; değinmek vs.
toqquşmaq - tokuşmak; çarpışmak
tökmək - dökmek
törəmək - üremek; doğmak; ortaya çıkmak vs.
tövşümək - nefesi daralmak
tullamaq - atmak
turşumaq - ekşimək
tutaşmaq - kavga etmek; savaşmak
tutmaq - tutmak
tutuşmaq - kavga etmek
tükənmək - tükenmek

tüləmək - belli zamanlarda hayvan veya kuşların tüyünün dökülmesi; tüyünü dökmesi
tüpürmək - tükürmək
tütmək - yanmaq

U

ucalmaq - yücelmək
uçmaq - uçmaq
uçurmaq - uçurmaq
udmaq - yutmaq; zorla almak; tahammül etmək; yenmək; kazanmaq vs.
uduzmaq - yenilmək
ufuldamaq - inləmək
uğramaq - uğramək
uğraşmaq - uğraşmaq
uğratmaq - uğratmaq
uğunmaq - gülməkten kırılmək
ulamaq - ulumək
ummaq - ummaq
umsunmaq - hevesi kursağında kalmək
unutmaq - unutmək
usanmaq - usanmaq
utanmaq - utanmaq
uydurmaq - uydurmək
uymaq - uymək
uyumaq - uyumək
uyuşmaq - uyuşmaq
uzanmaq - uzanmaq
uzaşmaq - uzaklaşmaq
uzatmaq - uzatmaq
uzlaşmaq - uzlaşmaq

Ü

üfürmək - üfürmək, üflemək

ürkmək - ürkmək
ürpərmək - ürpermək
üşümək - üşümək
ütmək - ütmək
üyüşmək - uyuşmaq; soğuk, basınç vb. yüzündən vücudun bir yerinde duygu ve hareketin geçici olaraq azalması
üyütmək - ögütmək
üzmək - yüzmək

V

varmaq - varmaq
vazımaq - kaçmaq
vermək - vermək
vurmaq - vurmək

Y

yağmaq - yağmaq
yaxarmaq (yalvarıb-yaxarmaq)- yalvarmaq
yaxmaq - sürmək
yalamaq - yalamək
yalmanmaq - yaltaklanmaq
yalvarmaq - yalvarmaq
yamamaq - yamamək
yanaşmaq - yaklaşmaq
yanmaq - yanmaq
yapışmaq - yapışmaq
yapmaq - yapmaq
yaramaq - yaramək
yanarmaq - oluşmaq; yaltaklanmaq, yalakalık etmək
yaraşmaq - yakışmaq
yarımaq - gerek olmaq, faydalı olmaq

yarınmaq - yaltaklıq etmək
yarmaq - yarmak
yaşamaq - yaşamak
yaşıрмаq - gizlemek
yaşmanmaq - yaşmaklanmaq
yatıxmaq - çökmək
yatırmaq - uyutmaq
yatmaq - yatmaq; uyumak
yayxanmaq - yayılarak oturmaq
veya uzanmaq
yayxınmaq - kaçınmaq
yaymaq - yaymaq
yazmaq - yazmaq
yedirmək - yedirmək
yekəlmək - böyümək
yeltənmək - çalışmaq; heves
göstərmək, yeltenmək
yenmək - yenmək
yerimək - yürümək
yetirmək - iletmək
yetişmək - ulaşmaq, varmaq
yetmək - ulaşmaq
yığılmaq - yığılmaq
yığmaq - yığmaq
yıxmaq - yıkmək
yıpranmaq - yıpranmaq
yırtmaq - yırtmaq
yoğrulmaq - yoğrulmaq

yoğurmaq - yoğurmaq
yoxalmaq - yokolmaq
yolmaq - yolmaq
yoluxmaq - ziyarət etmək
yonmaq - yontmaq
yormağ - yormaq
yortmaq - boşuna dolaşmaq;
yürümək
yovuşmaq - uymaq
yozmaq - yorumlamaq
yönləmək - yönəlmək
yubanmaq - keç kalmək, gecikmək
yubatmaq - geciktirmək
yuxalmak - hafifləşmək; yumu-
şamaq
yumaq - yumak; yıkamak
yummaq - yummaq; kapatmaq
yumuşalmaq - yumuşamaq
yüymək - koşmaq

Z

zarımaq - inləmək
zəvzəmək - çox konuşmaq; fazla
konuşmaq” (Musaoğlu 2002:
219-229).

II ƏLAVƏ

-ır (-ir,-ur,-ür) etdirənlik feilləri

-A-

aşır-

-B-

batır-

bitir-

-D-

değir-

(duyurmak, bildirmək, s. 540)

doğur-

doyur-

düşür-

-G-

geçir-

göçür-

-İ-

içir-

-K-

kaçır-

kayır-

-P-

pişir-

-S-

sızır-

(sızdırmak, süzmək, s. 1977)

-Ş-

şaşır- (2)

şişir-

-T-

taşır-

-U-

uçur-

-Ü-

üşür- (saldırtmaq, s. 2320)

-V-

vazgeçir-

-Y-

yatır-

yetir-

yitir-

III ƏLAVƏ

T (-it, -it, -ut, -üt) etdirənlik feilləri

-A-

acıt-
afallat-
ağart-
ağlat-
ağrıt-
akıt-
aksat-
aksırt-
anımsat-
anırt-
anlat-
arıklat-
aşağılat-
ayart(⟨ayırt-)
ayılt-
azalt-

-B-

bayatlat-
bayılt-
belert-
belirt-
bellet-
benimset-
benzet-
berkit-
bocalat-
boşalt-
boynuzlat-

büyült-
büyüt-

-C-

cayırdat-
cazırdat-
cırlat-
cıvıt-
cıyaklat-
cıyırdat-
cızırdat-
cumbuldat-

-Ç-

çakıldat-
çarpıt-
çatırdat-
çatlat-
çayırlat-
çemberlet-
çıldırt-
çınçınlat-
çingirdat-
çınlat-
çıtırdat-
çıtlat-
çoğalt-
çökelt-
çuvallat-
çürüt-

-D-

damlat-
daralt-
darılt-
dehlet-
delirt-
dinlet-
dirilt-
doğrult-
domalt-
donat- (2)
duraklat-
durult-
duyumsat-
düzelt-
düzlet-

-E-

eğrilt-
eğrit-(⟨eğrilt-)
eksilt-
ekşit-
ergit-
erit-
eskit-
esnet-
esrit-
evirt-

-F-

ferahlat-
fıkırdat-
fırlat-
fişirdat-
fişkirt-
fokurdut-
foslat-
fosurdut-
foşurdut-

-G-

gacırdut-
gebert-
geniřlet-
gerilet-
gevret-
gevřet-
gıcırdut-
gözet- (2)
gümbürdet-
gümlet-
güneřlet-

-H-

hafiflet-
hapřirt-
harlat-
hatırlat-
havlat-
haykırt-
hıķkırt-
hırlat-
hırpalat-
hıřıldat-

hoplat-
hıřırdut-
hortlat-

-I-

ılt-
ıřırt-
ıslat-
ıřılat-
ıřıldat-
ıřıt-

-İ-

ihtiyarlat-
ilerlet-
incelt-
inildet-
inlet-
irkilt-
iřet-

-K-

kabart-
kanat-
kapat-
karart-
katılt-
kavlat-
kavrat-
kaykılt-
kaynat-
kıkırdut-
kımıldat-
kıpırdut-
kısalt-
kıtırdut-

kıvrat-
kızart-
kocalt-
kocat-
kokut-
korkut-
koyult-
körelt-
kudurt-
kurut-
küçült-
kütlet-
kütürdet-

-M-

miyavlat-
morart-

-O-

otlat-

-Ö-

öğürt-
öksürt-
özlet-

-P-

parıldat-
parlat-
patırdut-
patlat-
pıtırdut-
pislet-
pofurdut-

püskürt-

-R-

rahatlat-

-S-

sağalt-
sarart-
sarkıt-
savurt-
semirt-
serinlet-
sersemlet-
seyrelt-
sıçrat-
sızlat-
sivrilt-
soğut-
solut-
susat-
sümkürt-

-Ş-

şakırdat-
şaklat-
şangırdat-
şapırdat-
şaplat-
şaşalat-
şenelt-
şıkırdat-
şımart-
şişmanlat-

-T-

takırdat-
tangırdat-
tanıt-
tavsat-
terlet-
tıkırdat-
tıngıldat-
tıngırdat-
tıpırdat-
titret-
tokurdat-
tozut-
töskürt-
türet-

-U-

ucuzlat-
ufalt-
ulut-
uyut-
uzat-

-Ü-

üret-
ürküt-
ürpert-
üşüt-

-Y-

yadırgat-
yalpalat-
yanılt-
yansıt-

yaşart-
yaşat-
yavaşlat-
yayımlat-
yeğnilt-
yeşert-
yıllat-
yıprat-
yoğalt-
yont-
yönelt-(2)
yumuşat-
yücelt-
yükselt-

-Z-

zangırdat-
zayıflat-
zingırdat-
zırlat-
zonklat

IV ƏLAVƏ

Oğuz qrupu türk dillərində felin sadə və mürəkkəb zaman şəkillərinin morfoloji əlamətləri

Türkiyə türkcəsi	Azərbaycan türkcəsi	Qaqauz türkcəsi	Türkmən türkcəsi
1. İndiki zaman	1.İndiki zaman	1. İndiki zaman	1. İndiki zaman//həzirki zaman
<i>-iyor (-iyor, -uyor, -üyor)</i>	<i>-ır -ir, -ur,- ür</i>	<i>1.1.Samitlə bitən feillərdə</i>	<i>1.1. Sadə indiki zamanın şəkilləri</i>
sev-iyor-um	<i>(-yır,-yir, -yur, -yür)</i>	<i>1.1.1(-i)er</i>	<i>1.1.1.Ümumi indiki zaman</i>
sev-iyor-sun	sev-ir-əm	al-1er-1m	<i>-ýar/-ýär (-ýa:r /-ýä:r)</i>
sev-iyor	sev-ir-sən	al-1er-sın	<i>ýaz-ýar-yn, gel-ýär-in</i>
sev-iyor-uz	sev-ir	al-1er	<i>ýaz-ýar-syň, gel-ýär-siň</i>
sev-iyor-sunuz	sev-ir-ik	al-1er-1z	<i>ýaz-ýar, gel-ýär</i>
sev-iyor-lar	sev-ir-siniz	al-1er-sınız	<i>ýaz-ýar-ys, gel-ýär-is</i>
sev-mi-yor-um	sev-ir-lər	al-1er-lar	<i>ýaz-ýar-syňyz, gel-ýär-siňiz</i>
sev-mi-yor-sun	sev-m-ir-əm	ál-me-1er-1m	<i>ýaz-ýar-lar, gel-ýär-ler</i>
sev-mi-yor	sev-m-ir-sən	ál-me-1er-sın	
sev-mi-yor-uz	sev-m-ir	ál-me-1er	
sev-mi-yor-sunuz	sev-m-ir-ik	ál-me-1er-1z	
sev-mi-yor-lar	sev-m-ir-siniz	ál-me-1er-sınız	<i>ýaz-ma-ýar-yn, gel-me-ýär-in</i>
<i>idi</i>	sev-m-ir-lər	ál-me-1er-lar	<i>ýaz-ma-ýar-syň, gel-me-ýär-siň</i>
<i>iyor+-du</i>	<i>idi</i>	<i>1.1.2.(-i)er</i>	<i>ýaz-ma-ýar, gel-me-ýär</i>
sev-iyor-du-m	<i>ir+-di</i>	ver-ier-im	<i>ýaz-ma-ýar-ys, gel-me-ýär-is</i>
sev-iyor-du-n	sev-ir-di-m	ver-ier-sın	<i>ýaz-ma-ýar-syňyz, gel-me-ýär-siňiz</i>
sev-iyor-du	sev-ir-di-n	ver-ier	<i>ýaz-ma-ýar-lar, gel-me-ýär-ler</i>
sev-iyor-du-k	sev-ir-di	ver-ier-iz	
sev-iyor-du-nuz	sev-ir-di-k	ver-ier-siniz	
sev-iyor-lar-dı	sev-ir-di-niz	ver-ier-ler	
sev-m-iyor-du-m	sev-ir-di-lər	vér-me-ier-im	
sev-m-iyor-du-n	sev-m-ir-di-m	vér-me-ier-sın	<i>1.1.2. Konkret indiki zaman</i>
sev-m-iyor-du	sev-m-ir-di-n	vér-me-ier	<i>du:r, oty:r, ýaty:r, ýö:r</i>
sev-m-iyor-du-k	sev-m-ir-di	vér-me-ier-iz	<i>du: r-un, oty: r-yn, ýaty: r-yn</i>
sev-m-iyor-du-nuz	sev-m-ir-di-k	vér-me-ier-siniz	<i>du: r-suň, oty: r-syň ýaty: r-syň</i>
sev-m-iyor-lar-dı	sev-m-ir-di-niz	vér-me-ier-ler	
<i>imiş</i>	sev-m-ir-di-lər	<i>1.2. Saitlərlə bitən feillərdə</i>	

<p><i>iyor+ -muş</i> sev-iyor-muş-um sev-iyor-muş-sun sev-iyor-muş sev-iyor-muş-uz sev-iyor-muş-sunuz sev-iyor-lar-mış</p> <p>sev-m-iyor-muş-um sev-m-iyor-muş-sun sev-m-iyor-muş sev-m-iyor-muş-uz sev-m-iyor-muş- sunuz sev-m-iyor-lar-mış</p> <p><i>ise (-sa, -se)</i> <i>-iyor+ -sa</i> yap-iyor-sa-m yap-iyor-sa-n yap-iyor-sa yap-iyor-sa-k yap-iyor-sa-nız yap-iyor-lar-sa</p> <p>yap-m-iyor-sa-m yap-m-iyor-sa-n yap-m-iyor-sa yap-m-iyor-sa-k yap-m-iyor-sa-nız yap-m-iyor-lar-sa</p> <p>2. Keçmiş zaman 2.1. Şühudi keçmiş zaman <i>-dı (-di, -du, -dü),</i> <i>-tı (-ti, -tu, -tü)</i> sev-di-m sev-di-n sev-di sev-di-k sev-di-niz sev-di-ler</p> <p>sev-me-di-m sev-me-di-n</p>	<p><i>imiş</i> <i>ir+ -miş</i> sev-ir-miş-əm sev-ir-miş-sən sev-ir-miş sev-ir-miş-ik sev-ir-miş-siniz sev-ir-miş-lər</p> <p>sev-m-ir-miş-əm sev-m-ir-miş-sən sev-m-ir-miş sev-m-ir-miş-ik sev-m-ir-miş-siniz sev-m-ir-miş-lər</p> <p><i>isə (-sa, -sə)</i> <i>-ir+ -əm+ -sə// -sə- m</i> gəl-ir-əm- sə//gəl+səm gəl-ir-sən- sə//gəl+sən gəl-ir-sə//gəl+sə gəl-ir-sə-k //gəl-sə- k gəl-ir-sə-niz* //gəl- ir-siniz-sə gəl-ir-sə//gəlsə</p> <p>gəl-m-ir-əm-sə gəl-m-ir-sən-sə gəl-m-ir-sə gəl-m-ir-sə-k*(gəl- mə-sə-k) gəl-m-ir-sə-niz* (gəl-m-ir-siniz-sə) gəl-m-ir-sə</p> <p>2. Keçmiş zaman 2.1. Şühudi keçmiş zaman <i>-dı (-di, -du, -dü)</i> sev-di-m sev-di-n</p>	<p>1.2.1. Açıq saitlərlə bitən feillərdə 1.2.1.1. (-i)er başle-ier-ım başle-ier-sın başle-ier başle-ier-ız başle-ier-sınız başle-ier-lar</p> <p>1.2.1.2. (-i)er iste-ier-ım iste-ier-sın iste-ier iste-ier-ız iste-ier-siniz iste-ier-lər</p> <p>1.2.2. Qapalı saitlərlə bitən feillərdə 1.2.2.1. (-i)er tanı-er-ım tanı-er-sın tanı-er tanı-er-ız tanı-er-sınız tanı-er-lar</p> <p>1.2.2.2. (-i)er i-er-ım i-er-sın i-er i-er-ız i-er-siniz i-er-lər</p> <p>2. Keçmiş zaman 2.1. Şühudi keçmiş zaman <i>-dı (-di, -du, -dü),</i> <i>-tı (-ti, -tu, -tü)</i> al-dı-m al-dı-n al-dı</p>	<p>du: r, oty: r, yaty: r du: r-us, oty: r-ys, yaty: r-ys du: r-suñyz, oty: r-syñyz, yaty: r-syñyz, du: r-lar, oty: r-lar, yaty: r-lar</p> <p>inkarı yoxdur</p> <p>Bununla bərabər, <i>agla:p du:r, garrap yö:r, işlə:p oty:r, yuwdup yaty:r</i> kimi-yp/-ip feli bağlama şəkilləri köməkçi feillərlə işləndikdə inkarlıq şəkli də sözügedən köməkçi feillərlə verilir. Məsələn: aglama: n du: r, garrama: n yö: r, işləmə: n oty: r, yuwutma: n yaty: r vb.</p> <p>1.2. İndiki zamanın modal şəkilləri 1.2.1. Olası indiki zaman <i>Ýa: n, -ýä: n+dyr/-dir</i> ýaz-ýa: n-dyr-yn, gel-ýä: n-dir-in ýaz-ýa: n-dyr-syñ, gel- ýä: n-dir-siñ ýaz-ýa: n-dyr, gel-ýä: n- dir ýaz-ýan-dyr-ys, gel-ýän- dir-is ýaz- ýa: n-dyr-syñyz, gel-ýä: n-dir-siñiz ýaz- ýa: n-dyr-lar, gel- ýä: n-dir-ler</p> <p>ýaz-ma-ýa: n-dyr-yn, gel-me-ýä: n-dir-in ýaz-ma-ýa: n-dyr-syñ, gel-me-ýä: n-dir-siñ ýaz-ma-ýa: n-dyr, gel-</p>
--	---	--	---

<p>sev-me-di sev-me-di-k sev-me-di-niz sev-me-di-ler</p> <p><i>idi</i> -di+y+-di gel-di-y-di-m gel-di-y-di-n gel-di-y-di gel-di-y-di-k gel-di-y-di-niz gel-di-y-di-ler</p> <p>gel-me di-y-di-m gel-me di-y-di-n gel-me di-y-di gel-me di-y-di-k gel-me di-y-di-niz gel-me di-y-di-ler</p> <p>-dt+y+-sa yap-tı-y-sa-m yap-tı-y-sa-n yap-tı-y-sa yap-tı-y-sa-k yap-tı-y-sa-nız yap-tı-lar-sa</p> <p>yap-ma-dı-y-sa-m yap-ma-dı-y-sa-n yap-ma-dı-y-sa yap-ma-dı-y-sa-k yap-ma-dı-y-sa-nız yap-ma-dı-lar-sa</p> <p>2.2. <i>Nəqli keçmiş zaman</i> -miş (-miş, -muş, -müş) sev-miş-im sev-miş-sin sev-miş sev-miş-iz sev-miş-siniz sev-miş-ler</p>	<p>sev-di sev-di-k sev-di-niz sev-di-lər</p> <p>sev-mə-di-m sev-mə-di-n sev-mə-di sev-mə-di-k sev-mə-di-niz sev-mə-di-lər</p> <p><i>yox</i></p> <p>-di+m+-sə sev-di-m-sə sev-di-n-sə sev-di-sə sev-di-k-sə sev-di-niz-sə sev-di-lər-sə</p> <p>sev-mə-di-m-sə sev-mə-di-n-sə sev-mə-di-sə sev-mə-di-k-sə sev-mə-di-niz-sə sev-mə-di-lər-sə</p> <p>2.2. <i>Nəqli keçmiş zaman</i> -miş (-miş, -muş, -müş) sev-miş-əm</p>	<p>al-dı-k al-dı-nız al-dı-lar ál-ma-dı-m al-ma-dı-n al-ma-dı al-ma-dı-k al-ma-dı-nız al-ma-dı-lar</p> <p><i>idi</i> -dt+y+di al-dı-y-dı-m al-dı-y-dı-n al-dı-y-dı al-dı-y-dı-k al-dı-y-dı-nız al-dı-y-dı-lar</p> <p>al-ma-dı-y-dı-m al-ma-dı-y-dı-n al-ma-dı-y-dı al-ma-dı-y-dı-k al-ma-dı-y-dı-nız al-ma-dı-y-dı-lar</p> <p>2.2. <i>Nəqli keçmiş zaman</i> -miş (-miş, -muş, -müş) al-mış-ım al-mış-ın al-mış-ık al-mış-ınız al-mış-lar</p> <p>ál-ma-mış-ım ál-ma-mış-ın ál-ma-mış-ık ál-ma-mış-ınız ál-ma-mış-lar</p> <p><i>idi</i></p>	<p>me-ýä: n-dir ýaz-ma-ýa: n-dyr-ys, gel-me-ýä: n-dir-is ýaz-ma-ýa: n-dyr-syňyz, gel-me-ýä: n-dir-siňiz ýaz-ma-ýa: n-dyr-lar, gel-me-ýä: n-dir-ler</p> <p>Türkməncədə felin <i>ise</i> (-sa, -se) şəkilçisi ilə formalaşan mürəkkəb şəkli işlənir. ‘<i>Bolmak</i>’ felinə -sa, -se şəkilçisi artırılır. Bunun nəticəsində sözügedən feil aşağıdakı şəkillərdə işlənir: al-ýa: n bolsa, gel-ýä: n bolsa, al-an bolsa, gel-en bolsa, al-jak bolsa, gel-jek bolsa, al-ar bolsa, gel-er bolsa</p> <p>1.2.2. <i>İndiki zamanın rəvayəti</i> Ýa: r+-myş/-miş ýaz-ýa: r-mış-ym, gel-ýä: r-mış-im ýaz-ýa: r-mış-yň, gel-ýä: r-mış-iň ýaz-ýa: r-mış, gel-ýä: r-mış ýaz-ýa: r-mış-yk, gel-ýä: r-mış-ık ýaz-ýa: r-mış-yňyz, gel-ýä: r-mış-iňiz ýaz-ýa: r-mış-lar, gel-ýä: r-mış-ler</p> <p>ýaz-ma-ýa: r-mış-ym, gel-me-ýä: r-mış-im ýaz-ma-ýa: r-mış-yň, gel-me-ýä: r-mış-iň ýaz-ma-ýa: r-mış, gel-me-ýä: r-mış ýaz-ma-ýa: r-mış-yk,</p>
---	--	--	---

sev-me-miş-im sev-me-miş-sin sev-me-miş sev-me-miş-iz sev-me-miş-siniz sev-me-miş-ler	sev-miş-sən//sev-ib-sən sev-miş (-ib) sev-miş-ik sev-miş-siniz//sev-ib-siniz sev-miş-lər//sev-ib-lər	<i>miş+ti</i> al-mış-tı-m al-mış-tı-n al-mış-tı al-mış-tı-k al-mış-tın-ız al-mış-tı-lar	gel-me-yä: r-miş-ik ýaz-ma-ýa: r-mış-yňyz, gel-me-yä: r-miş-iňiz, ýaz-ma-ýa: r-mış-lar, gel-me-yä: r-mış-ler
<i>idi</i> <i>miş+ti</i> gel-miş-ti-m gel-miş-ti-n gel-miş-ti gel-miş-ti-k gel-miş-ti-niz gel-miş-ler-di	sev-mə-miş-əm sev-mə-miş-sən//sev-mə-yib-sən sev-mə-miş (-yib) sev-mə-miş-ik sev-mə-miş-siniz//sev-mə-yib-siz	ál-ma-mış-tı-m ál-ma-mış-tı-n ál-ma-mış-tı ál-ma-mış-tı-k ál-ma-mış-tın-ız ál-ma-mış-tı-lar	<i>1.2.3.İndiki keçmiş zaman</i> <i>1.2.3.1. –amo: k</i> ýaz-amo: k, gel-emo: k ýaz-año: k, gel-eño: k ýaz-ano: k, gel-eno: k ýaz-amyzo: k, gel-emizo: k ýaz-aňyzo: k, gel-eňizo: k ýaz-ano: k-lar, gel-eno: k-lar
gel-me-miş-ti-m gel-me-miş-ti-n gel-me-miş-ti gel-me-miş-ti-k gel-me-miş-ti-niz gel-me-miş-ler-di	sev-mə-miş-lər//sev-mə-yib-lər	3. Gələcək zaman <i>3.1. Müəyyən gələcək zaman</i> <i>-(y)acek, -(y)ecek</i> al-aca-m al-aca-n al-acek al-ace-z al-ace-nız al-acek-lar	ýaz-amo: k-mış-ım, gelemo: k-mış-ım, yaz-oño: k-mış-ın, gel-eño: k-mış-ın, yaz-ono: k-mış, gel-eno: k-mış
<i>imiş</i> <i>miş+miş</i> bil-miş-miş-im bil-miş-miş-sin bil-miş-miş bil-miş-miş-iz bil-miş-miş-siniz bil-miş-ler-miş	<i>idi</i> <i>miş+di</i> sev-miş-di-m sev-miş-di-n sev-miş-di sev-miş-di-k sev-miş-di-niz sev-miş-di-lər	al-ma-y(a)ca-m al-ma-y(a)ca-n al-ma-y(a)ce-k al-ma-y(a)ce-z al-ma-y(a)ce-nız al-ma-y(a)cek-lar	Bununla bərabər, sözügedən feil şəkli inkarlıq forması olmadan inkar şəklində işlənir. Başqa sözlə, türkmən dilinin tarixi inkişafı prosesində <i>alanım yok-dan alamok, gelenim yok- dan gelemok</i> əmələ gəlmişdir.
bil-me-miş-miş-im bil-me-miş-miş-sin bil-me-miş-miş bil-me-miş-miş-iz bil-me-miş-miş-siniz bil-me-miş-ler-miş	sev-mə-miş-di-m sev-mə-miş-di-n sev-mə-miş-di sev-mə-miş-di-k sev-mə-miş-di-niz sev-mə-miş-di-lər	<i>ace(y)+dı</i> al-acey-di-m al-acey-di-n al-acey-dı al-acey-dı-k al-acey-di-nız al-acey-dı-lar	<i>1.2.3.2. eken</i> ýaz-ýa: r eken-im, gel-ýä: r eken-im ýaz-ýa: r eken-iň, gel-ýä: r eken-iň ýaz-ýa: r eken(i), gel-ýä: r eken(i) ýaz-ýa: r eken-ik , gel-ýä: r eken-ik ýaz- ýa: r eken-iňiz, gel-ýä: r eken-iňiz
<i>-miş+sa</i> yap-mış-sa-m yap-mış-sa-n yap-mış-sa yap-mış-sa-k	<i>imiş</i> <i>miş+miş</i> gəl-miş-miş-əm gəl-miş-miş-sən//gəl-ib-miş-sən gəl-miş-miş (ib-miş) gəl-miş-miş-ik gəl-miş-miş-siniz//gəl-ib-miş-	al-ma-y(a)cey-dı-m al-ma-y(a)cey-dı-n al-ma-y(a)cey-dı al-ma-y(a)cey-dı-k	

yap-mış-sa-nız yap-mış-lar-sa	siniz gəl-miş-miş- lər//gəl-ib-miş-lər	al-ma-y(a)cey-dı- nız al-ma-y(a)cey-dı- lar	ýaz-ýa: r eken-ler, gel- ýä: r eken-ler
yap-ma-mış-sa-m yap-ma-mış-sa-n yap-ma-mış-sa yap-ma-mış-sa-k yap-ma-mış-sa-nız yap-ma-mış-lar-sa	gəl-mə-miş-miş- əm gəl-mə-miş-miş- sən// gəl-mə-yib-miş-sən gəl-mə-miş-miş (- yib-miş) gəl-mə-miş-miş-ik gəl-mə-miş-miş- siniz// gəl-mə-yib-miş- siniz gəl-mə-miş-miş- lər// gəl-mə-yib-miş-lər	3.2. <i>Qeyri- müəyyən gələcək zaman</i> 3.2.1. <i>saitlərlə bitən feillərdə</i> -r başla-r-ım başla-r-sın başla-r başla-r-ız başla-r-sınız başla-r-lar	ýaz-ma-ýa: r eken-im, gel-me-ýä: r eken-im ýaz-ma-ýa: r eken-iñ, gel-me-ýä: r eken-iñ ýaz-ma-ýa: r eken(i), gel- me-ýä: r eken(i) ýaz-ma-ýa: r eken-ik , gel-me-ýä: r eken-ik ýaz- ma-ýa: r eken-iñiz, gel-me-ýä: r eken-iñiz ýaz-ma-ýa: r eken-ler, gel-me-ýä: r eken-ler
3. Gələcək zaman <i>-acək (-ecek)</i> sev-eceğ-im sev-ecek-sin sev-ecek sev-eceğ-iz sev-ecek-siniz sev-ecek-ler	gəl-mə-miş-miş-ik gəl-mə-miş-miş- siniz// gəl-mə-yib-miş- siniz gəl-mə-miş-miş- lər// gəl-mə-yib-miş-lər	3.2.2. <i>Samitlərlə bitən feillərdə</i> -ar, -är, -ır, - ir, -ur, -ür al-ar-ım//al-ır-ım al-ar-sın//al-ır-sın al-ar//al-ır al-ar-ız//al-ır-ız al-ar-sınız//al-ır- sınız al-ar-lar//al-ır-lar	2. Felin keçmiş zamanı 2.1. <i>Sadə və təkmənalı müəyyən keçmiş zaman</i> -dy (-di, -du, -dü) ýaz-dy-m, gel-di-m ýaz-dy-ñ, gel-di-ñ ýaz-dy, gel-di ýaz-dy-k, gel-di-k ýaz-dy-ñız, gel-di-ñiz ýaz-dy-lar, gel-di-ler
sev-me-y-eceğ-im sev-me-y-eceğ-sin sev-me-y-ecek sev-me-y-eceğ-iz sev-me-y-ecek-siniz sev-me-y-ecek-ler	-miş+m+sa yaz-mış-am-sa yaz-mış-san- sa//yaz-ıb-san-sa yaz-mış-sa//yaz-ıb- sa yaz-mış-sa-q*//yaz- mış-ıq-sa yaz-mış-sa-nız (sınız-sa)*//yaz- mış-sınız-sa//yaz- ıb-sınız-sa yaz-mış-lar-sa //yaz-ıb-ar-sa	al-ma-r-ım//al-ma- m al-ma-r-sın//al-ma- z-sın al-ma-r//al-ma-z al-ma-r-ız//al-ma- zız al-mar-sınız//al- ma-z-sınız al-ma-r-lar//al-ma- z-lar	ýaz-ma-dy-m, gel-me-di- m ýaz-ma-dy-ñ, gel-me-di- ñ ýaz-ma-dy, gel-me-di ýaz-ma-dy-k, gel-me-di- k ýaz-ma-dy-ñız, gel-me- di-ñiz ýaz-ma-dy-lar, gel-me- di-ler
<i>-ecek+ti</i> gel-ecek-ti-m gel-ecek-ti-n gel-ecek-ti gel-ecek-ti-k gel-ecek-ti-niz gel-ecek-ler-di	yaz-ma-mış-am-sa yaz-ma-mış-san- sa//yaz-ma-yib-san- sa yaz-ma-mış- sa//yaz-ma-yib-sa yaz-ma-mış-sa- q//yaz-ma-mış-ıq- sa yaz-ma-mış-sa-nız (sınız-sa)//yaz-ma-	al-ma-r-ım//al-ma- m al-ma-r-sın//al-ma- z-sın al-ma-r//al-ma-z al-ma-r-ız//al-ma- zız al-mar-sınız//al- ma-z-sınız al-ma-r-lar//al-ma- z-lar	ýaz-ma-dy-m, gel-me-di- m ýaz-ma-dy-ñ, gel-me-di- ñ ýaz-ma-dy, gel-me-di ýaz-ma-dy-k, gel-me-di- k ýaz-ma-dy-ñız, gel-me- di-ñiz ýaz-ma-dy-lar, gel-me- di-ler
<i>-acək+miş</i> bil-ecek-miş-im bil-ecek-miş-sin bil-ecek-miş	yaz-ma-mış-am-sa yaz-ma-mış-san- sa//yaz-ma-yib-san- sa yaz-ma-mış- sa//yaz-ma-yib-sa yaz-ma-mış-sa- q//yaz-ma-mış-ıq- sa yaz-ma-mış-sa-nız (sınız-sa)//yaz-ma-	-ar-di al-ar-dı-m//al-ır-dı- m al-ar-dı-n//al-ır-dı-	2.1.1. <i>Müəyyən davamlı mürəkkəb keçmiş zaman və ya indiki zamanın hekayəsi</i> ýar-dy/-di ýaz-ýa: r-dy-m, gel-ýä: r- di-m

<p>bil-ecek-miş-iz bil-ecek-miş-siniz bil-ecek-ler-miş</p> <p>bil-me-y-ecek-miş-im bil-me-y-ecek-miş-sin bil-me-y-ecek-miş-iz bil-me-y-ecek-miş-siniz bil-me-y-ecek-ler-miş</p> <p><i>-acak+ -sa</i> yap-acak-sa-m yap-acak-sa-n yap-acak-sa yap-acak-sa-k yap-acak-sa-nız yap-acak-lar-sa</p> <p>yap-ma-y-acak-sa-m yap-ma-y-acak-sa-n yap-ma-y-acak-sa yap-ma-y-acak-sa-k yap-ma-y-acak-sa-nız yap-ma-y-acak-lar-sa</p> <p>4. Geniş zaman <i>-r (-ar, -er, -ır, -ir, -ur, -ür)</i> sev-er-im sev-er-sin sev-er sev-er-iz sev-er-siniz sev-er-ler</p> <p>sev-me-m sev-mez-sin</p>	<p>yıb-sınız-sa yaz-ma-mış-lar-sa//yaz-ma-yıb-lar-sa</p> <p><i>3. Gələcək zaman</i> <i>3.1. Qəti gələcək zaman</i> <i>-acaq, -əcək (-yacaq, -yəcək)</i> sev-əcəy-əm sev-əcək-sən sev-əcək sev-əcəy-ik sev-əcək-siniz sev-əcək-lər</p> <p>sev-mə-yəcəy-əm sev-mə-yəcək-sən sev-mə-yəcək sev-mə-yəcəy-ik sev-mə-yəcək-siniz sev-mə-yəcək-lər</p> <p><i>əcək+di</i> gəl-əcək-di-m gəl-əcək-di-n gəl-əcək-di gəl-əcək-di-k gəl-əcək-di-niz gəl-əcək-di-lər</p> <p>gəl-mə-yəcək-di-m gəl-mə-yəcək-di-n gəl-mə-yəcək-di gəl-mə-yəcək-di-k gəl-mə-yəcək-di-niz gəl-mə-yəcək-di-lər</p> <p><i>-əcək+ -miş</i> gəl-əcək-miş-əm gəl-əcək-miş-sən gəl-əcək-miş gəl-əcək-miş-ik gəl-əcək-miş-siniz</p>	<p>n al-ar-dı//al-ır-dı al-ar-dı-k//al-ır-dı-k al-ar-dı-nız//al-ır-dı-nız al-ar-dı-lar//al-ır-dı-lar</p> <p>al-mar-dı-m//al-maz-dı-m al-mar-dı-n//al-maz-dı-n al-mar-dı//al-maz-dı al-mar-dı-k//al-maz-dı-k al-mar-dı-nız//al-maz-dı-nız al-mar-dı-lar//al-maz-dı-lar</p>	<p>ýaz- ýa: r-dy-ň, gel-ýä:r-di-ň ýaz- ýa: r-dy, gel-ýä: r-di ýaz- ýa: r-dy-k, gel-ýä: r-di-k ýaz- ýa: r-dy-ňyz, gel-ýä: r-di-ňiz ýaz- ýa: r-dy-lar, gel-ýä: r-di-ler</p> <p>ýaz-ma-ýa: r-dy-m, gel-me-ýä: r-di-m ýaz-ma-ýa: r-dy-ň, gel-me-ýä: r-di-ň ýaz-ma- ýa: r-dy, gel-me-ýä: r-di ýaz-ma-ýa: r-dy-k, gel-me-ýä: r-di-k ýaz-ma-ýa: r-dy-ňyz, gel-me-ýä: r-di-ňiz ýaz-ma-ýa: r-dy-lar, gel-me-ýä: r-di-ler</p> <p><i>2.1.2. Qeyri-müəyyən davamlı müəkkəb keçmiş zaman və ya geniş-gələcək zamanın hekayəsi</i> <i>ar-dy</i> ýaz-ar-dy-m, gel-er-di-m ýaz-ar-dy-ň, gel-er-di-ň ýaz-ar-dy, gel-er-di ýaz-ar-dy-k, gel-er-di-k ýaz-ar-dy-ňyz, gel-er-di-ňiz ýaz-ar-dy-lar, gel-er-di-ler</p> <p>ýaz-maz-dy-m, gel-mez-di-m ýaz-maz-dy-ň, gel-mez-di-ň ýaz-maz-dy, gel-mez-di ýaz-maz-dy-k, gel-mez-di-k ýazmaz-dy-ňyz, gel-mez-</p>
---	--	---	--

sev-mez sev-me-yiz sev-mez-siniz sev-mez-ler	gəl-əcək-miş-lər gəl-mə-yəcək-miş-əm gəl-mə-yəcək-miş-sən gəl-mə-yəcək-miş gəl-mə-yəcək-miş-ik gəl-mə-yəcək-miş-siniz gəl-mə-yəcək-miş (-lər)		di-ñiz ýaz-maz-dy-lar, gel-mez-di-ler <i>2.1.3. Niyyət bildirən mürəkkəb keçmiş zaman və ya gələcək zamanın hekayəsi</i> <i>jak-dy</i> ýaz-jak-dy-m, gel-jek-di-m ýaz-jak-dy-ñ, gel-jek-di-ñ ýaz-jak-dı, gel-jek-di ýaz-jak-dy-k, gel-jek-di-k ýaz-jak-dy-ñyz, gel-jek-di-ñiz ýaz-jak-dy-lar, gel-jek-di-ler
gel-mez-di-m gel-mez-di-n gel-mez-di gel-mez-di-k gel-mez-di-niz gel-mez-ler-di	<i>-acaq+ -m+ -sa</i> yaz-acağ-am-sa yaz-acaq-san-sa yaz-acaq-sa yaz-acağ-ıq-sa yaz-acaq-sız(-sınız)-sa yaz-acaq (-lar) -sa		İnkâr şekli <i>dä</i> : l inkarlıq bildirən sözlə işlənir: ýaz-jak дә: l-di-m, gel-jek дә: l-di-m ýaz-jak дә: l-di-ñ, gel-jek дә: l-di-ñ ýaz-jak дә: l-di, gel-jek дә: l-di ýaz-jak дә: l-di-k, gel-jek дә: l-di-k ýaz-jak дә: l-di-ñiz, gel-jek дә: l-di-ñiz ýaz-jak дә: l-di-ler, gel-jek дә: l-di-ler
bil-ir-miş-im bil-ir-miş-sin bil-ir-miş bil-ir-miş-iz bil-ir-miş-siniz bil-ir-ler-miş	yaz-ma-yacağ-am-sa yaz-ma-yacaq-san-sa yaz-ma-yacaq-sa yaz-ma-yacağ-ıq-sa yaz-ma-acaq-sız (-sınız)-sa yaz-ma-yacaq (-lar) -sa		
bil-mez-miş-im bil-mez-miş-sin bil-mez-miş bil-mez-miş-iz bil-mez-miş-siniz bil-mez-ler-miş	<i>3.2. Qeyri-qəti gələcək zaman</i> <i>-ar, -ər (-yar, -yər)</i> gəl-ər-əm gəl-ər-sən gəl-ər gəl-ər-ik gəl-ər-siniz gəl-ər-lər		<i>2.2. Keçmiş zamanın modal şəkilləri</i> <i>2.2.1. Qeyri-müəyyən hekayə keçmiş zamanı (sadəcə üçüncü şəxs təkdə və cəmdə işlənir)</i> <i>-an/-en</i> gören (O nə zamansa gördü)
-ir+ -di gel-ir-di-m gel-ir-di-n gel-ir-di gel-ir-di-k gel-ir-di-niz gel-ir-ler-di			
-ir+ -miş bil-ir-miş-im bil-ir-miş-sin bil-ir-miş bil-ir-miş-iz bil-ir-miş-siniz bil-ir-ler-miş			
-r+ -sa yap-ar-sa-m yap-ar-sa-n yap-ar-sa yap-ar-sa-k yap-ar-sa-nız yap-ar-lar-sa			
yap-maz-sa-m yap-maz-sa-n yap-maz-sa	gəl-m-ər-əm gəl-m-ər-sən (-əz-		

<p>yap-maz-sa-k yap-maz-sa-nız yap-maz-lar-sa</p> <p>sən) gəl-m-əz gəl-m-ər-ik gəl-əz-siniz gəl-əz-lər</p> <p>-ər+-di gəl-ər-di-m gəl-ər-di-n gəl-ər-di gəl-ər-di-k gəl-ər-di-niz gəl-ər-di-lər</p> <p>gəl-m-əz-di-m gəl-m-əz-di-n gəl-m-əz-di gəl-m-əz-di-k gəl-m-əz-di-niz gəl-m-əz-di-lər</p> <p>-ər+-miş gəl-ər-miş-əm gəl-ər-miş-sən gəl-ər-miş gəl-ər-miş-ik gəl-ər-miş-siniz gəl-ər-miş-lər</p> <p>gəl-məz-miş-əm gəl-məz-miş-sən gəl-məz-miş gəl-məz-miş-ik gəl-məz-miş-siniz gəl-məz-miş-lər</p> <p>-ar+am-sa yaz-ar-am-sa yaz-ar-san-sa yaz-ar-sa yaz-ar-ıq-sa yaz-ar-sız(sınız)-sa yaz-ar(-lar)-sa</p> <p>yaz-mar-am-sa yaz-mar(-maz)-san-</p>	<p>görenler (Onlar nə zamansa gördülər)</p> <p>İnkarı yoxdur.</p> <p>2.2.2. <i>Keçmiş zamanın özəl-mürəkkəb şəkilləri</i> 2.2.2.1. <i>Ən qədim keçmiş zaman</i> -ypdy (-ipdi, -updy, -üpdı) ýaz-ypdy-m, gel-ipdi-m ýaz-ypdy-ň, gel-ipdi-ň ýaz-ypdy, gel-ipdi ýaz-ypdy-k, gel-ipdi-k ýaz-ypdy-ňiz, gel-ipdi-ňiz ýaz-ypdy-lar, gel-ipdi-ler</p> <p>İnkarı: -ma:n/-mä:n ýaz-ma: n-dy-m, gel- mä: n-di-m ýaz-ma: n-dy-ň, gel- mä: n-di-ň ýaz-ma: n-dy, gel- mä: n-di ýaz-ma: n-dy-k, gel- mä: n-di-k ýaz-ma: n-dy-ňiz, gel- mä: n-di-ňiz ýaz-ma: n-dy-lar, gel- mä: n-di-ler</p> <p>2.2.2.2. <i>Subyektiv keçmiş zaman</i> -ypdyr (-ipdir, -updir, -üpdır) ýaz-ypdyr-n, gel-ipdir-in ýaz-ypdyr-syň, gel-ipdir-siň ýaz-ypdyr, gel-ipdir ýaz-ypdyr-ys, gel-ipdir-is ýaz-ypdyr-syňiz, gel-ipdir-siňiz ýaz-ypdyr-lar, gel-ipdir-ler</p>
---	---

	<p>sa yaz-maz-sa yaz-mar-ıq-sa yaz-maz-sız(sınız)- sa yaz-maz-(-lar)-sa</p>		<p>ýaz-ma: n-dyr-yn, gel- mä: n-dir-in ýaz-ma: n-dyr-syň, gel- mä: n-dir-siň ýaz-ma: n-dyr, gel- mä: n-dir ýaz-ma: n-dyr-ys, gel- mä: n-dir-is ýaz-ma: n-dyr-syňız, gel- mä: n-dir-siňiz ýaz- ma: n-dyr-lar, gel- mä: n-dir-ler</p> <p>3. Felin gələcək zamanı <i>3.1. Müəyyən gələcək zaman</i> -jak/-jek Men ýaz-jak, gel-jek Sen ýaz-jak, gel-jek O ýaz-jak, gel-jek Biz ýaz-jak, gel-jek Siz ýaz-jak, gel-jek Olar ýaz-jak-lar, gel-jek- ler</p> <p>İnkarı: dä: l sözü ilə</p> <p>Men ýaz-jak dä:l , gel- jek dä: l Sen ýaz-jak dä: l, gel-jek dä: l O ýaz-jak dä: l, gel-jek dä:l, Biz ýaz-jak dä:l, gel-jek dä:l, Siz ýaz-jak dä:l, gel-jek dä:l, Olar ýaz-jak- dä:l(ler), gel-jek- dä:l(ler)</p> <p><i>3.1.1. Müəyyən gələcək zamanın modal şəkilləri</i> 3.1.1.1. Müəyyən gələcək zamanın hekayəsi</p>
--	--	--	---

		<p><i>jak+dyr, -dir</i> ýaz-jak-dyr-ın, gel-jek-dir-in ýaz-jak(dyr)-siň, gel-jek(dir)- siň ýaz-jak-dyr, gel-jek-dir ýaz-jak-dyr-ys, gel-jek-dir-is ýaz-jak(dyr)- syňyz, gel-jek(dir)-siňiz ýaz-jak-dyr-lar, gel-jek-dir-er</p> <p>İnkarı: dä: l sözü ilə i</p> <p>ýaz-jak dä:l-dir-in, gel-jek dä:l-dir-in ýaz-jak dä:l-dir-siň, gel-jek dä:l-dir-siň ýaz-jak dä:l-dir, gel-jek dä:l-dir ýaz-jak dä:l-dir-is, gel-jek dä:l-dir-is ýaz-jak dä:l-dir-siňiz, gel-jek dä:l-dir-siňiz ýaz-jak dä:l-dir-ler, gel-jek dä:l-dir-ler</p> <p><i>3.1.1.2. Müəyyən gələcək zamanın rəvayəti</i></p> <p><i>3.1.1.2.1. jak+mış, -miş</i> ýaz-jak-mış-ym, gel-jek-miş-im ýaz-jak-myş-yň, gel-jek-miş-iň ýaz-jak-myş, gel-jek-miş ýaz-jak-mış-yk, gel-jek-miş-ik ýaz-jak-myş-yňyz, gel-jek-miş-iňiz ýaz-jak-mış-lar, gel-jek-miş-ler</p> <p>ýaz-ma-jak-mış-ym, gel-me-jek-miş-im</p>
--	--	---

		<p> ýaz-ma-jak-myş-yň, gel-me-jek-miş-iň ýaz-ma-jak-myş, gel-me-jek-miş ýaz-ma-jak-miş-yk, gel-me-jek-miş-ik ýaz-ma-jak-myş-yňyz, gel-me-jek-miş-iňiz ýaz-ma-jak-miş-lar, gel-me-jek-miş-ler </p> <p> <i>3.1.1.2.2. jak+eken</i> ýaz-jak eken-im, gel-jek eken-im ýaz-jak eken-iň, gel-jek eken-iň ýaz-jak eken(i), gel-jek eken(i) ýaz-jak eken-ik , gel-jek eken-ik ýaz-jak eken-iňiz, gel-jek eken-iňiz ýaz-jak eken-ler, gel-jek eken-ler </p> <p> Ýnkary: dä:l sözü ilä </p> <p> ýaz-jak dä:l eken-im, gel-jek dä:l eken-im ýaz-jak dä:l eken-iň, gel-jek dä:l eken-iň ýaz-jak dä:l eken(i), gel-jek dä:l eken(i) ýaz-jak dä:l eken-ik , gel-yek dä:l eken-ik ýaz-jak dä:l eken-iňiz, gel-jek dä:l eken-iňiz ýaz-jak dä:l eken-ler, gel-jek dä:l eken-ler </p> <p> <i>3.2. Qeyri-müäyyän gäləcək zaman</i> -ar, -er ýaz-ar-yn, gel-er-in ýaz-ar-syň, gel-er-siň ýaz-ar, gel-er </p>
--	--	---

			<p>ýaz-ar-ys, gel-er-is ýaz-ar-syňyz, gel-er-siňiz ýaz-ar-lar, gel-er-ler</p> <p>İnkarı: <i>-ma, -me</i> ilə. Üçüncü şəxs təkdə və cəmdə <i>-mar, -mer-in</i> yerinə <i>-maz, -mez</i> işlənir.</p> <p>ýaz-mar-ar-yn, gel-mer- in ýaz-mar-syň, gel-mer-siň ýaz-maz, gel-mez ýaz-mar-ys, gel-mer-is ýaz-mar-syňyz, gel-mer- siňiz ýaz-maz-lar, gel-mez-ler</p>
--	--	--	---

Ədəbiyyat

1. Hengirmen, Mehmet 1999, Yabancılar için Türkçe Dilbilgisi, Engin Yayınevi, Ankara, s. 149-176; 350 s.
 2. Hüseynzadə, Muxtar 1973, Müasir Azərbaycan dili, Morfologiya, III Hissə ; Dərslük, “Maarif” Nəşriyyatı, Bakı, s. 190-193; 358 s.
 3. Pokrovskaya L. A. (1964), Grammatika Gauzskogo Yazıka, Fonetika i Morfolodiya, İzd-vo “Nauka”, Moskva, s. 179-214; 298 s.
 4. Grammatika Turkmenskogo Yazıka (1970), çast I, Fonetika i Morfologiya, İzd-vo “İlim”, Aşxabad, s. 256-287; 503 s.
 5. Türkmen Diliniň grammatikasy 2000, Morfologiya, Aşxabad, s. 251-279; 601 s.
- İstoriko-sravnitel'naya grammatika tyurkskih yazıkov, II tom.
Morfologiya, 1987, Moskva. s. 368-423; 556 s.

V ƏLAVƏ

Azərbaycan türkcəsində feil şəkillərinin şəkilçilərinin cədvəli Azərbaycan türkcəsində feilin təsdiqdə təsriflənməsi

Cədvəl A

	1	2	3	4	5	6	7
	İndiki zaman	Qeyri-qəti gələcək zaman	Qəti gələcək zaman	Şühdi keçmiş zaman	Nəqli keçmiş zaman I	Nəqli keçmiş zaman II	Şərt şəkli
Zaman	alırım alırısan alır alırıq alırırsınız alır (lar)	alaram alırısan alar alırıq alırırsınız alar (lar)	alacağam alacaqsan alacaq (dır) alacağımız alacaqsınız alacaq (dır)(lar)	aldım aldın aldı aldıq aldınız aldı (lar)	almışsam almı(ş)san almışdır almışdıq almışsınız almışdır (lar)	alıbsan alıb alıbsınız alıb (lar)	alsam alsan alsa alsaq alsanız alsa (lar)
Hekayə	alardım alardın alardı alardıq alardınız alardı (lar)	alardım alardın alardı alardıq alardınız alardı (lar)	alacaqdım alacaqdın alacaqdı alacaqdıq alacaqdınız alacaqdı (lar)	yox	almışdım almışdın almışdı almışdıq almışdınız almışdı (lar)	yox	alsaydım alsaydın alsaydı alsaydıq alsaydınız alsaydı (lar)
Rəvayət	alırımışam alırımışsan alırımış alırımışdıq alırımışsınız alırımış (lar)	alırımışam alırımışsan alırımış alırımışdıq alırımışsınız alırımış (lar)	alacaqmışam alacaqmışsan alacaqmış alacaqmışdıq alacaqmışsınız alacaqmış (lar)	yox	almışmışam almışmışsan almışmış almışmışdıq almışmışsınız almışmış	alıbmışsan alıbmış alıbmışsınız alıbmış (lar)	alsaymışam alsaymışsan alsaymış alsaymışdıq alsaymışsınız alsaymış (lar)
Şərt	alıramsa// alırısam alırırsansa// arırsan alırısa alırıqsa alırırsınız sa alır (lar) sa	alıramsa// alırısam alırırsansa// alırısan alırısa alırıqsa alırırsınız sa alar (lar) sa	alacağamsa alacaqsansa alacaq(dır)sa alacağımızsa alacaqsınızsa alacaq (dır) (lar) sa	aldımsa aldınsa aldısa aldıqsa aldınızsa aldı (lar) sa	almışamsa almı(ş)sansa almış(dır)sa almışdıqsa almışsınızsa almış (dır) (lar) sa	alıbsansa alıb(dır)sa alıbsınızsa alıb(dır)(lar)sa	yox

Cədvəl B-1

	8	9	10	11	12	13	14
	Felin davam şəkli	Felin vacib şəkli I (indiki zamanda)	Felin vacib şəkli II (gələcək zamanda)	Felin lazım şəkli	Felin arzu şəkli	Felin əmr şəkli	Felin bacarıq şəkli
Zaman	almaqdayam almaqdasan almaqdadır almaqdayıq almaqdasınız almaqdadır (lar)	almalı(y)am (oluram) almalı-san (olursan) almalı-dır (olur) almalı(y)ıq (oluruq) almalı-sız (sınız) (olursunuz) almalı-dır (lar) (olurlar)	almalı olacağam (olaram) almalı olacaqsan (olarsan) almalı olacaq(dır) (olar) almalı olacağıq (olarıq) almalı olacaqsız (sınız) (olarsınız) almalı olacaq (dır) (lar) (olarlar)	alasıyam alasısan alasıdır alasıyıq alasısız (sınız) alasıdır (lar)	gərək alam alasan ala alaq alasıız (sınız) ala (lar)	alım al alsın alaq alın (ız) alsın (lar)	ala bildim ala bildin ala bildi ala bildik ala bildiniz ala bildi (lər)

Cədvəl B-2

Hekayə	<p>almaqdaydım// idim almaqdaydın// idin almaqdaydı// idi almaqdaydıq// idik almaqdaydıımız// idiniz almaqdaydılar// idilər</p>	<p>almalı(y)dım//idim (oldum) almalı(y)dın//idin (oldun) almalı(y)dı//idi (oldu) almalı(y)dıq (olduq) almalı(y)dımız (oldunuz) almalı(y)dı (lar) (oldular)</p>	<p>almalı olacaqdım//idim (olardım) almalı olacaqdın//idin (olardın) almalı olacaqdı//idi (olardı) almalı olacaqdıq//idik (olardıq) almalı olacaqdımız//idiz (olardınız) almalı olacaqdı (lar) idilər (olardırlar)</p>	<p>alasıydım alasıydın alasıydı alasıydıq alasıydınız alasıydı (lar)</p>	<p>gərək alayıdım alayıdın alayıdı alayıdıq alayıdınız alayıdı (lar)</p>	yox	yox
Rəvayət	<p>almaqdaymışam// imişəm almaqdaymışsan// imişsən almaqdaymış// imiş almaqdaymışıq// imişik almaqdaymışsınız// imişsiniz almaqdaymışlar// imişlər</p>	<p>almalıymışam almalıymışsan almalıymış almalıymışıq almalıymışsınız almalıymış (lar)</p>	<p>almalı olacaqmışam almalı olacaqmışsan almalı olacaqmış (dır) almalı olacaqmışıq almalı olacaqmışsız (sınız) almalı olacaqmış (dır) (lar)</p>	<p>alasıymışam alasıymışsan alasıymış alasıymışıq alasıymışsınız alasıymış (lar)</p>	<p>gərək alaymışam alaymışsan alaymış alaymışıq alaymışsınız alaymış (lar)</p>	yox	<p>ala bilmişəm ala bilmişsən ala bilmişdir ala bilmişik ala bilmişsiniz ala bilmişdir(lər)</p>

Cədvəl B-3

Şərt	almaqdayamsa almaqdasansa almaqdadırsa almaqdayıqsa almaqdasınızsa almaqdadırlarsa	almaliyamsa (oldumsa) almalisansa (oldunsa) almaldırsa (oldusa) almaliyıqsa (olduqsa) almalısınızsa (oldunuzsa) almalıdır(lar)sa (oldularsa)	almalı olacağamsa (olaramsa) almalı olacaqsansa (olarsansa) almalı olacaq(dır)sa (olarsa) almalı olacağıqsa (olarıqsa) almalı olacqsız(sınız)sa (olarsınızsa) almalı olacaq(dır)(lar)sa (olarlarsa)	alasıyamsa alasisansa alasıdırsa alasıyıqsa alasisınızsa alasıdır(lar)sa	yox	yox	ala bilsəm ala bilsən ala bilsə ala bilsək ala bilsəniz ala bilsə (lər)
------	---	---	---	---	-----	-----	--

Azərbaycan türkcəsində felin inkarda təsriflənməsi
Cədvəl A

	1	2	3	4	5	6	7
	İndiki zaman	Qeyri-qəti gələcək zaman	Qəti gələcək zaman	Şühudi keçmiş zaman	Nəqli keçmiş zaman I	Nəqli keçmiş zaman II	Şərt şəkli
Zaman	almıram almırsan almır almırıq almırsız (sınız) almır (lar)	almaram almarsan// almazsan almaz almırıq almazsız (sınız) almaz (lar)	almayacağam almaycaqsan almayacaq (dır) almayacağımız almaycaqsız (sınız) almayacaq (dır) (lar)	almadım almadın almadı almadıq almadını z almadı (lar)	almamışam almamı(ş)san almamışdır almamışım almamışsınız almamışdır	almayıbsan almayıb almayıbsız (sınız) almayıb (dır) (lar)	almasıam almasıan almasıa almasıaq almasıanız almasıa (lar)
Hekayə	almırdım almırdın almırdı almırdıq almırdınız almırdı (lar)	almazdım almazdın almazdı almazdıq almazdınız almazdı (lar)	almaycaqdım almaycaqdın almaycaqdı almaycaqdıq almaycaqdınız almaycaqdı (lar)	yox	almamışdım almamışdın almamışdı almamışdıq almamışdınız almamışdı (lar)	yox	almasay- dım almasaydın almasaydı almasaydıq almasaydı- nız almasaydı (lar)

Rəvayət	almırmışam almırmış-san almırmış almırmışıq almırmışsınız(sını z) almırmış (lar)	almazmışam almazmışsan almazmış almazmışıq almazmışsınız (sınız) almazmış (lar)	almayacaqmışam almayacaqmışsan almayacaqmış almayacaqmışıq almayacaqmışsınız almayacaqmış (lar)	yox	almamışmışam almamışmışsan almamışmış almamışmışıq almamışmısınız almamışmış (lar)	almayıbmışsa n almayıbmış almayıbmışsı nız almayıbmış (lar)	almırmışam sa almırmışsan sa almırmışsa almırmışıqs a almırmışsınız (sınız)sa almırmış (lar)sa
Şərt	almıramsam// almırsam almırsansa //almırsan almırsa almırıqsa almırsınız (sınız) sa almır (lar) sa	almaramsa//alm azsam almarsansa//alm azsan almazsa almazsaq almazsanız almaz (lar) sa	almayacağamasa almayacaqsansa almayacaq (dır) sa almayacağıqsa almayacaqsınızsa almayacaq (dır) (lar) sa	almadım sa almadıns a almadısa almadıqs a almadını zsa almadı (lar) sa	almamışamsa almamı(ş)sansa almamış (dır) sa almamışıqsa almamışsınızsa almamış (dır) (lar) sa	almayıbsansa almayıb (dır) sa almayıbsız (sınız) sa almayıb (dır) (lar) sa	almıramsam// almırsam almırsansa //almırsan almırsa almırıqsa almırsınız (sınız) sa almır (lar) sa

Cədvəl B

	8	9	10	11	12	13	14
	Felin davam şəkli	Felin vacib şəkli I (indiki zamanda)	Felin vacib şəkli I (gələcək zamanda)	Felin lazım şəkli	Felin arzu şəkli	Felin əmr şəkli	Felin bacarıq şəkli
Zaman	yox	almamalıyam almamalısan almamalıdır almamalıyıq almamalısınız (sınız) almamalıdır (lar)	almalı olmayacağam almalı olmyacaqsan almalı olmaycaq (dır) almalı olmayacağıq almalı olmayacaqsız (sınız) almalı olmaycaq(dır) (lar)	almayasıyam //alası deyiləm almayasısan //alası deyilsən almayasıdır //alası deyil (dir) almayasıyıq //alası deyilik almayasısınız //alası deyilsiniz) almayasıdır //alası deyil (dir) (lər)	Gərək almayam almayasan almaya almayaq almayasız (sınız) almaya (lar)	almayım alma alması almayaq almayın (ız) alması (lar)	ala bilmədim ala bilmədin ala bilmədi ala bilmədik ala bilmədiniz ala bilmədi(lər)
Hekayə	yox	almamalıydım almamalıydın almamalıydı almamalıydıq almamalıydınız almamalıydı (lar)	almalı olmayacaqdım//idim almalı olmyacaqdın//idin almalı olmaycaqdı//idi almalı olmaycaqdıq//idik almalı olmaycaqdınız//idiz almalı olmaycaqdılar//idilər	almayasıydım //alası deyildim almayasıydın //alası deyildin almayasıydı //alası deyildi almayasıydıq //alası deyildik almayasıydınız //alası deyildiniz almayasıydı //alası deyildi (lər)	gərək almayaydım almayaydın almayaydı almayaydıq almayaydınız almayaydı (lar)	yox	Yox

Rəvayət	yox	almamalıymışam almamalıymışsan almamalıymış almamalıymışsınız almamalıymış(lar)	almalı olmayacaqmış-am//idim almalı olmayacaqmış-san//idin almalı olmayacaqmış//idi almalı olmayacaqmış-ıq//idik almalı olmayacaqmış-sınız//idiz almalı olmayacaqmış-lar//idilər	almayasıymışam //alası deyilmişəm almayasıymışsan //alası deyilmişsən almayasıymış //alası deyilmiş almayasamışsınız //alası deyilmişik almayasıymışsınız //alası deyilmişsiniz almayasıymış alası deyilmiş(lər)	gərək almayaymışam almayaymışsan almayaymış almayaymışsınız almayaymış(lar)	yox	ala bilməmişəm ala bilməmişsən ala bilməmişdir ala bilməmişik ala bilməmişsiniz ala bilməmişdir (lər)
Şərt	yox	yox	almamalıyamsa almamalıysansa almamalıdırsa almamalıyıqsa almamalıysınızsa almamalıdır (lar) sa	almalı olacağamsa almalı olacaqsansa almalı olacaq (dır) sa almalı olacağıqsa almalı olacaqsız (sınız) sa almalı olacaq (dır) (lar) sa	almayasıyamsa almayasıysansa almayasıdırsa almayasıyıqsa almayasıysınızsa almayasıdır (lar) sa	yox	ala bilməsəm ala bilməsən ala bilməsə ala bilməsək ala bilməsəniz ala bilməsə (lər)

VI ƏLAVƏ

Azərbaycan türkcəsi-Türkiyə türkcəsi frazeoloji lüğəti

TÜRK ALFABESİ			AZƏRBAYCAN ƏLİFBASI	
Aa	Mm		Aa	Qq
Bb	Nn		Bb	Ll
Cc	Oo		Cc	Mm
Çç	Öö		Çç	Nn
Dd	Pp		Dd	Oo
Ee	Rr		Ee	Öö
Ff	Ss		Əə	Pp
Gg	Şş		Ff	Rr
Ğğ	Tt		Gg	Ss
Hh	Uu		Ğğ	Şş
ıı	Üü		Hh	Tt
İi	Vv		Xx	Uu
Jj	Yy		ıı	Üü
Kk	Zz		İi	Vv
Ll			Jj	Yy
			Kk	Zz

QISALTMALAR

Açık.
b.//Bkz.
eşses.
kar.
var.

açıqlama
bakın//baxın
omonim
qarşılığ
variant

açıqlama
bakınız
eşsesli
karşılığ
varyant

“A

Abır eləmək: *açık*. Utanma duyğusu, utanç; haya etmək, utanmaq, sıklımaq.

Abır gözləmək: *açık*. Saygılı olmaq, edeplənmək.

Abır-həyə eləmək (etmək): *açık*. ve *var*. Utanmaq, hicap duymaq (veya etmək).

Abır-həyədan salmaq: Bkz. Abırdan salmaq.

Abır vermək: Bkz. Abırını almaq.

Abırdan düşmək: *açık*. ve *var*. Rezil kepaze olmaq, rezil rüsvay olmaq; (bir işi) yüzünə gözüne bulaştırmək; sağlığını yitirip zayıflamaq.

Abırdan salmaq: *açık*. ve *var*. Rezil kepaze etmək; pişman etmək; tahnir etmək, aşığılmaq.

Abi-neysan (abi-leysan) kimi göz yaşını axıtmaq (tökmək): *kar*. Nisan yağmurunu gibi göz yaşını dökmək.

Abır mindirmək: *açık*. ve *var*. (Birinə, bir şeye) çeki düzen vermək; düzəltmək, düzənləmək; çeki düzen verdirmək; düzəlttirmək, düzənləttirmək.

Abır getmək (tökülmək): *açık*. ve *var*. Rezil olmaq; aşığılmaq; utandırılmaq; itibardan düşmək; gözden düşmək.

Abırına qısılmaq: *açık*. Saygılı olmaq, utanmaq, çəkinmək; konuşmaktan qaçınmaq, tepkisini göstərməmək, utancından ağzını açmamək. *O kötü olaydan sonra ağzını bile açmadı.*

Abırına sataşmaq: *var*. Namusuna dokunmaq; namusunu ayaklar altına atmaq.

Abırından keçmək: *açık*. Utanmayı bir tarafa bıraxmaq, yüzüzləşmək.

Abırını almaq: *açık*. Utandırmaq, ayıplamaq.

Abırını aparmaq: *açık*. ve *var*. Canından bezdirmək; utandırmaq.

Abırını atmaq: *açık*. Utanmamək, yüzüzləşmək.

Abırını əlinə vermək: Bkz. Abırını ətəyinə bükmək.

Abırını ətəyinə bükmək: *açık*. ve *var*. Ayıplamaq, yüzünü kızartmaq; utandırmaq; haddini bildirmək; ağzının payını vermək.

Abırını götürmək (tökmək): Bkz. Abırını aparmaq.

Abırını göy əskiyə bükmək: Bkz. Abırını ətəyinə bükmək.

Abırını gözləmək: Bkz. Abırına qısılmaq.

Abırını vermək: *açık*. Utandırmaq.

Ac qurd: *açık* ve *var*. Aç kurt gibi, aç gözünü, doymək bilməyən.

Acı bağırsağ kimi uzanmaq: *var.* Yılan hikayesine dönmək.
 Acı göz yaşları: *açık.* ve *var.* Kanlı yaş/yaşlar dökmək.
 Acığa düşmək: *var.* İnada binmək; inadı tutmaq.
 Acığa salmaq: *var.* İnada bindirmək.
 Acıği gəlmək: *var.* Sinirine dokunmaq, hoşuna gitmemək.
 Acıği soyumaq: *var.* Sinirleri gevşemək (veya yatışmaq).
 Acıği tutmaq: *açık.* ve *var.* Kızmaq, öfkelenmək, hiddetlenmək;
 Siniri oynamak/sinir olmaq.
 Acığından (hirsindən) boğulmaq: *açık.* Sinirindən (hirsindən)
 boğulmaq.
 Acığından (hirsindən) partlamaq: *açık.* Sinirindən küplərə
 binmək.
 Acığından zəncir çeynəmək: *açık.* ve *var.* Sinirleri altüst olmaq;
 sinirleri ayakta olmaq.
 Acığini basmaq (yemək): *var.* Sinirlərinə hakim olmaq.
 Acığini çıxarmaq (çıxmaq): *var.* Acısını çıxarmək.
 Acığini tutdurmaq: *açık.* *var.* Sinirləndirmək; sinirine dokunmaq,
 sinirini bozmaq.
 Acığini... <üstünə> tökmək: *var.* Öfkəsini almak/çıxarmək.
 Acından qarnı quruldamaq: *var.* Karnı zil çalmək. *Acısından karnı*
gurlar, başında nergiz parlar.
 Acıq çəkmək: *açık.* ve *var.* Birisine qarşı kin besləmək (veya
 tutmaq); ıstırap çəkmək.
 Acıq vermək: *açık.* ve *var.* Takılmək, sataşmaq; (birinə)
 huzursuzluk vermək.
 Acısını almaq (çıxarmaq): *açık.* ve *var.* Acısını çıxarmək; öcünü
 almak.
 Acizin qənimi: *açık.* Gücü acizlərə yetən.
 Acılıq elan etmək: *var.* Açlıq grevi, ölüm orucu.
 Açaram sandığı, təkəram pambığı: *var.* Açırma kutuyu, söylətmə
 kötüyü.
 Açıb ağartmaq. *açık.* Aydınlığa kavuşturmaq, gün yüzünə
 çıxarmək.
 Açıb ortalığa tökmək: *açık.* ve *var.* (Birin) ayıp, kusur veya
 suçlarını açıqlamaq, söyləmək, dolayısıyla kirli çamaşırlarını ortaya
 dökmək.
 Açıq alınla: *kar.* Alnı açıq.
 Açıq qarını itələmək: *var.* Havanda su dövmək.

Açıq qəlblə (ürəklə): *kar.* Açıq kalple (yürekle).
Açıq qıfıla açar salmaq: *Bkz.* Açıq qapını itələmək.
Açıqlığa (açığa) çıxmaq: *kar.* Açığa çıkmak, meydana çıkmak.
Açıq olmaq. *açık.* ve *var.* Açıq olmak; samimi olmak.
Açmamış qapı qoymamaq: *açık.* Çalmadık kapı bırakmamak.
Ad batırmaq: *var.* Adını kirletmek.
Ad çıxarmaq: *var.* Adı çıkmak; ün salmaq.
Ad eləmək: *var.* Adı çıkmak; ün salmaq; nişanlamak.
Ad qoşmaq: *var.* Lâkap takmak.
Ad qoymaq: *açık.* ve *var.* Nişanlamak, ad koymak/takmak.
Ad qoyub getmək: *açık.* İyi bir isim bırakmak.
Ad vermək: *açık.* İhbar etmək, haber vermek.
Adam cərgəsinə qoymamaq: *açık.* Adam yerine koymamak.
Adam eləyib ortaya çıxarmaq: *var.* Adam etmək.
Adam görmək: *açık.* Genellikle yasak olan bir işin yapılması için torpil bulmaq.
Adam kimi: *kar.* Adam gibi. *Bu işi adam gibi yap, yoksa kovulursun.*
Adam olmaq: *kar.* Adam olmak.
Adam olub ortaya çıxmaq: *açık.* ve *var.* İyi bir duruma gelmek;
Adam olmak.
Adam salmaq: *açık.* Herhangi bir işin yapılması için birisinin aracı veya arabulucu olarak hizmetinden yararlanmaq.
Adam saymamaq: *açık.* ve *var.* Birini saymamak, dəğərli bulmamak; adam yerine koymamak.
Adam yerinə qoymamaq: *kar.* Adam yerine koymamak.
Adam yerində tutmamaq: *Bkz.* Adam yerinə qoymamaq.
Adamın yerə baxanı: *var.* Yere bakan yürek yakan.
Addım atmağa qoymamaq: *kar.* Adım atırmamak.
Addımına haram qatmaq: *var.* Adımlarını sıkılaştırmak.
Adəmdən xətamə: *açık.* Ezelden Ebede.
Adət görmək: *kar.* Adet görmək:
Adı adlara qoyulsun!: *Bkz.* Adı batsın!
Adı batmaq: *kar.* Adı batmaq.
Adı batmış: *kar.* Adı batmış.
Adı batsın!: *kar.* Adı batsın!
Adı çıxmaq: *kar.* Adı çıkmak. Bu deyim, Azərbaycan Türkçesinde çoğunlukla 'iyi ad sahibi olmak, ün kazanmak' anlamında

kullanılmaktadır. Bunun yanı sıra, Azərbaycan Türkçesinde söz komusu deyimin olumsuz anlamda istifadəni də gözlemlenmektedir. Sözügelimi: Kənd uşaqları arasında **adı çıxmışdı**. ‘*Köy çocukları arasında kötü ad çıkarmıştı*’. Türkiyə Türkçesinde isə, söz komusu deyim sadəcə olumsuz anlamıyla istifadəni olmaktadır. Sözügelimi: Bir kərə *adı çıkmış* artıq nə yaparsa boşuna: İnsanın *adı çıkacağına canı çıksın* daha iyi. ‘Bir dəfə *adı çıxmışdır*, artıq nə etsə bir faydası yoxdur. İnsanın *adı çıxınca canı çıxsa* yaxşıdır’. Bəyləcə ‘Adı çıxmaq: *kar*. Adı çıkmək’ deyimi, açıqlamalılı-aktarmalı bağlamda eşsesli dil birimi olaraq seçilməkdədir.

Adı dildən-dilə (dillərə) düşmək: *var*. Dile düşmək.

Adı dilindən düşməmək: *kar*. Adı dilindən düşməmək.

Adı dillərə düşmək: Bkz. Adı dildən-dilə (dillərə) düşmək.

Adı dillərdə dastan olmaq: *kar*. Adı dillərdə dastan olmaq.

Adı dillərdə gəzmək (söylənmək): *kar*. Adı dillərdə gəzmək (söylənmək).

Adı it dəftərində (də) yoxdur: *açık*. Adı sanı bilinməmək.

Adı qalmaq: *kar*. Adı qalmaq.

Adı qara gəldi: *açık*. və *var*. Dünyası dəğişmək; kara habəri gəlmək.

Adı pisə çıxmaq: *var*. Adı kötüyeyə çıkmək.

Adı var, özü yox: *açık*. Adı var, kendisi yox.

Adı yanmaq: Bkz. Adı batmaq.

Adına dəyməz: *açık*. Adına layıq olmamak.

Adına təbil vurulmaq (dəyülmək, çalınmaq): *var*. Dile düşmək.

Adını başqasına (özgəsinə) qoymaq: *açık*. Kötü ününü başqasına yakıştırmək.

Adını başqasından soruşmaq: *açık*. Kendi adını bile hatırlamamak.

Adını batırmaq: *açık*. və *var*. Adını (kötüyeyə) çıkarmək, rezil etmək; Adı (kötüyeyə) çıkmək, rezil (rüsvey) olmaq; adını kirletmək (veya lekelemək).

Adını əzbər bilmək: *açık*. Çok iyi tanımək.

Adını tut (çək), qulağını bur: *açık*. və *var*. Lafının üstünə gəlmək. *İyi adam lafının üstünə gəlir; İti an, çomağı hazırla*.

Adını tutmaq (çəkmək); adını tutmamaq (çəkməmək): *açık*. Adını anmaq; adını anlamamak.

Ağ at arpa yeməz?: *açık*. və *var*. Yaşına durumuna uyğun olmayan isteklərdə bulunmaq. *Kırkından sonra azanı tenəşir paklar*.

Ağ bayraq qaldırmaq: *var.* Beyaz bayraq çəkmək, teslim olmaq.
 Ağ böhtan: *var.* Kuru iftira.
 Ağ eləmək: *açık.* Suistimal etmək; şımarmak.
 Ağ gün ağlamaq: *açık.* İyi dilekte bulunmaq.
 Ağ gün: *açık.* İyi gün.
 Ağ günə çıxarmaq: *açık.* Feraha çıxarmak, rahata erdirmək; mutlu etmək.
 Ağ günə çıxmaq: *açık.* Feraha çıkmak, rahata ermək; mutlu olmaq.
 Ağ ləkələr: *açık.* Yarım yamalak yapılmış işlər.
 Ağ yalan: *var.* Kuyruklu yalan.
 Ağa ağ, qaraya qara demək; ağa ağ demək, qaraya qara: *açık.*
 Doğru söylemək, hakkını vermək.
 Ağacı əlindən düşmək: *açık.* ve *var.* İhtiyarlanmaq; elden ayaktan düşmək (veya kesilmək).
 Ağa qara demək. *var.* Akı kara, karayı ak göstərmək.
 Ağacın (çomağın) o biri başından yapışmaq: *açık.* Zor kullanmak.
 Ağacın iki başı *var.* *var.* Madalyonun iki yüzü.
 Ağaç-ağaca qoymaq (gəlmək): *açık.* Karşı karşıya gəlmək, birbirine ters düşmək.
 Ağciyərlilik eləmək: *açık.* Korkaklık etmək.
 Ağdan qaraya söz deməmək: *var.* Gözün üstündə kaşın *var.* deməmək.
 Ağı qaradan seçməmək (seçə bilməmək): *açık.* ve *var.* Akla karayı seçməmək.
 Ağıl dəryası: *açık.* Akıl deryası, akıl küpü.
 Ağıl eləmək: *kar.* Akıl etmək.
 Ağıl işlətmək: *var.* Kafayı çalıştırmak, kafayı işletmək.
 Ağıl öyrənmək: *var.* Akıl almak/danışmaq/sormak.
 Ağıl öyrətmək: *kar.* Akıl öğretmək/vermək.
 Ağıl vermək: *kar.* Akıl vermək.
 Ağıl-ağıla vermək: *açık.* Danışmaq, istişare etmək, akıl danışmaq.
 Ağıldan kasıb (köypək): *var.* Akıl fukarası.
 Ağıldan yavan, cibdən yağlı: *açık.* Aklı kıt, parası çok.
 Ağıllara hakim: *açık.* Akıllara hakim (Çok akıllı).
 Ağına-bozuna baxmamaq; ağına-bozuna baxmadan: *açık.* İyisine kötüsünə bakmamak, iyisine kötüsünə bakmadan.
 Ağır gəlmək: *kar.* Ağır gəlmək.

Ağır oturmaq: *var.* Pahalıya mal olmaq/oturmaq. *eşses.* Söz konusu deyim, Türkiyə Türkçesinde aynı eşsesli deyimselleşmə biçimiylə və aşağıdakı belirtilən anlamıyla bir deyimbilimsel uyuşma olaraq da istifadə edilməkdədir: *Uslu durmaq; aniden bir işə atılmamaq, söz dinlər olmaq, aqlına estiği gibi hareket etməmək; ciddi olmaq; çevreyə saygı aşılmaq.* Bunun yanı sıra Türkiyə Türkçesinde ikincil bir sözlüksəl-deyimbilimsel anlamıyla da istifadə edilən söz konusu deyimin, Azərbaycan Türkçesi söz varlığında ağırlıq ölçüsü bildiren ‘*batman*’ deyim kurucu və arkaik nitelikli sözcüğü ilə deyimbilimsel kavuşma olaraq gerçəkləşən ‘**Ağır oturub, batman gəlmək**’ varyantı da bulunmaqdadır.

Ağır tərpanmək: *var.* Ağırdan/ağır almaq.

Ağır-yüngül eləmək: *var.* İnce eğirip/eleyip sık dokumaq.

Ağır qoyub yüngülü götürmək: *var.* Zora gələmemək.

Ağırlıq satmaq: *var.* Kendini ağır/ağıra/ağırdan satmaq.

Ağız açmaq: Ağız əgmək. *eş.* Söz konusu deyim, Türkiyə Türkçesinde eşsesli ‘*ağız açmaq*’ deyimselleşmə biçimiylə və aşağıdakı belirtilən anlamıyla bir deyimbilimsel uyuşma olaraq da istifadə edilməkdədir: Söz söylemək, danışmaq; kavgaya başlamaq, hiddət göstərmək, taşmaq. Bunun yanı sıra Azərbaycan və Türkiyə Türkçeleri söz varlığında söz konusu eşsesli deyimin, birləşənləri sözdizimsel paralellərlə gerçəkləşən ‘**Ağzını açıb gözünü yummaq**’ və ‘**Açtı ağzını yumdu gözünü**’ deyimbilimsel kavuşma varyantları da bulunmaqdadır.

Ağız-ağıza vermək: *var.* Həp birlikdə danışmaq, ağız ağıza vermək.

Ağızbir etmək (eləmək): *var.* Ağız/söz bir/birliyi etmək.

Ağız burmaq: *var.* Dudak bükmək.

Ağız-burnunu büzüşdürmək (turşutmaq): *var.* Dudak bükmək; ağız burun ekşitip çəhrə etmək.

Ağız-burnunu düzəltmək: *var.* Çeki düzən vermək.

Ağız-burnunu əymək//ağız-burun əymək: *var.* Ağız burun ekşitip çəhrə etmək.

Ağız-burnunu əzişdirmək: *var.* Ağzını burnunu dağıtmaq.

Ağız-burnunu ovmaq: *var.* Ağzını çarşamba bazarına çevirmək.

Ağız büzmək (büzüşdürmək): *var.* Dudak bükmək.

Ağız deyənə qulaq eşitməz: *var.* Ağzından çıxanı/çıkan sözü kulağı duymamaq/işitməmək.

Ağızdolusu danışmaq (dəmək): *açık.* Kendinə güvənərək, kibirli kibirli danışmaq.

Ağız əymək: *açık*. Taklit etmək; öykünmək.
Ağız ləzzəti ilə yemək: *açık*. Ağız tadıyla yemək.
Ağız sözü: *var*. Boş laf.
Ağızdan ağıza (ağızlarda) dolaşmaq: *kar*. Ağızdan ağıza dolaşmaq.
Ağızdan ağıza düşmək (köçmək): *var*. Dile düşmək.
Ağızdan bilmək: *var*. Ezbere bilmək.
Ağızdan boş: *var*. Boş boğaz/geveze.
Ağızdan iti (diri): *var*. Çenesi kuvvetli.
Ağızdan olmaq: *açık*. Konuşmaktan yorulmaq.
Ağızlarını bir yerə yığmaq: *var*. Sözbirliyi etmək, ağız birliyi etmək.
Ağla batmaq; ağla batmamaq: *var*. Akla sığmaq/sığmamak.
Ağla gəlmək: *var*. Akla gəlmək.
Ağla sığmaq. Bu məsələ heç ağlıma sığmır: *kar*. Akla sığmaq: Bu mesele hiç aklıma sığmıyor.
Ağlar günə qalmaq (düşmək): *kar*. Acınacak duruma düşmək.
Ağlar günə qoymaq: *kar*. Acınılacaq duruma düşürmək.
Ağlı ala qayada (ala talada): *var*. Aklı başından bir qarış yukarı veya yukarıda.
Ağlı azmaq: *var*. Aklını qaçırmaq/kaybetmək.
Ağlı başdan çıxarmaq: *var*. Aklını başından almak; aklını çalmak; (birinin) aklını çəlmək.
Ağlı başına gəlmək: *kar*. Aklı başına gəlmək.
Ağlı başında (olmaq): *kar*. Aklı başında (olmaq):
Ağlı başından getmək (uçmaq, çıxmaq): *kar*. Aklı başından gitmək.
Ağlı <birşey> kəsməmək: *kar*. Aklı <birşey> kesmemək.
Ağlı çaşmaq: Bkz. Ağlı azmaq.
Ağlı getmək: Bkz. Ağlı başından getmək.
Ağlı kəsmək; ağlı kəsməmək; uşaqdır ağlı kəsmir!: *kar*. Aklı kesmək; aklı kesmemək: Çocuktur yapar, henüz aklı kesmez!
Ağlı qaçmaq: Bkz. Ağlı azmaq.
Ağlı özünə getmək: *var*. Kendi bildiğini okumak.
Ağlı uçmaq: Bkz. Ağlı başından getmək.
Ağlı yerində olmamaq: Bkz. Ağlı azmaq.
Ağlın çoxluğundan: *var*. Sivri akıllı.

Ağılına (ağılına-başına) vurmaq: *açık*. Ölçüp biçmək; bir işe girişmeden önce tüm olasılıqları düşünmək və deęerlendirmək.

Ağılına batmaq; ağılına batmamaq. Heç ağılıma batmır: *var*. Akla sıęmak veya sıęmamak.

Ağılına dua yaz! (yazdır!): *açık*. Hocaya git de sana akıl öęretsin.

Ağılına glmk; ağılına glmmk. *kar*. Bu heç ağılıma glmdi: Aklına glmk, aklına glmmemk. Bu hiç aklına glmedi.

Ağılına gtirmk; ağılına gtirmmk: *kar*. Aklına gtirmk; aklına gtirmmemk.

Ağılına gç vermk; ağılına gç vermmk: *var*. Kafayı kullanmaq; kafayı kullanmamak.

Ağılına sıęıřdıra bilmmk. Bunu heç ağılıma sıęıřdıra bilmirm: *kar*. Aklına sıędıramamak. Bunu aklına hiç sıędıramıyorum.

Ağılına yatmaq; ağılına yatmamaq: *kar*. Aklına yatmaq; aklına yatmamak.

Ağılını aparmaq: *var*. Aklını bařından almak.

Ağılını azdırmaq (ařırmaq): *var*. Aklını karıřtırmak.

Ağılını bařına qoymaq: *açık*. Aklını bařına almak, toplamak veya aklını bařına devřirmek.

Ağılını bařına yıędırmmaq: *açık*. Aklını bařına devřirmek.

Ağılını bařına yıęmaq (toplamaq): *var*. Aklına bařına almak/dermek/toplamak.

Ağılını bařından almaq (aparmaq): *kar*. Aklını bařından almak.

Ağılını cm etmk (cmlřdirmk): Bkz. Ağılını bařına yıęmaq.

Ağılını itirmk: *var*. Aklını kaçırmaq/kaybetmek/oynatmaq.

Ağılını klk aparıb: *var*. Bařında kavak yeli/yelleri esmek. Henz bařında kavak yelleri estięi için ne demek istedięimizi anlamıyor.

Aęnaęaz ytmk: *açık*. Boř boęazlık etmek, boř yere konuřmaq.

Aęrım ryin! aęrısı ryin!: *açık*. Allah belanı versin.

Aęrımayan bařına saqqız (sarımsaq) baęlamaq: *var*. Aęrısız bařa sakız yapıřtırmak.

Aęrımaz bařına dsmal baęlamaq (almaq): *var*. Aęrısız bařa kařbastı baęlamak.

Aęrımaz bařını blaya salmaq: *var*. Aęrımaz bařını derde sokmaq.

Aęrın alım! aęrın mn glsin!: *var*. Kurban olayım, aęrın bana gesin!

Ağrısını çəkmək: *var.* Acısını çəkmək.
 Ağrıyan yerinə toxunmaq (dəymək): *var.* Yarasına basmaq.
 Ağsaqqallıq etmək (eləmək): *açık.* Büyüklük göstərmək, etmək.
 Ağusuz ilan: *açık.* Hilebaz.
 Ağza (ağızlara) salmaq: *var.* Dile düşürmək.
 Ağza alası (alınası) deyil: *açık.* Ağza alınmadık (söz).
 Ağza baxmaq: *kar.* Ağza bakmaq.
 Ağzı açılmaq; izdihamın ağzı açıldı: *açık.* ve *var.* Önü açılmək, izdihamın önü açıldı; dili çözülmək.
 Ağzı aralanmaq: *var.* Dili çözülmək.
 Ağzı ayrıla (açıla) qalmaq: *var.* Ağzı açıq kalmək.
 Ağzı dadsız olmaq: *var.* Aş yermək/ermək.
 Ağzı değıl: *var.* Aklı erməmək.
 Ağzı əyri olmaq: *açık.* Hoşnutsuz, hoşnut olmayan, memnun olmayan; ekşi surat.
 Ağzı fal imiş: *açık.* Sanki fala bakmış.
 Ağzı günə buraxmaq: *var.* Herşeyi oluruna bırakmaq; (bir işi) oluruna bırakmaq (veya bağlamak).
 Ağzı günə qalmaq: *açık.* Sahipsiz; sahipsiz, bakımsız kalmək.
 Ağzı ilə milçək tutmaq (qovmaq): *var.* Sinek avlamak.
 ...Ağzı ilə oturub durmaq: *açık.* Başkasının ağzıyla hərəket etmək.
 Ağzı ilə quş tutmaq: *kar.* Ağzıyla quş tutmaq.
 Ağzı isti yerdə olmaq. Ağzı isti yerdədir: *açık.* ve *var.* Durumu iyi olmaq; umurunda olmamak.
 Ağzı işdə olmaq (işləmək): *açık.* Ağzı boş durmamək; davamlı olaraq bir şeylər yemək.
 Ağzı kilidlənmək: *var.* (kendi) ağzını kapamak (veya kilitlemək).
 Ağzı köpüklənmək; ağzı köpüklənə-köpüklənə...: *açık.* ve *var.* Sinirlənmək, öfkələnmək; cin ifrit kəsilmək/olmaq.
 Ağzı qatıq (pendir) kəsmir: *açık.* Sözü geçməmək; herhangi bir işte söz geçireməmək.
 Ağzı qıfıllanmaq (kilidlənmək); Bkz. Ağzı kilidlənmək.
 Ağzı qızışmaq: *açık.* ve *var.* Çok ve düşüncesiz konuşarak ağzına geleni söylemək.
 Ağzı qulağının dibinə getmək: *var.* Ağzı kulaklarına varmək.
 Ağzı nədir (ki...): *var.* Ne haddine... Hangi cesaretle...!
 Ağzı soyudu: *açık.* Bir şeyden soğumək.

Ağzı söz tutmamaq. Ağzı söz tutmur: *açık.* ve *var.* Herhangi bir nedenle konuşmamak veya ağzı dili bağlanmaq.

Ağzı sulanmaq: *kar.* Ağzı sulanmaq.

Ağzı süd qoxumaq: *kar.* Ağzı süd kokmaq.

Ağzı sürüşmək: *var.* Dili dolaşmaq/sürçmək.

Ağzı var, dili yox: *kar.* Ağzı var, dili yok:

Ağzı-ağzına (ağız-ağıza) dəymək: *açık.* Bir başkasıyla konuşmaq imkanı elde edərək herhangi bir iş üzərinə onun fikrini öyrənmək.

Ağzına (ağzıma) <heç> bi şey dəyməyib: *var.* Ağzına bir şey (veya bir çöp) koymamaq.

Ağzına <bir> şapalaq vurmaq: *var.* Ağzının payını vermək; lafi ağzına tıkamak.

Ağzına ağız (dil) vermək: *açık.* Konuşmaya cesaretlendirmək; təhrik etmək, kışkırtmaq; təklif etmək.

Ağzına almaq. Alov bütün evi ağzına aldı: *var.* İçinə almaq. Alev bütün evi içinə aldı.

Ağzına at başı almaq: *var.* Avaz avaz bağırmək.

Ağzına atmaq: *var.* Ağzına atmaq, ağzına bir kemik atmaq.

Ağzına baxan yoxdur (kimdir): *açık.* Sözü dinlənməmək.

Ağzına baxmaq: *kar.* Ağzına baxmaq.

Ağzına çullu dovşan yerləşmir (sığışmır): *açık.* Atıp tutan, kendini beğənmiş birisi...

Ağzına dil atmaq (vermək, qoymaq): Bkz. Ağzına ağız (dil) vermək.

Ağzına düşmək: *kar.* Ağzına düşmək.

Ağzına gələnı danışmaq: *var.* Ağzına gələnı söylemək.

Ağzına gələnı demək (söyləmək): *açık.* Azarlamək, utandırmaq.

Ağzına gəlmək: *var.* Dilinin ucuna gəlmək.

Ağzına gətirmək: *var.* Dilinin ucuna gətirmək.

Ağzına it başı salmaq (almaq): Bkz. Ağzına gələnı danışmaq.

Ağzına qıfıl vurmaq: *var.* Ağzına kilit takmaq (veya vurmaq).

Ağzına qovut almaq: *var.* Ağzına taş almak.

Ağzına qovut verən yoxdur (kimdir): *açık.* Adam yerinə koymamaq; admdan saymamaq. Sana kemik atan yok!

Ağzına qurd düşüb: *açık.* Saygınlığını kaybetmiş.

Ağzına söz atmaq: *açık.* Fikir vermək.

Ağzına su alıb oturmaq: *var.* Dilini yutmaq.

Ağzına su almaq (götürmək): Bkz. Ağzına su alıb oturmaq.

Ağzına şirə salmaq (vermək): *açık*. Teşvik etmək, övmək.
Ağzında dili qurumaq: *var*. Dili kurumak.
Ağzında dili yox: *var*. Ağzı var dili yok.
Ağzında şirə qalıb: *açık*. Bir şeye alışımış, tadını almış.
Ağzından (dilindən) qaçırmaq: *kar*. Ağzından kaçımaq/qaçırmaq.
Ağzından bal tökülür: *var*. Ağzından/dudağından bal akmaq/damlamak.

Ağzından çıxmaq: Bkz. Ağzından (dilindən) qaçırmaq.
Ağzından dürr tökülmək: *açık*. Yanlılığı sebebiyle gülünc olan söz veya cümle. Birisine alay etmək için söylenilir.
Ağzından düşmmək: *var*. Ağzından/dilindən düşmmək(veya düşürmmək).

Ağzından gələni (çıxanı) demək: Bkz. Ağzına gələni (demək) söyləmək.

Ağzından inci saçmaq: Bkz. Ağzından dürr tökülmək.
Ağzından köpük qusmaq: Bkz. Ağzı köpüklənmək.
Ağzından qan iyi (qoxusu) gəlir: *var*. Kana susamış.
Ağzından qıfılı götürmək: *açık*. Dilini çözmək; konuşturmaq.
Ağzından od (od-alov) püskürmək: *var*. Ateş püskürmək/saçmaq; ağzından ateş saçmaq.

Ağzından od (od-alov) tökülmək: Bkz. Ağzından od (od-alov) püskürmək.

Ağzından od (od-alov) yağdırmaq: Bkz. Ağzından od (od-alov) püskürmək.

Ağzından od yağmaq: Bkz. Ağzından od (od-alov) püskürmək.
Ağzından söz qaçırmaq: Bkz. Ağzından (dilindən) qaçırmaq.
Ağzından süd iyi (qoxusu) gəlir: *var*. Ağzı süt kokmaq.
Ağzından vurmaq: *var*. Ağzına tıkamak.
Ağzını açma bilməmək: *açık*. Ağzını açmamak; korkudan ağzını açıp konuşmamak. *O ağzını bile açamaz*.

Ağzını açan kimi. Ağzını açan kimi onu başa düşdüm: *açık*. Ağzını açınca; ağzını açınca onu anladım.

Ağzını açdırmaq: *açık*. Ağzını açtırmək; konuşturmaq.
Ağzını açıb göyə baxmaq: *açık*. ve *var*. İş olmayıb boş oturmaq, hiçbir iş yapmamak; sinek avlamak.

Ağzını açıb gözünü yummaq: *kar*. Ağzını açıp gözleri yummaq.
Ağzını açıb havaya vermək: Bkz. Ağzını açıb göyə baxmaq.
Ağzını açıb qulaq asmaq: *var*. Ağzının içine bakmaq.

Ağzını açıb yummaq: *açık*. ve *var*. Son nefesinde olmak; son nefesi vermek, ruhunu teslim etmek.

Ağzını Allah yoluna açmaq: *açık*. Dilenmek, dilençilik etmək; ağzına geleni söylemək, heyezan etmək.

Ağzını Allah yoluna qoymaq: *açık*. ve *var*. Boş laf etmək/katmaq; gevezelik etmək.

Ağzını aramaq: *kar*. Ağzını aramak/yoklamak.

Ağzını aya tutub ulamaq: *açık*. Boşuna konuşmaq, bağırmaq.

Ağzını ayırıb göyə baxmaq: Bkz. Ağzını açıb göyə baxmaq.

Ağzını ayırmaq: *var*. Ağzını açmaq.

Ağzını bağlamaq: *var*. Çenesini kapamak/kesmek; dilini bağlamak/kesmek.

Ağzını bədə (şərə) açmaq: *var*. Ağzı kara; şom ağızlı.

Ağzını boş qoymaq (saxlamaq): *açık*. Yumuşak davranmaq, zaaf göstərmək.

Ağzını boza vermək: Bkz. Ağzını Allah yoluna qoymaq.

Ağzını büzmək (büzüşdürmək): Bkz. Dudak bükmək.

Ağzını dağıtmaq: *açık*. ve *var*. Çenesini dağıtmək; ağzına geleni söylemək.

Ağzını əzmək: *var*. Çenesini dağıtmək.

Ağzını göyə açmaq: *açık*. ve *var*. Tembellik etmək; sinek avlamak; beddua etmək.

Ağzını xeyrə açmaq: *kar*. Ağzını hayra açmaq.

Ağzını qaytarmaq: Bkz. Ağzından vurmaq.

Ağzını gıfıllamaq: Bkz. Ağzına qıfıl vurmaq.

Ağzını qızışdırmaq: *açık*. Təhrik etmək, kışkırtmaq.

Ağzını malalamaq: *açık* ve *var*. Ağzını kapatmaq, ağzına bir kemik atmaq.

Ağzını mismarlamaq: *var*. Çenesini kapamak/kesmek.

Ağzını mumlamaq: Bkz. Ağzına qıfıl vurmaq.

Ağzını ovmaq (ovuşdurmaq): *var*. Ağzını burnunu dağıtmək.

Ağzını öyrənmək: Bkz. Ağzını aramaq.

Ağzını piyləmək: *açık*. Rüşvet vermək.

Ağzını saxlamaq: *var*. Dilini tutmaq.

Ağzını sulandırmaq: *açık*. İmrendirmək; ayartmaq; iştah açmaq.

Ağzını sürümək: *var*. Ağzını eğmək.

Ağzını şərə açmaq: Bkz. Ağzını bədə (şərə) açmaq.

Ağzını təmiz saxlamaq (açmaq): *açık*. Ağzını təmiz tutmaq (küfretmemək).

Ağzını tutmaq: Bkz. Ağzını saxlamaq.

Ağzını yağlamaq (piyləmək): Bkz. Ağzını piyləmək.

Ağzını yığmaq: *var*. Ağzını toplamaq.

Ağzını yormaq: *var*. Çene yormak.

Ağzını yoxlamaq: Bkz. Ağzını aramaq.

Ağzını yum!: *var*. Kapa çeneni!

Ağzını yumdurmaq: *var*. Çenesini kapatmaq.

Ağzının dadını (ləzzətini, tamını) bilmək: *var*. Ağzının tadını bilmək.

Ağzının kəsəri yoxdur: *açık*. Sözü dəğersiz olmaq.

Ağzının küləyinə dayana bilməmək: *açık*. ve *var*. Karşı koyamamak; cevap vereməmək, cavaplandırılmamaq.

Ağzının qaşığı deyil: *var*. (Birisinin) harcı değıl.

Ağzının qaytanını boş buraxmaq: Bkz. Ağzını boş qoymaq (saxlamaq).

Ağzının ləzzətini bilmək: Bkz. Ağzının dadını (ləzzətini, tamını) bilmək.

Ağzının sözünü bilmək: *açık*. Ağzından çıxanı (konuşmasını)bilmək.

Ağzının suyu axmaq: *kar*. Ağzının suyu akmaq.

Ağzının suyunu axıtmaq: Bkz. Ağzını sulandırmaq.

Ağzının tamını bilmək: Bkz. Ağzının dadını (ləzzətini, tamını) bilmək.

Ağzının üstündən vurmaq: Bkz. Ağzından vurmaq.

Ahı yerdə qalmamaq; ahı yerdə qalmaz. *açık*. ve *var*. Ahı yerdə kalmamak; ahı yerdə kalmaz; ahı tutmaq.

Ahın dağlara!: *açık*. ve *var*. Birisine acımaq; acısını anlayışla qarşılamak; dağlara taşlara.

Axına qarşı getmək: *var*. Akıntıya qarşı kürek çəkmək.

Axınla getmək: *var*. Akıntıya kapılmək.

Axır nəfəs; axır nəfəsə kimi: *var*. Son nefes; son nefesine kadar.

Axırı bir yana çatmaq (çıxmaq): *açık*. Bir neticeye varmaq.

Axırı birdir: *açık*. Akıbeti aynı olmaq.

Axırı xeyir olmaq: *açık*. Akıbeti (sonu) hayır olmaq.

Axırı pis qurtarmaq: *açık*. Kötü sonuçlanmaq.

Axırına çıxmaq: Bkz. Axırı bir yana çatmaq.

Axırına daş atmaq. Bkz. Axırı bir yana çatmaq veya axırına çıxmaq.

Axırına nöqtə qoymaq: Bkz. Axırına daş atmaq.

Axırını köynəyini əynindən çıxarmaq: *açık*. Donuna kadar soymak.

Axırını eləmək: Bkz. Axırı bir yana çatmaq.

Aqibət(iz) xeyir! (Xeyir olsun!): *açık*. Sonumuz/sonunuz hayır olsun.

Al dilə tutmaq: *açık*. Kandırmak; tatlı dille kandırmaya çalışmaq.

Ala düşmək: *var*. Tuzağa düşmək.

Ala itdən məşhur (dur): *kar*. Ala itten məşhur...

Alaca qarğaya da borcludur: *var*. Uçan kuşa borcu/borçlu olmak.

Ala qarğa balasına aşiq olub: *var*. Kirpi yavrusunu kadife tüylüm diye sever. Kuzguna yavrusu anka görünür.

Albuxara torbası kimi: *açık*. İşe yaramayan kimse.

Aləmə car çəkmək: *var*. Yedi mahalleye duyurmak, dünyayı başına toplamak.

Aləmi başına almaq (yığmaq, götürmək). *açık*. Bağırnak; herkesi başına toplamak.

Aləmi bir-birinə vurmaq (qatıb-qarışdırmaq): *açık*. Birbirine düşürmək.

Alığını aşırmaq: *açık*. Hakkından üstesinden gelmek.

Alın təri ilə: *kar*. Alın teriyle.

Alın təri tökmək: *kar*. Alın teri dökmek.

Alın yazısı: *kar*. Alın yazısı.

Allah ağıl versin: *kar*. Allah akıl fikir/akıllar versin.

Allah ağzın (ız) dan eşitsin!: *açık*. İnşallah; Allah ağzından duysun!

Allah, amandır!: Allah rızası için!; *açık*. Aman Allah'ım.

Allah bağışlasın!: *kar*. Allah bağışlasın! Bu deyim, Azərbaycan Türkçesinde 'Allah günahlarımı aff etsin veya Allah esirgesin' anlamında kullanılmaktadır. Türkiye Türkçesinde ise söz konusu deyim, 'Allah (çocuğunu, sevgilini) kazadan beladan esirgesin, kötülüklerden korusun' anlamında kullanıldığı gözlemlenmektedir. Bu bakımdan 'Allah bağışlasın!: *kar*. Allah bağışlasın!' deyimini, aynı kökenli yakın anlamların açıklamalı-aktarmalı bağlamında eşesli-çokanlamlı dil birimi olarak seçilmektedir.

Allah başına daş salsın!: *var.* Başına taş düşmək (veya yağmaq).
Başına taş yağsın!
Allah bəla(sını) versin! *kar.* Allah belasını versin!
Allah bəndəsi: *var.* Allah kulu.
Allah bilir: *var.* Allah bilir.
Allah canını alsın!... Allah canını alsın!
Allah cəzasını versin!... *kar.* Allah cezanı vermesin/versin!
Allah eləməmiş; Allah eləməyə; Allah eləməsin: *kar.* Allah etmesin.
Allah eləsin (ki): *var.* İnşallah; Allah izin verirse...
Allah ətini töksün! *açık.* ve *var.* Ayıp günah değıl mi?; Allah belanı vermesin!
Allah göstərməsin! *kar.* Allah göstərməsin!
Allah qoysa: *var.* Allah izin verirse...
Allah qüvvət versin! *kar.* Allah kuvvet versin!
Allah saxlasın!: *var.* Allah korusun!
Allah şeytana lənət eləsin!: *var.* Kőr şeytana lanet!
Allah tərəfi...: *açık.* Doğrusunu söylemək lazım gəlirsə (veya gərəkirse).
Allah uzaq eləsin! *kar.* Allah uzak etsin!
Allah üzümə (üzünə) baxdı (baxıb): *açık.* Allah esirgemiş.
Allah vergisi: *kar.* Allah vergisi.
Allah vurmışdu: *açık.* Onun işi değıl; Hak etmiyor.
Allah vursun...: *var.* Allah belanı versin!
Allaha bax! *açık ve var.* Allah'ın işinə bak!
Allahçına buraxmaq: *açık.* Allah'ın merhametine bırakmaq; olurluna bırakmaq.
Allahdan olan kimi: *var.* Ne mutlu ki.
Allahı sevərsən: *kar.* Allah'ı seversen!
Allahın bəlası: *kar.* Allah'ın belası!
Allahın dilsiz heyvanı: *açık.* Allah'ın zavallı kulu.
Allahın heyvanı: *açık.* Allah'ın zavallı kulu; Budala.
Allahın tənbəli: *açık.* Tembel; çalışma gücü varken çalışmayan, aylaklık eden.
Allahın verən (var) günü: *kar.* Allah'ın/Tanrının günü.
Allahın verdiyindən: *var.* Allah'ın ne verdiyse.
Allahın yazıq bəndəsi: *açık.* Allah'ın fakir kulu.
Allahından olmaq: *açık.* ve *var.* Şansı yaver gitmek; Allah yürü ya kulum demiş...

Allahü əkbərin eşidilməyən (çatmayan) yeri: *açık*. ve *var*. Issız yer; kuş uçmaz kervan geçmez...

Alnı pak: *kar*. Alnı pāk, alnı açık.

Alnında yazılmaq; alnında yazılıb: *var*. Alnına yazılmək; alnına yazılmış.

Alnında yazılmayıb ki...: *açık*. Alnında yazmıyor ki...

Alnının təri ilə: *kar*. Alnının teriyle...

Alt-altıda, üst-üstdə: *açık*. Her şey eskisi gibi...

Alt dodağı <ilə> yer süpürür: *var*. Suratı yer süpürmək.

Alt-üst etmək: *kar*. Alt üst etmək. Bu deyim, Azərbaycan Türkçesinde 'herhangi bir ciddi arama işinin yapılması' ve eleştirmek, yıkmak' anlamında kullanılmaktadır. Türkiye Türkçesinde ise söz konusu deyim, 'alt yüzünü üst yüzüne getirmek ve çok karışık duruma getirmek, düzenini pozmak' anlamında kullanıldığı gözlemlenmektedir. Bu bakımdan 'Alt-üst etmək: *kar*. Alt üst etmək' deyimini, aynı kökenli yakın anlamların aktarmalı-açıklamalı bağlamında eşesli-çokanlamlı dil birimi olarak seçilmektedir.

Alt-üst olmaq: *kar*. Alt üst olmak.

Altdan geyinib üstədən qıfillanmaq: *açık*. ve *var*. Bürünmək, sarınmaq, örtünmək; giyinip kuşanmaq.

Altdan su yeritmək: *var*. Saman altından su yürütmək.

Altdan yuxarı baxmaq (süzmək): *var*. Tepeden tırnağa bakmaq süzmək.

Altına od qoymaq: *var*. Yangına körükle gitmək.

Altına vurmaq: Bkz. Altını doldurmaq

Altından çıxmaq: *var*. Altından kalkmaq, üstesinden gəlmək.

Altından girib üstündən çıxmaq: *açık*. Altından girib üstündən çıkmək. Bu deyim, Azərbaycan Türkçesinde 'her yere sokulabilen, kurnaz veya becerikli, eli uzun bir kimse' anlamında kullanılmaktadır. Türkiye Türkçesinde ise söz konusu deyim, 'her serveti gereksiz yere ve düşüncesizcesine harcayarak kısa zamanda bitirmek' anlamında kullanıldığı gözlemlenmektedir. Bu bakımdan 'Altından girib üstündən çıxmaq: *açık*. Altından girib üstündən çıkmək' deyimini, aynı kökenli yakın anlamların aktarmalı-açıklamalı bağlamında eşesli-çokanlamlı dil birimi olarak seçilmektedir.

Altını çəkmək: *açık*. ve *var*. Sonuçlarına katlanmaq; cezasını çəkmək.

Altını doldurmaq: *var*. Küpünü doldurmək.

Altını üstünə çevirmək: *var.* Altını üstünə getirmək.
Amanı kəsilmək: *var.* Amanı kesilmək; dermanı kesilmək (veya dermandan kesilmək).
Amanını kəsmək: *açık.* Dermanını kesmək.
Amerika kəşf etmək: *kar.* Amerika'yı yenidən kəşf etmək
Amin demək: *kar.* Amin demək.
Ana-bala etmək (eləmək): *açık.* Mevcut olan bir şeydən bir tane daha bulundurmaq durumunda söylənen alaycı laf.
Ana xəttini təşkil etmək: *açık.* Ana hattını oluşturmaq.
Ana südü kimi (halal): *açık.* ve *var.* Ana südü gibi helal; Ananın ak südü kimi (helal olsun).
Anadan (anasından) əmdiyi süd burnundan gəlmək (tökülmək): *kar.* Anasından emdiği süt burnundan (fitil fitil) gəlmək.
Anadan əmdiyi südü burnundan gətirmək: *kar.* Anasından emdiği südü burnundan gətirmək.
Anan ölsün!: *açık.* ve *var.* Annenin kötü durumda olan çocuğuna söylediği acıma sözü; Bana gəlsin!.
Anası mələr qalmaq: *açık.* Çocuğu ölen anne.
Anası ölmüş (olsun): *açık.* Öksüz, fakir.
Anasını ağlar (mələr) qoymaq: *açık.* Anasını gözü yaşlı koymək.
Anasını ağlatmaq: *kar.* Anasını ağlatmaq.
Anasının əmçəyini kəsən: *açık* ve *var.* Hileci, düzənbaz, dolandırıcı, kaltaban, alçak; Anasının gözü.
Anasının oğlu: *açık.* ve *var.* Piç; anası ilə babası arasında evlilik bağı olmadan dünyaya gələn çocuk; piç kurusu.
Anasının südü ilə əmmək: *açık.* Anasının südü gibi helal.
Anasının südü ilə dolanmaq: *açık.* Helâl parayla yaşamək.
Ancaq adı qalıb: *açık.* Kendisi yok adı var.
And içib qan qusmaq: *açık.* İsrarla yemin edərək inkâr etmək.
Andıra qalmış: *açık.* Kahrolmuş.
Anqut kimi ağzını açmaq: *açık.* Angut gibi ağzını açmaq; aç gözlü olmaq, aval aval bakmaq.
Anqut kimi udmaq: *açık.* Angut gibi yutmaq; önünə gələn yiyəcəği çabucak bitirmək.
Anquta dönmək: *açık.* Çok zayıflamak, iğne ipliğe dönmək.
Apar-gətirə salmaq: *açık.* Bugün git, yarın gəl.
Ara (aralıq) qarışmaq: *var.* Ortalık karışmak. Türkiye Türkçesinde söz konusu deyimim 'akşam olmak' kimi ikinci bir anlamı da

bulunmaktadır. Bu bakımdan ‘Ara (aralıq) qarışmaq: *var.* Ortalık qarışmaq’ deyimi, aynı kökenli yakın anlamların aktarmalı-açıklamalı bağlamında Türkiye Türkçesine göre eşsesli-çokanlamlı dil birimi olarak seçilmektedir.

Ara (aralıq) sözü (söhbəti): *açık.* Dedikodu.

Ara açılmaq: Bkz. Ara pozulmaq.

Ara pozulmaq: Bkz. Ara dəymək.

Ara dəymək: *var.* Arası (veya araları) açılmak (açık olmak veya bozulmak); darılmak, kırılmak, incinmek, dostluğu bozulmak.

Ara düzəltmək: *var.* Arası düzəlmək.

Ara qarışdırmaq: *var.* Ortalıqı qarıştırmak.

Ara qatmaq: *var.* Ara bozmak.

Ara qızıqıdırmaq: *kar.* Arayı kızıqırtmaq.

Ara qurmaq: *var.* Ara buluculuk etmək.

Ara pozmaq: *kar.* Ara bozmak

Ara sayxaşmaq (sakitləşmək): *kar.* Ortalıqın sakinləşməsi.

Ara sazlamaq: *var.* Arayı düzəltmək.

Ara soyumaq: *açık.* ve *var.* Arası bozulmaq, Araya soğukluk girməsi.

Ara vurmaq (vuruşdurmaq): *var.* Ara bozmak (bozdurmaq).

Ara yerdə qalmaq: *var.* İki arada bir derede kalmak.

Ara yerdə: *kar.* Ara yerde.

Araba ilə dovşan tutmaq: *açık.* Bir şeyi hileyle halletmeye çalışmaq, Olmayacak duaya amin demek.

Arabanın dal çarxı: *var.* Zurnanın son deliği, dış kapının mandalı.

Arabanın səkkizinci təkəri: Bkz. Arabanın dal çarxı.

Arada (aralıqda) qalmaq: *kar.* Arada kalmak.

Aradan çıxarmaq: *kar.* Aradan çıkarmak.

Aradan çıxmaq: *kar.* Aradan çıkmak.

Aradan sürüşmək: *var.* Aradan sıvışmaq.

Arakəsməyə almaq (salmaq): *var.* Ablukaya almak.

Araları dəymək (sərinləşmək, soyumaq): *var.* Araları soğumak.

Aralarından qara pişik keçdi: *kar.* Aralarından kara kedi geçmek.

Aralarından su (qıl, yel) keçməz: *kar.* Aralarında su sızmamak.

Aralarını vurmaq: *var.* Aralarını bozmak.

Aralığa söz qatmaq: *var.* Ortaya laf atmaq.

Aralığa tökmək: *var.* Ortalıqda dökme.

Aralıq adamı: *var.* Ara bulucu.

Aralıqda qalmaq: *kar.* Arada kalmak.
 Aranda tutdan olmaq, dağda qovutdan (govut): *açık.* ve *var.*
 Dimyat'a pirince giderken evdeki bulgurdan olmak.
 Aranı xəlvət eləmək: *açık.* ve *var.* Birinin yokluğunu fırsat bilmək, firsatı yakalamak.
 Aranı saz eləmək (sazlamaq): *var.* Arayı düzəltmək.
 Aranı vurmaq: *var.* Arayı bozmək.
 Arası açılmaq: *kar.* Arası açılmək.
 Arası dəymək: *var.* Arası bozulmaq.
 Arası kök (saz) olmaq; arası olmamaq: *kar.* Arası iyi olmaq; arası olmamak.
 Arası olmaq: *var.* Arası iyi olmaq
 Arası *var.* (...arısı sazdır); yaxşı yeməklərlə arası *var* Arası *var* (Arası iyidir); *açık.* İyi yeməklərlə arası *var.*
 Araya çıxarmaq: *var.* Ortaya çıxarmək.
 Araya düşmək: *var.* Ara buluculuk etmək.
 Araya girmək. *kar.* Araya girmək.
 Araya it öldüsü salmaq. *açık.* ve *var.* Ortaya konuşmaq.
 Araya qoymaq: *var.* Alay etmək.
 Araya salmaq: Bkz. Araya qoymaq
 Araya soxulmaq: *açık.* ve *var.* Her işə burnunu sokmaq..
 Araya söz salmaq: *var.* Araya laf atmaq.
 Arxa durmaq: *kar.* Arka durmaq (çıkmək).
 Arxa vermək: *var.* Sırtını dayamaq.
 Arxası bağlı olmaq: *var.* Arkası kuvvetli olmaq.
 Arxası üstə qoymaq: *var.* Arkası üstü, sırt üstü koymək, yüz üstü bırakmaq.
 Arxası yerə dəymək (gəlmək); arxasını yerə dayamaq: *açık.* ve *var.* Sırtı yere değmək, arkasını yere dayamaq.
 Arxasını işə verməmək: *açık.* Tembellik etmək.
 Arxasını yerə vurmaq: *var.* Sırtını yere getirmək.
 Arı yemək: *açık.* ve *var.* Ardan olmaq, utanma, arlanma bilməmək.
 Arı yeyib namusu dalına bağlamaq: *var.* Arı, namusu bir kenara bırakmaq.
 Arı yuvasına çöp soxmaq: *var.* Arı kovanına çomək sokmaq.
 Arı yuvasına dönmək: *var.* Arı kovanına dönmək (benzəmək).
 Arpası artıq (çox) düşmək: *kar.* Arpası fazla gəlmək.

Artıq-əskik danışmaq: *var.* İleri geri konuşmaq.
 Arvad söhbəti: *kar.* Karı sohbəti.
 Arxa-arkaya vermək. *var.* Omuz omuza vermek (arka arkaya vermek; dayanmaq).
 Arxa çevirmək: *kar.* Arka çevirmək (sırt çevirmək).
 Aslan ürəyi yeyib: *var.* Aslan sütü emmiş.
 Aslanın erkəyi, dişisi olmaz: *açık.* Cesur yürekli (Özellikle cesur bayanlar için kullanılır).
 Asta qaçan namərd (dir): *açık.* ve *var.* Tabanları yağlamak.
 Astananın ağzında durmaq: *açık.* Hedefe yaklaşmaq.
 Astarı çıxmaq: *açık.* ve *var.* Lile lime olmak, ahı gitmek vahu kalmak.
 Astarı üzündən baha: *kar.* Astarı yüzünden pahalı olmak.
 Aşı bişib: *var.* Defteri dürülmüş.
 Aşığı (maçası) alçı durub: *var.* Aşığı cuk oturmak, işleri rast gitmek.
 Aşına duz (su) qatmaq: *var.* Pişmiş aşa su katmaq.
 Aşını bişirmək: *var.* Defterini dürmək.
 Aşının suyunu vermək: *var.* Ağzının payını vermek.
 At başı salmaq: *var.* Her işe burnunu sokmaq.
 At gedib, örkəni də aparıb: *açık.* Gerekli olan, digər şeylərin də kaybolması.
 At kimi üzə durmaq: *açık.* Yalancı şahitlik etmək.
 At oynatmaq: *açık.* ve *var.* Meydanı boş bulmaq.
 Ata malı kimi bölüşmək: *açık.* Miras gibi bölüşmək.
 Atam da (atası da) gəlsə (dirilsə)... *var.* Babam bile mezardan kalkıp gəlsi... Asla.
 Atası yanmaq: *açık.* ve *var.* Anası ağlamak.
 Atasına od vurmaq: *açık.* ve *var.* Anasını ağlatmaq.
 Atasından xəbərsiz: *açık.* Babası belli olmamak, Piç.
 Atasını dalına sərimək: Bkz. Atasına od vurmaq.
 Atasını yandırmaq: Bkz. Atasına od vurmaq.
 Ateş-od püskürmək: *kar.* Ateş püskürmək.
 Atdan düşüb eşşəyə minmək: *kar.* Attan inib eşəgə binmək
 Atı baş aparmaq: *açık.* Haddini aşmaq.
 Atıla-atıla gəlmək: *açık.* Eli boş gəlmək.
 Atılan dırnağına dəyməz: *var.* Tırnağı bile olmamak.

Atın quyruğu yerə dəyəndə: *açık.* ve *var.* Balık kavağa çıkınca, kırmızı kar yağdığında...

Atını <sağa-sola> çapmaq: *açık.* Başiboş dolaşmaq.

Atını daşa bağlamaq: *açık.* Teskin olmak.

Atlı olub (oldu), mən piyada: *kar.* O atlı ben yaya.

Atüstü görmək: *açık.* ve *var.* Yol üstü uğramak, keçerken uğramak.

Avara dolanmaq: *var.* Avare gezmək, başiboş gezmək.

Avara düşmək; avara-sərgərdan düşmək. *var.* Avare kalmak; avare-başiboş kalmak.

Avara qalmaq: Bkz. Avara düşmək.

Avara qoymaq (salmaq): *kar.* Avare koymak. İşindən gücünden etmək.

Ay parçası: *kar.* Ay parçası.

Aya deyir: sən çıxma, mən çıxım: *açık.* ve *var.* Ayın on dördü gibi.

Aya-günə dönmək: *açık.* ve *var.* Ayda yılda bir.

Aya hürmək: *açık.* Boşa iş yapmak.

Ayağa bağlanmaq (dolaşmaq): *açık.* ve *var.* Ayağına bağ vurmaq. Engellemək, Ayağını bağlamak.

Ayağa döşənmək (düşmək, yıxılmaq): *var.* Ayağına düşmək.

Ayağa düşmək: Bkz. Ayağa döşənmək.

Ayağa qaldırmaq: Ayağa kaldırmak.

Ayağa salmaq: *var.* Ayağa düşürmək.

Ayağa vermək; ayağa verməmək: Bkz. Ayağa salmaq.

Ayağı (ayaqları) yer almaq (yer tutmaq): *var.* Ayaklarının üstünde durmaq.

Ayağı açılmaq: *kar.* Ayağı açılmək (yeniden gidip gelmeye başlamak).

Ayağı bağlanmaq (bağlı olmaq): *açık.* ve *var.* Kabız olmak.

Ayağı dəyməmək: *var.* Ayak basmamak.

Ayağı düşmək; ayağı düşməmək: *açık.* Ayağı uğurlu gəlmək, ayağı uğursuz gəlmək.

Ayağı gordan sallanmaq: *var.* Bir ayağı çukurda olmak.

Ayağı işləmək: *açık.* Bağırsakları bozulmaq. İshal olmak.

Ayağı kəsilmək: *kar.* Ayağı kəsilmək.

Ayağı uğurlu olmaq: *kar.* Ayağı uğurlu olmak.

Ayağı üzəngidə: *kar.* Ayağı üzəngide.

Ayağı yer tutan; ayağı yer tutan xəstələr: *kar*. Ayağı tutan, yürüyebilen.

Ayağı yerə dəyməmək: *kar*. Ayağı yere deǵmemek.

Ayağı yüngül: *açık*. ve *var*. Ayağı hafif, ayağı uğurlu.

Ayağına aparmaq: *var*. Ayağına getirmek.

Ayağına bir daş!: *var*. Ayakları kırılısın!

Ayağına çağırmaq: *kar*. Ayağına çağırmaq.

Ayağına çidar olmaq: *kar*. Ayağına bağ olmaq.

Ayağına daş olmaq (baǵlanmaq): Bkz. Ayağına çidar olmaq.

Ayağına duzaq (çidar) olmaq: Bkz. Ayağına çidar olmaq.

Ayağına düşmək (döşənmək): *var*. Ayağına düşmək.

Ayağına gəlmək: *kar*. Ayağına gəlmək.

Ayağına getmək: *kar*. Ayağına gitmək.

Ayağına qalxmaq (durmaq): *kar*. Ayağa kalkmaq.

Ayağına yazmaq; öz ayağına yazmaq: *açık*. Birisinin üstünə atmaq.

Ayağına yıxılmaq: Bkz. Ayağına düşmək.

Ayağında qalmaq: *açık*. ve *var*. Başına kalmak.

Ayağından çəkmək: *açık* ve *var*. Ayağını sürümək, topallamaq; ayağı kesilmək.

Ayağından silmək: *açık*. ve *var*. Başından atmaq.

Ayağını açmaq: *açık*. Kabızlığın giderilmesi.

Ayağını basmaq: *var*. Ayak basmaq.

Ayağını basmamaq: Bkz. Ayağı dəyməmək.

Ayağını başından aşırmaq: *açık*. İşini bitirmək, öldürmək.

Ayağını boğazına dirəmək: *açık*. ve *var*. Girtlağına çökmək.

Ayağını düz atmamaq: *açık*. Yoldan çıkmak.

Ayağını kəsmək (çökmək): *kar*. Ayağını kesmək.

Ayağını yan basmaq: Bkz. Ayağını düz atmamaq.

Ayağını yerdən götürmək: *var*. Ayağını yerden kesmək. Bir vasitəsi olmaq.

Ayağını yorğanına görə uzatmaq: *kar*. Ayağını yorganına görə uzatmaq.

Ayağının altı möhkəm olmaq: *var*. Ayağının altı sağlam olmaq.

Ayağının altına baxmadan (qaçmaq): *açık*. ve *var*. Tabanları kaldırmaq, tabanları yağlamak.

Ayağının altına dəmir (ərsin, maşa) at (atın): *açık*. ve *var*. Aşağına sıcak sumu dökəlim, soğuk su mu?

Ayağının altına düşmək: *var.* Ayağına düşmək.
Ayağının altında yer (torpaq) yanır: *kar.* Ayağının altında toprak yanıyor. Savaş zamanı söylənen bir deyim.
Ayağının altından zəminə (torpaq) qaçmaq: *var.* Ayağının altından toprak kaymaq.
Ayağının altını görməmək: *açık.* ve *var.* Burnu havada olmaq.
Ayağının altını qazımaq (oymaq): *var.* Birisinin kuyusunu kazmaq.
Ayağının altını öpmək: *kar.* Ayağının altını öpmək.
Ayağının tozu <da> ola bilməz: *kar.* Ayağının tozu bile olamaz.
Ayağının tozu da iyi də qalması: *açık.* Esamesi okunmasın.
Ayağının tozuna dəyməz: *var.* Ayağının tozu bile olmamak.
Ayaq açıb yerimək: *açık.* Çocuğun yürüməyə başlaması.
Ayaq açmaq: *açık.* Adımlamaya başlamaq, adım atmaq.
Ayaq almaq: *var.* Yol almaq.
Ayaq altına almaq: *kar.* Ayak altına almaq.
Ayaq altına düşmək: *kar.* Ayak altına düşmək.
Ayaq altına salmaq: *var.* Ayak altına bırakmaq.
Ayaq altında qalmaq: *kar.* Ayak altında kalmak.
Ayaq basmağa yer yoxdur: *var.* Adım atacaq yer olmamak.
Ayaq basmamaq: *kar.* Ayak basmamak.
Ayaq çalmaq: *açık.* ve *var.* Bir işi yapmak için sürekli gidip gelmek zorunda kalmak. Ayak vurmaq
Ayaq çəkmək: *kar.* Ayak çekmek (kesmek).
Ayaq dirəmək: *kar.* Ayak diremek.
Ayaq götürmək: *açık.* Hızlı adımlarla gitmek.
Ayaq kəsmək (çəkmək): Bkz. Ayaq çəkmək.
Ayaq olmaq: *açık.* Bir işə ortak olmaq, katılmək.
Ayaq sürmək: *kar.* Ayak sürümək.
Ayaq sürümək: Bkz. Ayak sürümək.
Ayaq tutmaq: *açık.* Ayaklanmaq, Emekledikten sonra ayaklanmaq.
Ayaq üstə qalmaq: *var.* Ayakta kalmak.
Ayaq vurmaq (döymək): *açık.* Bir işi yapmak için sürekli gidip gelmek zorunda kalmak.
Ayaq yığılmaq (kəsilmək); axşama yaxın küçələrdən ayaq yığıldı: *var.* Ayak çekilmək; axşama yakın sokaklarda ayak çekildi.
Ayaq yoluna düşmək: Bkz. Ayağı işləmək.

Ayaqaltı etmək (eləmək): *açık*. Beşparalılık etmək, ayağının altına almak.

Ayaqaltı olmaq: *kar*. Ayakaltı olmaq.

Ayaqda qalmaq (sürünmək): *kar*. Ayakta kalmak (sürünmək).

Ayaqdan dırnaqdan düşmək: *açık*. ve *var*. Eli ayağı tutmamak, yorulmaq.

Ayaqdan diri (cəld): *var*. Ayağı tez, ayağı çabuk.

Ayaqdan düşmək: Bkz. Ayaqdan dırnaqdan düşmək.

Ayaqdan salmaq: *açık*. Yormak, yorgun duruma getirmək.

Ayaqdan yüngül: Bkz. Ayağı yüngül.

Ayaqlarda sürünmək: *açık*. Ayaklar altına almak.

Ayaqları ardınca (dalınca) getməmək (gəlməmək): *var*. Ayakları geri geri gitmək.

Ayaqları ardınca (dalınca) sürünmək: *açık*. Yorgunluktan yürüyəməz olmaq.

Ayaqları (ayağı) yerdən üzülmək: *var*. Ayakları (ayağı) yerden kesilmək.

Ayaqları güclə ardınca (dalınca) gəlmək: *var*. Ayaklarını sürümək. Güçlülə yürümək.

Ayaqlarını bir başmağa dirəmək (dayamaq): *var*. İki ayağını bir pabuca sokmaq.

Ayaqları sözünə baxmır: *açık*. Ayağı dolaşmaq. Sorhoşluktan yürüyəməmək.

Ayaqları yerə yapışmaq (mıxlanmaq): *var*. Ayakları yere çivilenmək.

Ayaqlarda sürünmək: *açık*. Ayaklarında kalmak.

Ayaqların altını sabunlamaq: *açık*. Ayağının altına karpuz kabuğu koymak, ayağını kaydırmaq.

Ayaqların ikisini də bir başmağa dirəmək: Bkz. Ayaqlarını bir başmağa dirəmək (dayamaq).

Ayaqlarına yıxılmaq (düşmək, qapanmaq): *var*. Ayaklarına kapanmaq.

Ayaqlarını dalısınca sürümək: Bkz. Ayaqları ardınca (dalınca) sürünmək.

Ayaqlarını güclə sürümək: Bkz. Ayaqları ardınca (dalınca) sürünmək.

Ayaqlarını uzatmaq: *kar*. Ayaklarını uzatmaq.

Ayaqqabılarını cütləyib qabağına qoymaq: *açık*. Nazikçe kapıyı göstərmək, kovmaq.

Ayaqqabılarını yalamaq: *açık*. Yalakaçlıq etmək.

Aydan arı (təmiz] sudan (gündən) duru: *kar*. Aydan arı (təmiz) sudan (gündən) duru. Tertemiz.

Aydınlığa çıxmaq: *kar*. Aydınlığı çıkmak.

Ayı yuvasına kösöv soxmaq: *açık*. ve *var*. Arı kovanına çomak sokmaq.

Ayıb olmasın: *açık*. Affedersiniz (Kötü bir söylemeden önce ifade edilir).

Ayıbına kor olmaq: *açık*. Utancından konuşmamak.

Ayıq vaxtı olmamaq: *açık*. Ayıq gezməmək, alkolik olmaq.

Aynası (eyni) açıq olmaq: *açık*. Keyfi yerində olmaq.

Aynası (eyni) açılmaq; xəstənin aynası açıldı: *açık*. Keyfi yerinə gəlmək.

Az (azacıq) aşın duzu dəyil: *açık*. Az ağıllı değıl.

Az görmək: *var*. Azına gəlmək.

Azarı qalxmaq (tutmaq); köhnə azarı qalxıb: *açık*. Hevesi tutmaq; eski hevesi tutmaq.

Azarı var: *açık*. Hevesi var, meyli var.

Azarını öldürmək: *açık*. Hevesini almak.” (Musaoğlu 2010:185-207).

Ədəbiyyat

Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü, 2, Deyimler Sözlüğü, Ömer Asım Aksoy, Türk Dil Kurumu Yayınları, 1976, 968 s.

Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü, 2, Deyimler Sözlüğü, Mehmet Hengirmen, Engin, Ankara, 2007, 606 s.

Azərbaycan Dilinin İzahlı Lüğəti, I, 1964; II, 1980; III, 1983; IV, 1987, “Elm” Nəşriyyatı, Bakı.

Dîvân-u Lugâti't-Türk tercümesi, çeviren: Besim Atalay, cilt: I, II, III, 3. baskı, Türk Dil Kurumu Yayınları, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1992.

GÖZLER, H. Fethi 1983, *Örnekleriyle Türkçemizin Açıklamalı Büyük Deyimler Sözlüğü*, II, Deyimler Sözlüğü, Genişletilmiş 7. Baskı, İnkılap Kitabevi, İstanbul, 475 s.

Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü (Kılavuz Kitap), Kültür Bakanlığı Yayınları, I, II Dizin, Ankara, 1992.

Лингвистический энциклопедический словарь, Москва, “СОВЕТСКАЯ ЭЦИКЛОПЕДИЯ”, 1990, 683 с.

2004, *Türk Sözlükçülüğü ve Türkçe Karşılaştırmalı-Açıklamalı Sözlükler (Türkiye Türkçesi-Azerbaycan Türkçesi Karşılaştırmalı-Açıklamalı Sözlüğü'nün Düzenlenme Prensipleri)*, Zeynep Korkmaz Armağanı, Türk Dil Kurumu yayınları, Ankara, s. 276-282.

MUSAOĞLU, Mehman 2004, *Türkçe Dilbilgisinin düzenlenmesinde Yeni Dilbilimsel Yöntemlerin Uygulanması Üzerine*. V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri, 20-26 Eylül, Türk Dil Kurumu yayınları, Ankara, s. 2139-2155.

MUSAOĞLU, Mehman 2010, *Kemal Abdullanın Eserleri Türkiye Türkçesinde*, Kültür Ajans Yayınları, 207 s.

Оруджов А. А. 1976, *Азербайджанско-русский фразеологический словарь (5500 выражений)*, Изд-во “Элм”, Баку, 247 с.

Türkçe-Kırgızca Sözlük (2005), Hazırlayan: Gülzura Cumakunova, Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Yayınlar, Bişkek.

Türkçe Sözlük 1998, 1, A – J, 9. Baskı, 2. K – Z, Türk Dil Kurumu, Ankara.

Türkçe Sözlük 2005, 10. Baskı, Türk Dil Kurumu, Ankara.

YÖRÜK S, YÖRÜK Y. 1997, *Açıklamalı Deyimler Sözlüğü*, İstanbul, 221 s.

YURTBAŞI M. 1996, *Örnekleriyle Deyimler Sözlüğü*, Türkçenin zenginliğini ve yaratıcılığını kanıtlayan 25.000 deyim, 30. 000 örnek cümle, binlerce resim, İstanbul, 521 s.

YÜZBAŞIOĞLU N, YÜZBAŞIOĞLU M. 1990, *Deyimler Sözlüğü*, İstanbul, 346 s.

SON SÖZ YERİNƏ

Filologiya elmləri doktoru, professor Ələvsət Abdullayev 1967-1972-ci illərdə Azərbaycan Dövlət Universitetində mənim müəllimim olmuşdur. 1972-ci ildə onun rəhbərliyi altında “**Tabeli mürəkkəb cümlənin tərkib hissələrinin transformasiyası**” adlı diplom işini müdafiə etmişəm. O, diçilik elminə qarşı mənə çox böyük maraq oyandırmışdır. 1972-ci ildən bəri keçən 40 ilə yaxın bir müddət içərisində “sintaksis mövzusu”na dair araşdırmalarımı durmadan davam etdirmişəm. Əlinizdəki kitab da həmin mövzuya aid yazdığım əsərlərdən biridir.

Allah Ələvsət müəllimə rəhmət eləsin!

Ələvsət Muallime

1920'de doğdu.
Dolunaylı,
Sabah yıldızlı
Bir kış gecesinde,
Kadim Şirvan ilinde
Karaca Çoban bellekli,
Terekeme şecereli
Oğuzumun
Melikçoban köyünde.

İlk okul,
Orta okul
Lise
Ve üniversite derken
Savaş çıktı
Dünya karıştı
Yeniden birleşip,
Bütünleşip
Oğuz
Melikçobana
Hükmetmek için,

Savaş sonrası
Azerbaycan

Adlı bir
Türk Dünyası
Yeniden
Hem açık hem gizli
Savaşa sarıldı
Azerbaycan
Türklüğü
Türkçesi
Türküsü uğruna
Ki'li
Birleşik cümleli
Z'li, r'li
Önsesli
Türk-Moğol
Paralelli
Bir dilin
Tarihi
Bugünü, yarını uğruna

1980'li yılların sonu
Türkler yerleşik
Millet değil
Kafkaslara, gelmedir
denen Ermeni
iddiası,
Üç deniz arasında,
önünde veya arkasında
sözde
“Büyük Ermenistan” sevdası
Hortladı.

Bilginler kaleme
Sarıldı
Ve
Azerbaycan
Tarihi,
Türklüğü,
Türkçesi,

Türküsü

Kavramsallaştırıldı.
Elövset Muallimse
Bir bilgin
Bir ata
Bir oğul
Bir öncü olarak
Bunları görerek
Dünyasını deęiřti
Eski bir soyaęacı,
Yeni bir gelecek uęruna

Mehman Musaoęlu (Musayev)

10.03.05

Ankara

MEHMAN MUSAYEV

**TÜRK ƏDƏBİ DİLLƏRİNDƏ MÜRƏKKƏB
CÜMLƏ SİNTAKSİSİ**

Чапа имзаланыб: 11.07.2010

Формат: 60x84 1/16, Сифариш 027. Тираж 500.

**Азәрбайҗан Республикасы Тяцсил Назирлийи
Бакы Славйан Университети**

«Китаб алями» Няшрийят-Полиграфийа Мяркязи

Цнван: Бакы, С.Рцстям 25.